

Дніпровський національний
університет
ім. Олеса Гончара

Центр
соціально-політичних
досліджень

**ДНІПРОВСЬКА
ПОЛІТЕХНІКА**
1899

Національний технічний
університет "Дніпровська
Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2023 ТОМ 27 № 6

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2023

Науково-теоретичний альманах

ГРАНІ

Том 27 № 6 2023

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2023

Редакційна колегія

Квітка С.	головний редактор д.держ.упр., проф. (Україна)
Архірейський Д.	д.і.н., доц. (Україна)
Аяган Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бородін Є.	д.і.н., проф. (Україна)
Вільборг Е.	д.політ.н., проф. (Швеція)
Вятр Є.	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Т.	д.екон.н., доц. (КНР)
Гладуш В.	д.пед.н., проф. (Словаччина)
Городяненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Гугнін О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Густафссон М.	д.ф., доц. (Швеція)
Дудек М.	д.габ., проф. (Словаччина)
Іваненко В.	д.і.н., проф. (Україна)
Іванова С.	к.філол.н., доцент (Україна)
Ісетті Дж.	д.ф., с.н.с. (Італія)
Жук С.	д.і.н., проф. (США)
Журба О.	д.і.н., проф. (Україна)
Казакевич Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Кляйн В.	к.пед.н., проф. (Словаччина)
Корогод Н.	к.пед.н., проф. (Україна)
Кондрашова Л.	д.пед.н., проф. (Польща)
Кривошеїн В.	д.політ.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Кулик О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Литвинова Т.	д.і.н., проф. (Україна)
Лучанінова О.	д.пед.н., проф. (Україна)
Мазур О.	д.ф. (Україна)
Ніколенко Л.	к.пед.н., доц. (Україна)
Окороков В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Омельченко М.	д.пед.н., проф. (Україна)
Плохій С.	д.і.н., проф. (США)
Потапчук Т.	д.пед.н., проф. (Україна)
Рагімлі Р.	д.і.н., доц. (Азербайджан)
Русецький А.	д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
Робертс К.	д.соц.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Слободянюк М.	д.і.н., проф. (Україна)
Сорокіна Л.	к.соц.н., доц. (Україна)
Схюрман П.	д.філос.н. (Нідерланди)
Токовенко О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Тороп К.	д.пед.н. (Україна)
Третяк О.	д.політ.н., проф. (Україна)
Хейнемаа С.	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Шевцов С.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.	д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Редактор: Мазур О.

Контакти:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13;
granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

26 (5) 2023

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.

Articles are published in the author's
editing. The editorial office and board do
not always share the views and thoughts
expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2023

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
Arkhireyskyi D.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Borodin Ye.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Sweden)
Gao T.	Full Prof. Dr. (Poland)
Hladush V.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Gugin O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Gustafsson M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Dudek M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanova S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Isetti G.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Zhuk S.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (USA)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Korogod N.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kondrashova L.	Full Prof. Ph.D. (Ukraine)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Mazur O.	Ph.D. (Ukraine)
Nikolenko L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Omelchenko M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Potapchuk T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Slobodyanyuk M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,
Shevtsov S., Shlyakhov O.
Editor: Mazur O.

Contacts:

+38(050)258-83-86; +38(097)269-55-13
granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

Зміст

Політологія

- С.6
Скрипченко Ігор
Економічна криза 2007-2008 років як чинник появи масових протестних рухів в США
- С.15
Третяк Олексій, Воронова Тетяна
Публічна сфера політики та комунікативний вимір політичного лідерства
- С.20
Сліпецька Юлія, Туровський Ілля
Російсько-українська війна та її вплив на трансформацію міжнародного іміджу України
- С.29
Орукова Мар'ям Файік
Становлення, поняття та зміст авторського права в цифровому просторі
- С.33
Вуйко Анастасія
Основні етапи формування євроінтеграційного курсу України та Молдови: порівняльна характеристика
- С.43
Ушаков Сергій
Роль жінки у сучасній українській політиці: між аккультурацією та функціональною необхідністю
- С.49
Абдуллаєва Тасира
Основні етапи становлення виборчої системи в Азербайджанській Республіці

Історія

- С.55
Шелепова Дарина
Роль публіцистики та художньої літератури в актуалізації екологічного питання в 90-х рр. XX ст.
- С.63
Байрамова Ірада, Джабраїлова Айсун
Бібліометричний аналіз спадщини Азіза Алієва, видатного державного діяча та вченого
- С.66
Мамедова Матанат, Сейізаде Афет
Теорія та методологія дослідження документообігу
- С.71
Василенко Віталій, Голубчик Ганна
Конструктивістська теорія націєтворення: український аспект
- С.79
Веденєєв Дмитро
Особливості організації та адаптації до цільових аудиторій кінопропаганди в Українській РСР (1943–1945 рр.)
- С.84
Первий Геннадій, Шевченко Марія
До питання літературної творчості Ганни Швидько

Contents

Politology

- P.6
Skrypchenko Ihor
The Economic Crisis of 2007-2008 as a Factor in the Emergence of Mass Protest Movements in the USA
- P.15
Tretiak Oleksii, Voronova Tatiana
Public Sphere of Politics and the Communicative Dimension of Political Leadership
- P.20
Slipetska Yulia, Turovskyi Illia
The Russo-Ukrainian War and its Impact on the Transformation of the International Image of Ukraine
- P.29
Orucova Maryam Faiq
Formation, Concept and Content of Copyright in the Digital Space
- P.33
Vuico Anastasia
Main Stages of Forming the European Integration Course of Ukraine and Moldova: a Comparative Characteristic
- C.43
Ushakov Sergij
The Role of Women in Modern Ukrainian Politics: Between Acculturation and Functional Necessity
- C.49
Abdullayeva Tacira
Main Stages of Electoral System Formation in the Republic of Azerbaijan

History

- P.55
Shelepova Daryna
The Role of Publicity and Fiction in the Update of the Environmental Issue in the 1990s. XX Century
- P.63
Bayramova Irada, Jabrayilova Aysun
Bibliometric Analysis of Aziz Aliyev's Legacy, the Outstanding Statesman and Scholar
- P.66
Mammadova Matanat, Seyidzade Afet
Theory and Methodology of Document Flow Research
- P.71
Vasilenko Vital, Golubchyk Ganna
Constructivist Theory of Nation Building: Ukrainian Aspect
- P.79
Vedeneev Dmytro
Features of Organization and Adaptation to the Target of Film Propaganda in the Ukrainian SSR (1943–1945)
- P.84
Pervyi Hennadii, Shevchenko Maria
On the Creative Writing of Hanna Shvydko

C.91
Халілова Намія Интигам, Искандарлі Айтай Ильгар
Бібліометричні параметри для оцінювання дослідників

C.96
Халафова Севда
Текстові публікації та їх класифікація

Соціологія

C.104
Котеленець Катерина, Хобта Світлана
Проектування польового етапу соціологічного дослідження: аналіз існуючих соціологічних організацій

C.109
Слотюк Петро
Екзистенційні виклики для України у війні з РФ

C.122
Павлова Олена
Особливості соціальної політики в умовах воєнного стану в Україні

C.127
Корень Євген
Особливості образу Абсолюту у символічно-сюжетних складових українських епічних творів (на емпіричному матеріалі окремих казок та легенд)

Педагогіка

C.136
Лучанінова Ольга, Ніколенко Людмила
Розвиток комунікативної сфери цифрової компетентності суб'єктів освітнього процесу закладу вищої освіти

Філософія

C.144
Березинець Володимир, Ковтун Олександр, Луцкевич Наталія
Філософія свободи Еріха Фромма в контексті сучасного російського авторитаризму

C.151
Фарафонова Ірина
Вплив неофіційної інформації на електорат

C.156
Бескаравайний Станіслав, Борисова Тетяна
Критерії оцінки потенційної чисельності ЗШІ (AGI) у техносфері

Рецензії

C.163
Світленко Сергій
Нові публікації джерел про Василя Біднова

C.170
Третяк Олексій
Публічна сфера в урбаністичному вимірі

P.91
Khalilova Namiya Intigam, Iskandarli Aytaj Ilgar
Bibliometric Parameters for Evaluating Researchers

P.96
Khalafova Sevda
Text Publications and their Classification

Sociology

P.104
Kotelenets Kateryna, Khobta Svitlana
Design and Organization of the Field Stage of Sociological Research: Analysis of Existing Sociological Organizations

P.109
Slotiuk Petro
Existential Challenges for Ukraine in the War with Russia

P.122
Pavlova Olena
Features of Social Policy under the Conditions of Marital State in Ukraine

P.127
Koren Yevhen
Features of the Image of the Absolute in Symbolic and Plot Components of Ukrainian Epic Works (on the Empirical Material of Individual Fairy Tales and Legends)

Pedagogy

P.136
Luchaninova Olga, Nikolenko Liudmyla
Development of the communicative sphere of digital competence of the subjects of the educational process of a higher education institution

Philosophy

P.144
Berezynets Volodymyr, Kovtun Olexandr, Lutskevych Natalia
Erich Fromm's Philosophy of Freedom in the Context of Modern Russian Authoritarianism

P.151
Farafonova Irina
The Influence of Unofficial Information on the Electorate

P.156
Beskaravainyi Stanislav, Borisova Tatyana
Criteria for Assessing the Potential Number of AGI in the Technosphere

Reviews

P.163
Svitlenko Serhii
New Publications of Sources about Vasyl Bidnov

P.170
Tretiak Oleksii
The Public Sphere in the Urban Dimension

The Economic Crisis of 2007-2008 as a Factor in the Emergence of Mass Protest Movements in the USA

UDC 338.1"2007.2008":329(73)"20"

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723122>**Skrypchenko Ihor**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-6484-8057>, si194512@gmail.com*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)*

Abstract.

The purpose of the article is to determine the economic crisis of 2007-2008 as a factor in the emergence of mass protest movements in the United States of America. **The relevance** of the study is related to the need to establish how the functioning of the economy affects the mood and actions of citizens. It was also important to find out the accompanying causes that lead to the growth of distrust in the authorities and, as a result, lead to the politicization of protests.

As a **result of the study**, a regularity was established between the economic crisis of 2007-2008 and the increase in the number of protests in the USA and the world. The article provides data from sociological surveys, which demonstrate how important indicators of the functioning of the economy are for US citizens. It was clarified how protest movements arose and developed in the USA. The important role of the media and social networks in the formation and organization of protest actions is analyzed. The impact of protest movements on the replacement of political party leaders in the United States has been uncovered. The reasons for the political success of the «Tea Party Movement» and the simultaneous decline of the «Occupy Wall Street» movement have been established. The influence of activists of the protest movements on the shaping of US foreign policy towards Ukraine is assessed.

The conclusions indicate that the failure of state authorities to effectively respond to the economic crisis can result in widespread dissatisfaction among the public, leading to an increase in citizen protest activity. Moreover, the severity and duration of the economic crisis may cause a decline in citizens' trust in the government and the political system as a whole. The potential consequences of this are radicalization and polarization within society. Therefore, in order to ensure the necessary trust in the political system, it is necessary to conduct a balanced economic policy and take into account the opinions of the political opposition and civil society when making political and economic decisions.

Keywords: protest, protest movement, social movement, collective behavior, collective mobilization, structural strain, relative deprivation, Tea Party movement, Occupy Wall Street, economic crisis, mass media, social networks, civil society, public trust, political power, political party, political polarization, Republican Party, Democratic Party, establishment, primary election, democracy, the USA

Економічна криза 2007-2008 років як чинник появи масових протестних рухів в США

Скрипченко Ігор*Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)*

Анотація.

Метою статті є визначити економічну кризу 2007-2008 року як чинник появи масових протестних рухів в Сполучених Штатах Америки. **Актуальність** дослідження пов'язана з необхідністю встановити як впливає стан функціонування економіки на настрої та дії громадян. Також важливо було з'ясувати супутні причини, які призводять до зростання недовіри до органів влади та, як наслідок, призводять до політизації протестів.

Для з'ясування цієї мети в статті було розкрито поняття протесту та економічної кризи. Також було проаналізовано теорії, які пояснюють механізми утворення масових протестних рухів. **В результаті дослідження** було встановлено закономірність між економічною кризою 2007-2008 року та зростанням кількості протестів у США та світі. В статті наведено дані соціологічних опитувань, які демонструють наскільки важливим для громадян США є показники функціонування економіки. Було з'ясовано, як виникли і розвивалися протестні рухи в США. Проаналізовано важливу роль ЗМІ та соціальних мереж в утворенні та організації акцій протесту. Виявлено вплив протестних рухів на зміну лідерів політичних партій в США. Встановлено причини політичного успіху «Руху Чаювання» та водночас занепаду руху «Захопи Волл-стріт». Визначено вплив прихильників протестних рухів на формування зовнішньої політики США щодо України.

У **висновках** встановлено, що нездатність державних органів влади ефективно реагувати на подолання економічної кризи може призводити до масового невдоволення в суспільстві та, як наслідок, збільшення протестної активності громадян. Крім того, масштаби та затягування економічної кризи може призводити до зниження довіри громадян до органів влади та політичної системи загалом. Наслідками цього може бути радикалізація та поляризація всередині суспільства. Тож для забезпечення необхідної довіри до політичної системи, необхідно проводити збалансовану економічну політику та враховувати при прийнятті політико-економічних рішень думки політичної опозиції і громадянського суспільства.

Ключові слова: протест, протестний рух, суспільний рух, колективна поведінка, колективна мобілізація, структурна напруга, відносна депривація, Рух Чаювання, Захопи Волл-стріт, економічна криза, ЗМІ, соціальні мережі, громадянське суспільство, суспільна довіра, політична влада, політична партія, політична поляризація, Республіканська партія, Демократична партія, істеблішмент, праймеріз, демократія, США

Вступ.

Однією з основоположних цінностей демократичної політичної системи є свобода слова. Протест, як засіб висловлення громадянами своєї позиції щодо певних політичних рішень, є складовою цієї свободи. Можливість вільно висловлювати свої думки та позицію щодо наявної політичної ситуації в країні є одним із головних факторів, що відрізняють демократичні країни від авторитарних та тоталітарних. Протести допомагають розвивати горизонтальні зв'язки між громадянами, що сприяє розвитку громадянського суспільства. Зрештою, здатність людей організовуватися для публічних акцій незгоди є водночас звертанням до засобів прямої демократії. Протестні рухи у кризові часи допомагають звернути увагу урядів на суспільні проблеми, які турбують більшість населення. В умовах, коли вибори відбуваються лише у певний період часу, масові публічні акції допомагають представникам влади зрозуміти, які кроки чекає від них суспільство в реальному часі.

До колективної мобілізації громадян може призвести низка факторів. Проте, одним із найважливіших чинників, які завжди викликає посилену увагу людей, є стан економіки в країні. Саме економічна криза є суттєвим «подразником» для висловлення свого невдоволення та занепокоєння суспільством. Саме це відбулося в США та в світі після початку глобальної фінансової кризи в 2007-2008 роках.

Протестні рухи, які утворилися в Сполучених Штатах в результаті цієї кризи, справили значний вплив на провідні політичні еліти. Це призвело не тільки до змін характеру політичних відносин в середині США, але й вплинуло на її зовнішню політику. Це ми можемо спостерігати сьогодні, в контексті надання допомоги Україні під час російського вторгнення.

Метою статті є визначити економічну кризу 2007-2008 років як чинник появи масових протестних рухів в Сполучених Штатах Америки. Для розкриття теми дослідження в статті використовуються наступні методи: Системний метод визначає місце та взаємозв'язок економіки з інститутами держави та суспільством; Структурно-функціональний метод доповнює системний і допомагає визначити особливості впливу економічних проблем на функціонування громадянського суспільства та інститутів державної влади; Інституціональний метод використовується для аналізу особливостей утворення та функціонування протестних рухів як соціальних інститутів; Біхевіоральний метод дозволяє визначити настрої та реакцію громадян США на економічну кризу та діяльність влади щодо її вирішення; Порівняльний метод дозволяє виокремити спільне і відмінне в появі та діяльності «Руху Чаювання» та «Захопи Волл-стріт»;

Феноменологічний метод застосовується для аналізу основних понять та категорій.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

В ході дослідження було проаналізовано низку наукових публікацій та досліджень. Для визначення поняття протесту було наведено матеріали американського енциклопедичного словника Merriam-Webster та науковців М. Банас та Р. Саудова (Banaś, & Saduov, 2023), які досліджують феномен протесту і його вплив на різні сфери суспільства. Для визначення ключових факторів та закономірностей утворення протестних рухів були проаналізовані теорії Р.Т. Гурра (Gurr, 2016), та Н. Смелзера (Smelser, 1972). Для розкриття явища економічної кризи було використано дослідження Х.М. Матес-Барко та М. Васкес-Фариньяс (Matés-Barco, & Vázquez-Fariñas, 2023), які займаються аналізом економічних криз від XX століття до сьогодення. Вплив економічної кризи на зростання протестних акцій та рухів у світі зафіксували у своєму дослідженні І. Ортіс, С. Берк, М. Беррада, Е.-С. Кортес (Ortiz, Burke, Berrada, & Cortés, 2022), які займаються кількісними дослідженнями протестів у всьому світі. Настрої та реакцію американського суспільства на економічну кризу було продемонстровано завдяки низці соціологічних опитувань провідних дослідницьких центрів. Важливий аналіз щодо цього здійснила американський політичний аналітик К. Боумен (Bowman, 2018).

Для розкриття діяльності «Руху Чаювання» була використана праця Р.М. Блам (Blum, 2020), яка досліджує особливості діяльності представників руху в середині Республіканської партії. Відмінність ідей прихильників «чаювання» від поміркованих «республіканців» розкриває Дж. О'Хара (O'Hara, 2010). Дослідження Л. Фенга (Fang, 2013) допомагає відслідкувати залученість консервативних організацій до фінансування та організаційної підтримки «Руху Чаювання». Політичні погляди та ідеї прихильників руху розкриває М. Контінетті (Continetti, 2022), який займається дослідженням розвитку американської консервативної думки. Розкриттям ідей та переконань різних локальних організацій «Руху Чаювання» також займалися у своєму дослідженні науковці М.А. Баррето, Б. Л. Купер, Б. Гонсалес, К.С. Паркер та К. Таулер (Barreto, Cooper, Gonzalez, Parker, & Towler, 2011). Дослідники А. Максвелл та Т. В. Парент (Maxwell, & Parent, 2012) у своїх пошуках намагалися встановити, як саме економічні та політичні ідеї президента Обами спонукали людей мобілізуватися на протестні акції. Ґрунтовний аналіз історії діяльності руху «Захопи Волл-стріт» здійснила М. Холмс (Holmes, 2023). Критичний аналіз цього руху здійснив Т. Гітлін (Gitlin, 2013), який зосередився на причинах його занепаду. Також до аналізу невдач слід додати працю М. Вайта (White, 2016), який був одним із організаторів цього руху. В

той же час здобутки руху в подальшому політичному дискурсі США були зафіксовані нідерландським дослідником М. ван де Санде (Van de Sande, 2022), який досліджує феномен «префігуративної демократії». Також в дослідженні були наведені статті політичних аналітиків та оглядачів в провідних американських ЗМІ.

Виклад основного матеріалу. Дієслово «протестувати» походить від латинського поняття «*protestari*», що розтлумачується як «заявляти», «публічно свідчити» (Merriam-Webster, 2023). В сучасній мові поняття «протесту» використовується для позначення протистояння протилежних політичних партій, груп та акторів в ході яких сторони висловлюють свою публічну незгоду з наявними рішеннями, які приймають їх опоненти (Banaś, & Saduov, 2023, p. 1). Прийняття політичних рішень в демократичних державах нечасто викликає одностайне схвалення. Завжди існують окремі групи осіб та індивіди, які залишаються незадоволеними або вважають, що ті чи інші рішення треба приймати в інакший спосіб. Тож часто політичні рішення влади викликають бажання в частини громадян публічно протиставити їм свій власний варіант вирішення проблеми, або просто змусити відмовитися від нової прийнятої політики. Причинами для протесту може бути низка різних факторів. Проте, з самого визначення поняття «протест», ми можемо констатувати, що для масового висловлення своєї публічної незгоди людей спонукають певні чинники, які викликають велику суспільну увагу. Вони можуть базуватися як на незадоволенні діями політичних акторів, так і мати інші, на перший погляд, неполітичні чинники.

Фактор «роздратування» та «суспільної напруги» відіграє велику роль в появі та організації суспільних рухів, які утворюються в результаті масових протестів. Частково цей феномен намагається пояснити теорія «відносної депривації», автором якої був американський політолог Тед Роберт Гурр. Згідно з нею, депривація – це сприйняття акторами невідповідності між їхніми ціннісними очікуваннями та їхніми ціннісними можливостями (Gurr, 2016, p. 24). Тобто «відносна депривація» проявляється як усвідомлення відсутності справедливого та рівного доступу до суспільних благ. Внаслідок не отримання цих благ у людей виникає гостре відчуття фрустрації та розчарування. Важливу роль в оціненні ступеня депривації є порівняння суб'єктами свого наявного становища із референтною групою осіб. Відсутність однакового доступу до ресурсів у окремої особи та порівнюваної групи може викликати невдоволення, яке в подальшому може спонукати до активних дій. Найбільше до політичних протестів спонукає групова депривація. Це пов'язано з тим, що розчарування з приводу несправедливого розподілу ресурсів відчуває відразу велика кількість людей, які можуть мати спільне положення в суспільстві.

Ці групи можуть утворюватися з окремих соціально-економічних класів, раси, релігії, статі тощо. В такому випадку люди вважають, що вони обмежені в своїх правах та свободах через приналежність до певної структурованої групи.

Ще однією теорією, яка частково пояснює феномен появи масових протестних рухів є теорія «структурної напруги». Її засновник соціолог Нейл Смерзлер зазначав, що для виникнення феномена колективної дії необхідний ряд факторів. Він виділяв 6 таких умов, за яких може з'явитися масовий суспільний рух:

1) Сприятливі структурні умови - це особливості політичної системи в рамках однієї країни, які або сприяють утворенню масових рухів, або навпаки перешкоджають такому розвитку;

2) Структурна напруга (деформація) - ситуація чи явище, яке викликає конфлікт інтересів, призводить до вираженого невдоволення певної частини суспільства.

3) Поширення суспільних переконань та ідеології, які визначають дійсно важливі проблеми для суспільства та ймовірні методи їх вирішення;

4) Провокуючі чинники - конкретна подія в рамках конфліктної ситуації, яке стає точкою відліку для колективної мобілізації.

5) Мобілізація учасників - процес, який характеризується агітацією депривованої групи до дій.

6) Діяльність соціального контролю - визначає діяльність різних елементів політичної системи, які своєю реакцією або сприяють розростанню масових протестних рухів, або навпаки їх «затуханню» (Smelser, 1972, p. 15-18).

В багатьох країнах існують суспільно важливі події, які викликають занепокоєння широких верств населення. Такі фактори як «структурна напруга» та «провокуючі чинники», є ледь не в кожній країні світу. Проте одним із важливих елементів є саме особливості функціонування політичної системи. Саме вони визначають, чи буде в країні існувати свідоме громадянське суспільство та чи буде поширено в ньому горизонтальні зв'язки між людьми. Політична система Сполучених Штатів та її Конституція заклали важливі передумови для громадянських і політичних свобод. Саме тому США і були тією країною, де були широко розповсюдженні громадські організації та суспільні рухи.

Важливий внесок у розуміння природи функціонування протестних рухів у світі та, зокрема, у США внесли дослідники І. Ортис, С. Берк, М. Беррада, Е.-С. Кортес. Вони зафіксували великий сплеск протестної активності у світі, починаючи з 2006 року. Автори дослідження, підсумовують, що точкою відліку для них стала світова економічна криза 2007-2008 року. Саме з часу, коли почалася фінансова криза в США, починається значний

кількісний стрибок масових протестів. Цей фактор пояснює і те, чому серед всієї кількості протестів зафіксованих у світі станом на 2013 рік, найбільша кількість була пов'язана саме з вимогами економічної справедливості (Ortiz, Burke, Berrada, & Cortés, 2022, p. 18-19).

Термін «економічна криза» найчастіше використовують для визначення важкої та складної ситуації для країни та її громадян. Сам термін увійшов у вжиток на початку XX століття. Загалом, економічні кризи спричиняються порушенням балансу між виробництвом і споживанням, що характеризується падінням попиту, подальшими банкрутствами підприємств та, як наслідок, безробіттям (Matés-Barco, & Vázquez-Fariñas, 2023, p. 20-21). Тому нестабільність, яку викликає економічна криза, сприяє масовому підвищенню уваги та переживань серед населення. Не дивно, що до 1907 року економічні кризи називали терміном «паніка». Це пов'язано із очікуваними фінансовими втратами для більшості громадян. Нейл Смельзер зазначав, що реальні або очікувані економічні втрати є одним із важливих факторів, які сприяють появі протестних настроїв (Smelser, 1972, p. 55-56).

У 2007 році в США почалась іпотечна криза, яка викликала «ефект доміно». Впродовж незначного часу ця криза зачепила весь фінансовий сектор. Почалися банкрутства великих банків, відбувалося падіння біржових індексів та вартості товарів. Паралельно відбувалося падіння загального об'єму виробництва товарів та послуг. Рівень безробіття з 5% у 2007 році, зріс до 7,3% в 2008, а згодом досяг позначки у 10% у 2009 році (Amadeo, & Anderson, 2021).

Різке падіння доходів громадян негативно вплинуло на загальні настрої в суспільстві. Згідно опитувань Associated Press та Yahoo вже на початку вересня 2008 року 61 відсоток американців наполягав на тому, що економіка є для них надзвичайно важливою, ще 29 відсотків зазначили, що вона дуже важлива для їхнього життя. Також американці стверджували, що стан функціонування економіки буде головним питанням для них під час виборів, які мали відбутися в листопаді 2008 року. Соціологічний служба The Pew Research Center встановила, що восени 2008 року 70% американців уважно відстежують повідомлення про стан економіки. Вони зазначали, що ця економічна криза стала однією з 10 топ новин за останні 20 років. Опитування Gallup та USA Today проведені у вересні 2008 року продемонстрували, що 41% американців відчувають страх через наявний стан економіки. В наступному опитування 53% заявили, що почуваються розлюченими, через ці події. Після президентських виборів 74% американців вважали, що країна опиниться в економічній депресії. Ще 60% зауважили, що це найстрашніша економічна криза, з якою вони стикалися за своє життя. В 2009 році 32% американців були стурбовані зниженням своєї

заробітної плати, ще 31% переживали, що їх можуть звільнити. Майже половина американців заявляла про стурбованість щодо падіння їхніх доходів (Bowman, 2018, p. 2-3).

На фоні гострого занепокоєння суспільства, кожен крок влади розглядався громадськістю дуже уважно. Ще за адміністрації президента Джорджа Буша 3 жовтня 2008 року вступив в дію Закон «Про надзвичайну економічну стабілізацію» (EESA), який також називали «Планом Полсона». До цього, у вересні 2008 року, в Конгрес було внесено на розгляд «Програму допомоги проблемним активам» (TARP) на 700 мільярдів доларів в якості частини плану щодо порятунку економіки. Ця програма викликала багато суперечок в Конгресі. Її відхилення спричинило обвал акцій (Bowman, 2018, p. 2). Тільки після додаткового доопрацювання програму змогли прийняти, що і стало умовою для введення в дію закону про стабілізацію економіки. Новий президент США Барак Обама, обраний на виборах в листопаді 2008 року, висунув на розгляд ще один план для врегулювання економічної кризи, який врешті був прийнятий. Закон «Про відновлення та реінвестування Америки» був введений в дію 17 лютого 2009 року. Сума виділених коштів оцінювалися приблизно в 787 мільярдів доларів.

Тільки ці два пакети стимуляції економіки сумарно обходилися американському бюджету у майже півтора трильйона доларів. Тож не дивно, що багато американців задалися питанням, хто буде оплачувати всі ці пакети допомоги? Тим паче в умовах, коли багато хто сам постраждав економічно, втративши роботу та частину своїх доходів. План допомоги Обама критикувався Республіканською партією. Але не всі її члени активно протидіяли. Врешті, багато американців правого ідеологічного спрямування розчарувалися в «слабкій» позиції своїх обраних представників в Конгресі (Blum, 2020, p. 32-33). В результаті значного незадоволення наявною ситуацією люди почали поступово виходити на протести.

Перші мітинги пройшли 27 лютого 2009 року в 40 різних штатах. Фактичним закликком для протесту став виступ економічного коментатора CNBC Піка Сантеллі. Він був обурений несправедливістю плану економічного відновлення президента Обама і жартома закликав всіх справжніх прихильників ринкової економіки влаштувати «Чиказьке чаювання» в липні. Відео стало настільки популярним, що різні активісти почали реєструвати сайти з доменами «TeaParty» для організації локальних протестів. Консервативна лобістська організація «Американці за процвітання» (Americans for Prosperity) зареєструвала сайт з доменним ім'ям «TaxDayTeaParty.com». Саме він був одним із головних організаційних сайтів, а також надав назву для деяких подальших протестних акцій (Fang, 2013, p. 26-27).

Назва «Чаювання» є ключовою для американської політичної історії. Адже в 1773 році відбулася акція протесту американських колоністів, яка отримала назву «Бостонське чаювання». Протестувальники вимагали скасування виданого британським урядом «Чайного закону», що передбачав нову систему мит для торгівлі чаєм.

Акція стала не тільки актом відстоювання своїх економічних прав та свобод, але й заклала підвалини майбутньої революції, яка закінчилася утворенням Сполучених Штатів Америки. Тож поняття «чаювання» є по-справжньому символічним для багатьох американців та уособлює в собі саму суть американської ідеї, де платник податків є основою держави.

Наступна серія загальнонаціональних мітингів відбулася вже 15 квітня 2009 року і зібрала більше 300 тисяч осіб в різних містах США. Дата для протестів була обрана не випадково. Згідно американського законодавства 15 квітня є останнім днем для подання декларацій про доходи фізичних осіб. Саме слово «чай» (tea) протестувальники розшифровували як «вже достатньо обкладені податками» (Taxed Enough Already). Один із організаторів мітингів Ерік Одом, адміністратор веб-сайту «Tax Day Tea Party», заявив, що головною ціллю протестів було «просто допомогти створити середовище, в якому б народився новий рух» (Robbins, 2009).

Влітку та восени 2009 року протести також продовжилися. Для цього додалася ще одна вагома причина, яка створювала додаткову «структурну напругу» для частини суспільства. Президент Обама запропонував масштабну реформу охорони здоров'я, яку противнику одразу прозвали «Obamacare». В Сполучених Штатах медицина є платною, тож всі американці вимушені купляти собі страхові поліси. Метою реформи було зробити медичне страхування більш доступним для незаможних американців. Проте, цей крок передбачав великі капіталовкладення і витрати державного бюджету, що, на думку експертів, викликало питання у своїй доцільності під час економічної кризи (Woodhill, 2011). Суперечка в обох палатах Конгресу, а також протести невдоволених громадян, не змінили рішення адміністрації Обами та Демократичної партії спробувати прийняти відповідний закон.

Дискусія щодо реформи охорони здоров'я розколола державу: Демократична партія і ліві неурядові організації виступили з підтримкою, аргументуючи її більш доступним медичним страхуванням (особливо для бідних верств населення), в той час як Республіканська партія та особливо «Рух Чаювання» виступали проти, побоюючись значного дефіциту бюджету, надмірного втручання держави в економіку та можливим погіршенням якості надання медичних послуг (Continetti, 2022, p. 141). У березні 2010 року, закон все-таки було прийнято, проте він

посилив поляризацію та невдоволення в суспільстві, яке і без цього збільшувалося.

Треба зазначити, що «Рух Чаювання» не мав окремого лідера чи єдиної організаційної структури. Фактично рух утворювали різні локальні організації, які керувалися ідеєю публічного контролю платників податків за діями уряду. До таких організацій належали FreedomWorks, Tea Party Express, Tea Party Patriots, 1776 Tea Party, ResistNet (Patriot Action network), Tea Party Nation та інші (Barreto, Cooper, Gonzalez, Parker, & Towler, 2011, p. 106). Група FreedomWorks була до того ж одним із спонсорів перших мітингів прихильників «Чаювання». Для проведення протестів всі організації узгоджували час та місце збору і закликали всіх небайдужих приєднуватися.

Активність «Руху Чаювання» зумовила посилення позицій Республіканської партії в Конгресі і в результаті виборів 2010 року республіканці змогли повернути собі контроль у Палаті представників, адже рух підтримав багатьох республіканців консервативного та лібертаріанського ідеологічного спрямування. На проміжних виборах 2010 року до Конгресу США активісти «чаювання» підтримали 138 кандидатів від Республіканської партії. Також прибічникам руху вдалось об'єднати консервативні та лібертаріанські фракції всередині Республіканської партії. (Maxwell, & Parent, 2012, p. 1385). Один із лідерів лібертаріанського крила руху в Республіканській партії Ренд Пол на виборах 2010 року був вперше обраний сенатором від штату Кентуккі. В 2011 році в Палаті представників фракція прихильників «чаювання» на чолі з її першою головою Мішель Бакмен нараховувала 60 конгресменів (Peters, 2019). Надалі значення та вплив «Руху Чаювання» продовжував зміцнюватися. В 2016 році на фіналі президентських праймеріз в Республіканській партії двоє з лідерів перегонів були підтримані саме «Рухом Чаювання», і один із них, а саме Дональд Трамп, врешті виграв номінацію.

Якщо «Рух Чаювання» був протестним рухом, який представляв незадоволення економічною політикою серед американців правого ідеологічного спрямування, то згодом це невдоволення почало охоплювати і частину лівого спектру. Зрозуміло, що як демонстрували соціологічні опитування, фінансова криза вдарила майже по всіх верствах населення. Проте, обрання Барака Обами та його перші законодавчі ініціативи були спрямовані передусім на бідні верстви населення та на ті групи виборців, які були прихильниками Демократичної партії. З однієї сторони, це призвело до певного психологічного заспокоєння частини суспільства. Однак, економічна політика нової адміністрації не давала результатів. Тож поступово масове невдоволення почало зростати і серед потенційних виборців Демпартії.

Як і у випадку з «Рухом Чаювання», спочатку ідею

про велику протестну акцію почали проговорювати в публічному просторі. У лютому 2011 року на сайті канадської громадської природоохоронної організації Adbusters, з'явилася стаття, яка закликала вийти на багатомільйонний марш проти Волл-стріт (Matsu, 2011). В статті зазначалося, що понад 25 мільйонів американців є безробітними, а 2,8 мільйона будинків були вилучені у власників за неспроможність віддавати кредити. Водночас в організації звертали увагу, що інвестиційні банкіри продовжують отримувати бонуси та винагороди як в докризовий час. В статті стверджували, що великі корпорації завдяки фінансовому впливу лобіювали в Конгресі прийняття вигідних для себе траншів допомоги від уряду. Натомість прості громадяни виявилися поза увагою своїх «обранців». Тож в статті закликали покласти кінець цій несправедливості шляхом масового виступу проти Волл-стріт. У липні активістка Джастін Танні зареєструвала домен «OccupyWallSt.org» та завела хештег @occupywallst у соціальній мережі «Твіттер» (Holmes, 2023, p. 243). Саме вони стали головними онлайн-центром для організації майбутнього руху.

Рух «Захопи Волл-стріт» (Occupy Wall Street) розпочався з великого протесту 17 вересня 2011 року, коли була здійснена спроба захопити діловий центр Нью-Йорка. В той же день учасники протесту зайняли парк Зукотті і облаштували там наметове містечко. Більшість активістів складала переважно молодь. Поступово учасники руху створили Генеральну Асамблею Нью-Йорка, утворили комітети, ради та робочі групи, які займалися координацією діяльності руху. Проголосивши одним з лозунгів вислів «нас 99%», активісти підтримували думку згідно з якою всі багатства зосереджені в руках 1% населення. Цей великий бізнес і політики призводять до економічних криз, збільшуючи бідність 99% громадян. Слоган висловлював невдоволення нерівністю у доходах та різницею у доступі до влади, де прості громадяни є обмеженими на відміну від «істеблішменту» (Holmes, 2023, p. 40).

Серед протестувальників були прихильники лібералів, анархістів та навіть лібертаріанців, різних течій соціалізму та захисників навколишнього середовища. Проте ключові ідеї активістів належали до лівої ідеології. Учасники руху вимагали створення робочих місць, справедливого перерозподілу доходів, зниження або повного скасування винагород для банкірів, більшого регулювання банківської системи, допомоги власникам іпотечних кредитів та студентам, які брали кредит на навчання у вузах. Активісти руху також вимагали від влади здійснити кроки щодо зменшення впливу великих корпорацій на політиків (Lowenstein, 2011).

Учасники руху мітингували майже 3 місяці. Безстрокова акція проходила переважно мирно, без значних сутичок з поліцією. На окремих мітингах

збиралося до 30 тисяч протестувальників (Gitlin, 2013, p. 21). Проте, наприкінці жовтня, незважаючи на доволі мирний характер протесту, місцеві жителі почали активно скаржитись на наметове містечко. Їх дуже турбував поганий санітарний стан в наметах і в парку. Організатори намагалися знайти рішення, аби задовольнити всі сторони. Однак, 15 листопада 2011 року поліцейське управління Нью-Йорка повідомило учасникам протесту про вимогу покинути парк Зукотті. Мерія не забороняла зібрання активістів, однак заборонила проживання у парку на постійній основі. Протестувальники залишили парк без сутичок у супроводі поліції (Rosario, 2011). У грудні під час масових мітингів активісти зробили повторну спробу облаштувати наметове містечко, але через дії поліції це не вдалося. Однак, після зникнення наметового містечка протестна діяльність руху все одно продовжилася. Мітинги регулярно відбувалися впродовж 2012 і 2013 років, іноді супроводжуючись сутичками з поліцією. Наприкінці 2014 року рух припинив існування, розколовшись на більш дрібні організації та рухи.

Рух «Захопи Волл-стріт», попри свою популярність в Америці та створення великого резонансу у світі, врешті не зміг оформитися в організовану політичну групу тиску. Американський соціолог Тодд Гітлін зауважував, що хоча рух і мав досить широке коло активних учасників, він не зміг організувати своє внутрішнє «ядро». У руху не було єдиного лідера. Учасники організаційних комітетів також не могли узгодити між собою низку питань. Навіть журналісти, які у своїй більшості підтримували протестувальників, скаржилися, що у руху не було чітко оформленої та зрозумілою програми (Gitlin, 2013, p. 17-18). Це був, по суті, просто погано організований протест психологічно обурених людей.

Крім того, Гітлін звертав увагу на існування своєрідної «фобії» у активістів щодо офіційних організацій та політичних партій (Gitlin, 2013, p. 23-24). Така позиція учасників була пов'язана як із недовірою до політичної системи, так із тим, що такі організації не готові та неспроможні робити радикальні і швидкі зміни. Через це деякі політичні оглядачі із сумом критикували рух за неспроможність стати лівою альтернативою «Руху Чаювання», який зміг влитися в структури Республіканської партії і почати впливати на її керівництво та істеблішмент (Sorkin, 2012).

Один із організаторів руху «окупантів» Міка Вайт через 5 років після подій стверджував, що «рух виявив глибинні недоліки домінуючих і все ще поширених теорій про те, як досягти соціальних змін шляхом колективних дій» (White, 2016, p. 22). Однак, можна висунути гіпотезу, що організатори руху занадто переймалися самими протестами, ніж цілями, для яких вони були організовані. Для прикладу, філософ та

політичний оглядач Джон О'Хара зауважував, що для «Руху Чаювання» акції протесту не були самоціллю. Вони стали фактором, який привернув увагу до ідей руху та зміг здійснювати необхідний тиск на політиків (О'Хара, 2010 р. 243). Тобто прихильники «чаювання» не просто були переповнені почуттями невдоволення та обурення, що, зрозуміло, було необхідним фактором для їх колективної мобілізації. Вони змогли об'єднатися заради певних цінностей та ідей і керувалися тим, щоб реалізувати свої плани у дійсність. Ця мета змусила їх шукати шляхи такої реалізації, в чому їм допомогла американська політична система. Активісти ж «Захопи Волл-стріт» не змогли зарекомендувати свої ідеї у дійсність, вони не змогли вийти за межі свого психологічно дискомфорту і обурення та здійснити кроки для організаційного оформлення своїх вимог. По суті, це був протест дорослих «підлітків» (що частково було правдою, адже велика кількість активістів, дійсно, були дуже молодими), які не змогли трансформувати своє психологічне невдоволення в раціональні дії. Мабуть, саме тому Міці Вайту довелося лише підсумувати, що «рух не зміг реалізувати свій революційний потенціал» (White, 2016, p. 22).

Проте, не всі дослідники вважають, що рух «Захопи Волл-стріт» виявився зовсім невдалим. Так, нідерландський політичний філософ Матіс ван де Санде стверджує, що «Захопи Волл-стріт» справив великий вплив на передвиборчу кампанію соціаліста Берні Сандерса, який приймав участь у президентських праймеріз від Демократичної партії (Van de Sande, 2022, p. 135). Саме прихильники цього руху у Демократичній партії дозволили Сандерсу не тільки успішно висунутись на праймеріз, але й ледве не виграти номінацію від неї. Причому робив це Сандерс двічі у 2016 та у 2020 році. Варто зазначити, що рух «Захопи Волл-стріт» справив значний вплив і на самого Сандерса. Одна із його законодавчих ініціатив мала назву «Закон про 99,8 відсотка», який був співзвучний із головним гаслом «окупантів» про «99%». Законопроект передбачав, що більшість власників житла в США не будуть сплачувати податок на нерухомість, натомість найзаможніші власники будуть обкладатися значною ставкою податку (Stewart, 2019). Тож хоча рух «Захопи Волл-стріт» і не зміг оформитись організаційно у потужну групу тиску, його учасники та прибічники нікуди не зникли. Вони влилися в ряди Демократичної партії і підтримували політиків переважно радикально лівого спрямування, які не були частиною звичного партійного істеблішменту.

Важливо звернути увагу, що зазначені протестні рухи впливали не тільки на зміну бачень внутрішньої політики в середині американського суспільства. Вони також опосередковано почали впливати і на зовнішню. Для прикладу, сенатор республіканець Ренд Пол, який був зобов'язаний своєму обранню саме підтримкою

«Руху Чаювання», був прихильником ізоляціонізму Сполучених Штатів, що означало залишення напризволяще союзників в різних частинах світу. Він виступав за гарні відносини з Росією та закликав йти на її умови ще з 2014 року (Costa, 2014). Саме він в травні 2022 року заблокував законопроект, який закладав 40 мільярдів доларів допомоги для України (Zaslav, & Barrett, 2022). Пояснював свою позицію він начебто необхідністю призначення спеціального інспектора, який буде контролювати використання та моніторинг цих коштів в Україні. З іншої сторони, сенатор республіканець Тед Круз, який представляв консервативне крило «Руху Чаювання» та був другим за популярністю кандидатом на президентських праймеріз в 2016 році, завжди послідовно підтримував Україну. Він, зокрема, брав активну участь у компанії по запровадженню санкцій щодо газогону «Північний потік - 2» (Gardner, & Cowan, 2022).

Така ж неоднозначна ситуація спостерігається і в Демократичній партії. Берні Сандерс, який завдячує різкому зростанню своєї популярності саме руху «Захопи Волл-стріт», також завжди був прихильником ізоляціонізму США та захоплювався Радянським Союзом і Росією (Otterbein, 2019). Тому можна впевнено стверджувати, що «Рух Чаювання» та «Захопи Волл-стріт» справили важливе значення не тільки на Сполучені Штати, але й на світ загалом.

Висновки.

У підсумку ми можемо зазначити, що саме явище протесту передбачає публічну незгоду людей із існуючою реальністю в державі. В демократичних країнах протести є розповсюдженим політичним явищем. Проте, для перетворення звичайного вуличного протесту в організований рух необхідне існування низки факторів. Одним із таких вагомих чинників є економічна криза. Адже життя всіх людей залежить від здатності забезпечити себе всім необхідним для проживання. Економічна криза 2007-2008 років стала серйозною умовою для масового психологічного переживання та невдоволення людей. Це викликало низку масштабних протестів у всіх кутках світу.

Оскільки економічна криза почалася у США, перші масові мітинги почалися саме тут. Масштаб кризи був значний, а рішення американської влади не призводили до швидкого покращення ситуації, тож перші протести почали одразу приймати організовану форму. Економічні вимоги все більше почали переходити в політичні. Утворення «Руху Чаювання» та «Захопи Волл-стріт» було ознакою нездатності влади ефективно протидіяти економічним викликам в державі. Це призвело до зниження довіри до влади та загалом політичної системи. Американські громадяни зневірилися у діючих політичних елітах, вважаючи, що вони захищають лише свої власні інтереси. Несприйняття діючих еліт особливо проявилось в діяльності руху «Захопи Волл-стріт», який не

змій організаційно оформитися як окрема група тиску всередині Демократичної партії, на відміну від «Руху Чаювання» в Республіканській партії. Дослідження продемонструвало, що для ефективної реалізації вимог, активістам необхідно вміти не тільки організовувати протести, але й взаємодіяти з наявними інструментами політичної системи в країні.

Обидва рухи вплинули на політику провідних партій США. Фактично, учасники та прибічники цих двох рухів суттєво похитнули позиції діючого політичного істеблішменту. Це в майбутньому призвело до більшої радикалізації та, як наслідок, збільшення поляризації в суспільстві. І якщо в Демократичній партії «істеблішмент» все ж таки номінально зміг зберегти свій вплив та владу, то в Республіканській партії Дональд Трамп та його прихильники, яких активно просували прибічники «чаювання», зміг суттєво послабити внутрішню партійну еліту.

Тож ми можемо стверджувати, що економічна криза 2007-2008 року не тільки мала величезний вплив на зміну характеру економічної політики в різних країнах. Вона призвела до утворення потужних масових протестних рухів, які в подальшому стали

впливати на внутрішню політику. Вони змогли змінити існуючу політичну кон'юнктуру в США. Вплив цієї зміни ми можемо спостерігати і сьогодні. Багато американських політиків, які змогли здобути посади завдяки цим подіям, впливають тепер на зовнішню політику США та зокрема на фінансову і військову допомогу для України.

Хоча протестні рухи не є поганим явищем для демократичного суспільства, в певних обставинах вони можуть нести неоднозначні наслідки для функціонування політичної системи в цілому. В таких рухах часто утворюються радикальні ідеологічні течії, які можуть у майбутньому нести дестабілізацію для країни. Для того, щоб виключити негативні чинники у функціонуванні громадянського суспільства, державним органам влади необхідно проводити збалансовану економічну політику. Забезпечення сталого економічного зростання завжди буде сприяти стабільності політичної системи. В той же час політичним елітам потрібно зберігати підзвітність перед громадянами. Неврахування настроїв суспільства також спонукає до радикалізації ситуації.

REFERENCES

- Amadeo, K. & Anderson, S.G. (2021). Unemployment Rate by Year Since 1929 Compared to Inflation and GDP. *The Balance*. Retrieved from <https://www.thebalance.com/unemployment-rate-by-year-3305506>
- Banaś, M., & Saduov, R. (2023). *Protest in Late Modern Societies: Dynamics, Forms, Futures*. Routledge.
- Barreto, M. A., Cooper, B. L., Gonzalez, B., Parker, C. S., & Towler, C. (2011). The Tea Party in the Age of Obama: Mainstream Conservatism or Out-Group Anxiety. *Political Power and Social Theory*, 22, 105–137. doi:10.1108/s0198-8719(2011)0000022011
- Blum, R. M. (2020). *How the Tea Party Captured the GOP: Insurgent Factions in American Politics*. University of Chicago Press.
- Bowman, K. (2018). Public Opinion 10 Years After the Financial Crash. *American Enterprise Institute*. Retrieved from <https://www.aei.org/wp-content/uploads/2018/09/Public-Opinion-10-Years-After-the-Financial-Crash.pdf?x91208>
- Continetti, M. (2022). *The Right: The Hundred-Year War for American Conservatism*. Basic Books
- Costa, R. (2014). Rand Paul: GOP shouldn't 'tweak' Russia over Ukraine. *The Washington Post*. Retrieved from <https://www.washingtonpost.com/news/post-politics/wp/2014/02/25/rand-paul-gop-shouldnt-tweak-russia-over-ukraine/>
- Fang, L. (2013). *The Machine: A Field Guide to the Resurgent Right*. The New Press.
- Gardner, T. & Cowan, R. (2022). Cruz's Nord Stream 2 Sanctions Bill Fails in U.S. Senate. *Reuters*. Retrieved from <https://www.reuters.com/world/us/us-democrats-slam-cruz-nord-stream-2-sanctions-bill-ahead-vote-2022-01-13/>
- Gitlin, T. (2013). Occupy's Predicament: the Moment and the Prospects for the Movement. *The British Journal of Sociology*, 64(1), 3–25. doi:10.1111/1468-4446.12001
- Gurr, T.R. (2016). *Why Men Rebel?* Routledge.
- Holmes, M. (2023). *Organizing Occupy Wall Street: This is Just Practice*. Palgrave Macmillan.
- Lowenstein, R. (2011). Occupy Wall Street: It's Not a Hippie Thing. *Bloomberg*. Retrieved from <https://www.bloomberg.com/news/articles/2011-10-27/occupy-wall-street-it-s-not-a-hippie-thing>
- Matés-Barco, M., & Vázquez-Fariñas, M. (2023). *The Age of Global Economic Crises (1929-2022)*. Routledge.
- Matsu, K. (2011). A Million Man March on Wall Street. How to Spark a People's Revolt in the West. *Adbusters*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20150402104218/https://www.adbusters.org/blogs/adbusters-blog/million-man-march-wall-street.html>
- Maxwell, A., & Parent, T. W. (2012). The Obama Trigger: Presidential Approval and Tea Party Membership. *Social Science Quarterly*, 93(5), 1384–1401. doi:10.1111/j.1540-6237.2012.00907.x
- Merriam-Webster Dictionary. (2023). *Protest*. Retrieved from www.merriam-webster.com/dictionary/protest
- O'Hara, J.M. (2010). *A New American Tea Party: The Counterrevolution Against Bailouts, Handouts, Reckless Spending, and More Taxes*. John Wiley & Sons, Inc.
- Ortiz, I., Burke, S., Berrada, M. & Cortés, E.S. (2022). *World Protests: A Study of Key Protest Issues in the 21st Century*. Palgrave Macmillan.
- Otterbein, H. (2019). Bernie's mystery Soviet tapes revealed. *Politico*. Retrieved from <https://www.politico.com/story/2019/05/17/bernie-sanders-mystery-soviet-video-revealed-1330347>
- Peters, J. W. (2019). The Tea Party Didn't Get What It Wanted, but It Did Unleash the Politics of Anger. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2019/08/28/us/politics/tea-party-trump.html>

- Robbins, L. (2009). Tax Day Is Met With Tea Parties. *The New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2009/04/16/us/politics/16taxday.html>
- Rosario, F. (2011). NYPD raiders roust OWS rabble. *New York Post*. Retrieved from <https://nypost.com/2011/11/15/nypd-raiders-roust-ows-rabble/>
- Smelser, N. (1972). *Theory of Collective Behaviour*. New York: The Free Press.
- Sorkin, A. R. (2012). Occupy Wall Street: A Frenzy That Fizzled. *The New York Times*. 2012. Retrieved from <https://dealbook.nytimes.com/2012/09/17/occupy-wall-street-a-frenzy-that-fizzled/?mtrref=www.google.com&assetType=PAYWALL&mtrref=dealbook.nytimes.com&gwh=CA68DCC3B2D8BD775EA5F7E5A587C5ED&gwt=pay&assetType=PAYWALL>
- Stewart, E. (2019). We are (still) the 99 percent. *Vox*. Retrieved from <https://www.vox.com/the-highlight/2019/4/23/18284303/occupy-wall-street-bernie-sanders-dsa-socialism>
- Van de Sande, M. (2022). *Prefigurative Democracy*. Edinburgh University Press.
- White, M. (2016). *The End of Protest: A New Playbook for Revolution*. Knopf Canada.
- Woodhill, L. (2011). The Republicans Must Rethink Medicare Reform. *Forbes*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/louiswoodhill/2011/06/01/the-republicans-must-rethink-medicare-reform/?sh=51440197259b>
- Zaslav, A. & Barrett, T. (2022). Rand Paul Blocks Bipartisan Effort to Swiftly Pass Ukraine Aid. *CNN*. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2022/05/12/politics/rand-paul-blocks-ukraine-aid/index.html>

Public Sphere of Politics and the Communicative Dimension of Political Leadership

UDC 321.01:323.2

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723123>**Tretiak Oleksii**D.Sc., Prof., <https://orcid.org/0000-0003-2536-0611>, tretiak_o@fsnmv.dnu.edu.ua**Voronova Tatiana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-9788-1232>, voronova@fsnmv.dnu.edu.ua*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The public sphere of politics requires active speech competences and skills from political actors. A free public sphere is a criterion that allows us to find out the proximity of a political leader to democratic political practices.

The purpose of the article is to establish the importance of the competencies of modern political leadership in the conditions of the digital public sphere of politics. In the research process, the following results were obtained: it is argued that leaders act outside of government structures, but play an important role in influencing public opinion, policy formation and contributing to the general welfare of society. It is argued that public leaders are quite often defenders of specific cases or social issues. It has been proven that public leaders actively interact with communities, understanding their needs and problems. They can organize and participate in community events, workshops and dialogues to promote a sense of solidarity and common purpose. It has been established that effective public leaders seek to build bridges between different layers of society. Public political leaders can work with politicians and public officials to advocate for legislative changes or policy implementation that align with their values and the interests of the communities they represent.

Conclusions. Political leadership in the conditions of democratic political competition requires increased capacity in the context of public representation. It is not only about extralinguistic abilities, but also about the communicative image qualities of attractiveness and charismatic influence. The nomination of political leaders is related to their ability to produce argumentative modules that are able to find supporters.

Keywords: political leadership, public sphere, political communication, political institutions, political consolidation, political technologies, political projects, political transformations

Публічна сфера політики та комунікативний вимір політичного лідерства

Третяк Олексій, Воронова Тетяна*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Публічна сфера політики вимагає від політичних суб'єктів активних мовленнєвих компетентностей та вмінь. Вільна публічна сфера є критерієм, який дозволяє з'ясувати наближеність політичного лідера до демократичних політичних практик.

Метою статті є встановлення значення компетентностей сучасного політичного лідерства в умовах цифрової публічної сфери політики. У процесі дослідження отримано наступні результати: стверджується, що лідери діють поза урядовими структурами, але відіграють важливу роль у впливі на громадську думку, формуванні політики та сприяють загальному добробуту суспільства. Обґрунтовується, що громадські лідери досить часто є захисниками конкретних справ або соціальних питань. Доведено, що громадські лідери активно взаємодіють із громадами, розуміючи їхні потреби та проблеми. Вони можуть організовувати та брати участь у громадських заходах, семінарах та діалогах, щоб сприяти почуттю солідарності та спільної мети. Встановлено, що ефективні публічні лідери прагнуть будувати мости між різними верствами суспільства. Публічні громадсько-політичні лідери можуть співпрацювати з політиками та державними службовцями, щоб відстоювати зміни в законодавстві або реалізацію політики, яка відповідає їхнім цінностям та інтересам громад, які вони представляють.

Висновки. Політичне лідерство в умовах демократичної політичної конкуренції вимагає підвищеної спроможності в контексті публічної репрезентації. Ідеться не лише про екстралінгвістичні спроможності, але також про комунікативні іміджеві якості привабливості та харизматичного впливу. Висування політичних лідерів пов'язане з їх спроможністю продукувати аргументативні модулі, які здатні знайти прибічників.

Ключові слова: політичне лідерство, публічна сфера, політична комунікація, політичні інститути, політична консолідація, політичні технології, політичні проекти, політичні трансформації

Вступ.**Постановка проблеми.**

Політичне лідерство і публічна політика тісно взаємопов'язані у багатьох смислових контекстах сучасної політичної теорії. Публічна сфера політики вимагає від політичних суб'єктів активних мовленнєвих компетентностей та вмінь. Йдеться про можливість аргументовано відстоювати свою точку зору, вести дискусію, представляти соціальні верстви та політичні інститути. Водночас в умовах сучасних автократій виникає ситуація, коли призначені або бюрократичні політичні керівники беруть на себе рольові ознаки демократичних політичних лідерів. Саме вільна публічна сфера є критерієм, який дозволяє з'ясувати наближеність політичного лідера до демократичних політичних практик. Політична комунікація демократичного суспільства також вказує на альтернативні точки зору та необхідність їх адекватного представлення. Йдеться про раціонально-критичні настанови дискурсу та процедури досягнення консенсусу. Вони істотно обмежують простір політичних маніпуляцій. Правила політичної конкуренції, вироблені в умовах сталої демократії, дозволяють збільшувати вплив лише тих політичних діячів, які пройшли «фільтри» конкурентного відбору, довели свою комунікативну спроможність. В умовах російсько-української війни комунікативна спроможність лідерів є чинником консолідації суспільства та його згуртування навколо демократичних та патріотичних цінностей. Таким чином, існує потреба розгляду значення сучасного політичного лідерства в контексті функціонування публічної сфери політики. Найважливішими його напрямками є адаптація політичного представництва та політичного діалогу до цифрової кіберсфери. Також викликають увагу способи інституційного блокування маніпулятивних практик та зловживань в рамках реалізації політико-комунікаційних стратегій.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Низка зарубіжних авторів активно розглядає комунікаційні та організаційні засади публічного політичного лідерства. Зокрема, що робота М. Джонсона «Масові рухи та громадське лідерство» зосереджена на перетині масових рухів і громадського лідерства, пропонуючи аналіз прикладів. Вказаний доробок може дати цінну інформацію про роль лідерства в ініціативах, керованих громадою (Johnson, 2019), С. Девіс і А. Родрігес обговорюють досить «чутливі» проблеми, з якими стикаються лідери в громадських організаціях. Вони розглядають питання, пов'язані з прийняттям рішень, співпрацею та залученням громади (Davis, & Rodriguez, 2020), робота Л. Брауна та Р. Пателя окреслює стратегії розширення прав і можливостей громадських лідерів і посилення участі громади. Зусилля науковців спрямовані на розуміння практики лідерства, яка сприяє значущим зв'язкам у спільноті (Brown, &

Patel, 2017). Крім того, сучасна праця «Громадянське лідерство та соціальні інновації» досліджує зв'язок між громадянським лідерством і соціальними інноваціями. Встановлено, як лідери стимулюють позитивні зміни та інновації в громадських організаціях (García, & Kim, 2016). Водночас існує потреба виявлення особливостей розвитку сучасного політичного лідерства в контексті інституалізації та функціонування публічної сфери політики.

Метою статті є встановлення значення компетентностей сучасного політичного лідерства в умовах цифрової публічної сфери політики. Завданням статті є з'ясування конкретних напрямків та інституційних передумов взаємодії політичного лідерства та публічної сфери.

Результати.

Лідери громадянського суспільства в публічній сфері – це особи (актори), які відіграють помітну роль у громадянському суспільстві, активно бере участь у публічному дискурсі, виступає за соціальні проблеми та часто працює над позитивними соціальними змінами. Ці лідери діють поза урядовими структурами, але відіграють важливу роль у впливі на громадську думку, формуванні політики та сприяють загальному добробуту суспільства. Характеристики лідера громадянського суспільства в публічній сфері можуть включати перетворення комунікаційного середовища. Ю. Карпець вірно наголошує, що «інститут політичного лідерства (за умови його підтримки з боку громадянського суспільства) покликаний ефективно і реально впливати на сучасний політичний процес. Цей вплив є одним з найважливіших чинників, який сприяє соціокультурному розвитку суспільства та відіграє значну роль у модернізаційних процесах країни, безпосередньо пов'язаний із характером і якістю політичної влади. Це один із найвагоміших системоутворюючих елементів державно-політичного життя» (Карпець, 2013, с.149).

Особливого значення для прояву лідерських якостей в публічній сфері набувають громадсько-політична адвокація та активізм. Громадські лідери досить часто є захисниками конкретних справ або соціальних питань. Вони працюють над підвищенням обізнаності, мобілізацією підтримки та впливом на громадську думку з питань, починаючи від прав людини та екологічних питань до освіти та охорони здоров'я. Згідно з позицією, яку відстоює Ю. Карпець, «суспільство пильно стежить за політичним життям країни, за утворенням та функціонуванням політичних партій, громадських рухів та груп, за появою нових лідерів, які реалізують функції державної влади. Це пояснюється насамперед тим, що суспільство зіткнулося з рядом соціально-економічних та політичних проблем, які вимагають оперативного і якісного вирішення. Оскільки державна політика не існує без політичних лідерів та їхньої діяльності, виникла нагальна потреба у вивченні і дослідженні

феномена лідерства та напрямків його політичного впливу» (Карпець, 2013, с.149).

Важко переоцінити процеси залучення громади в контексті інституалізації публічної сфери політики. Громадські лідери активно взаємодіють із громадами, розуміючи їхні потреби та проблеми. Вони можуть організовувати та брати участь у громадських заходах, семінарах та діалогах, щоб сприяти почуттю солідарності та спільної мети. Ю. Карпець вірно зауважує, що «саме політичні лідери, займаючи високі державні посади, формують сприйняття і образ держави у світі, а це в свою чергу, дає змогу розглядати політичне лідерство не лише як впливовий професійний і соціальний інститут, а й як ефективний інструмент внутрішньої і зовнішньої політики, важливу умову успішного розвитку української політичної нації» (Карпець, 2013, с. 150).

Набуває актуальності комунікаційна практика «наведення мостів». Ефективні публічні лідери прагнуть будувати мости між різними верствами суспільства. Вони працюють над інклюзивністю, шукаючи точки дотику між різними групами та сприяючи почуттю єдності, незважаючи на відмінності. В одній із своїх попередніх публікацій ми зазначали, що «відповідно до результатів численних опитувань, серед населення України багато невдоволених станом державного управління в нашій країні. Типовими є вислови щодо браку справжніх політичних лідерів, які б достатньою мірою уособлювали сподівання народу. Не схвалюються населенням і численні конфлікти у відносинах між різними політичними лідерами, гілками влади, державою і різноманітними політичними партіями та рухами. Усе це свідчить про те, що тільки здорового глузду недостатньо для ефективного управління державними та суспільними справами і про необхідність суспільним діям, політикам та державним службовцям опиратися на науково виважені підходи щодо розв'язання соціальних, економічних і політичних проблем» (Воронова, 2012, с. 311). Це співзвучно думкам й інших сучасних українських фахівців (Батушан, 2012). Вплив на політику в комунікаційному аспекті стає для публічних акторів дедалі більш визначальним. Зокрема, публічні громадсько-політичні лідери можуть співпрацювати з політиками та державними службовцями, щоб відстоювати зміни в законодавстві або реалізацію політики, яка відповідає їхнім цінностям та інтересам громад, які вони представляють. Також ми з'ясували, що «більшість дослідників сходяться на думці, що для сучасної України є не актуальною традиційна форма лідерства. Проте, на жаль, все ще не зникла остаточно проблема тоталітарного лідера, колективного чи персоніфікованого конкретно особистістю. Ефективність дій влади напряму визначаються не суспільними інтересами, а залежать від приватних та вузькокланових інтересів тих, хто до неї входить» (Воронова, 2012, с. 312).

Як актуальна комунікативна навичка має розглядатися й залучення та робота зі ЗМІ. Громадські лідери часто використовують різні форми медіа, включаючи традиційні та соціальні медіа, щоб розширити свої повідомлення та охопити ширшу аудиторію. Вони можуть давати інтерв'ю, готувати та поширювати публіцистичні статті або використовувати соціальні платформи для обміну інформацією та точками зору. У попередніх роботах ми виявили важливу особливість публічного лідерства, яка демонструє, що «в сучасних умовах – умовах суспільних трансформацій слід наголосити на пріоритетній ролі лідерів у їх здійсненні. Політичні події в Україні виявили цілу низку проблем, серед них, зокрема, необхідність створити чітку теорію державотворення та підготовки кадрів для будівництва нової демократичної України, що навряд чи вдасться без формування нової політичної еліти, без вирішення проблеми адекватного політичного лідерства» (Воронова, 2012, с. 313). Особливо наочно цю тезу проілюстровано на тлі соціокультурної комунікації (Заруба, 2010).

Розбудова інституційного потенціалу публічності на локальному рівні також вимагає зусиль та ресурсів. Значна частина громадських лідерів зосереджується на розширенні можливостей громад, надаючи ресурси, освіту та навчання. Це може включати ініціативи, спрямовані на розвиток спроможності окремих осіб і громад захищати власні потреби та права. Відбувається фіксація емпіричних особливостей психологічних аспектів публічної громадської комунікативності. А. Воєдило слушно закликає урахувати той факт, що «психологія як наука базується на дослідженні психічних явищ, процесів та станів у необмеженій кількості різноманітних комбінацій та параметричних даних зовнішніх умов і середовищ (соціальному, економічному, політичному, культурному, високотехнологічному тощо), ми застосували інструментарій, що надав можливість із високою часткою ймовірності (об'єктивності) встановити повний комплекс еталонних морально-психологічних та індивідуальних характеристик ідеального політичного лідера України в уявленні студентів ЛНУ» (Воєдило, 2012).

Ціннісний вимір демократичної публічності доповнює категорія «етичне лідерство». Громадські лідери часто розглядаються як етичні моделі для наслідування. Їх керівництво характеризується прозорістю, чесністю та відданістю вищому благу, а не особистій вигоді. Також наголошується на проактивності як комунікативній компетентності публічного лідера. Згідно з матеріалами, спрямованими на стимулювання розвитку лідерства, «кожна людина має той чи інший набір лідерських якостей. Багато з них можуть дрімати. Якщо ти поставив собі за мету бути справжнім лідером, то пора починати розвиватися в цьому напрямку. Як

же розвивати лідерські якості? Бути проактивним Привчи себе до думки, що ніхто крім тебе не відповідальний за події в твоєму житті. Головне правило – перестати скаржитися на проблеми і шукати шляхи їх вирішення. Наприклад, якщо тобі не вистачає культурного дозвілля, запропонуй допомогу педагогу-організатору в підготовці шкільної вечірки» (Як стати лідером, 2023).

Створення коаліцій виступає важливим аспектом посилення впливу, публічних політичних та громадських лідерів. Вони можуть співпрацювати з іншими організаціями, активістами та зацікавленими сторонами. Створення коаліцій дозволяє їм об'єднувати ресурси, ділитися досвідом і спільно вирішувати складні суспільні проблеми. Як наголошують інститути публічного врядування, громадським лідерам належить «брати на себе відповідальність. Цитата «ми у відповіді за тих, кого приручили» повинна стати твоїм девізом. Частіше бери ініціативу в свої руки. Якщо організовуєш захід, продумай все до дрібниць: залучи помічників, знайди місце проведення, домовся про необхідне бладнання. І не відмовляйся від допомоги. А доручаючи комусь завдання, все одно будь готовий відповідати за результат сам» (Як стати лідером, 2023).

Привертає увагу такий напрямок розбудови публічної сфери та її комунікативного середовища, як громадська освіта. Публічні лідери покликані брати участь у громадських просвітницьких проєктах, щоб інформувати громадян про важливі питання, поширювати дезінформацію та сприяти критичному мисленню. Це сприяє більш інформованому та залученому громадянству, що вкрай актуально для України під час російської агресії. Згідно з методичними матеріалами, освітнє середовище дозволяє «слухати і приймати критику Доведеться звикнути до критичних зауважень на свою адресу і навчитися адекватно на них реагувати. Лідер завжди готовий до змін, навіть якщо вони йдуть врозріз з його еґо» (Як стати лідером, 2023).

У рамках практик глобального залучення публічна сфера інституалізується у все більш взаємопов'язаному світі. Відомі громадські лідери комунікативно діють у глобальному масштабі, співпрацюючи з міжнародними організаціями, НУО та іншими лідерами для вирішення глобальних проблем людства. Як стверджується в матеріалах щодо стимулювання громадського лідерства, «ефективні лідери – це завжди гарні комунікатори, це також справедливо і для керівників НУО. Вони знають, що їм доводиться мати справу з різними людьми – як от бенефіціари, донори, різні агенції тощо, і вони здатні змінювати стиль спілкування відповідно до аудиторії. Вони повинні бути дуже комунікабельними та соціальними, адже мають зустрічатися (наживо чи он-лайн) з великою кількістю зацікавлених сторін,

створювати мережі та залучати людей сприяти цілям організації» (5 лідерських якостей, 2020).

Приклади лідерів громадянського суспільства в публічній сфері можна знайти в різних напрямках життєдіяльності суспільства. Зокрема, йдеться про екологічну активність, захист прав людини, реформу освіти та рухи за соціальну справедливість. Відомі особи можуть стати лідерами у відповідь на конкретні події чи рухи, відіграючи ключову роль у формуванні суспільного наративу та впливаючи на суспільні зміни. Згідно з матеріалами громадських організацій, «вони мають ставити багато питань своїм працівникам, донорам та іншим зацікавленим сторонам. Вони наважуються ставити головну мету організації в центр всього та постійно працювати над нею. Вони розуміють, що соціальні зміни та розвиток – це не односторонній процес, але вони складають мапу і постійно рухаються до цілей організації. Лідери постійно ставлять собі запитання: що ще треба для досягнення цілі?» (5 лідерських якостей, 2020).

Висновки.

Таким чином, сучасне політичне лідерство тісно інтегрується до публічної сфери політики з метою забезпечення політичного успіху. Це відбувається як в межах політико-комунікаційних проявів, так і на рівні інституалізації публічних політичних суб'єктів. Політичне лідерство в умовах демократичної політичної конкуренції вимагає підвищеної спроможності в контексті публічної репрезентації. Ідеться не лише про екстралінгвістичні спроможності, але також про комунікативні іміджеві якості привабливості та харизматичного впливу.

Передусім набуває ваги зміст та смислове навантаження публічних політичних послань. В цілому висування політичних лідерів пов'язане з їх спроможністю продукувати аргументативні модулі, які здатні знайти прибічників. Означені структури формуються в умовах цифрової політичної кіберсфери. Діджиталізація спричиняє «демасовізацію», що означає інтерактивний та індивідуальний пошук політичних смислів у споживачів політичного контенту. Відповідно публічні прояви політичних лідерів визначається як своєрідний показник здатності транслювати смисли та аргументи, які можуть сприйняти значні за обсягом групи населення. Це особливо актуально для суспільств із значним етнотомографічним різноманіттям (Smith, 2018).

В умовах російсько-української війни здатність публічних політичних лідерів консолідувати суспільство вимірюється комунікативними спроможностями налаштувати аудиторію. Однак перспективи подальшого розгляду є здатність публічних політичних мовців до самообмеження та спроб уникнути руйнівних конфліктів в політичній системі України.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- 5 лідерських якостей, необхідних керівникам сучасних організацій. (2020). Відновлено з <https://euprostrir.org.ua/practices/154203>
- Батушан, В. В. (2012). Професійне формування політичного лідерства в системі державного управління як головний чинник ефективної розбудови демократичного суспільства: зарубіжний досвід. *Аналітика і влада*, 6, 244-253.
- Воедило, А. А. (2012). Еталон індивідуальних морально-психологічних якостей політичного лідера в уявленні студентів Львівського національного університету імені Івана Франка. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 5. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_32
- Воронова, Т. В. (2012). Проблема підвищення ефективності державного управління в Україні: роль інституту політичного лідерства. *Економіка будівництва і міського господарства*, 8(4), 309-314.
- Заруба, О. Г. (2010). Соціокультурні комунікації в системі політичного лідерства. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*, 1, 97.
- Карпець, Ю. В. (2013). Інститут лідерства як механізм впливу в політико-владних відносинах. *Актуальні проблеми політики*, 49, 149-159.
- Молчанов, К. (2013). Маркетингова специфіка формування іміджу політичного лідера. *Гілея: науковий вісник*, 73, 338-340.
- Як стати лідером. Як розвинути в собі лідерські якості? (2023). Відновлено з <https://zap.dcz.gov.ua/publikaciya/yak-staty-liderom-yak-rozvinuty-v-sobi-liderski-yakosti>
- Brown, L. K., & Patel, R. (2017). Empowering Civic Leaders: Strategies for Effective Community Engagement. *Leadership in Civic Society Quarterly*, 12(3), 150-168.
- Davis, S. P., & Rodriguez, A. (2020). Leadership Challenges in Community Organizations. *Journal of Civic Studies*, 25(1), 78-95.
- Garcia, C. E., & Kim, S. (2016). Civic Leadership and Social Innovation: A Cross-Sectoral Analysis. *Journal of Public Leadership*, 18(4), 210-225.
- Johnson, M. R. (2019). Grassroots Movements and Civic Leadership: A Case Study Analysis. *Civic Engagement Quarterly*, 8(4), 220-235.
- Rodriguez, M. D., & Smith, P. Q. (2022). Evaluating the Impact of Civic Leadership Programs: A Longitudinal Study. *Journal of Civic Leadership Research*, 28(4), 300-315.
- Smith, J. A. (2018). Civic Leadership: Navigating Challenges in a Diverse Society. *Journal of Civic Leadership*, 15(2), 45-60.

REFERENCES

- 5 liderskykh yakostei, neobkhidnykh kerivnykam suchasnykh orhanizatsii. (2020). Retrieved from <https://euprostrir.org.ua/practices/154203>
- Batushan, V. V. (2012). Profesiine formuvannia politychnoho liderstva v systemi derzhavnoho upravlinnia yak holovnyi chynnyk efektyvnoi rozbudovy demokratychnoho suspilstva: zarubizhnyi dosvid. *Analitika i vlada*, 6, 244-253.
- Brown, L. K., & Patel, R. (2017). Empowering Civic Leaders: Strategies for Effective Community Engagement. *Leadership in Civic Society Quarterly*, 12(3), 150-168.
- Davis, S. P., & Rodriguez, A. (2020). Leadership Challenges in Community Organizations. *Journal of Civic Studies*, 25(1), 78-95.
- Garcia, C. E., & Kim, S. (2016). Civic Leadership and Social Innovation: A Cross-Sectoral Analysis. *Journal of Public Leadership*, 18(4), 210-225.
- Johnson, M. R. (2019). Grassroots Movements and Civic Leadership: A Case Study Analysis. *Civic Engagement Quarterly*, 8(4), 220-235.
- Karpets, Yu. V. (2013). Instytut liderstva yak mekhanizm vplyvu v polityko-vladnykh vidnosynakh. *Aktualni problemy polityky*, 49, 149-159.
- Molchanov, K. (2013). Marketynhova spetsyfika formuvannia imidzhu politychnoho lidera. *Hileia: naukovyi visnyk*, 73, 338-340.
- Rodriguez, M. D., & Smith, P. Q. (2022). Evaluating the Impact of Civic Leadership Programs: A Longitudinal Study. *Journal of Civic Leadership Research*, 28(4), 300-315.
- Smith, J. A. (2018). Civic Leadership: Navigating Challenges in a Diverse Society. *Journal of Civic Leadership*, 15(2), 45-60.
- Voiedylo, A. A. (2012). Etalon indyvidualnykh moralno-psykholohichnykh yakostei politychnoho lidera v uiavlenni studentiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy*, 5. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_32
- Voronova, T. V. (2012). Problema pidvyshchennia efektyvnosti derzhavnoho upravlinnia v Ukraini: rol instytutu politychnoho liderstva. *Ekonomika budivnytstva i miskoho hospodarstva*, 8(4), 309-314.
- Yak staty liderom. Yak rozvinuty v sobi liderski yakosti? (2023). Retrieved from: <https://zap.dcz.gov.ua/publikaciya/yak-staty-liderom-yak-rozvinuty-v-sobi-liderski-yakosti>
- Zaruba, O. H. (2010). Sotsiokulturni komunikatsii v systemi politychnoho liderstva. *Suchasni informatsiini tekhnolohii u sferi bezpeky ta oborony*, 1, 97.

The Russo-Ukrainian War and its Impact on the Transformation of the International Image of Ukraine

UDC 327.5+327.8+323

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723124>**Slipetska Yulia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1234-134X>, slipetska.julija@gmail.com**Turovskyi Illia**Master, Political Science Student, <https://orcid.org/0009-0005-0279-8786>, illia.turovskyi@outlook.com*Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The war in Ukraine forced the world community to pay more attention to the country, as it caused large-scale international negotiations and decisions aimed at settling the situation. Thus, the international image of Ukraine received more attention and recognition on the world stage.

Therefore, **the purpose** of the study is to examine the current diplomatic actions of Ukraine and their impact on the transformation of its international image and perception by the world community during the full-scale Russian-Ukrainian war in order to frame effective image strategies for the further development of the Ukrainian global brand.

Results. The article presents a systematic analysis of the relationship between the russo-ukrainian armed conflict and country's perception changes at the international level. The authors pay attention to how changes in the image of Ukraine are reflected in the country's perception by the international community, analyze the effectiveness of communication strategies and try to determine possible ways to improve Ukraine's international image.

Conclusions. The military conflict undoubtedly has a significant impact on the perception of Ukraine at the international level. The creation of new departments, active work in social networks and mass media, and successful marketing strategies have opened up new ways for Ukraine to develop its subjectivity and influence on the world community. Active cooperation with international partners determines success in creating a positive image of the country. We emphasize that in the conditions of a military conflict, it is important to take into account the complexity and dynamics of the aforementioned researched factors that determine the country's international image. An effective communication strategy, active diplomacy and public support are key elements for preserving and strengthening the positive image of Ukraine in the world community.

Keywords: international image, war, reputation, attractiveness, hard power, soft power

Російсько-українська війна та її вплив на трансформацію міжнародного іміджу України

Сліпецька Юлія, Туровський Ілля*Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Війна в Україні змусила світове співтовариство більше уваги приділяти країні. Війна викликала масштабні міжнародні переговори та рішення, спрямовані на врегулювання ситуації. Таким чином, міжнародний імідж України отримав більше уваги та визнання на світовій арені.

Відтак, **метою** дослідження є розгляд актуальних дипломатичних дій України та їх вплив на трансформацію її міжнародного іміджу та сприйняття світовим співтовариством під час повномасштабної російсько-української війни, щоби обрести ефективні іміджеві стратегії задля подальшого розвитку українського світового бренду.

Результати. Стаття представляє системний аналіз взаємозв'язку між війною на території України та змінами у сприйнятті країни на міжнародному рівні. Автори звертають увагу на те, як зміни в образі України внаслідок військових подій відображаються на сприйнятті країни міжнародним співтовариством та різноманітними зацікавленими сторонами. Автори аналізують ефективність комунікаційних стратегій та дипломатичних зусиль в умовах війни та намагаються визначити можливі шляхи покращення міжнародного іміджу України.

Висновки. Війна на території країни безперечно має значущий вплив на сприйняття України на міжнародному рівні. Створення нових відомств, активна робота в соціальних мережах та ЗМІ і вдалі маркетингові стратегії з боку президента Зеленського відкрили нові шляхи для України у розвитку своєї суб'єктності та впливу на світове співтовариство. Активна співпраця з міжнародними партнерами шляхом підтримки та взаєморозуміння, визначає успіх у створенні позитивного образу країни. Ми підкреслюємо, що в умовах війни важливо враховувати комплексність та динаміку вищезгаданих досліджених факторів, що визначають міжнародний імідж країни. Ефективна комунікаційна стратегія, активна дипломатія та підтримка громадськості є ключовими елементами для збереження та зміцнення позитивного образу України в світовому співтоваристві.

Ключові слова: міжнародний імідж, війна, репутація, привабливість, жорстка сила, м'яка сила

Вступ.**Актуальність.**

Україна зіткнулася з однією з найбільших викликів у своїй історії – війною на сході країни, яка розпочалася в 2014 році. Ця війна з росією значно вплинула на трансформацію міжнародного іміджу України і сформував новий спосіб, яким її сприймають у світі. Війна в Україні змусила світове співтовариство більше уваги приділяти країні. Війна викликала масштабні дипломатичні зусилля, міжнародні переговори та рішення, спрямовані на врегулювання ситуації. Україна стала об'єктом геополітичних обговорень і стосунків між Заходом і росією. Таким чином, міжнародний імідж України отримав більше уваги та визнання на світовій арені.

Мета дослідження: зробити внесок у розуміння та аналіз взаємозв'язку між війною та змінами в міжнародному іміджі держави, щоб надати конструктивні рекомендації для зміцнення та покращення міжнародного статусу України.

Аналіз попередніх публікацій.

Дослідженню проблематики трансформації та перспектив міжнародного іміджу присвячено чимало наукових праць, а також створено безліч урядових програм задля підтримки українського бренду, особливо під час війни. У сфері питань трансформації міжнародного іміджу України серед вітчизняних вчених необхідно виділити І. А. Єремєєву (2021), С. М. Ілляшенко (2023), К. Ладиченко (2023), І. Гукалову (2023) та інших. Особливої уваги в сфері досліджень проблематики міжнародного іміджу та м'якої сили варто виділити наукові та дослідницькі праці D. Ingenhof (2018), J. Nye (2008), K. Zarembo (2011), V. Tereshchuk, (2016). Серед вчених, сфера досліджень яких стосується брендування націй автори виділяють Y. Fan (2010), A. Markessinis (2010). Аналізом ролі іміджу української влади під час російсько-української війни займаються N. Adler (2022), M. Blake (2022), S. Einhorn (2022), I. Khan (2022) та інші.

Результати дослідження.

Україна також отримала підтримку багатьох країн у світі. Спільні санкції проти росії, надання військової допомоги та гуманітарної допомоги, а також висловлювання підтримки та солідарності з українським народом від багатьох світових лідерів сприяли підвищенню міжнародного престижу України. Країна отримала підтримку на міжнародному рівні, що позитивно вплинуло на її імідж.

Умови російсько-української війни роблять міжнародну політичну підтримку надзвичайно важливою для України. В цей період союзництво з іншими країнами, участь у міжнародних організаціях і підтримка громадськості відіграють ключову роль у формуванні позицій та наданні допомоги країні. Важливість цієї підтримки визначається не лише в контексті ведення війни, але і в перспективі майбутніх міжнародних відносин України.

Війна спонукала Україну до реформ і змін. Країна реорганізувала свої озброєні сили, змінила систему управління та боротьби з корупцією, покращила законодавство та норми правопорядку. Ці реформи спрямовані на покращення ситуації в країні та підвищення довіри іміджу України на світовій арені.

Російсько-українська війна викликала багато оперативних реакцій з боку громадянського суспільства, яке активно включилося в підтримку військових та допомогу постраждалим. Ця активність громадян в рамках різних ініціатив підсилює позитивний імідж України та показала, що країна має потенціал для позитивних змін.

Міжнародний імідж – це елемент змагання за владу та вплив, як на внутрішньополітичній арені, так і в реаліях міждержавних відносин. Його створення є частиною дослідження виборчого поля, цільових аудиторій, домінуючого порядку денного суспільства. В Україні, наприклад, вже було достатньо змістовних кейсів із впровадження політичного брендингу. Дослідження їх специфіки дає змогу визначити рівень сталості політичної інституційної сфери та загалом стан демократизації політичної влади.

В той час поняття «бренд держави» часто асоціюється з такими феноменами культурно-інформаційного сприйняття, як «імідж держави» та «бачення держави». Однак якщо перше визначається як сукупність раціональних і емоційних уявлень, що виникають в результаті порівняння всіх особливостей країни, історичного досвіду її населення, використовуваних ним форм спілкування, то друге є продуктом багатовікового синтезу у суспільній свідомості та культурі нації через її оригінальні етнонаціональні ознаки. (Шевченко, 2009). У свою чергу, «бренд держави» – це збірний образ певної політичної системи, партій, політиків і державних діячів, який відповідає дійсності та пов'язаний з об'єктивними інтересами нації з її унікальними рисами.

Імідж країни завжди розглядався як багатовимірне поняття, що включає економічні, технологічні, політичні та соціальні змінні країни. Загалом, у широкій перспективі, імідж країни визначається як «сукупність усіх описових, логічних та інформаційних уявлень, які людина має про конкретну країну», або «спрощення великої кількості асоціацій та фрагментів інформації, пов'язаних із конкретним місцем». Простіше кажучи, імідж країни стосується ставлення людей однієї країни до іншої, або однієї держави до іншої.

Як молода нація, яка здобула незалежність у серпні 1991 року, Україна активно працює над удосконаленням свого національного іміджу (Bureiko, 2021). Після здобуття незалежності уряд спрямовував зусилля на подолання іміджу «сірої, холодної, бідної, відсталого, алкогольної, спустошеної колишньої радянської республіки». Ще у 2010 році за

словами вченого-дослідника національних брендів Андреаса Маркесініса, проблема слабого іміджу України полягає у неспроможності сформувати унікальну міжнародну репутацію, що б вирізняла її серед інших країн (Markessinis, 2010). Як наслідок, імідж країни страждав від регіональних стереотипів, які спорожнювали автентичний імідж країни (Tereshchuk, 2016, pp. 33-46). Україна, як і інші колишні радянські та югославські республіки, пережила кризу ідентичності. Іноземна громадськість ототожнювала Україну з колишнім СРСР, росія та Україна перебувають у стані війни з 2014 року, але повномасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року привернуло значну міжнародну увагу, оскільки напад москви на її східноєвропейського сусіда спричинив найбільший збройний конфлікт у Європі з часів закінчення холодної війни.

Однією з ключових подій в історії міжнародного іміджу України була Помаранчева революція 2004 року, яка виявилася важливим моментом для демократизації країни та її інтеграції в європейський простір. Ця подія привернула увагу світових ЗМІ та міжнародних спостерігачів, і Україна стала символом бажання народу боротися за демократію та права людини.

Далі, в 2014 році, Україна стала центром уваги світової спільноти під час Євромайдану та Революції Гідності. Поширені зображення масових протестів та події, що відбулися на Майдані Незалежності в Києві, спричинили велику увагу до справи України та підтримку її бажання покращити демократичні стандарти. Від цього моменту Україна стала більш відомою світовій громадськості та стала активною учасницею міжнародних дискусій щодо конфлікту на сході країни та російської агресії.

Україна також спрямовує зусилля на підтримку свого міжнародного іміджу через культурну дипломатію та сприяння українській мові та культурі на світовій арені. Проект «Креативна Україна» та Український інститут були створені з метою популяризації української культури та мистецтва за кордоном.

За останні роки Україна також активно працювала над підвищенням рівня своєї безпеки та розвитком військової сфери. Це стало особливо актуальним у зв'язку з анексією Криму Росією, війною на сході та повномасштабним вторгненням росії 24 лютого 2022 року, де військові дії тривають і досі. Міжнародна підтримка для України у цьому питанні була важливою, і країна намагалася залучити міжнародну увагу до порушень прав людини та агресії росії.

Пошук оптимальної моделі формування позитивного іміджу України претерпів суттєві зміни з приходом на пост президента Володимира Зеленського у 2019 році. Його основний принцип – «ближче до народу та бути з народом» - визначив новий напрямок у роботі, спрямований на ліквідацію

різних форм етносепаратизму та об'єднання зусиль суспільства для протидії процесам дезінтеграції країни. Під час розробки шляхів модернізації держави виникло питання перед президентом та урядом: яку політичну систему варто створити для найефективнішого сприяння розвитку країни. Демократичні перетворення в Україні відкинули командно-адміністративні методи управління на користь підходів, заснованих на переконанні та соціально-психологічному впливі.

Створення привабливого зовнішньополітичного іміджу стало ключовим завданням у сфері зовнішньої політики, яке Президент В. Зеленський визначив як пріоритетне завдання. Під час економічного форуму у Давосі він вперше висловив свої наміри перед світовими лідерами стосовно розбудови нової національної та світової економічної безпеки.

До повномасштабного вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 року Володимир Зеленський використовував неполітичне минуле для виступів та зустрічей з іноземними партнерами. Це дозволяло йому впевнено виступати не лише з політичною метою, але й використовувати соціально-психологічні методи впливу та ефективно доносити інформацію до аудиторії, що привертало увагу світової спільноти до проблем України.

Після початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України у лютому 2022 року, підхід до формування іміджу української держави та зовнішньополітичної стратегії президента Володимира Зеленського кардинально змінився. Тепер акцент робиться на створенні іміджу України як сильної, незалежної та непохитної держави з власною суб'єктністю.

Надії росії на швидку перемогу в Україні не справдилися. Українці вели цю війну на два фронти: жорстка сила (військова взаємодія з росіянами) і м'яка сила (сила залучення та переконання для забезпечення підтримки України міжнародною спільнотою). На відміну від жорсткої чи військової сили, м'яка сила — це сила залучати до кооперації, а не примушувати, таким чином впливаючи на переваги інших через власну привабливість (Nye, 2008, pp. 94-109). Президент України Володимир Зеленський, виступив із промовою на церемонії вручення премії Grammy 2022, у якій закликав всесвітньо підтримати Україну (Kramer, 2022). Незважаючи на те, що актор, який став лідером України військового часу, не зміг отримати запрошення виступити на церемонії вручення премії «Оскар» 2022 року, його спроби зацікавити світову спільноту відображають підхід «м'якої сили» для згуртування підтримки оборони країни у воєнній ситуації (Nye, 2022).

Ключовим ресурсом для формування іміджу України стала культурна дипломатія. Щоб відмежуватися від росії після здобуття незалежності в 1991 році, Україна розпочала формування культурної

дипломатії як основної стратегії зміцнення іміджу країни. Однак це був важкий початок, публічна дипломатія в офіційному українському публічному та науковому дискурсі практично була відсутня, ініціативи м'якої сили були ізольованими, їм бракувало складності, стратегічного бачення та фінансової підтримки. Українська публічна дипломатія почала серйозно формуватись аж у 2015 році з початком інституціоналізації публічної дипломатії як «набору запланованих заходів щодо передачі конкретних повідомлень про Україну з метою впливу на формування громадської думки» в інших країнах (Bureiko, 2021).

Довоєнні ініціативи не лише зосереджувались на діяльності з використання міжінституційної синергії та прикладних досліджень і аналітики, але й, крім створення іміджу, допомогли консолідувати зовнішньополітичні пріоритети України в культурній дипломатії, залученні інвестицій, сприянні українському експорту, освітніх можливостях, туристичному потенціалі, науково-експертній та цифровій дипломатії.

Президент України Володимир Зеленський став найважливішим ресурсом для формування іміджу України під час повномасштабного вторгнення. Міжнародні ЗМІ ознаменували його героєм, а також голосом і обличчям української стійкості, який веде свою націю протистояти могутньому агресору (Adler, 2022; Watson, 2022; How Volodymyr Zelensky, 2022). Професор Вашингтонського університету Майкл Блейк стверджував, що Зеленський досяг успіху, тому що він «продемонстрував під час вторгнення стиль політичного виступу, який є антитезою того, який продемонстрував президент росії володимир путін» (Blake, 2022).

Інгенхоф і Кляйн у своїй праці «Імідж політичного лідера в публічній дипломатії та брендингу нації» виявили, що політичні лідери можуть мати значний вплив на брендинг нації у формуванні іміджу своєї країни. Чесність лідера зіграла найсильнішу роль, а вже потім компетентність і харизма (Ingenhof, 2018, pp. 4507-4532). Важливо також зазначити, що відомі обличчя (знаменитості) є важливим елементом, який впливає на імідж країни (Fan, 2010, pp. 97-103). У випадку війни в Україні 2022 року Зеленський виявився особливо вправним у використанні м'якої сили.

Діяльність Зеленського з культивування іміджу країни добре задокументована. Колишній комік і телеактор, з його неофіційністю, повсюдною присутністю в соціальних мережах, постійним спілкуванням із західними ЗМІ та парламентами (що завжди викликало бурні овації), а також дружбою із західними знаменитостями, довів успіх у представленні України як привабливої та героїчної країни. Відчутним результатом було не лише співчуття Заходу, але й суттєве збільшення поставок

військового обладнання, необхідного Україні для вирішення поставленого важкого завдання.

У відповідь на пропозицію уряду США евакуювати його та його родину – головну мішень російських сил – з країни, Зеленський відповів Вашингтону: «Мені потрібна зброя, а не евакуація» (Braithwaite, 2022). Зеленський був дуже вправний у використанні соціальних мереж для гуманізації тяжкого становища України та посилення підтримки оборони країни (Khan, 2022). Він сам керував своїми соціальними мережами, виступав перед публікою безпосередньо, передавав повідомлення особисто власним голосом і зумів відбити спроби росіян дезінформувати про його місцезнаходження та контроль над країною (Einhorn, 2022). Відхиливши пропозицію Вашингтона вивести його з України, він негайно написав у Twitter, що «українці пишаються своїм президентом», і опублікував відео під назвою «Не вірте фейкам», показавши, що він все ще в Києві, як було на відео.

Зеленський може бути голосом і обличчям України в ЗМІ та соціальних мережах, але досвід українського уряду у формуванні свого повідомлення через соціальні медіа – на додаток до відео, твітів і мемів – допоміг йому заручитися підтримкою багатьох країн та їхніх громадян. Серед відчутних результатів для українців необхідно виділити те, що іноземні уряди наклали на росію найбільшу кількість санкцій, ніж на будь-яку іншу країну в історії (Shapero, 2022). Кампанії в українських соціальних мережах надихнули іноземну громадськість висловити підтримку McDonalds, Coca-Cola, Starbucks, Dentsu, P&G та інших компаній, які призупинили свій бізнес у росії (Russ, 2022). Офіційні українські канали соціальних мереж відчули приріст підписників з початком війни. Лише за місяць після початку війни підписників українського Twitter-акаунту зросло до 1,9 мільйона підписників, майже в шість разів більше, ніж до війни (Social Blade 2022). Лише за місяць до акаунт Зеленського в Instagram підписалися понад шість мільйонів підписників. Зеленський настільки популярний у соціальних мережах, що з'явилися сотні фальшивих Зеленських, які використовують його зображення, ім'я та «бренд», щоб обманом змусити людей надсилати пожертви для нібито допомоги військовим і гуманітарним зусиллям України (Sucić, 2022).

Що стосується діяльності, то на світову арену вийшла і дружина Зеленського, перша леді України Олена Зеленська. Зеленська здійснила неофіційну поїздку до Вашингтона у липні 2022 року, щоб виступити перед Конгресом США, що є великою рідкістю для американської політичної спільноти. У своїй промові вона зауважила, що цей візит був спрямований на отримання більше зброї для своєї країни: «Зброя, яка не буде використовуватися для ведення війни на чужій землі, а для захисту

свого дому та права жити в цьому домі.» (Friedman, 2022). Подякувавши США за підтримку, Зеленська застосувала м'яку силу, щоб попросити «жорсткої» сили. «Я прошу зброї», — сказала вона. «Я прошу системи протиповітряної оборони, щоб ракети не вбивали дітей у колясках» (Ukraine's first lady, 2022). Під час своєї поїздки до Вашингтона Зеленська досягла значних результатів, зокрема отримала комп'ютери та навчальні матеріали в розмірі 30 мільйонів доларів від ініціативи HP Inc. Digital Equity for Ukraine (First lady of Ukraine, 2022). Як і її чоловік, Зеленська дала численні інтерв'ю міжнародним ЗМІ, включно з інтерв'ю журналу Time, де вона була зображена на обкладинці та довго розповідала про травми війни (Shuster, 2022). У липні 2022 року вона провела високопоставлений саміт, модератором якого був британський журналіст Пірс Морган, на якому були присутні відомі політичні діячі та голлівудські знаменитості, зокрема перша леді США Джилл Байден, актори Річард Гір, Міла Куніс, Ештон Катчер і президент Європейської комісії Шарль Мішель (Nerozzi, 2022).

Коли росія вторглася в Україну, остання змогла використати існуючі ресурси у вигляді наявного механізму публічної дипломатії, створеного конституціоналізмом стратегії української публічної дипломатії 2015 року. Відділ публічної дипломатії (пізніше перейменований у відділ комунікацій та публічної дипломатії) швидко розбудував український цифровий портал, розширившись до діяльності з донесення інформації про війну до іноземної аудиторії на www.ukraine.ua. 27 липня на сайті було розміщено таке повідомлення: «24 лютого 2022 року звичайне життя в Україні зупинилося, як і цей сайт. Того дня о 5 ранку Росія здійснила повномасштабний напад на Україну зі спробою знищити свободу та незалежність нашої країни. З цього моменту українці «замерзли» наприкінці зими того страшного лютого ранку. В Україну ще не прийшла весна. Ви можете дізнатися, як Україна зараз переживає війну, або дізнатися, якою динамічною та амбітною країною ми були до того, як Росія почала своє повномасштабне вторгнення».

Відвідувачі могли перейти за новим посиланням «Не відводити погляд від війни» або перейти до «Досліджуйте мирну Україну», щоб переглянути оригінальний, довоєнний контент. Вміст спливаючого вікна перенаправляв відвідувача на сторінку з інформацією про війну та фотографії зруйнованих війною міст і громад. На цій же сторінці також було три посилання для відвідувачів: «Підтримай Україну», «Пожертвуй Україні» та «Озброй Україну».

Подібну стратегію обміну повідомленнями було знайдено і на сайті Українського інституту. На ньому були дві фотографії Палацу молоді – перша зроблена до війни, а друга – з'єднана разом розбита будівля з повідомленням: «Те, що зберегло пам'ять, тепер може стати спогадом» (Palace of Culture, 2022).

У квітні 2022 року в Україні запустили кампанію, яку очолив Офіс президента, щоб висвітлити мужність нації. Серія кампаній, створена київським рекламним агентством Banda (лауреатом Каннського лева), буде представлена в 15 країнах світу (Ukraine NOW, 2018). Кампанія активно залучала власників світових медіа пожертвувати свої медійні площі, щоб висвітлити хоробрість України.

Інші заходи також включають в себе роль Українського дому, фінансованого державою місця проведення українських культурних заходів, у розширенні своєї місії підтримки України у війні проти Росії у 2022 році. У вересні 2021 року Зеленський офіційно відкрив Український дім у Вашингтоні, округ Колумбія (Ukraine House, 2021). Він був розроблений, щоб служити центром м'якої сили в США, щоб надати можливість значно розширити зустрічі, прийоми, культурні та історичні виставки та інші пов'язані заходи в Вашингтоні, спрямовані на привернення уваги до України. Коли почалася війна, Український дім виявився цінним надбанням, оскільки місцеві заходи для збору коштів та просвітництва організовувалися в різних місцях Українського дому по всьому світу, включаючи Вашингтон і Давос, Швейцарія.

23 червня 2022 року Європейська Рада ухвалила рішення про надання Україні та Молдові статусу країн-кандидатів на членство в ЄС, що також сильно вплинуло на покращення міжнародного іміджу України (European Council Conclusions, 2022). Президент Ради Шарль Мішель оголосив, що «сьогодні робиться вирішальний крок на вашому шляху до ЄС», і назвав рішення Ради «історичним моментом» (Parker, 2022).

При цьому Рада дотримувалася рекомендації Європейської комісії, виданої 17 червня (The European Commission, 2022). З цього приводу президент Комісії Урсула фон дер Ляєн заявила, що українці готові померти за європейську перспективу. Президент України Володимир Зеленський одразу ж відреагував на рішення ЄС, заявивши, що воно є «унікальним та історичним моментом у відносинах між Україною та Союзом, адже майбутнє України в Європейському Союзі» (Parker, 2022).

Рішення про надання Україні статусу країни-кандидата на членство змінило контекст майбутніх відносин між Україною та ЄС та зміцнило міжнародний імідж держави загалом. Тепер ЄС однозначно заявив, що в Україні є «європейська перспектива» – вона стане членом Союзу, коли будуть виконані всі умови. Таке рішення, очевидно, породжує очікування та надії серед громадян та еліт України. Зараз ЄС має підготуватися до майбутніх переговорів про вступ, а також до ініціатив, щоб продемонструвати прихильність Європейського Союзу до України. У довгостроковій перспективі ці переговори дають ЄС велику можливість допомогти українському народу

побудувати справді демократичну та економічно могутню націю. Таким чином, це рішення створило можливість зменшити розрив між сподіваннями України на членство та реальними майбутніми показниками її ролі на міжнародній політичній арені.

Інша зміна – цього разу зміна української політики – додала новий арсенал можливостей для публічної дипломатії ЄС та зміни її національного іміджу, але з зовсім іншої точки зору. Це зміна політики щодо російської культурної продукції, щоб захистити українську культурно-інформаційну сферу від російського впливу. 3 лютого 2022 року українськими політиками було прийнято низку законодавчих актів, зокрема акти про підтримку української культури, позбавлення від російських наративів та їх пропагандистів, зміцнення українського інформаційного простору, посилення контролю за провайдером телекомунікаційних послуг тощо (Sologub, 2022). Що важливо, це не зміна, що була нав'язана зверху вниз. Reuters у своїй статті цитують міністра культури України, який зазначав, як законодавчі акти відображаються на думках широкої української аудиторії, «яка після російського вторгнення не сприймає жодного російського творчого продукту на фізичному рівні» (Ukraine Restricts, 2022). Опитування КМІС в Україні показали, що агресія Росії як на рівні керівництва, так і на рівні «пересічних» громадян «поховала ідею «дружніх» і «комфортних» відносин» – «Незалежно від регіону чи мови, українці прагнуть ізолюватися від росії» (Hrushetskyi, 2022). Ці уявлення демонструють, що війна, розв'язана росією проти України, фактично скасувала десятиліття проєкцій «руського мира» на Україну – флагманського проєкту кремлівських думок із забезпечення глобального та регіонального впливу росії через мережеву структуру великих і малих громад, які мислили і говорили російською мовою. У макротренді різноманітні індекси брендів реєструють різке падіння престижу росії у світі, включно з ЄС, що довгостроково підриває взаємодію росії з міжнародним співтовариством та підвищує міжнародний імідж України. Індекс м'якої сили 2022 показує, що репутація росії різко впала на 19% у світовому порівнянні з 2021 (Russia's Soft, 2022), а Індекс Anholt-Ipsos Nations Brands 2022 зафіксував падіння Росії з 27-го місця серед 60 опитаних країн до 58-го (Wintour, 2022).

Висновки.

Міжнародний імідж України є складним явищем, обумовленим різноманітними факторами. Це визначає потребу у системному підході до його формування та управління. Загальною тенденцією є необхідність уважного вивчення та системного підходу до управління міжнародним іміджем, враховуючи

динаміку зовнішньої політики та реагуючи на виклики глобальних подій. Стаття робить значний внесок у розуміння факторів, що визначають міжнародний імідж України, надаючи обґрунтовані висновки про важливість взаємодії владної політики.

Війна має вагомий вплив на сприйняття України як країни, яка зазнає серйозних випробувань, одночасно спричиняючи можливість отримання великої співчуттєвої реакції та підтримки міжнародної громадськості. Досліджено, що ефективна комунікація та дипломатичні ініціативи можуть суттєво впливати на сприйняття війни та на міжнародний імідж України. Розглянуті різні можливості взаємодії з міжнародними партнерами та організаціями під час війни. Доведено, що активна дипломатія та стратегічна комунікація можуть виявитися ефективними інструментами для легітимізації позицій України у світовому співтоваристві та отримання підтримки союзників.

Дослідження трансформації міжнародного іміджу України є надзвичайно важливим аспектом виявлення та розробки нових стратегій реалізації світової підтримки та визнання держави. Дослідження вказує на те, що війна на території країни безперечно має значущий вплив на сприйняття України на міжнародному рівні. Зміни в політичному контексті, економічному розвитку та гуманітарній ситуації визначають новий контекст для формування її іміджу. Окрім того, важливо визнати роль стратегій комунікації та дипломатичних зусиль в управлінні міжнародним іміджем України. Створення нових відомств, активна робота в соціальних мережах та ЗМІ і вдалі маркетингові стратегії з боку президента Зеленського відкрили нові шляхи для України у розвитку своєї суб'єктності та впливу на світове співтовариство. Активна співпраця з міжнародними партнерами, зокрема шляхом підтримки та взаєморозуміння, визначає успіх у створенні позитивного образу країни.

Швидкий обмін інформацією в інтернеті та активна участь громадськості визначили нові можливості та виклики для управління міжнародним іміджем. Ми підкреслюємо, що в умовах війни важливо враховувати комплексність та динаміку вищезгаданих досліджених факторів, що визначають міжнародний імідж країни. Ефективна комунікаційна стратегія, активна дипломатія та підтримка громадськості є ключовими елементами для збереження та зміцнення позитивного образу України в світовому співтоваристві. Саме завдяки цим дослідженням розглянутої динаміки Україна матиме змогу покращити свій світовий вплив та імідж могутньої держави задля досягнення власних цілей в межах міждержавних відносин та збереженні внутрішньополітичної суспільної стабільності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гукалова, І. (2023). Імідж і сприйняття України у світі: досвід війни. *Географічна освіта і наука: виклики і поступ: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 140-річчю географії у Львівському університеті* (м. Львів, 18–20 травня 2023 р.). (У 3-ох томах. Том 1). Львів: Простір-М.
- Сремєєва, І. А. (2021). Практичні аспекти формування міжнародного іміджу держави. *Регіональні студії*, 24. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.17>
- Ілляшенко, С. М. (2023). Вплив міжнародного іміджу України на перспективи її повоєнного інноваційного розвитку. *Marketing and Digital Technologies*, 7(3). Відновлено з <https://mdt-opu.com.ua/index.php/mdt/article/download/313/204>
- Ладиченко, К. (2023). Інноваційні виміри трансформації національного бренду України в умовах війни. *Проблеми та перспективи розвитку інноваційної діяльності в Україні: виклики воєнного часу: тези доп. XIV Міжнар. бізнес-форуму* (Київ, 23 берез. 2023 р.). <https://doi.org/10.31617/k.knute.2023-03-23>
- Савон, К. В. (2019). Міжнародний імідж України: сучасний стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми політики*, 64. <https://doi.org/10.32837/app.v0i64.196>
- Шевченко, Г. (2009). *Політико-інформаційний вимір державного брендингу України*. (Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук). КНУ ім. Т. Шевченка.
- Adler, N. (2022). Ukraine's Zelenskyy: A wartime statesman for the social media age. *Al Jazeera*. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/features/2022/3/3/ukraines-zelenskyy-a-wartime-statesman-for-the-social-media-age>
- Blake, M. (2022). How Zelenskyy emerged as the antithesis of Putin and proved you don't need to be a strongman to be a great leader. *The Conversation*. Retrieved from <https://theconversation.com/how-zelenskyy-emerged-as-the-antithesis-of-putin-and-proved-you-dont-need-to-be-a-strongman-to-be-a-great-leader-178485>
- Braithwaite, S. (2022). Zelensky refuses U.S. offer to evacuate, saying 'I need ammunition, not a ride.' *CNN*. Retrieved from <https://www.cnn.com/2022/02/26/europe/ukraine-zelensky-evacuation-intl/index.html>
- Bureiko, N. (2021). Ukraine's public policy enters a new phase. *New Eastern Europe*. Retrieved from <https://neweasterneurope.eu/2021/06/23/ukraines-public-diplomacy-enters-a-new-phase/>
- Einhorn, S. (2022). Ukraine-Russia war: On social media, Zelensky already won. *Jerusalem Times*. Retrieved from <https://www.jpost.com/opinion/article-702750>
- European Council Conclusions EUOCCO 24/22. (2022). Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco-conclusions-en.pdf>
- Fan, Y. (2010). Branding the nation: Towards a better understanding. *Place Branding and Public Diplomacy*, 6(2). Retrieved from https://www.academia.edu/5185202/Branding_the_nation_towards_a_better_understanding
- First lady of Ukraine accepts computer donation from HP Inc. for Ukrainian children and healthcare workers. (2022). Retrieved from <https://press.hp.com/us/en/press-releases/2022/ukraine-first-lady-accepts-hp-computer-donation.html>
- Friedman, V. (2022). In Washington, Olena Zelenska dressed for Ukraine. *New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2022/07/21/style/olena-zelenska-washington-style.html>
- How Volodymyr Zelensky found his roar. (2022). Retrieved from <https://www.economist.com/europe/2022/02/26/how-volodymyr-zelensky-found-his-roar>
- Hrushetskyi, A. (2022). How Ukrainians See Relations Between Ukraine And Russia: The Results Of A Telephone Survey Conducted On July 6–20, 2022. *Kyiv International Institute of Sociology*. Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1127&page=1>
- Ingenhof, D. (2018). A political leader's image in public diplomacy and nation branding. *International Journal of Communication*, 12. Retrieved from <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/viewFile/8186/2498>
- Khan, I. (2022). Zelensky humanizes Ukraine's plight in his social media messaging. *CNET*. Retrieved from <https://www.cnet.com/news/politics/zelenskyy-humanizes-ukraines-plight-in-hissocial-media-messaging/>
- Kramer, A.E. (2022). *Zelensky, whose career started in show business, pressed Hollywood for an appearance at the Oscars*. *New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2022/03/27/world/europe/zelensky-oscars.html>
- Markessinis, A. (2010). Branding Ukraine. *Nation Branding*. Retrieved from <https://nation-branding.info/2010/03/10/branding-ukraine/>
- Nerozzi, T.H.J. (2022). Ukrainian first lady Olena Zelenska hosts summit moderated by Piers Morgan. *Fox News*. Retrieved from <https://www.foxnews.com/world/ukrainian-first-lady-olena-zelenska-hosts-summit-moderated-piers-morgan>
- Nye, J. (2022). *Eight lessons from the Ukraine War*: China-U.S. Focus. Retrieved from <https://www.chinausfocus.com/peace-security/eight-lessons-from-the-ukraine-war>
- Nye, J. (2008). *Public diplomacy and soft power*. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1). Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0002716207311699>
- Palace of Culture 'Youth' in Mariupol. (2022) Retrieved from <https://ui.org.ua/en/postcard/palace-of-culture-youth-in-mariupol/>
- Parker J. (2022). *EU awards Ukraine and Moldova candidate status*. BBC. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-61891467>
- Russ, H. (2022). *McDonald's, Starbucks, Coke and Pepsi all halt sales in Russia*. Reuters. Retrieved from <https://www.reuters.com/markets/europe/morgan-stanley-backs-cautious-fed-rate-hikeukraine-crisis-fuels-inflation-2022-03-08/>
- Russia's Soft Power Collapses Globally Following Invasion, Attitudes Towards Ukraine Soar. (2022). Retrieved from <https://brandfinance.com/press-releases/russias-soft-power-collapses-globally-following-invasion-attitudes-towards-ukraine-soar>
- Shapero, J. (2022). *Russia surpasses Iran to become world's most sanctioned country*. Axios. Retrieved from <https://www.axios.com/2022/03/08/russiamost-sanctioned-country>
- Shuster, S. (2022). *Ukraine's First Lady Olena Zelenska takes on the trauma of war*. Time. Retrieved from <https://time.com/6194177/olena-zelenskaukraine-first-lady-interview/>
- Social Blade 2022. (2022). Retrieved from <https://socialblade.com/twitter/user/ukraine>
- Sologub, I. (2022). Fight for the Mind: What Did the Government Do in the Sphere of Culture and Media Since February 24. *Vox Ukraine*. Retrieved from <https://voxukraine.org/en/fight-for-the-mind-what-did-the-government-do-in-the-sphere-of-culture-and-media-since-february-24th/>
- Suciu, P. (2022). There are now hundreds of Volodymyr Zelensky impersonators on social media. *Forbes*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/petersuciu/2022/03/16/there-are-now-hundreds-of-volodymyrzelenskyy-impersonators-on-social-media/?sh=369f0ee54a6e>

- Tereshchuk, V. (2016). Cultural diplomacy as a tool of Ukraine's foreign policy: Achievements and challenges. *The Copernicus Journal of Political Studies*, 2. Retrieved from https://www.academia.edu/80256822/Cultural_Diplomacy_as_a_Tool_of_Ukraine_s_Foreign_Policy_Achievements_and_Challenges
- The European Commission recommends to Council confirming Ukraine, Moldova and Georgia's perspective to become members of the EU and provides its opinion on granting them candidate status*. (2022). Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/news/european-commission-recommends-council-confirming-ukraine-moldova-and-georgias-perspective-become-2022-06-17_en
- Ukraine House opens in Washington*. (2021). Retrieved from <https://www.usubc.org/site/recent-news/ukraine-house-opens-in-washington>
- Ukraine NOW. Ukraine's new branding*. (2018). Retrieved from <https://bandaagency.com/case/ukraine-now>
- Ukraine Restricts Russian Books and Music in Latest Step of 'Derussification'*. (2022). Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/20/ukraine-restricts-russian-books-and-music-in-latest-step-of-derussification>
- Ukraine's first lady appeals to members of Congress for continued support in fight against Russian invasion*. (2022). Retrieved from <https://news.yahoo.com/ukraine-first-lady-appeals-members-161126737.html>
- Watson, I. (2022). *It's our brand: Ukraine's government turns nation's bravery into biggest cultural export*. PR Week. Retrieved from <https://www.prweek.com/article/1752815/its-brand-ukraines-government-turns-nations-bravery-biggest-cultural-export>
- Wintour, P. (2022). *The Revenge of History in Ukraine: Year of War Has Shaken Up World Order*. The Guardian. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2022/dec/26/ukraine-war-revenge-of-history-how-geopolitics-shaping-conflict>
- Zarembko, K. (2011). *Soft power and Ukraine*. Kyiv Post. Retrieved from <https://archive.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/soft-power-and-ukraine100406.html>

REFERENCES

- Adler, N. (2022). Ukraine's Zelenskyy: A wartime statesman for the social media age. *Al Jazeera*. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/features/2022/3/3/ukraines-zelenskyy-a-wartime-statesman-for-the-social-media-age>
- Blake, M. (2022). How Zelenskyy emerged as the antithesis of Putin and proved you don't need to be a strongman to be a great leader. *The Conversation*. Retrieved from <https://theconversation.com/how-zelenskyy-emerged-as-the-antithesis-of-putin-and-proved-you-dont-need-to-be-a-strongman-to-be-a-great-leader-178485>
- Braithwaite, S. (2022). Zelensky refuses U.S. offer to evacuate, saying 'I need ammunition, not a ride.' *CNN*. Retrieved from <https://www.cnn.com/2022/02/26/europe/ukraine-zelensky-evacuation-intl/index.html>
- Bureiko, N. (2021). Ukraine's public policy enters a new phase. *New Eastern Europe*. Retrieved from <https://neweasterneurope.eu/2021/06/23/ukraines-public-diplomacy-enters-a-new-phase/>
- Einhorn, S. (2022). Ukraine-Russia war: On social media, Zelensky already won. *Jerusalem Times*. Retrieved from <https://www.jpost.com/opinion/article-702750>
- Eremeyeva, I. A. (2021). Practical aspects of forming the international image of the state. *Regional Studies*, 24. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.17>
- European Council Conclusions EUROCO 24/22. (2022). Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco-conclusions-en.pdf>
- Fan, Y. (2010). Branding the nation: Towards a better understanding. *Place Branding and Public Diplomacy*, 6(2). Retrieved from https://www.academia.edu/5185202/Branding_the_nation_towards_a_better_understanding
- First lady of Ukraine accepts computer donation from HP Inc. for Ukrainian children and healthcare workers*. (2022). Retrieved from <https://press.hp.com/us/en/press-releases/2022/ukraine-first-lady-accepts-hp-computer-donation.html>
- Friedman, V. (2022). In Washington, Olena Zelenska dressed for Ukraine. *New York Times*. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2022/07/21/style/olena-zelenska-washington-style.html>
- How Volodymyr Zelensky found his roar*. (2022). Retrieved from <https://www.economist.com/europe/2022/02/26/how-volodymyr-zelensky-found-his-roar>
- Hrushetskyi, A. (2022). How Ukrainians See Relations Between Ukraine And Russia: The Results Of A Telephone Survey Conducted On July 6-20, 2022. *Kyiv International Institute of Sociology*. Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1127&page=1>
- Hukalova, I. (2023). Image and perception of Ukraine in the world: war experience. *Geographic education and science: challenges and progress: materials of the international scientific and practical conference dedicated to the 140th anniversary of geography at Lviv University (Lviv, May 18-20, 2023)*. (In 3 volumes. Volume 1). Lviv: Prostir-M.
- Ilyashenko, S. M. (2023). The influence of the international image of Ukraine on the prospects of its post-war innovative development. *Marketing and Digital Technologies*, 7(3). Retrieved from <https://mdt-opu.com.ua/index.php/mdt/article/download/313/204>
- Ingenhof, D. (2018). A political leader's image in public diplomacy and nation branding. *International Journal of Communication*, 12. Retrieved from <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/viewFile/8186/2498>
- Khan, I. (2022). Zelensky humanizes Ukraine's plight in his social media messaging. *CNET*. Retrieved from <https://www.cnet.com/news/politics/zelenskyy-humanizes-ukraines-plight-in-hissocial-media-messaging/>
- Kramer, A.E. (2022). *Zelensky, whose career started in show business, pressed Hollywood for an appearance at the Oscars*. New York Times. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2022/03/27/world/europe/zelensky-oscars.html>
- Ladychenko, K. (2023). Innovative dimensions of the transformation of the national brand of Ukraine in the conditions of war. *Problems and prospects of the development of innovative activity in Ukraine: challenges of wartime: theses add. XIV International business forum (Kyiv, March 23, 2023)*. <https://doi.org/10.31617/k.knute.2023-03-23>
- Markessinis, A. (2010). Branding Ukraine. *Nation Branding*. Retrieved from <https://nation-branding.info/2010/03/10/branding-ukraine/>
- Nerozzi, T.H.J. (2022). Ukrainian first lady Olena Zelenska hosts summit moderated by Piers Morgan. *Fox News*. Retrieved from <https://www.foxnews.com/world/ukrainian-first-lady-olena-zelenska-hosts-summit-moderated-piers-morgan>
- Nye, J. (2008). *Public diplomacy and soft power*. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1). Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0002716207311699>

- Nye, J. (2022). *Eight lessons from the Ukraine War*. China-U.S. Focus. Retrieved from <https://www.chinausfocus.com/peace-security/eight-lessons-from-the-ukraine-war>
- Palace of Culture 'Youth' in Mariupol. (2022) Retrieved from <https://ui.org.ua/en/postcard/palace-of-culture-youth-in-mariupol/>
- Parker J. (2022). *EU awards Ukraine and Moldova candidate status*. BBC. Retrieved from <https://www.bbc.com/news/world-europe-61891467>
- Russ, H. (2022). *McDonald's, Starbucks, Coke and Pepsi all halt sales in Russia*. Reuters. Retrieved from <https://www.reuters.com/markets/europe/morgan-stanley-backs-cautious-fed-rate-hikeukraine-crisis-fuels-inflation-2022-03-08/>
- Russia's Soft Power Collapses Globally Following Invasion, Attitudes Towards Ukraine Soar. (2022). Retrieved from <https://brandfinance.com/press-releases/russias-soft-power-collapses-globally-following-invasion-attitudes-towards-ukraine-soar>
- Savon, K. V. (2019). International image of Ukraine: current state and development prospects. *Current Policy Issues*, 64. <https://doi.org/10.32837/app.v0i64.196>
- Shapero, J. (2022). *Russia surpasses Iran to become world's most sanctioned country*. Axios. Retrieved from <https://www.axios.com/2022/03/08/russiamost-sanctioned-country>
- Shevchenko, G. (2009). *The political and information dimension of state branding of Ukraine*. (Author's abstract for obtaining the scientific degree of candidate of political sciences). KNU named after T. Shevchenko.
- Shuster, S. (2022). *Ukraine's First Lady Olena Zelenska takes on the trauma of war*. Time. Retrieved from <https://time.com/6194177/olena-zelenskaukraine-first-lady-interview/>
- Social Blade* 2022. (2022). Retrieved from https://socialblade.com/twitter/user/ukraine_
- Sologub, I. (2022). Fight for the Mind: What Did the Government Do in the Sphere of Culture and Media Since February 24. *Vox Ukraine*. Retrieved from <https://voxukraine.org/en/fight-for-the-mind-what-did-the-government-do-in-the-sphere-of-culture-and-media-since-february-24th/>
- Suciu, P. (2022). There are now hundreds of Volodymyr Zelensky impersonators on social media. *Forbes*. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/petersuciu/2022/03/16/there-are-now-hundreds-of-volodymyrzelenskyy-impersonators-on-social-media/?sh=369f0ee54a6e>
- Tereshchuk, V. (2016). Cultural diplomacy as a tool of Ukraine's foreign policy: Achievements and challenges. *The Copernicus Journal of Political Studies*, 2. Retrieved from https://www.academia.edu/80256822/Cultural_Diplomacy_as_a_Tool_of_Ukraine_s_Foreign_Policy_Achievements_and_Challenges
- The European Commission recommends to Council confirming Ukraine, Moldova and Georgia's perspective to become members of the EU and provides its opinion on granting them candidate status*. (2022). Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/news/european-commission-recommends-council-confirming-ukraine-moldova-and-georgias-perspective-become-2022-06-17_en
- Ukraine House opens in Washington*. (2021). Retrieved from <https://www.usubc.org/site/recent-news/ukraine-house-opens-in-washington>
- Ukraine NOW. Ukraine's new branding*. (2018). Retrieved from <https://bandaagency.com/case/ukraine-now>
- Ukraine Restricts Russian Books and Music in Latest Step of 'Derussification'*. (2022). Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/20/ukraine-restricts-russian-books-and-music-in-latest-step-of-derussification>
- Ukraine's first lady appeals to members of Congress for continued support in fight against Russian invasion*. (2022). Retrieved from <https://news.yahoo.com/ukraine-first-lady-appeals-members-161126737.html>
- Watson, I. (2022). *It's our brand: Ukraine's government turns nation's bravery into biggest cultural export*. PR Week. Retrieved from <https://www.prweek.com/article/1752815/its-brand-ukraines-government-turns-nations-bravery-biggest-cultural-export>
- Wintour, P. (2022). *The Revenge of History in Ukraine: Year of War Has Shaken Up World Order*. The Guardian. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2022/dec/26/ukraine-war-revenge-of-history-how-geopolitics-shaping-conflict>
- Zarembo, K. (2011). *Soft power and Ukraine*. Kyiv Post. Retrieved from <https://archive.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/soft-power-and-ukraine100406.html>

Formation, Concept and Content of Copyright in the Digital Space

UDC 32:347.7:004

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723125>**Orucova Maryam Faiq**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0003-2486-8800>, orucovameryem230@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

This article is aimed at exploring new issues and problems related to copyright protection and balancing the interests of authors, society and consumers in connection with the development of digital technology capabilities. The formation of copyright in the digital space first of all requires taking into account the peculiarities of the digital environment, where copying, distribution and access to content become simpler and more accessible. This greatly complicates the task of copyright protection. The concept of copyright in the digital space also requires updating and adaptation to new realities. The content of copyright in the digital space should take into account not only the interests of authors, but also the rights of consumers and society as a whole. In general, the formation, concept and content of copyright in the digital space require constant updating and adaptation to new challenges and technological changes. It regulates issues such as the protection of copyright in the online environment, the application of technical measures to protect digital copyrights to prevent unauthorized use of works, such as copying or distribution.

The content of copyright in the digital space also takes into account issues related to the digital right of access to information and the characteristics of personal data and confidentiality in the transfer and use of digital content. It is necessary to develop new approaches, laws and international treaties agreed upon between all stakeholders in order to ensure copyright protection and fair distribution of interests in the digital age. In general, copyright law in the digital space seeks to maintain a balance between protecting authors and ensuring access to information, taking into account the opportunities provided by digital technologies. It also continues to evolve and adapt to changes in technology and user behavior to effectively regulate the use of copyrighted works in the digital environment.

Keywords: copyright, digital space, international legal protection, Internet, global network

Становлення, поняття та зміст авторського права в цифровому просторі

Орукова Мар'ям Файк*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

Ця стаття спрямована на дослідження нових питань і проблем, пов'язаних із захистом авторського права та збалансуванням інтересів авторів, суспільства та споживачів у зв'язку з розвитком можливостей цифрових технологій. Формування авторського права в цифровому просторі насамперед вимагає врахування особливостей цифрового середовища, де копіювання, розповсюдження та доступ до контенту стають простішими та доступнішими. Це значно ускладнює завдання захисту авторських прав. Концепція авторського права в цифровому просторі також потребує оновлення та адаптації до нових реалій. Зміст авторського права в цифровому просторі має враховувати не лише інтереси авторів, а й права споживачів і суспільства в цілому. Загалом формування, концепція та зміст авторського права в цифровому просторі потребують постійного оновлення та адаптації до нових викликів та технологічних змін. Він регулює такі питання, як захист авторських прав в онлайн-середовищі, застосування технічних заходів для захисту цифрових авторських прав для запобігання несанкціонованому використанню творів, наприклад копіюванню чи розповсюдженню.

Зміст авторського права в цифровому просторі також враховує питання, пов'язані з цифровим правом доступу до інформації та характеристиками персональних даних і конфіденційністю при передачі та використанні цифрового контенту. Необхідно розробити нові підходи, закони та міжнародні договори, узгоджені між усіма зацікавленими сторонами, щоб забезпечити захист авторських прав і справедливий розподіл інтересів в епоху цифрових технологій. Загалом законодавство про авторське право в цифровому просторі прагне підтримувати баланс між захистом авторів і забезпеченням доступу до інформації, враховуючи можливості, які надають цифрові технології. Він також продовжує розвиватися та адаптуватися до змін у технології та поведінці користувачів, щоб ефективно регулювати використання творів, захищених авторським правом, у цифровому середовищі.

Ключові слова: авторське право, цифровий простір, міжнародно-правова охорона, Інтернет, глобальна мережа

Introduction.**Formulation of the problem.**

With the development of information technology and the Internet, copyright has become one of the most relevant and controversial topics in the digital space. The problem of the formation, concept and content of copyright in the digital era arises. On the one hand, copyright is an integral tool for protecting the creative work and intellectual property of the author. However, on the other hand, digital technologies have created new opportunities for copying, distributing and using creative works without the consent of the authors. Thus, the main challenge is to find a balance between copyright protection and free access to information in the digital space. These issues require careful analysis and the development of new approaches to the formation, concept and content of copyright in the digital era. It is necessary to take into account the peculiarities of digital technologies, changes in user behavior and create a balanced system of legal protection of copyrights that would simultaneously respect the rights of authors and ensure free access to information on the Internet.

Analysis of research and publications.

In connection with the development of digital technologies in the Internet space, opportunities have arisen for translating works into digital formats. According to Ya.A. Karev, "the difference between an electronic document and a document drawn up on paper lies in the features of its form." This difference is significant. And vice versa, many authors, for example, S.I. Boldyrev and D.A. Kobylatsky, do not see any differences between works in electronic form and digital ones

Purpose of the study.

The purpose of the study is to study the formation, concept and content of copyright in the digital space. The study intends to analyze the main aspects of the formation of copyright in the digital space, including its historical context, changes in the legal system and emerging problems.

Main material.

The concept of "copyright" appeared in the Middle Ages with the invention of printing. Most researchers associate the creation and development of the copyright institution with the development of printing technology, the invention of the printing press by I. Gutenberg and the creation of the printing industry. (XV century)

Since the first literary works were created in Ancient Egypt, many researchers consider Ancient Egypt to be the birthplace of the book. In 1911, E. Richardson published a book confirming the existence of libraries and librarians in Ancient Egypt, despite Muller's objections. Since this was considered the best guarantee of the immortality of the work, the authors of Ancient Egypt tried not to associate their works with their names, attributing them to a pharaoh or a god. Literary creativity in Athens, along with book publishing and book sales, reached a fairly high level (Berezhnaya, 2021).

The origin of the concept of "published book" is related to Ancient Greece. Translated from the ancient Greek word "ekdosis" means "to publish". This process

consisted of the author himself or the writers under his guidance first preparing the original of the author's work. If necessary, they made copies according to the number of orders. At that time, plagiarism was considered a crime. Since the commission of this crime was considered as defamation of the honor and dignity of the citizen, it was often punished by expulsion from politics. During the high development of civil law in the Roman Empire, only the right of works was established, and the special legal protection of copyright was not defined by law. In the Roman Empire, there was no special legal protection for works because without the technical means to produce them in sufficient quantities to satisfy consumer demand, works became commodities. At that time, it was difficult to reproduce the works, because the manuscript had to be copied only by hand, the drawing was drawn again. The regulation of such relations did not require the creation of any other legal institution other than property rights. The work, as an intangible object, is not isolated from the material object it actually embodies.

That is why some scientists (Y.A. Matyukhina, T.B. Tsareva, etc.) associate the creation of copyright with the invention of printing. As N.N. Dotsik rightly noted, "Romans and ancient Greeks viewed the work of the author as an ideal and excluded the idea of any material reward for the aesthetic pleasure provided by works of literature and art."

The following stages of copyright development can be noted.

The first stage in the development of copyright law is called Venetian law, with the adoption of the "Decree on Patents and Privileges" in 1476, the subject of which was books and inventions. Although after some time it became common to reprint books that were released. This was considered beneficial to the extent that it allowed the author to avoid unnecessary costs for the award. On March 19, 1474, copyright protection was first enshrined in legislation with the publication of the Charter, the world's first copyright law, published in Venice. For the first time for a limited period of time, the author's moral exclusivity for the use of his work was shown. During the Republic period, Antonio Sabellico received the first privilege in the field of exclusive right to print the work in 1486 for his work entitled "The Decade of Venetian Affairs". It should be noted that at this time the first legal norms regulating copyright began to be formed. An important stage in the development of copyright was the establishment of the guild of book publishers in 1566. This guild became a kind of censorship body that regulated and authorized the publication of books. This was an important step in the development of the control system for the publication of literary works (Boldyrev, 2016).

The next phase in the history of copyright was the English copyright phase, which was marked by the development and implementation of copyright legislation in England. These stages and events show the evolution and development of the concept of copyright in different historical periods. This stage received its name due to the adoption of the first legislative act in the field of copyright, the Statute of Queen Anne on April 10, 1710 in England.

This act included the concept of copyright for the first time. The latter should be understood as the right to protect the published work and the prohibition of its reproduction without the consent of the author. Thus, this legislative act made the transition from the previous system of privileges to the system of legal protection of copyright.

The above-mentioned act also established one of the most important principles in this field - the principle of "copyright". This principle gives the author the right to protect the published work and prohibits the reproduction of the work without his consent. Also, this act established the right to the published work for a period of 14 years from the date of its publication, and also allowed the extension of this period for another 14 years during the lifetime of the author. In 1789, the Decree of the French National Assembly stated: "Everything made public by the author becomes public property."

In 1791 and 1793, important laws were passed that marked the first stage in the history of copyright. These laws provided a new level of protection for various types of creativity, including literary, dramatic, musical and visual works. The importance of these laws is that they established the principles of copyright and prohibited the unauthorized use of creative works without the consent of the authors. This stage in the history of copyright also affected other European countries, and they also began to introduce legislative measures to protect intellectual property.

Thus, at the beginning of the 19th century, new normative acts aimed at strengthening the rights of authors and ensuring their interests were adopted. The adoption of the Berne Convention in 1886 was an important step towards the international protection of copyright. This convention established the basic standards and principles for the protection of literary and artistic works. The adoption of this convention meant that authors' rights began to be recognized across national borders, an important step in the globalization of copyright law. In addition, it should be noted that the French experience in the field of copyright regulation in the 19th century had an impact on the international level. The principles established in French legislation have become a model for the formulation of normative legal acts that ensure human rights, including the rights of authors (Gude, & Petrishcheva, 2016). This practice was reflected in the Universal Declaration of Human Rights of 1948, in which Article 27 emphasized the importance of protecting the moral and material interests of authors.

In the second half of the 20th century, further steps were taken towards the expansion of intellectual property rights. The signing of the International Convention for the Protection of the Rights of Performers, Producers of Phonograms and Broadcasting Organizations (Rome Convention) in 1961 was an important event. This convention brings together the rights of performers, phonogram producers and broadcasters and establishes important principles of protection and relevance. Overall, the development of copyright and intellectual property protection reflects an evolution in the understanding and recognition of the importance of creative individual and collective efforts. From the first laws in the 18th century

to international conventions in the 20th century, these measures have sought to balance the rights of authors with the interests of society, and to encourage creativity and innovation.

The creation of the first companies prevented a monopoly in the market. In this regard, such organizations tried to obtain rights to copyright materials (at that time, these were industrial designs, trade secrets), which helped them maintain their leading positions.

The reason for the escalation of international conflicts, for example, between Germany and Switzerland in the field of the chemical industry, is the fact that relations regarding the creation and use of inventions and technologies were not regulated until the 20th century. But it is interesting that there was no patent right in Switzerland or Germany at that time. Therefore, in order to rapidly expand the production of chemical products and even try to surpass German quality, Switzerland could use the technologies available in Germany (Vozkaev, 2020).

As a symbol of the digital revolution, an important event that took place at the end of the 20th century and the beginning of the 21st century was the emergence and rapid development of the Internet. At first, the World Wide Web was a headache for copyright owners and a joy for users. Copyright holders were unable to immediately adapt to the changed conditions, realizing the new opportunities for the exploitation of their materials using the Internet, and at the same time the danger of their uncontrolled distribution. The Internet has given strong impetus to the idea that the purpose of copyright, which existed before, was to disseminate knowledge and ideas in society. Because this goal is no less important than the copyright holders receiving a reward. Firstly, thanks to the Global Network, information exchange has been accelerated and facilitated, hundreds of millions of users have been involved, secondly, information search, recording and duplication have been simplified, and thirdly, unlimited opportunities for publishing any information have appeared.

One of the key ideas is that the Internet is the result of the combined efforts and inspiration of many dedicated users. It was their joint activity that laid the foundation for the development of the entire online environment

At the beginning of the 19th century, various countries began to develop laws for the protection of copyright. However, only national authors fell under the scope of these laws. International treaties and agreements were required to ensure full copyright protection at the international level. International congresses became an important part of this process. For example, at the Congress of Authors of Literary and Artistic Works held in Brussels in 1858, the possibility of creating an international document on copyright was discussed. In the 1878 Congress, it was decided that there was a need to develop a convention for the protection of copyright. This led to the adoption of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works in Switzerland in 1886. This step freed the works of foreign authors from geographical restrictions and paved the way for international copyright protection (Gude, & Petrishcheva, 2016).

Legislation in the field of intellectual property covering new protected objects continued to develop. In addition to traditional works of art, the scope of the defense included lectures, choreographic compositions, photographs, and even cinematographic films. The Berne Convention established basic principles for copyright protection that are still relevant today. The principle of national regime requires that countries that have signed the convention grant foreign authors the same rights as their own citizens. An important provision is that "the protection of copyright does not depend on the observance of any formality, even if such a requirement exists in the law of the country where the work was created."

The minimum term of copyright protection was set at 25 years after the death of the author, and was later increased to 50 years. With the development of technology and industry in the 20th century, the need for additional protection of intellectual property rights arose. The emergence of new objects, such as the rights of performers and producers of phonograms, required the improvement of legislation. International conventions such as the 1952 Universal Copyright Convention and the 1961 International Convention for the Protection of Performers, Producers of Phonograms and Broadcasting Organizations have become important tools for the protection of rights. These conventions are based on the principles of determining the minimum level of national regime and protection.

This convention also defines the minimum term of protection for producers of phonograms - 20 years. For the first time in the Convention, "performer", "phonogram", "broadcast", "publication", etc. concepts are given (Alisova, 2016).

After a while, the increase in technological progress in the copying of sound recordings made it an easy and fast process that did not require special costs, and there was no international document protecting the rights of phonogram producers. This contributed to the adoption of the Convention on the Protection of the Rights of Phonogram Producers Against Unauthorized Duplication of their Phonograms, encouraging continued protection of related rights at the international level.

A characteristic feature of this convention is the obligation to protect the interests of foreign producers of phonograms from illegal importation, copying and

distribution of phonograms, going beyond the principle of national regime for all parties to the agreement. It is the duty of each state to independently determine the necessary measures to protect the rights of phonogram producers. With regard to the latter, the Convention does not impose any restrictions, thereby giving legal freedom to States parties to the Convention to choose specific protective measures.

The main characteristic of the adopted conventions is the independent determination of additional liability measures for the violation of copyright and related rights at the national level of the participating countries.

Conclusions.

As a result, international protection of intellectual property rights is assumed to be sufficiently developed by the middle of the 20th century.

The 1886 Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works and the 1928 Havana Convention for the Protection of Literary and Artistic Property laid the foundation for the multilateral international system of copyright protection. The main goals of the Berne Convention are to strengthen the principle of national regime and ensure the minimum level of copyright protection. According to the provisions of the Berne Convention, the Berne Union was created to protect the rights of the authors of the participating countries (Boldyrev, 2016).

A unique result of the development of the American legal regulation of relations in the field of copyright was the Havana Convention of 1928. Both the above conventions had essentially similar provisions. The difference between these provisions was that they extended their influence in different parts of the world. Thus, it was necessary to prepare a single worldwide convention for the protection of copyright. The result was the adoption of the Universal Copyright Convention in 1952, which was non-retroactive (unlike the Berne Convention). Many countries lacked the ability to achieve the high level of protection required by the Berne Convention. This led to the adoption of this multilateral international convention on copyright protection. It was believed that with the adoption of the World Convention Berne's position was to be weakened. At the same time, some of its norms are aimed at strengthening the provisions of the Berne Convention (Berezhnaya, 2021).

REFERENCES

- Alisova, E. V. (2016). Current problems of copyright protection on the Internet. *Science, education and culture*, 7(10), 55-62.
- Berezhnaya, A. V. (2021). Classification and main features of copyright violations on the Internet. *Bulletin of SNO DonNU*, 13(4), 36-39.
- Boldyrev, S. I. (2016). Copyright in the new digital environment: trends and prospects of civil law regulation. *Current problems of modern science. Collection of materials International. scientific-practical conf.* (pp. 440-448).
- Gude, S. V., & Petrishcheva, E. N. (2016). Current problems and directions of legal regulation of copyright protection in the information and telecommunication network Internet. *Lawyer-pravoved*, 5, 93-98.
- Vozkaev, S.-U. S.-A. (2020). Violation of copyright and related rights on the Internet: main manifestations. *High technologies and innovations in science: collection. fav. Art. Intl. scientific conf.* (pp. 388-390).

Main Stages of Forming the European Integration Course of Ukraine and Moldova: a Comparative Characteristic

UDC 323.21(061.1EU)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723126>**Vuico Anastasia**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0001-8803-603X>, anastasiyavuico@gmail.com*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. In the context of the martial law in Ukraine and the shared geopolitical security challenges with Moldova, the support of the EU is of utmost importance. The experience of the Russian-Ukrainian war demonstrates that only joint coordinated actions of democratic states can influence geopolitical security challenges and expedite the path to EU accession. To develop a further coordinated action plan for Ukraine and Moldova's neighboring states in the Eurointegration political course, it is critically important to analyze the foundation of the Eurointegration course of both countries.

The purpose of the study is conducting a comparative study of the key stages in the formation of the Eurointegration political course of Ukraine and the Republic of Moldova from the moment of their independence declaration up to the onset of Russia's full-scale invasion of Ukraine.

Results. A comparative analysis of the key stages in the formation of the Eurointegration political course of Ukraine and the Republic of Moldova has been conducted and presented, based on an examination of external and internal factors, as well as geopolitical conflicts that have influenced the Eurointegration processes in both countries.

Conclusions.

Considering the Eurointegration processes, key events in shaping the political course in both countries occurred nearly simultaneously. However, over the past thirty years, their bilateral relations have seen distinct periods.

With Russia's full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, a new phase began in Ukraine and Moldova's relations with Brussels. The war and evolving security landscape created opportunities for the EU to swiftly review their membership applications.

Ukraine and Moldova now face the task of working on necessary reforms for EU accession. The year of the Russian-Ukrainian war underscored the importance of unity and swift decision-making in the face of a common threat, not only for EU leaders but the entire world.

Keywords: European integration, European Union, Eastern Partnership, democracy, geopolitics, transnistrian conflict, Russian-Ukrainian war

Основні етапи формування євроінтеграційного курсу України та Молдови: порівняльна характеристика

Вуйко Анастасія*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)*

Анотація.

Актуальність. В умовах військового стану, в якому перебуває Україна та спільних з Молдовою геополітичних безпекових викликів, надзвичайно важливою є підтримка ЄС. Досвід російсько-української війни доводить, що лише спільні скоординовані дії демократичних держав здатні впливати на геополітичні безпекові виклики, а також пришвидшити вступ до ЄС. Для розробки подальшого скоординованого плану дій держав-сусідів України та Молдови у євроінтеграційному політичному курсі, надзвичайно важливо проаналізувати фундамент євроінтеграційного курсу обох країн.

Метою дослідження є здійснення порівняльного дослідження основних етапів формування євроінтеграційного політичного курсу України та Республіки Молдова з моменту проголошення незалежності й до початку Повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Результати. Здійснено та представлено порівняльну характеристику основних етапів формування євроінтеграційного політичного курсу України та Республіки Молдова на основі аналізу зовнішніх та внутрішніх чинників, й геополітичних суперечностей, що вплинули на євроінтеграційні процеси обох країн.

Висновки. Зважаючи на динаміку розвитку євроінтеграційних процесів в обох країнах, ключові події на кожному з етапів формування євроінтеграційного політичного курсу відбувалися майже одночасно, але протягом останніх тридцяти років країни мали різні періоди у двосторонніх відносинах.

З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року розпочався новий етап у відносинах України та Молдови з Брюсселем. Війна в Україні та змінний безпековий ландшафт відкрили вікно можливостей для України та Молдови, змусивши ЄС швидко розглянути подані заявки на членство.

Попереду в Україні та Молдови робота над «домашніми завданнями» та здійсненням відповідних реформ для подальшого вступу в ЄС. Проте, рік російсько-української війни, з усіма її наслідками, наочно показав не лише лідерам країн ЄС, а й всьому світу важливість єдності і прийняття швидких рішень довкола спільної небезпеки.

Ключові слова: євроінтеграція, Європейський Союз, Східне партнерство, демократія, геополітика, придністровський конфлікт, російсько-українська війна

Вступ.

Актуальність теми полягає в тому, що в умовах військового стану, в якому перебуває Україна та спільних з Молдовою геополітичних безпекових викликів, надзвичайно важливою є підтримка ЄС. Досвід російсько-української війни доводить, що лише спільні скоординовані дії демократичних держав здатні впливати на геополітичні безпекові виклики, а також пришвидшити вступ до ЄС. Для розробки подальшого скоординованого плану дій держав-сусідів України та Молдови у спільному євроінтеграційному політичному курсі, надзвичайно важливо проаналізувати фундамент євроінтеграційного курсу обох країн.

Мета дослідження є здійснення порівняльного дослідження основних етапів формування євроінтеграційного політичного курсу України та Республіки Молдова з моменту проголошення незалежності й до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Аналіз попередніх публікацій.

Наукові дослідження щодо етапів руху України до європейської спільноти, її державної політики у сфері управління євроінтеграційними процесами репрезентували вітчизняні науковці, зокрема Владислав Болгов (2017). Варто відзначити дослідження Євгена Магди (2015), зокрема в контексті аналізу іміджу України серед країн ЄС.

Великий спектр досліджень проведений у стінах Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Тут насамперед варто згадати професійні доробки професора Анатолія Круглашова (2010), в яких проаналізовано основні етапи побудови відносин Україна – ЄС, напрями співпраці, формування євроінтеграційної політики України та перспективи набуття Україною членства в ЄС.

Варто також відзначити дослідження професорки Наталії Ротар (2007), в якому здійснено аналіз логіки електоральних циклів в Україні в контексті формування трьох основних моделей участі громадян у політичних процесах – електоральної, дискурсивної і протестної.

Також варто звернути увагу на професійні доробки науковиці Наталії Нечасової-Юрійчук (2016), яка досліджує питання ідентичності українських громадян на шляху до євроінтеграції.

Щодо досліджень євроінтеграційних процесів у Республіці Молдова, варто відзначити наукові доробки професорки Людмили Рошка (2018), в яких аналізується досвід євроінтеграційних процесів країн у формуванні рекомендацій для Молдови на шляху до євроінтеграції, та науковиці Наталії Путіної (2016), яка досліджує питання національної ідентичності громадян Республіки Молдова.

Результати дослідження.

Російсько-українська війна значно пришвидшила євроінтеграційні процеси обох країн. У результаті

чинна проєвропейська влада України та Республіки Молдова майже одночасно підписали заявку на членство до ЄС та за короткий період отримали статус кандидатів на вступ до ЄС. Це свідчить про те, що на даному етапі обидві країни знаходяться на одному рівні процесу імплементації євроінтеграційного курсу.

В умовах війни в Україні європейська інтеграція в пришвидшеному порядку та співробітництво з ЄС розглядаються переважно в контексті воєнної, фінансово-економічної підтримки України, спільного опору країні-агресору та повоєнного відновлення. Для Республіки Молдова, яка є країною-сусідкою України та яка за час російсько-української війни зіткнулася з міграційними та економічними викликами, і досі залишається енергетично залежною від росії, з російським «миротворчим» контингентом у невизнаному Придністров'ї. Європейська інтеграція розглядається як єдина можливість не залишитися сірою зоною для подальшого впливу російської федерації, а також бути фінансово підтримуваною Європейським Союзом, послідовно здійснюючи необхідні реформи для вступу в ЄС.

Таким чином, єдиною альтернативою для подальшої розбудови демократичних держав і врегулювання безпекового питання Україна та Республіка Молдова, є спільні скоординовані дії для вступу в ЄС.

Здобуття Незалежності України та Республіки Молдова у 1991 році на тлі розпаду Радянського Союзу відкрило для обох країн нові можливості, водночас з викликами. З одного боку – це можливість розбудовувати власну суверенну державу зі спільним баченням майбутнього, а з іншого – це нові виклики та етап перебудови, який громадянам тогочасної пострадянської України та Республіки Молдова довелося проходити вперше. Проте, слід зауважити, що попри радянську ментальність громадян, що залишив після себе СРСР Україні та Молдові у спадок, тодішня влада обох держав швидко прийняла рішення рухатися у напрямку зближення з ЄС. Водночас, після розпаду Радянського Союзу ЄС також вирішив встановити зв'язок з новими незалежними державами.

З цього моменту почався довготривалий процес розбудови відносин між Україною та Республікою Молдова та ЄС.

Варто відзначити, що не зважаючи на спільний кордон України та Республіки Молдова, обидві країни пройшли різні фази двосторонніх відносин протягом останніх тридцяти років. В більшості, на це впливало те, що політичні цикли Республіки Молдова та України рідко були синхронізованими. До того ж, між Україною та Республікою Молдова не було сформовано стратегії для покращення двосторонніх відносин.

Проте, незважаючи на диференціацію політичних

циклів обох держав, в питанні формування євроінтеграційних відносин з ЄС, Україна та Республіка Молдова рухалися в одному часовому та подієвому напрямку. Тож, основні етапи формування євроінтеграційного політичного курсу України і Республіки Молдова від проголошення Незалежності і до початку російсько-української війни можна умовно поділити на три етапи:

1. Етап співробітництва і партнерства з ЄС (1991-2014рр.);

2. Етап політичної асоціації та інтеграції з ЄС (2014 - 2021рр.);

3. Етап кандидатства на вступ до ЄС (2022 – дотепер).

Кожен з окреслених етапів демонструє динаміку інтеграційних процесів в обох країнах та чинники, які впливали на розвиток двосторонніх відносин з ЄС.

Етап співробітництва і партнерства

Цей період характеризується утвердженням євроінтеграційного курсу України й Республіки Молдова, налагодженням партнерських з ЄС відносин у різних сферах, налагодженням системного політичного діалогу і формуванням засад співробітництва на законодавчому рівні.

Зі здобуттям Україною незалежності, ЄС визнав її самостійність і в 1992 році тодішній президент України Леонід Кравчук провів першу офіційну зустріч з Головою комісії Європейських Співтовариств Жаком Делором (Kendiukhov, & Zaliznyuk, 2015). У Постанові Верховної Ради «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993р. було акцентовано увагу на «відновленні давніх політичних, економічних, культурних, духовних зв'язків України з європейською цивілізацією».

У 1994 році ЄС і Україна також уклали Угоду про партнерство та співробітництво (УПС) (Угода про партнерство, 1994). Документ, з терміном дії у 10 років передбачав зміни у політичній, економічній та торговельній сферах. Але ця угода не надавала перспектив членства в ЄС.

Наступна для України ініціатива ЄС у Європейській політиці сусідства (ЄПС) також не принесла швидких результатів щодо вступу в ЄС, які очікував офіційний Київ. Згідно ініціативи, для країн-сусідів ЄС висувалися вимоги, подібні до країн-кандидатів, але це не гарантувало перспектив повноправного членства в Європейському Союзі.

Наступним кроком у розвитку відносин Києва і Брюсселя стало ухвалення Спільної стратегії ЄС щодо України (Спільна стратегія, 1999), а вже наступного року Президентом України Леонідом Кучмою було затверджено програму інтеграції України до ЄС.

У липні 2002 році Україна отримала «спеціальний статус сусіда ЄС». Слід відзначити, що станом на 2002 рік за даними соціологічного дослідження Центру Разумкова, 57,6 % опитаних підтримували вступ України в ЄС, 26,2% вагалися з вибором, а проти

виступали 16,2% опитаних громадян (Якименко, & Пашков, 2018).

В 2003 році стратегічною ціллю тодішнього президента Леоніда Кучми було підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, і вже з 2004 року Україна перейшла до стадії виконання плану «Шляхом європейської інтеграції» (Про Стратегію, 2004), що був розрахований до 2015 року та мав завершитися вступом до складу ЄС.

21 лютого 2005р. в рамках ЄПС Україна підписала План дій «Україна – Європейський Союз» (План дій, 2005), розрахований на три роки. Документ був радше проміжним і лише закріплював можливість участі України в основних політиках та програмах ЄС. Помаранчева революція та як наслідок, обрання на посаду проєвропейського Президента України Віктора Ющенка стали сигналом для західних партнерів, що українці готові відстоювати свої права та свободу, а також бачать своє майбутнє разом з Європейським Союзом. У 2007 році відбулася активізація переговорів між Брюсселем та Києвом щодо нового базового договору «Угода про асоціацію України та Європейського Союзу». 3 травня 2009 року Україна стає учасницею нової спеціальної програми ЄС «Східне партнерство» (Ініціатива ЄС, 2009), куди також ввійшла і Республіка Молдова. Нова програма передбачала додаткові фінансові інструменти для підтримки реформ.

Станом на початок 2010-х років Україна надалі поглиблювала співпрацю з ЄС і попередні напрацювання були спрямовані на довгоочікуване для громадян України підписання Угоди про асоціацію з ЄС на Вільнюському саміті Східного партнерства 29 листопада 2013р. Проте, тодішній президент України Віктор Янукович, з вираженою проросійською позицією, змінив напрямок інтеграційного руху країни на протилежний і процес підготовки до підписання угоди з Європейським Союзом було призупинено. Результатом такого рішення стали загальнодержавні протести, які переросли в Революцію Гідності (Національний меморіальний комплекс, 2014), де українське суспільство вкотре показало єдність у прагненні бути частиною європейської родини. Зрештою, Революція Гідності призвела до зміни політичного керівництва та подальшої реалізації проєвропейського політичного курсу країни.

Аналізуючи перший етап формування євроінтеграційного політичного курсу Республіки Молдова, можна стверджувати, що порівняно з Україною, початок відносин Молдови з ЄС вибудовувався доволі довго. Питання інтеграційних процесів з ЄС в Молдові піднімалися, починаючи з 1990 року. Але на відміну від України, Республіка Молдова стикнулася з дещо холодною реакцією з боку ЄС. Ймовірно таке рішення було пов'язано з наростаючим конфліктом в самопроголошеній Придністровській Молдовській Республіці, який почався у 1990 році, з

подальшим збройним вторгненням та розташуванням російських «миротворчих» військ на її території з 1992 року й до сьогодні (Єрмоленко, 2009).

І лише з підписання Угоди про партнерство та співробітництво (УПС) у 1994 році було започатковано відносини між Молдовою та ЄС (Chirila, 2002). Примітно, що ідею європейської інтеграції Республіки Молдова вперше висловив європейським офіційним особам президент Петру Лучинський лише у грудні 1996 року.

Для Молдови підписання угоди розглядалося як перший крок до вступу в ЄС і як одна з головних цілей її зовнішньої політики згідно Концепції зовнішньої політики Молдови 1995 року (Parlamentul Republica Moldova, 1995). Проте від східної орієнтації зовнішньої політики Молдова також не відмовилася. Згідно з опитуванням, проведеним у першій половині 2000 року, 60% опитаних громадян Молдови мали позитивне ставлення до ЄС, на противагу 6% опитаних, які були проти. Також згідно опитування, економічний розвиток і політична сталість були основними перевагами членства Молдови в ЄС (Klipii, 2002).

Незважаючи на те, що найбільшою парламентською партією у 2000 році в тодішньому уряді Молдови складала партія комуністів, у червні того ж року було опубліковано міжпартійну проєвропейську декларацію (Löwenhardt, Hill, & Light, 2001), де комуністи не виступали проти напрямку ЄС (Ratzmann, 2012).

Напередодні розширення у 2004 році ЄС вирішив розробити комплексну політику щодо 116 нових східних сусідів, що включало і Молдову, яка почала межувати з ЄС з 2007 року, коли Румунія стала його повноправним членом.

Наявність в Молдові невирішеного конфлікту в Придністров'ї та розташування російського військового контингенту було потенційною загрозою безпеки та цілісності кордонів ЄС. Щоб посилити безпеку, Брюссель поставив перед собою завдання сприяти стабільності та підтримці країн-сусідів ЄС, в тому числі і в Молдові. Проте, членство до ЄС запропоновано не було.

Після виборів у лютому 2001 року партія комуністів Молдови отримала більшість у законодавчому органі, а їх лідера Володимира Вороніна громадяни обрали Президентом Молдови. Незважаючи на передвиборчі гасла про приєднання Молдови до СНД й до Союзу Росії та Білорусі, у проєкті зовнішньополітичної платформи 2002 р. європейська інтеграція була проголошена стратегічною метою Молдови (Korosteleva, 2010).

На виборах 2005 року комуністам знову вдалося утримати владу і тодішній уряд заявив про подальшу інтеграцію з ЄС. Крім того, ЄС призначив спеціального представника для Молдови з питань вирішення придністровського конфлікту і разом зі

Сполученими Штатами, як спостерігач долучився до переговорів щодо вирішення конфлікту.

Прагнення комуністичного уряду до проєвропейської орієнтації пояснюється тим, що знаходячись у спірному сусідстві, тодішня влада Кишинева могла балансувати між ЄС і Росією для переслідування власних цілей та преференцій (Asociația pentru Democrație, 2009). Однак ЄС не хотів провокувати геополітичну конфронтацію з Росією і відмовився від повної підтримки Молдови. У результаті, партія комуністів відновила відносини з Росією в 2006 році.

Після поразки комуністів на парламентських виборах у Молдові 2009 року, відносини між Кишиневом та Європейським Союзом набули нового значення, адже три проєвропейські партії Молдови – Ліберально-демократична партія Молдови (ЛДПМ), Демократична партія Молдови (ДПМ), Ліберальна партія (ПЛ) і Альянс «Наша Молдова», утворили правлячу коаліцію. Згідно коаліційної угоди, ключовими пріоритетами зовнішньої політики були інтеграція з ЄС і підписання Угоди про асоціацію. 25 вересня проєвропейський уряд на чолі з виконуючим обов'язки Президента Владом Філатом, прийняв нову чотирирічну програму діяльності «Європейська інтеграція: свобода, демократія, добробут» (Programul de activitate, 2009).

Запуск програми Східного партнерства в травні 2009 року і долученість Молдови лише сприяли покращенню двосторонніх відносин з ЄС. Починаючи з 2010 року, політичні радники ЄС також були призначені для допомоги молдовській державній реформі та спостереження за роботою державних установ. З точки зору Брюсселя, безпосередня участь у Молдові була здебільшого спрямована на забезпечення стабільності за новими кордонами ЄС, особливо в контексті Придністров'я (Platforma pentru gestioanarea, 2007). Прагнення ЄС полягало в тому, щоб перетворити Молдову на державу в рамках Східного партнерства, яка могла б стати позитивним прикладом для інших країн Східного партнерства.

Етап політичної асоціації та інтеграції з ЄС

Цей період розпочався для обох країн у 2014р. та відзначився набуттям нового рівня партнерства з ЄС в рамках Угоди про асоціацію, остаточним утвердженням і нормативно-правовим закріпленням незворотності євроінтеграційного курсу України та Республіки Молдова та українському протистоянні російській агресії.

Для України цей етап ознаменувався Революцією Гідності за утвердженням європейського вибору країни, підписанням Угоди про асоціацію України з ЄС, активізацією безвізового режиму до країн ЄС та щорічним проведенням саміту Україна-ЄС, починаючи з 2015 року. Після Революції Гідності та повалення режиму Януковича з його анти європейською позицією, яка охарактеризувалася

відмовою від підписання Угоди про асоціацію з ЄС на Вільнюському саміті Східного партнерства 29 листопада 2013 року інтеграційні процеси між ЄС та Україною посилювалися. Цьому також сприяло і обране громадянами проєвропейське політичне керівництво в особі экс Президента Петра Порошенка та чинного Президента Володимира Зеленського. 21 березня 2014 року у Брюсселі було підписано політичну частину Угоди про асоціацію України з ЄС. А у вересні того ж року Верховна Рада України ухвалила заяву «Про європейський вибір України» (Про заяву, 2014). Проте проросійські сили залишилися на політичній арені України і в 2014 році розпочалася широкомасштабна збройна агресія Росії проти України, в результаті якої було анексовано Крим і окуповано території на Сході України. Хоча, починаючи з 2015 року щорічно проводилися саміти Україна-ЄС у Києві або Брюсселі, де піднімалися безпекові питання, проте це не посприяло виведенню російських військ з території України та поверненню їй територіальної цілісності 1991 року.

11 червня 2017 року для України набув чинності безвізовий режим до країн ЄС. Наступним кроком Верховна Рада ухвалила зміни до Основного Закону щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС і НАТО (Про внесення змін, 2019). Україна також відмовилася від інтеграційних процесів на пострадянському просторі, скасувавши свою участь в роботі статутних органів СНД.

Для Молдови цей етап формування євроінтеграційного політичного курсу був доволі строкатим. Якщо в Україні протягом всього етапу формування проєвропейського політичного курсу (2014-2021рр.) тенденція двосторонніх відносин мала лише висхідне значення, то в Молдові початок цього етапу ознаменувався втратою довіри ЄС до політичної верхівки Молдови у 2014 році через зловживання у виборчому процесі, корупційні скандали, а також нездатність сформувати уряд протягом наступних трьох місяців, що призвело до критичної оцінки у звіті Комісії про прогрес у Молдові (European Commission, 2014). Стало зрозуміло, що молдовські політики зацікавлені у забезпеченні власного приватного бізнесу, що в результаті вплинуло на суспільну думку громадян щодо рівня підтримки європейської ідеї та євроінтеграції. За результатами соціологічного опитування, у березні 2015 року підтримка європейської інтеграції впала до 40 відсотків (Institutul de Politici Publice, 2015). Та попри це, Республіка Молдова та ЄС також підписали Угоду про асоціацію (EUR-Lex, 2014). Угода про асоціацію зміцнювала політичні та економічні зв'язки Молдови з ЄС, у ній також було відокремлено питання врегулювання Придністровського конфлікту. До того ж, значно раніше, ніж в Україні, у квітні 2014 року в Молдові був започаткований безвізовий режим

у Шенгенській зоні (Delegația Uniunii Europene în Republica Moldova).

Незважаючи на те, що у 2016 році до влади в Молдові прийшов тодішній президент Ігор Додон з вираженим проросійським порядком денним, політика партнерства з ЄС все ж підтримувалася, зокрема продовжувалася реалізація Транснаціональної Дунайської програми 2014-2020.

У 2020 році в рамках «Східного партнерства» було проведено соціологічне опитування щодо сприйняття громадянами Молдови проєвропейського курсу держави, згідно якого 63% людей у Республіці Молдова довіряють Європейському Союзу, 29% почуваються нейтрально і лише 9% дотримуються негативного погляду (EU Neighbours east project, 2020).

Прихід до влади у кінці 2020 року проєвропейської президентки Майї Санду та формування проєвропейської більшості в молдовському уряді дало поштовх до активізації двосторонніх відносин Кишинєва й Брюсселя. Вихід з зовнішньополітичної ізоляції Молдови та гарантування вступу Молдови в ЄС стали одними з найголовніших політичних обіцянок Майї Санду. Слід зауважити, що після інавгурації свій перший закордонний візит в якості президентки Молдови Майя Санду здійснила до Києва, де на порядку денному зустрічі з Володимиром Зеленським було питання зміцнення партнерства між країнами, а також спільного руху до ЄС (Перший закордонний візит, 2020).

Етап кандидатства на вступ до ЄС

З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року розпочався новий етап у відносинах Києва та Кишинєва з Брюсселем – обидві країни отримали статус кандидата на вступ до ЄС. 28 лютого 2022 року український уряд в умовах війни підписав заявку на членство в Європейському Союзі з проханням про негайне приєднання (Зеленський підписав заявку, 2022). 3 березня проєвропейська президентка Молдови підписала аналогічну заявку від Республіки Молдова (Наконечна, 2022). Менш, ніж за чотири місяці на черговій Європейській раді лідери ЄС надали Україні та Молдові статус країни-кандидата (European Parliament, 2023). Таке швидке рішення з боку ЄС без перебільшення можна назвати безпрецедентним, адже протягом останніх тридцяти років лідери ЄС були зосереджені на поступове впровадження демократичних і правових реформ, які наблизили б їх до Європейського Союзу. Війна в Україні та змінний безпековий ландшафт відкрили вікно можливостей для України та Молдови, змусивши ЄС швидко розглянути подані заявки на членство. Таким чином, в ЄС продемонстрували знак солідарності та підтримки Україні разом з її громадянам, а також убезпечили Республіку Молдова від перспективи бути сірою зоною з можливим впливом росії через існуючу енергетичну залежність

та розміщення російського військового контингенту на території Придністров'я.

Російська збройна ескалація сприяла проєвропейському об'єднанню громадян України та укріпленню незворотності руху до Європейського Союзу. Це підтверджується результатами соціологічних досліджень Центру Разумкова, проведених протягом 2021 та 2022 років, який ілюструє висхідну зміну проєвропейських настроїв серед українських громадян. Якщо в березні 2021р. 59% опитаних підтримували вступ до ЄС, то в жовтні 2022р. таку думку поділяли 79% громадян України (Україна-ЄС, 2021, с. 106).

Умовами подальшого успішного просування євроінтеграційного курсу України є фактична реалізація реформ у різних сферах. Проте, в умовах війни в Україні, яку розв'язала росія, політична, військова, фінансова й гуманітарна підтримка країн ЄС є критично важливими. Санкційна політика ЄС також є інструментом допомоги у протистоянні країні агресору.

Однак, якщо результат розв'язаної росією війни не завершиться перемогою України та відновленні її територіальних кордонів від 1991 року, перспектива членства в ЄС буде не такою реалістичною. З досвіду 2014 року, вступ країни до ЄС, територія якої є частково окупованою Росією, є малоімовірним. Наразі українці захищають від російської окупації не лише свої домівки та її визнані територіальні кордони, а й не дають російському війську здійснити подальшу військову ескалацію сусідніх з Україною країн ЄС.

Євроінтеграційний процес Республіки Молдова в умовах війни в Україні з одного боку є як унікальним, так і суперечливим. Попри кризу внутрішніх політико-економічних процесів, в умовах 4,8 млн потоку біженців (Consiliul European, 2022), спричиненим повномасштабним вторгненням росії на територію України, спроби дестабілізації та диверсій на території невизнаного Придністров'я (Călugăreanu, 2022a) країна все ж набула статусу кандидата на вступ до ЄС та впроваджує положення Угоди про асоціацію і рекомендації Єврокомісії (Висновки Європейської Ради, 2022).

Слід зазначити, що у відповідь на чинну фазу євроінтеграційних процесів активно реагують проросійські політичні сили, які досі не визнали росію агресором та продовжують свою діяльність в Парламенті Республіки Молдова. А це становить безпосередню загрозу для країни та її європейського майбутнього, яке згідно з дослідженням WatchDog за підтримки Європейського Союзу, станом на березень 2023 року підтримує 51,9% громадян Молдови (WatchDog, 2023).

У відповідь на подачу заявки на вступ до ЄС, проросійські сили в Молдові спробували вчиняти внутрішньополітичні дестабілізаційні кроки, вимагаючи референдуму (Заява МЗС ПМР, 2022), а

самопроголошена влада Придністров'я використала цю подію, щоб підтвердити свою позицію щодо незалежності від Молдови (Jicol, 2022).

Проте, відразу після ухвалення статусу кандидата для Республіки Молдова, почалася помітна зміна дискурсу молдовських політиків. Якщо на початку повномасштабного вторгнення, Молдова зайняла обережну позицію в питанні схвалення санкцій ЄС у відповідь на злочинні дії рф, пояснюючи свою позицію тим, що введення санкцій непрості, особливо в питаннях захисту економіки Молдови, яка сильно постраждала від пандемії, енергетичної та економічної кризи (Călugăreanu, 2022b), то вже через рік, зі зміною молдовського уряду на чолі з новим прем'єр-міністром Доріном Речаном, Молдова демонструє чітку риторику, з фокусом на реформуванні військової сфери в Молдові, попри те, що за Конституцією Республіка Молдова вважається нейтральною країною.

Варто також відзначити, що чинним прем'єр-міністром став колишній радник Майї Санду з питань оборони та національної безпеки. Показовим є те, що після надання Молдові статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу, Молдова приєднуватиметься до наступних санкцій щодо рф, ухвалюючи рішення разом з Європейським Союзом, адже держава-кандидат має демонструвати солідарність з Україною.

Висновки.

Після проголошення Незалежності Україна та Республіка Молдова почали будувати відносини з ЄС. Зважаючи на динаміку розвитку євроінтеграційних процесів в обох країнах, ключові події на кожному з етапів формування євроінтеграційного політичного курсу відбувалися майже одночасно. У 1994 Україна та Молдова уклали Угоду про партнерство та співробітництво (УПС).

Починаючи з 2009 року Україна та Молдова стали учасниками програми ЄС «Східне партнерство». У 2013 році країнами було підписано Угоди про асоціацію з ЄС, а з початком повномасштабного вторгнення у 2022 році з різницею у кілька днів обидва главами держав було подано заявки на вступ по ЄС. 23 червня 2022 року лідерами ЄС було прийняте рішення надати Україні та Молдові статус кандидатів в ЄС.

Проте, не зважаючи на злагоженість у євроінтеграційних процесах та спільному кордоні України й Республіки Молдова, протягом останніх тридцяти років обидві країни мали різні періоди у двосторонніх відносинах. На це впливали як відсутність сформованої стратегії для покращення двосторонніх відносин, так і політичні цикли Республіки Молдова та України, які рідко були синхронізованими.

Якщо після здобуття Незалежності Україні з ЄС вдалося швидко встановити контакт і

вже у 1992 році провести першу двосторонню офіційну зустріч з Головою комісії Європейських Співтовариств, то в Молдові офіційний початок відносин з ЄС відбувся після підписання Угоди про партнерство та співробітництво 1994 року, хоча питання інтеграційних процесів з ЄС в Молдові піднімалися, починаючи з 1990 року. Ймовірно таке рішення було пов'язано з наростаючим у 1990 році конфліктом в самопроголошеній Придністровській Молдовській Республіці, а подальше російське військове вторгнення у 1992 році не спонукало лідерів ЄС до швидкого реагування та встановлення двосторонніх відносин. Лише після прийняття у 2007 році Румунії до складу ЄС, змусило європейських лідерів переглянути комплексну політику щодо нових східних сусідів, яким фактично стала Молдова та сприяти стабільності та підтримці, зокрема щодо невирішеного конфлікту в Придністров'ї та розташування російського військового контингенту.

Щодо діяльності політичного істеблішменту протягом всіх окреслених етапів формування євроінтеграційного процесу України та Республіки Молдова, варто відзначити, що за весь період Незалежності України очільниками держави були політики, які декларували чіткий проєвропейський курс країни. Окрім экс президента Віктора Януковича, який без згоди українського суспільства змінив напрямок інтеграційного руху країни і призупинив підписання Угоди про асоціацію з ЄС на Вільнюському саміті Східного партнерства 29 листопада 2013р. Проте, результатом такого рішення стали загальнодержавні протести, що переросли в Революцію Гідності, чим показали західним партнерам справжнє прагнення українського суспільства у інтеграції з ЄС.

Натомість від початку проголошення Незалежності в Республіці Молдова лідерами держави були представники протилежних поглядів у питанні інтеграції країни. Проте, незважаючи на те, що після виборів у лютому 2001 року партія комуністів Молдови отримала більшість у законодавчому органі, а їх лідер Володимир Воронін орієнтувався до приєднання Молдови в СНД та до Союзу Росії та Білорусі, у проєкті зовнішньополітичної платформи 2002 р. стратегічною метою Молдови була проголошена саме європейська інтеграція. Прагнення комуністичного уряду до проєвропейської орієнтації пояснюється тим, що знаходячись у спірному сусідстві, офіційний Кишинів мав змогу балансувати між ЄС і Росією у власних цілях. Однак ЄС вирішив не провокувати геополітичну конфронтацію з Росією і відмовився від повної підтримки Молдови. У результаті, партія комуністів відновила відносини з Росією в 2006 році. Хоча і це не завадило продовжити євроінтеграційну діяльність в Молдові, зокрема з приходом до влади

екс президента Ігоря Додона 2016 року з вираженими проросійськими поглядами, продовжувалася реалізація Транснаціональної Дунайської програми 2014-2020. І навпаки, через корупційні скандали обраної проєвропейської коаліції в уряді Молдови 2014 року, ЄС надав критичну оцінку у звіті Комісії про прогрес у Молдові.

Прихід до влади у кінці 2020 року проєвропейської президентки Майї Санду та формування проєвропейської більшості в молдовському уряді активізувало не лише двосторонні відносини Кишинева й Брюсселя, а й відносини з Україною. Після інавгурації свій перший закордонний візит в якості президентки Молдови Майї Санду здійснила до Києва, де було обговорено питання зміцнення партнерства між країнами, а також спільного руху до ЄС.

З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року розпочався новий етап у відносинах України та Молдови з Брюсселем. В умовах війни 28 лютого 2022 року українська влада підписала заявку на членство в Європейському Союзі з проханням про негайне приєднання, а вже 3 березня підписала аналогічну заявку і Республіка Молдова. Менш, ніж за чотири місяці на червневій Європейській раді лідери ЄС надали Україні та Молдові статус країни-кандидата. Війна в Україні та змінний безпековий ландшафт відкрили вікно можливостей для України та Молдови, змусивши ЄС швидко розглянути подані заявки на членство. Таким чином, в ЄС продемонстрували знак солідарності та підтримки Україні разом з її громадянам, а також убезпечили Республіку Молдова від перспективи бути сірою зоною з можливим впливом росії через існуючу енергетичну залежність та розміщення російського військового контингенту на території Придністров'я. Разом з новообраним прем'єр-міністром Молдови Дорін Речан, який раніше виконував функції радника Майї Санду з питань оборони та національної безпеки, в уряді Молдови відзначили, що будуть приєднуватися до наступних санкцій рф, адже держава-кандидат до ЄС має демонструвати солідарність з Україною.

Попереду в Україні та Молдови робота над «домашніми завданнями» та здійсненням відповідних реформ для подальшого вступу в ЄС. Проте, рік російсько-української війни, з усіма її наслідками, наочно показав не лише лідерам країн ЄС, а й всьому світу важливість єдності і прийняття швидких рішень довкола спільної небезпеки. Наразі українські громадяни захищають від російської окупації не лише свої визнані територіальні кордони і життя своїх співгромадян, а й не дають російському збройному контингенту здійснити подальшу військову ескалацію сусідніх з Україною країн ЄС.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Болгов, В. (2017). Етапи євроінтеграції України та її наслідки. *Modern economics*, 3, 23-30. Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/modecon_2017_3_5
- Висновки Європейської Ради щодо заявок на приєднання України, Республіки Молдова та Грузії, Західних Балкан і зовнішніх відносин. (2022). *Офіс Ради Європи в Україні*. Відновлено з <https://www.consilium.europa.eu/ro/press/press-releases/2022/06/23/european-council-conclusions-on-ukraine-the-membership-applications-of-ukraine-the-republic-of-moldova-and-georgia-western-balkans-and-external-relations-23-june-2022/>
- Єрмоленко, Д. (2009). Придністровський конфлікт у міжнародних відносинах: витоки, сучасний стан та перспективи розв'язання. *Віче*. Відновлено з <https://veche.kiev.ua/journal/1377/>
- Заява МЗС ПМР у зв'язку зі вступом РМ до ЄС. (2022). *Міністерство закордонних справ ПМР*. Відновлено з <https://mid.gospmr.org/ru/node/8924>
- Зеленський підписав заявку на членство України в ЄС. (2022). *Радіо Свобода*. Відновлено з <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyi-pidpysav-zayavku-chlenstvo-v-eu/31728472.html>
- Ініціатива ЄС «Східне Партнерство». (2009). *Міністерство закордонних справ України*. Відновлено з <https://mfa.gov.ua/ueuropejska-integraciya/shidne-partnerstvo>
- Круглашов, А. М., Озимок, І., Астапенко, Т. С., & Руссу В. В. (Ред.). (2010). *Європейська інтеграція на початку нового тисячоліття*. (Довідник). (Ч.1). Чернівці.
- Магда, Є. (2015). Міжнародний імідж України в контексті гібридної війни. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія, 4, 232-240.
- Наконежна, С. (2022). Майя Санду підписала заявку на членство України в ЄС. *Deutsche Welle*. Відновлено з <https://www.dw.com/uk/prezidentka-moldovy-pidpysala-zaiavku-na-vstup-do-yes/a-61005523>
- Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні – Музей Революції Гідності. (2014). *Українська коаліція пам'яті*. Відновлено з <https://maidanmuseum.net/uk/storinka/revolyuciya-gidnosti>
- Перший закордонний візит Президента Молдови Майї Санду в Україну. (2020). *Посольство України в Республіці Молдова*. Відновлено з <https://moldova.mfa.gov.ua/news/pershij-zakordonnij-vizit-prezidenta-moldovi-majyi-sandu-v-ukrayinu>
- План дій «Україна – Європейський Союз». (2005). Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text
- Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). (2019, Лютий 7). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>
- Про заяву Верховної Ради України «Про європейський вибір України». № 1679-VII. (2014, Вересень 16). *Постанова Верховної Ради України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1679-18#Text>
- Про Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції на 2004-2015рр.». № 493/2004. (2004). *Указ Президента України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493/2004#Text>
- Ротар, Н. (2007). *Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду*. (Монографія). Чернівці: Рута.
- Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України. (1999, Грудень 11). *Європейська Рада*. Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_492#Text
- Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. № 1678-VII. (2014). Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
- Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. № 237/94-ВР. (1994). Відновлено з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text
- Україна-ЄС: шлях до політичної асоціації. (2021). *Центр Разумкова*. Київ. Відновлено з https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_association.pdf
- Якименко, Ю., & Пашков, М. (2018). Україна на шляху до ЄС: оцінки, думки і сподівання громадян. *Разумков Центр*. Відновлено з https://razumkov.org.ua/statti/ukraina-na-shliakhu-do-yes-otsinky-dumky-i-spodivannia-hromadyan#_ftn1
- Asociația pentru Democrație Participativă ADEPT. (2009). *Declarație privind constituirea Coaliției de guvernare «Alianța pentru Integrarea Europeană»*. Retrieved from <http://www.edemocracy.md/parties/docs/joint/200908081>
- Călugăreanu, V. (2022a). Un plan pentru Transnistria? *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/ro/chi%C8%99in%C4%83ul-ar-vrea-s%C4%83-deseneze-%C3%AEncet-un-plan-pentru-transnistria/a-64015276>
- Consiliul European. (2022). *Fluxul de refugiați din Ucraina Politică UE în domeniul migrației și al azilului*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/ro/policies/eu-migration-policy/refugee-inflow-from-ukraine/>
- Chirila, V. (2002). The relations between the Republic of Moldova and the European Union. In A. Barbăroșie & V. Gheorghiu (Eds.), *The Republic of Moldova and the European integration* (pp. 37–67). Chișinău: Cartier.
- Delegația Uniunii Europene în Republica Moldova. (2021). *Uniunea Europeană și Republica Moldova*. Retrieved from https://www.eeas.europa.eu/moldova/moldova-si-ue_ro?s=223
- Dias, V. (2013). The EU's post-liberal approach to peace: framing EUBAM's contribution to the Moldova-Transnistria conflict transformation. *European Security*, 22(3), 338-354. DOI: 10.1080/09662839.2012.712039
- Călugăreanu, V. (2022b). O fereastră de oportunitate pentru Moldova: inclusiv înaltul reprezentant al UE pentru afaceri externe Josep Borrell și comisarul european pentru extindere Oliver Varhelyi. *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/ro/rezisten%C8%9Ba-ucrainei-ofer%C4%83-o-fereastr%C4%83-de-oportunitate-pentru-moldova/a-60959124>
- EU Neighbours east project. (2020). *Annual survey report: Republic of Moldova*. Retrieved from https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2020/06/euneighbours-east-as2020report_moldova.pdf
- EUR-Lex. (2014). *Acord de asociere cu Republica Moldova*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/RO/legal-content/summary/association-agreement-with-moldova.html>
- European Commission. (2014). *ENP Country Progress Report – Republic of Moldova 2015*. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-15-4682_en.htm
- European Parliament. (2023). *Grant EU candidate status to Ukraine and Moldova without delay*. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220616IPR33216/grant-eu-candidate-status-to-ukraine-and-moldova-without-delay-meps-demand>

- Institutul de Politici Publice. (2015). *Barometrul Opiniei Publice: Dinamica răspunsurilor*. Retrieved from http://ipp.md/public/files/Barometru/BOP_04.2015_anexa.pdf#26
- Jicol, C. (2022). PSRM, despre cererea de aderare la UE: Trebuie organizat un referendum. *Official.md*. Retrieved from <http://oficial.md/politica/psrm-despre-cererea-de-aderare-la-ue-trebuie-organizat-un-referendum>
- Kendiukhov, O., & Zaliznyuk, V. (2015). Possibilities and directions of development of export activity of enterprises in conditions of integration of Ukraine into the European economic space. *Problemy i perspektivy rozvytku pidpryemstva*. №2, 91-96. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/piprp_2015_2_18
- Klipii, I. (2002). Evolution of political framework of the European Integration problem. In A. Barbăroșie & V. Gheorghiu (Eds.), *The Republic of Moldova and the European integration* (pp. 9-36). Chișinău: Cartier
- Korosteleva, E. (2010). Moldova's European Choice: Between Two Stools? *Europe-Asia Studies*, 62(8), 1267-1289. DOI:10.1080/09668136.2010.504383
- Löwenhardt, J., Hill, R. J., & Light, M. (2001). A wider Europe: The view from Minsk and Chisinau. *International Affairs*, 77(3), 605-620. DOI:10.1111/1468-2346.00209
- Parlamentul Republica Moldova. (1995). *Conceptia politicii externe a Republicii Moldova*. Retrieved from <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=306955&lang=1>
- Platforma pentru gestionarea asistenței externe. (2007). *Programul de Cooperare Transnațională pentru Europa de Sud-Est 2007-2013*. Retrieved from <http://amp.gov.md/portal/node/36>
- Programul de activitate al Guvernului Republicii Moldova «Integrarea Europeană: Libertate, Democrație, Bunăstare 2009–2013». (2009). Retrieved from <http://www.ungaria.mfa.md/img/docs/programul-activitate-guvernului.pdf>
- Putină, N. (2016). *Republic of Moldova between nation state building and ethnic diversity harmonization: retrospective*. Retrieved from https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/179-188_0.pdf
- Ratzmann, N. (2012). Securitizing or developing the European neighbourhood?: Migration management in Moldova. *Southeast European and Black Sea Studies*, 12(2), 261-280. DOI:10.1080/14683857.2012.686188
- Rosca, L. (2018). European Integration Social Dimension: Theoretical and Conceptual Approach. *Institutul de Relații Internaționale din Moldova*. Revistă științifico-practică, 1.
- WatchDog. (2023). *Sociopolitical survey the Republic of Moldova/February – March 2023*. Retrieved from <https://www.watchdog.md/2023/03/09/watchdog-md-community-presented-the-results-of-the-second-opinion-poll/>

REFERENCES

- About the statement of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the European choice of Ukraine". No. 1679-VII. (2014, September 16). *Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1679-18#Text>
- About the Strategy of Economic and Social Development of Ukraine "On the Path of European Integration for 2004-2015". No. 493/2004. (2004). *Decree of the President of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/493/2004#Text>
- Action plan "Ukraine - European Union". (2005). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693#Text
- Agreement on partnership and cooperation between Ukraine and the European Communities and their member states. No. 237/94-VR. (1994). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text
- Asociația pentru Democrație Participativă ADEPT. (2009). *Declarație privind constituirea Coaliției de guvernare «Alianța pentru Integrarea Europeană»*. Retrieved from <http://www.edemocracy.md/parties/docs/joint/200908081>
- Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their member states, on the other hand. No. 1678-VII. (2014). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
- Bolgov, V. (2017). Stages of Ukraine's European integration and its consequences. *Modern economics*, 3, 23-30. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/modecon_2017_3_5
- Călugăreanu, V. (2022a). Un plan pentru Transnistria? *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/ro/ch%C8%99in%C4%83ul-ar-vrea-s%C4%83-deseneze-%C3%AEncet-un-plan-pentru-transnistria/a-64015276>
- Călugăreanu, V. (2022b). O fereastră de oportunitate pentru Moldova: inclusiv înaltul reprezentant al UE pentru afaceri externe Josep Borrell și comisarul european pentru extindere Oliver Varhelyi. *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/ro/rezisten%C8%9Ba-ucrainei-ofere%C4%83-o-fereastr%C4%83-de-oportunitate-pentru-moldova/a-60959124>
- Chirila, V. (2002). The relations between the Republic of Moldova and the European Union. In A. Barbăroșie & V. Gheorghiu (Eds.), *The Republic of Moldova and the European integration* (pp. 37-67). Chișinău: Cartier.
- Conclusions of the European Council regarding the accession applications of Ukraine, the Republic of Moldova and Georgia, the Western Balkans and foreign relations. (2022). *Office of the Council of Europe in Ukraine*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/ro/press/press-releases/2022/06/23/european-council-conclusions-on-ukraine-the-membership-applications-of-ukraine-the-republic-of-moldova-and-georgia-western-balkans-and-external-relations-23-june-2022/>
- Consiliul European. (2022). *Fluxul de refugiați din Ucraina Politica UE în domeniul migrației și al azilului*. Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/ro/policies/eu-migration-policy/refugee-inflow-from-ukraine/>
- Delegația Uniunii Europene în Republica Moldova. (2021). *Uniunea Europeană și Republica Moldova*. Retrieved from https://www.eas.europa.eu/moldova/moldova-si-ue_ro?s=223
- Dias, V. (2013). The EU's post-liberal approach to peace: framing EUBAM's contribution to the Moldova-Transnistria conflict transformation. *European Security*, 22(3), 338-354. DOI: 10.1080/09662839.2012.712039
- EU initiative "Eastern Partnership". (2009). *Ministry of Foreign Affairs of Ukraine*. Retrieved from <https://mfa.gov.ua/yevropejska-integraciya/shidne-partnerstvo>
- EU Neighbours east project. (2020). *Annual survey report: Republic of Moldova*. Retrieved from https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2020/06/euneighbours-east-as2020report_moldova.pdf
- EUR-Lex. (2014). *Acord de asociere cu Republica Moldova*. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/RO/legal-content/summary/association-agreement-with-moldova.html>
- European Commission. (2014). *ENP Country Progress Report – Republic of Moldova 2015*. Retrieved from http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-15-4682_en.htm
- European Parliament. (2023). *Grant EU candidate status to Ukraine and Moldova without delay*. Retrieved from <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20220616IPR33216/grant-eu-candidate-status-to-ukraine-and-moldova-without-delay-meps-demand>

- Institutul de Politici Publice. (2015). *Barometrul Opiniei Publice: Dinamica răspunsurilor*. Retrieved from http://ipp.md/public/files/Barometru/BOP_04.2015_anexa.pdf#26
- Jicol, C. (2022). PSRM, despre cererea de aderare la UE: Trebuie organizat un referendum. *Official.md*. Retrieved from <http://oficial.md/politica/psrm-despre-cererea-de-aderare-la-ue-trebuie-organizat-un-referendum>
- Joint strategy of the European Union regarding Ukraine. (1999, December 11). *European Council*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_492#Text
- Kendiukhov, O., & Zaliznyuk, V. (2015). Possibilities and directions of development of export activity of enterprises in conditions of integration of Ukraine into the European economic space. *Problemy i perspektivy rozvytku pidpryemstva*. №2, 91-96. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/piprp_2015_2_18
- Klipii, I. (2002). Evolution of political framework of the European Integration problem. In A. Barbăroșie & V. Gheorghiu (Eds.), *The Republic of Moldova and the European integration* (pp. 9-36). Chișinău: Cartier
- Korosteleva, E. (2010). Moldova's European Choice: Between Two Stools? *Europe-Asia Studies*, 62(8), 1267-1289. DOI:10.1080/009668136.2010.504383
- Kruglashov, A. M., Ozymok, I., Astapenko, T. S., & Russu, V. V. (Eds.). (2010). *European integration at the beginning of the new millennium*. (Directory). (Part 1). Chernivtsi
- Löwenhardt, J., Hill, R. J., & Light, M. (2001). A wider Europe: The view from Minsk and Chisinau. *International Affairs*, 77(3), 605-620. DOI:10.1111/1468-2346.00209
- Magda, E. (2015). The international image of Ukraine in the context of hybrid warfare. *Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Philosophy. Sociology. Political Science*, 4, 232-240.
- Nakonechna, E. (2022). Maya Sandu signed the application for Ukraine's membership in the EU. *Deutsche Welle*. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/prezydentka-moldovy-pidpysala-zaiavku-na-vstup-do-yes/a-61005523>
- On making changes to the Constitution of Ukraine (regarding the state's strategic course towards full membership of Ukraine in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization). (2019, February 7). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19#Text>
- Parlamentul Republica Moldova. (1995). *Conceptia politicii externe a Republicii Moldova*. Retrieved from <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=306955&lang=1>
- Platforma pentru gestionarea asistenței externe. (2007). *Programul de Cooperare Transnațională pentru Europa de Sud-Est 2007-2013*. Retrieved from <http://amp.gov.md/portal/node/36>
- Programul de activitate al Guvernului Republicii Moldova «Integrarea Europeană: Libertate, Democrație, Bunăstare 2009-2013»*. (2009). Retrieved from <http://www.ungaria.mfa.md/img/docs/programul-activitate-guvernului.pdf>
- Putină, N. (2016). *Republic of Moldova between nation state building and ethnic diversity harmonization: retrospective*. Retrieved from https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/179-188_0.pdf
- Ratzmann, N. (2012). Securitizing or developing the European neighbourhood?: Migration management in Moldova. *Southeast European and Black Sea Studies*, 12(2), 261-280. DOI:10.1080/14683857.2012.686188
- Rosca, L. (2018). European Integration Social Dimension: Theoretical and Conceptual Approach. *Institutul de Relații Internaționale din Moldova*. Revistă științifico-practică, 1.
- Rotar, N. (2007). *Political participation of Ukrainian citizens in the systemic transformations of the transition period*. (Monograph). Chernivtsi: Ruta.
- Statement of the Ministry of Foreign Affairs of the PMR in connection with the accession of the Republic of Moldova to the EU. (2022). *Ministry of Foreign Affairs of the PMR*. Retrieved from <https://mid.gospmr.org/ru/node/8924>
- The first foreign visit of the President of Moldova Maia Sandu to Ukraine. (2020). *Embassy of Ukraine in the Republic of Moldova*. Retrieved from <https://moldova.mfa.gov.ua/news/pershij-zakordonnij-vizit-prezidenta-moldovi-majyi-sandu-v-ukrayinu>
- The National Memorial Complex of the Heroes of the Heavenly Hundred is the Museum of the Revolution of Dignity. (2014). *Ukrainian coalition of memory*. Retrieved from <https://maidanmuseum.net/uk/storinka/revolyuciya-gidnosti>
- Ukraine-EU: the path to political association. (2021). *Razumkov Center*. Kyiv. Retrieved from https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_association.pdf
- WatchDog. (2023). *Sociopolitical survey the Republic of Moldova/February – March 2023*. Retrieved from <https://www.watchdog.md/2023/03/09/watchdog-md-community-presented-the-results-of-the-second-opinion-poll/>
- Yakymenko, Yu., & Pashkov, M. (2018). Ukraine on the way to the EU: evaluations, opinions and hopes of citizens. *Razumkov Center*. Retrieved from https://razumkov.org.ua/statti/ukraina-na-shliakhu-do-yes-otsinky-dumky-i-spodivannia-hromadian#_ftn1
- Yermolenko, D. (2009). The Transnistrian conflict in international relations: origins, current state and prospects for resolution. *Viche*. Retrieved from <https://veche.kiev.ua/journal/1377/>
- Zelensky signed the application for Ukraine's membership in the EU. (2022). *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyi-pidpysav-zayavku-chlenstvo-v-eu/31728472.html>

The Role of Women in Modern Ukrainian Politics: Between Acculturation and Functional Necessity

UDC 316:346.2

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723127>**Ushakov Sergij**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0007-5133-2426>, seminary1.07@gmail.com

Private Higher Education Establishment «European University» (Kyiv, Ukraine)

Abstract.

The purpose of the study is: to find out to what extent this contradiction can be considered as an element of a transitional stage, typical for other European countries, and what potential measures to achieve gender equality can be developed.

The relevance of this article lies in the fact that it explores a contradiction characteristic of the modern political system of Ukraine: on the one hand, gender parity is guaranteed by the entire sum of laws, on the other hand, it has not been achieved and some laws do not correspond to real processes in political life. Simply borrowing EU laws and norms actually does not go beyond acculturation, partly adaptation to the political culture of Ukraine under EU requirements.

Results: it is shown that women's acquisition of equal social rights, formal equality with men in terms of active and passive voting rights does not automatically lead to the achievement of gender parity in politics. In the period 1992-2022, Ukraine was in the process of slowly increasing the role of women in the political life of society.

Conclusions: it is shown that in modern conditions, the temporary loss of working capacity associated with the birth and upbringing of a child has become one of the main factors that prevent the start of a woman's political career and determines the low number of women in some executive power structures.

It is shown that the reduction of these risks and the transition to real gender parity can be based on a combination of formal quotas for the presence of women in political structures and the performance of specific political functions by female politicians;

It is shown that gender quotas cannot be attributed to some positions, because it can lead to managerial and political risks. To eliminate gender disparity, gender quotas should regulate the area of political activity in which gender disparity is explained precisely by the factors described in this paper: i.e., to quota party lists, according to which deputies to the Verkhovna Rada and local councils are elected.

Keywords: gender parity, gender equality, feminization of politics, political representation, discrimination, segregation, gender portrait of the profession

Роль жінки у сучасній українській політиці: між акультурацією та функціональною необхідністю

Ушаков Сергій

Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет» (Київ, Україна)

Анотація.

Актуальність цієї статті у тому, що в ній досліджується характерне для сучасної політичної системи України протиріччя: з одного боку, гендерний паритет гарантується всією сумою законів, з іншого – він не досягнутий і частина законів не відповідає реальним процесам у політичному житті. Просто запозичення законів та норм ЄС фактично не виходить за межі акультурації, частково адаптації політичної культури Україні під вимоги ЄС.

Мета: з'ясувати, наскільки цю суперечність можливо розглядати як елемент перехідного етапу, типового і для інших країн Європи, та які можливо виробити потенційні заходи досягнення гендерної рівності.

Результати: показано, що здобуття жінками рівних соціальних прав, формальна рівність з чоловіками в обсязі активних та пасивних виборчих прав не призводить автоматично до досягнення гендерного паритету у політиці. Україна у період 1992-2022 рр. перебувала у процесі повільного підвищення ролі жінки у політичному житті суспільства, та ці процеси достатньо типові для країн Європи.

Висновки: показано, що в сучасних умовах тимчасова втрата працездатності, пов'язана з народженням і вихованням дитини, стала одним з основних факторів, що перешкоджають початку політичної кар'єри жінки та обумовлює низку чисельність жінок у деяких структурах виконавчої влади.

Показано, що зниження цих ризиків та перехід до реального гендерного паритету може базуватися на поєднанні формального квотування присутності жінок у політичних структурах та виконання жінками-політиками специфічних саме політичних функцій;

Показано, що гендерне квотування не може бути віднесено до окремих посад, бо може призводити до управлінських та політичних ризиків. Для усунення гендерного диспаритету гендерне квотування повинно регулювати область політичну діяльність, в якій диспаритет статей пояснюється саме факторами, описаними в даній роботі: тобто квотувати партійні списки, за якими відбувається обрання депутатів до Верховної Ради та місцевих рад.

Ключові слова: гендерний паритет, гендерна рівність, фемінізація політики, політичне представництво, дискримінація, сегрегація, гендерний портрет професії

Вступ.

Актуальність: удосконалення інститутів представницької демократії України – одне з найактуальніших завдань політології як науки.

Поліпшення взаємозв'язків між політичними структурами держави та соціальними структурами суспільства дозволяє знижувати соціальну напруженість, інтенсифікувати розвиток суспільства. Досягнення гендерного паритету у політичних структурах буде етапом у розвитку політичної системи України.

Об'єкт: представництво жінок у політичних структурах України.

Предмет: протиріччя між законодавчими можливостями забезпечення гендерного паритету та практикою часткової сегрегації жінок у політичних структурах, що склалася.

Мета статті: з'ясувати, наскільки цю суперечність можливо розглядати як елемент перехідного етапу, типового і для інших країн Європи, та які можливо виробити потенційні заходи досягнення гендерної рівності.

Методи дослідження: порівняльний аналіз, компаративістський підхід, функціональний підхід.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій:

Їх можна поділити на кілька напрямків:

- сума офіційних документів та їх роз'яснень про гендерну політику України, країн ЄС (Жуковська, Левченко, Остапенко, Суслова, & Левченко, 2020), (Марцеляк, 2008). Сутність цих документів можливо описати як інструкції з забезпечення повільного досягнення гендерного паритету представництва жінок у органах влади;

- роботи про історію представництва жінок у владі на теренах сучасної України (Черняхівська, 2016);

- статті, що описують проблеми та потенційне досягнення гендерного паритету в політиці (Біблер, Мохан, & Райан, 2014), (Бучин, & Данчук, 2023), (Вага, & Жукова, 2021, с.236–240), (Костюк, & Антонюк, 2020);

- сума статей, у яких розглядаються близькі до політики сфери, наприклад, економічний гендерний паритет (Балакірева, Галустян & Гендерний, 2005), (Шліпченко, & Агєєва, 2018).

Результати дослідження:

Якщо говорити про політичні структури на просторі сучасної України ще двісті років тому – це феодальна структура зі значною часткою централізованої бюрократії. У феодальній структурі жінки потрапляють у владу через сімейно-родинні зв'язки, і присутні у владі як лояльні до глави сімейства виконавці, додатковий канал отримання інформації, виховник політичного наступника тощо. Причому коли необхідність вести військові дії на полі бою відокремлюється від управлінських функцій, жінки виступають і цілком самостійними суб'єктами політики.

Сама наявність таких термінів, як «поміщиця», «баронеса» тощо. – використовуваних у значенні самостійних господарських чи політичних суб'єктів, сама наявність жінок на вищих політичних посадах держав Середньовіччя, говорить про їхню величезну інкорпорованість у політичні процеси.

Зрозуміло, йдеться про вже усталені держави, де політична еліта налічує кілька поколінь. Якщо панувала «військова демократія» або складна криза вимагала постійних військових дій, і в рамках родової структури неможливо було втримати контроль над військовими загонами, то політичне значення жінки різко падало, просто тому, що вона виключалася із системи передачі влади (влада переходила силовим шляхом).

Становлення централізованої бюрократії призвело до фактичного відключення середньовічних механізмів політичного представництва.

Як це відбувалося?

Один із елементів подібного відчуження жінок від влади – виключення їх із освітніх систем. Найяскравіше це виявилось в Китаї: система іспитів на здобуття посади чиновника «кецзюй», не передбачала участі жінок, і першими, хто допустив жінок до подібних іспитів, були повсталі тайпіни (XIX століття).

У Європі становлення централізованих систем освіти йшло протягом усього Нового часу, і спостерігався явний контраст між значним, сімейно-спорідненим статусом жінки у феодальних структурах влади та зниженням ролі жінок у «республіканських» політичних системах, заснованих саме на принципі рівності прав.

Зрозуміло, були винятки в обидві сторони. *Coverture* – це статус заміжньої жінки та юридичний принцип англійського загального права, згідно з яким з моменту виходу заміж жінка фактично потрапляла у повну залежність від чоловіка, бо втрачала громадянську правоздатність. Наприклад, виступати в суді вона могла лише з дозволу чоловіка, а майном сім'ї було лише загальним та ним розпоряджався чоловік.

Навпаки, у Швеції XVIII століття, у 1726-1771 рр. жінкам-платникам податків, членам міських гільдій, дозволено було голосувати на місцевих міських та парламентських виборах. У 1776-1807 р.р. жінки могли голосувати у штаті Нью-Джерсі.

Але якщо говорити загалом про європейське законодавство, то поступово порівняльне зниження кваліфікації середньостатистичної жінки порівняно з чоловіками (можливість здобувати якісну домашню освіту була далеко не у всіх) призводила до витіснення жінок із процесів бізнесу, політики та поступового закріплення цього відчуження в законодавстві. Відбувся якийсь переворот: якщо у феодальному суспільстві хаос призводив до зниження ролі жінки (нові «варлорди» ще не створили своїх династій),

то в індустріальному суспільстві революційний хаос спонукав новий республіканський уряд шукати опору у будь-яких потенційних виборцях та надавати права жінкам. А коли революція завершувалася, то або негайно, або за кілька десятиліть жінки позбавлялися виборчих прав і втрачали у правах соціальних. Наприклад, Кодекс Наполеона в 1804-му році заборонив жінкам без формальної згоди чоловіка звертатися до суду.

Якщо говорити про законодавство Російської імперії, то жінки вищих класів за можливості успадковували майно, розпоряджатися ним, так само не допускалися до здобуття вищої освіти, яка могла б дати їм доступ до політичних структур, бюрократичного апарату.

Відсутність гендерного паритету виступила однією з передумов революційної кризи Російської імперії. Наприклад, призводило до дивовижних контрастів: Софія Перовська, після неодноразових спроб здобути вищу освіту, пішла в революційну боротьбу і їй вистачило кваліфікації керувати таким політично значущим процесом, як вбивство імператора Олександра II.

Чому політична нерівність жінок призводила до таких наслідків? Специфіка підпільної діяльності та терору не потребує довготривалих фізичних зусиль, тому фізичні можливості жінок не є обмежувачим фактором. Тому харизматичні жінки, які не мали доступу до політичної кар'єри і не задовольнялися роллю домогосподарок, знайшли вихід у насильстві. А ХХ-е століття у світовій історії дало цілу плеяду жінок, які були практиками терору та теоретиками в політиці (такі як У. Майнхоф, Ф. Сігенобу та ін.).

Але відчуження жінки від освіти і тим самим формальне зниження її в правах, виявилось не єдиним механізмом, що обмежує політичні права жінок. Якщо із середини ХІХ-го століття і до 1917-го це явище маскувалося юридичним обмеженням прав жінок, але становлення радянської влади, де жінки були формально рівноправними – порівняно швидко показало, що за їхньої юридичної рівноправності жінки практично витіснені з політичних структур управління.

Контраст, знову ж таки, виглядає фантастичним. М. Спіридонова, яка зробила терористичну кар'єру в організації лівих есерів, влітку 1918-го мала значні шанси стати першою в історії Росії жінкою прем'єр-міністром. У Києві С. Русова (її початкова політична кар'єра була у ролі підпільної активістки) стає членом Української Центральної Ради (Черняхівська, 2016). У лівих партіях був значний відсоток жінок, які періодично обіймали військові посади (Р. Землячка), радянські функціонерки могли бути і міністрами (В. Яковлева). Але найширше відкриття жінкам шляху до вищої освіти не трансформувалося на таке ж швидко зростання їхнього представництва на політичних посадах.

Тобто багато в чому досягнуто соціальної рівноправності жінки після 1917-го – в СРСР з'явилися жінки практично всіх професій, які до того були чоловічими, жінки стали масово обіймати посади у наукових, медичних та торгових установах – не трансформувалася у її повну політичну рівноправність.

Як пояснити цей феномен?

Це було з пов'язано з:

А) усуненням тих характерних функцій, що жінки виконували у феодальних політичних системах. Виховання і освіту багато у чому взяли на себе громадські інститути, домашнє господарство політичного діяча відокремилось від контрольованої їм області економічного життя, а система отримання інформації стала настільки різноманітною і, водночас, спеціалізованою, що члени сім'ї часто нічим не можуть допомогти політичному діячу;

Б) біологічно зумовленими недоліками жінок з погляду кар'єрного зростання: декретні відпустки (і їх потенційна можливість, а з погляду працедавця і незапланованість) завжди робили жінку менш надійним виконавцем довгострокових доручень. Навіть якщо не розглядати тут проблему харрасменту, вибуття від півроку до півтора року з активної трудової діяльності ставить під питання кар'єру як таку. Так, багато жінок роблять видатну політичну кар'єру, одночасно будучи матерями, але їхній відсоток невеликий. Якщо розглядати середньовічну аристократку, то для неї, по-перше, народження дитини і було основною роботою, яку вона виконувала в політичній системі, по-друге, наявність прислуги дозволяла мінімізувати побутові проблеми під час вагітності та витрати часу на виховання дитини (годувальниці, «мамки» та т.п.). Сучасна представниця середнього класу таким чином мінімізувати витрати часу не може, вона навіть не має коштів на сурогатне материнство, до якого може вдатися представниця еліти суспільства, щоб не відволікатися від політичної кар'єри. Тобто: продовження роду з політично та економічно необхідної дії перетворилося для сучасного середнього класу на перешкоду.

Окремим об'єктом дослідження може бути сім'я, обидва батьки в якій беруть активну участь у політичному житті, але даний об'єкт виходить за межі цієї статті;

В) із суто культурними засновками. Їх чотири. По-перше тут дуже велику роль відіграли світові війни та зростання мілітаризації суспільства в середині ХХ століття. Культ насильства, самопожертви в бою, зневаги до свого здоров'я, маскулітності і, нарешті, мужності. Політична кар'єра у повоєнному суспільстві найчастіше робилася на основі «бойового братства», широких знайомств, одержаних у критичній обстановці. Але «у війни не жіноче обличчя», фемінність і жіночість погано сумісні з військовим самозреченням. І хоча в армію СРСР було

мобілізовано майже півмільйона жінок, скільки-то помітну політичну роль змогли зіграти дуже небагато з них (наприклад, Л. Павличенко).

Другим фактором, який перешкоджав розвитку політичних кар'єр жінкам, стало вживання алкоголю в таких обсягах, яке для багатьох соціально активних громадян порушувало питання про їх власний алкоголізм. Неформальна обстановка (а формальні політичні механізми суттєво деградували) асоціювалася саме зі спиртними напоями. Тому рішення, які приймаються у неформальній обстановці, вимагали вміння пити. Значне вживання алкоголю - це ще один фільтр, тим більше не прохідний для вагітних жінок або матерів-годувальниць. І якщо чоловічий алкоголізм у XX столітті сприймався як суттєвий недолік, але якась пробачлива вада, аби людина зберігала працездатність, то жінка, що пиячить, надзвичайно сильно втрачала у своєму соціальному статусі.

Третім культурним фактором, який перешкоджав повноправному представництву жінок, можна назвати поступове завершення процесу урбанізації, тобто масового переселення людей до міст. Класична селянська громада – патріархальна, саме тому, що селянська праця досить важка і жінка не може ходити за плугом. У разі радянської ідеології, декларованого рівності, переселенець було сприймати жінку, як представницю якогось вищого класу. Тобто урбанізація щороку давала міському населенню значну кількість осіб, вихованих саме у патріархальній культурі, які у своїй політичній поведінці орієнтувалися саме на чоловіків. Причому цих внутрішніх мігрантів фактично доводилося комплексно переучувати, і лише у другому-третьому поколінні вчорашні селяни засвоювали всю суму формальних та неформальних правил поведінки у місті.

Зрештою, четвертим культурним чинником можна назвати відсутність традиції саме республіканського представництва жінок у політиці. Це у Швеції жінки отримали право голосу на місцевих виборах у 1862 році, а в другій третині XX століття можна говорити про традицію політичного представництва жінок у парламентських структурах, що склалася. Тобто знадобилося кілька десятиліть затяжного перехідного періоду, навіть з урахуванням історичної пам'яті того, що Швеція не брала участі у світових війнах (тобто культ військової самопожертви не став обов'язковим для суспільства).

Тобто: як архаїчне та феодальне суспільство після значущих соціальних змін далеко не відразу виробляло механізми представництва жінок у владі, так і суспільство індустріальної фази розвитку далеко не відразу змогло не лише юридично надати жінкам права, а й забезпечити їхнє реальне політичне представництво.

Якщо розглядати суму західних соціумів, то лише друга хвиля фемінізму (Sarachild, 1978) та сума змін у політичних практиках Заходу у 1960-х – зняли існуючі бар'єри.

1992 року Україна, політичні структури якої до того існували у межах радянської ідеології, зіткнулася з необхідністю поступового прийняття нових норм політичного життя. Хоча актуальнішими були питання власності, напряму розвитку, пошуку свого місця у світовій системі поділу праці тощо. Крім того, суспільство зіштовхнулося з найважчою соціальною кризою, необхідністю масової перекваліфікації, зміни самого світогляду мільйонів людей.

І знову частина кризових субкультур виявилася переважно чоловічоцентричними, наприклад, кримінальна. На щастя, ідеологія, яку приймала Україна у 1990-х, уже мала на увазі не просто соціальну рівноправність жінки, а й необхідність її політичної рівноправності.

З'явилася у обігу словосполучення «гендерний паритет» і стала зрозумілою необхідність його досягнення: «принцип гендерної рівності передбачає надання рівних можливостей і гарантій дотримання прав людини незалежно від її статі. Гендерна рівність є не лише фундаментальним правом людини, але й необхідною основою для мирного, процвітаючого та сталого світу» (Біблер, Мохан, & Райан, 2014, с. 57).

І тут можливо поділити інтеграцію України в європейські юридичні простори на два шари:

- суто формальна (з погляду політики) інтеграція. Прийняття законів, розповсюдження літератури, створення дискурсу, діяльність активісток та створення суспільних організацій. Наприклад, у права жінок закріплені у Конституції України, Україна приймає різноманітні декларації, випускається значна кількість літератури з цього питання тощо. Широко запозичується термінологія. Поширилася практика формального перебування жінки, наприклад, у партійних виборчих списках. Але це швидше копіювання, акумуляція норм інших народів. Подібне формальне копіювання спостерігається у різних країнах світу. Наприклад, створення парламентів за явно недостатньої наявності парламентської культури, суми законів, що описують дані політичного інституту, майже неминуче перетворює новостворений парламент на декорацію. Якщо говорити про вітчизняну субкультуру, то досить типовим виступає стереотип: жінки повинні виконувати суто представницькі функції на посадах, пов'язаних із соціальним допомогою, із турботою про сиріт, інвалідів, пенсіонерів;

- реальна функціональна інтеграція жінок, яка відповідала б гендерному паритету, тобто 50% представництву жінок в органах влади, партійних структурах, депутатському корпусі. Тобто жінки реалізовували не лише своє активне виборче право, а й пасивне право (бути обраними). Якщо розглядати склад уряду України, то з 1991 була єдина жінка-прем'єр, Ю. Тимошенко, а серед чотирьох десятків членів уряду, як правило, були одна або дві жінки.

У Верховній Раді ситуація краща: відсоток жінок-депутатів зростає, та у дев'ятому скликанні перевищив 20% (Народні депутати України, 2023).

Тобто з усуненням частини субкультурних

факторів, що обмежували політичне значення жінки у XX столітті, диспропорція у політичному представництві жінок знижується. Але якщо половина виборців у країні не може отримати саме своє представництво в органах влади (вищого ланка виконавчої влади), це неминуче створює ризик політичного дисбалансу.

Крім того, військові дії також призведуть до поширення і, ймовірно, домінування мілітарних субкультур, в яких роль жінки знову-таки може бути знижена.

Як можна усунути цей дисбаланс?

Ймовірно, можна підібрати два основні шляхи: це формальний та функціональний.

Формальний шлях усунення будь-якої дискримінації – це досить стара практика квотування, або «позитивної дискримінації». Якщо розглядати практики, що використовувалися, то вони могли бути спрямовані на збільшення представництва нижчих соціальних груп, расових та етнічних меншин, окремих каст, інвалідів або навіть колишніх військовослужбовців.

Квоти можуть бути спрямовані на різні частини управлінського апарату: склад уряду, Верховної Ради, обласних адміністрацій тощо. Але суто догматичний підхід може бути небезпечним для стабільності політичної системи не менше, ніж диспаритет у представництві.

Проведемо уявний експеримент і уявимо, що квотування введено на посаду Президента України: її поперемінно повинні займати жінка та чоловік. Однак, це різко звузить коло альтернатив, фактично обмежить виборців при чергових виборах і демотивує кожному окрему людину, яка обіймає цю посаду: як би старанно вона не працювала, навіть переобрання на другий термін для неї буде неможливим, тому що посаду повинен буде зайняти представник іншої статі.

Тобто чинники політичної кон'юнктури, мотивації, стійкості політичної системи можуть мати для майбутньої держави значення куди більш високе, ніж фактор гендерного паритету.

Тому гендерне квотування складу уряду так само може призводити до управлінських ризиків: при обмеженій кількості кандидатів на посаду, скажімо, міністра освіти, не завжди можливо будете ще й дотримуватись гендерної квоти.

Але чи значить це, що від ідеї гендерного квотування як інструменту досягнення гендерного паритету взагалі слід відмовитися?

Ні.

Необхідно направити гендерне квотування на ту область політичну діяльність, в якій диспаритет статей пояснюється саме факторами, описаними в даній роботі: якщо жінка серйозно поступається у кар'єрному розвитку чоловікові на початковому етапі своєї політичної кар'єри (у відносно молодому віці, коли народжує дітей), то саме цей етап треба захищати квотою.

І, певно, квотувати слід партійні списки, за якими відбувається обрання депутатів до Верховної Ради та

місцевих рад. Щоб партія змогла мати представництво у парламенті, половину її партійного списку мають становити жінки. З одного боку, це забезпечить об'єктивне представництво жінок у політичній системі, з іншого – не призведе до квотування унікальних посад, де особистісний чинник може бути надзвичайно значущим.

Зрозуміло, цю квоту можна пов'язати з віком чи кількістю дітей, або з будь-якими іншими характеристиками, але подібне обмеження так само звужуватиме широту вибору, вже з боку керівництва політичної партії.

Функціональний шлях досягнення гендерного паритету: якщо жінка починає виконувати в політичній структурі держави ряд специфічних функцій, пов'язаних із її гендером та/або суто біологічними особливостями статі. Але політична суб'єктність у суспільстві зараз багато фактично позбавлена гендерних особливостей, як необхідної умови для виконання якихось політичних функцій: якби жінка під час вагітності могла підтримувати неформальну соціальну комунікацію і обробляти документи, то ні специфічна сила, ні спритність їй не знадобилися, та навпаки, від чоловіка-політика не потребують народження дітей.

Друга хвиля фемінізму багато в чому протиставила сімейно-родинні зв'язки, як інструмент кар'єри, і професійні навички жінки. Звичайно, можна порушити питання: наскільки специфіка саме жіночої психіки може бути перевагою у виконанні тих чи інших політичних функцій, але вона виходить за межі цієї статті. Тому в межах даної роботи приймемо, що функціональний шлях досягнення гендерного паритету малопродуктивний.

Але є специфічна політична функція, яку можуть виконувати саме жінки-політики: це взаємодія з конференційних питань жінок-політиків та жінок-виборниць (наприклад, вирішення питань сімейної політики, демографічної політики, особистих проблем виборців).

Тому перманентне зниження конкурентоспроможності жінки у політичних процесах (декретні відпустки) можна компенсувати квотою, наприклад, у партійних списках, яку потім необхідно доповнити функціональними особливостями політичної діяльності жінок.

Висновки.

Відповідно до мети нашого дослідження, яка полягала у вивченні явищ, що порушують гендерний паритет у сучасній Українській політиці, нами були виявлені та систематизовані основні причини цих явищ. На підставі цього можемо зробити наступні висновки:

- у статті показано, що здобуття жінками рівних соціальних прав (на володіння майном, освіта), формальна рівність з чоловіками в обсязі активних та пасивних виборчих прав не призводить автоматично до досягнення гендерного паритету. Для цього необхідне формування специфічних культурних підстав, а також усунення низки культурних перешкод

(маскулінної мілітаризації суспільства, зниження значення патріархальних сільських уявлень про сім'ю у процесі урбанізації, зниження ролі використання алкоголю у неформальному спілкуванні). Тому в УРСР досягти гендерного паритету було неможливо;

- Україна у період 1992-2022 рр. перебувала у процесі повільного підвищення ролі жінки у політичному житті суспільства, поступово формування гендерного паритету, як однієї з підстав стабільності політичної системи;

- показано, що в сучасних умовах тимчасова втрата працездатності, пов'язана з народженням і вихованням дитини, стала одним з основних факторів, що перешкоджають початку політичної кар'єри жінки та обумовлює низку чисельність жінок у деяких структурах виконавчої влади. Цей фактор потрохи втрачає своє значення через розповсюдження засобів комунікації, але для представниць середнього класу цілком усунутий бути не може;

- існує ризик редукації, деградації політичного

представництва жінки, пов'язаний з поширенням у суспільстві мілітарного сприйняття політичних механізмів держави, а також повернення культу насильства, самопожертви в бою, зневаги до свого здоров'я, маскулінності;

- показано, що зниження цих ризиків та перехід до реального гендерного паритету може базуватися на поєднанні формального квотування присутності жінок у політичних структурах та виконання жінками-політиками специфічних саме політичних функцій;

- показано, що гендерне квотування не може бути віднесено до окремих посад (наприклад, Президента України), бо може призводити до управлінських та політичних ризиків. Для усунення гендерного диспаритету гендерне квотування повинно регулювати область політичної діяльності, в якій диспаритет статей пояснюється саме факторами, описаними в даній роботі: тобто квотувати партійні списки, за якими відбувається обрання депутатів до Верховної Ради та місцевих рад.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Балакірева, О. М., & Галустян, Ю. М. (2005). Гендерний паритет в системі економічних відносин. *Українській соціум*, 5-6(10-11), 7-21. <https://doi.org/10.15407/socium2005.05-06.007>
- Біблер, С., Мохан, В., & Райан, К. (2014). *Гендерна рівність та органи адміністрування виборів: Посібник кращих практик*. Київ: АК Group.
- Бучин, М. А., & Данчук, Г. Д. (2023). Гендерна рівність у політичній сфері як одна з складових реалізації цілей сталого розвитку ООН. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право*, 1(57), 56-61.
- Вага, К., & Жукова, В. (2021). *Гендерна рівність як чинник забезпечення сталого розвитку. Права людини – пріоритет сучасної держави*, зб. матеріалів Всеукр. науково-практ. конф. Одеса.
- Жуковська, Г. Г., Левченко, К. Б., Остапенко, О. О., Суслова, О. І., Левченко, К. Б. (Ред.). (2020). *Гендерна політика в нормативно-правових документах. (Частина I)*. Київ: Освіта.
- Костюк, Н., & Антонюк, О. (2020). *Гендерна рівність. Аспекти публічного управління*, 8(3), 25-37. <https://doi.org/10.15421/152067>
- Марцеляк, О. (2008). Гендерна політика у зарубіжній та вітчизняній виборчій практиці. *Вісник центральної виборчої комісії*, 3 (13), 91-95.
- Народні депутати України. (2023). Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. Відновлено з https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list/
- Черняхівська, В. (2016). Історичне становлення української моделі гендерного паритету. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 10, 10-16.
- Шліпченко, С., & Агєєва, В. (Упоряд.). (2018). *Урбанізм і Фемінізм. Урбаністичні Студії IV*. Всесвіт.
- Sarachild, K. (1978). *Feminist Revolution*. New York: Random House.

REFERENCES

- Balakireva, O. M., & Galustyan, Yu. M. (2005). Gender parity in the system of economic relations. *Ukrainian Society*, 5-6(10-11), 7-21. <https://doi.org/10.15407/socium2005.05-06.007>
- Bibler, C., Mohan, W., & Ryan, K. (2014). *Gender Equality and Electoral Administration Bodies: A Guide to Best Practices*. Kyiv: AK Group.
- Buchyn, M. A., & Danchuk, G. D. (2023). Gender equality in the political sphere as one of the components of the implementation of the UN sustainable development goals. *Bulletin of NTUU "KPI" Political Science. Sociology. Law*, 1(57), 56-61.
- Chernyakhivska, V. (2016). Historical formation of the Ukrainian model of gender parity. *Public administration: improvement and development*, 10, 10-16.
- Kostyuk, N., & Antoniuk, O. (2020). Gender equality. *Public Administration Aspects*, 8(3), 25-37. <https://doi.org/10.15421/152067>
- Martselyak, O. (2008). Gender policy in foreign and domestic electoral practice. *Bulletin of the Central Election Commission*, 3 (13), 91-95.
- People's deputies of Ukraine. (2023). *Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_deputat_list/
- Sarachild, K. (1978). *Feminist Revolution*. New York: Random House.
- Shlipchenko, S., & Ageeva, V. (Eds.). (2018). *Urbanism and Feminism. Urban Studies IV*. Universe.
- Vaga, K., & Zhukova, V. (2021). Gender equality as a factor in ensuring sustainable development. *Human rights are a priority of the modern state, coll. materials of the All-Ukrainian scientific and practical conf., Odessa*.
- Zhukovska, H. G., Levchenko, K. B., Ostapenko, O. O., Suslova, O. I., Levchenko, K. B. (Ed.). (2020). *Gender policy in normative and legal documents. (Part 1)*. Kyiv: Education.

Main Stages of Electoral System Formation in the Republic of Azerbaijan

UDC 324:342.8

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723128>**Abdullayeva Tacira**Doctoral student of the Department of Political Science and Sociology, <https://orcid.org/0009-0000-9296-6344>, tacireabdullayeva182@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

An electoral system is a set of laws that govern how elections and referendums are conducted and how their results are determined. Although political electoral systems are determined by governments, businesses, non-governmental organizations and informal organizations may also organize elections based on a particular electoral system. Election systems include all aspects of the election process: when elections are held, who can vote, who can run for office, how ballots are marked and counted, what the limits are on election company spending, and more. Electoral systems are defined by constitutions or electoral laws and are often implemented through electoral commissions. Different electoral systems can be used for different purposes. One of the main human rights in the world is to participate in the political life of society and the state. The development of the electoral system has been going on for more than a century. Elections are the most democratic way of formation of representative and executive bodies. Gradually, a democratic electoral system was established in the vast majority of states, and the majority of citizens had the right to vote. Every year, the application of certain innovations related to scientific and technological progress, legislation, and culture affects the election process. The legitimacy of established power structures depends on the degree of democracy and openness of the electoral process. As an independent state, the Republic of Azerbaijan, as an integral part of the modern world, established an election system in accordance with international legal standards. In the direction of the general issues mentioned above, a comprehensive research was conducted in the article. During the preparation of the article, the works of local and foreign authors were referred to, and suggestions were noted by the researcher at the end. We hope that this article will be a contribution to future researchers in this field. Observations made during the research show that the article is of great importance due to its fundamentality. The presented article is a study of the evolution of the electoral system in Azerbaijan from the beginning of the 20th century until today.

Keywords: Constitution, election system, Azerbaijan, elections, election process, reforms, national development, statehood, democratic institutions, political-legal processes

Основні етапи становлення виборчої системи в Республіці Азербайджан

Абдуллаєва Тасира*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

Виборча система – це сукупність законів, які регулюють порядок проведення виборів і референдумів та визначення їх результатів. Хоча політичні виборчі системи визначаються урядами, підприємства, неурядові та неформальні організації також можуть організовувати вибори на основі певної виборчої системи. Виборчі системи включають усі аспекти виборчого процесу: коли проводяться вибори, хто може голосувати, хто може балотуватися на посаду, як позначаються та підраховуються бюлетені, які обмеження на витрати виборчих компаній тощо. Виборчі системи визначаються конституціями або законами про вибори і часто впроваджуються через виборчі комісії. Різні виборчі системи можуть використовуватися для різних цілей. Одним із головних прав людини у світі є участь у політичному житті суспільства та держави. Розвиток виборчої системи триває вже понад століття. Вибори є найбільш демократичним способом формування представницьких і виконавчих органів. Поступово в переважній більшості штатів утвердилася демократична виборча система, право голосу мала більшість громадян. Щороку на виборчий процес впливає застосування тих чи інших інновацій, пов'язаних з науково-технічним прогресом, законодавством, культурою. Легітимність створених владних структур залежить від ступеня демократичності та відкритості виборчого процесу. Як незалежна держава, Республіка Азербайджан, як невід'ємна частина сучасного світу, встановила виборчу систему відповідно до міжнародних правових стандартів. У напрямі зазначених вище загальних питань у статті проведено комплексне дослідження. Під час підготовки статті посилалися на праці вітчизняних та зарубіжних авторів, а пропозиції занотувалися дослідником у кінці. Ми сподіваємося, що ця стаття стане внеском для майбутніх дослідників у цій галузі. Спостереження, зроблені під час дослідження, показують, що стаття має велике значення через її фундаментальність. Представлена стаття є дослідженням еволюції виборчої системи в Азербайджані з початку 20 століття до сьогодні.

Ключові слова: Конституція, виборча система, Азербайджан, вибори, виборчий процес, реформи, національний розвиток, державність, демократичні інститути, політико-правові процеси

Introduction.

A prerequisite for the establishment and development of juridical entities with a republican form of government is to ensure the holding of autonomous democratic electoral processes for state power. Legally, this is the only legitimate approach to delegate governance to state bodies representing power. The degree of development of democracy in the country is determined by the completeness of the selection of state power through popular vote from top to bottom. In accordance with international standards, periodic, free and unbiased elections have become an attribute of Azerbaijani statehood. Undoubtedly, the more open and honest the elections are, the more irreversible the country's transition to a true people's democracy will be. In this regard, the importance of the right to vote, which creates a solid legal basis for the functioning of the institutions of the representative democracy system and the functioning of the "election system" created by the state, is increasing. The above-mentioned explains the great interest in election issues in political science.

The urgency of this problem is primarily due to the high importance of the electoral system as the main factor in the development of democracy. That is, democracy and the electoral system are dialectically connected to each other as a political-legal process. Changing one of them necessarily leads to changing the other. The second is the improvement of the electoral system through state building and fundamental reform of modern Azerbaijan starting from the early 1990s. The third is the need to improve democracy through the electoral system.

Research methods.

The basis of the study is the universal dialectical method of knowledge, a set of general scientific research methods such as comparative analysis; special-historical: statistical, comparative-historical and structural-functional analysis, as well as: comparative-legal, formal-legal, system-structural, technical-legal special scientific methods.

Discussion.

The process of the strengthening of national consciousness and the formation of national ideology in Azerbaijan coincides with the beginning of the 20th century. As in other national provinces of the Russian Empire, the political and economic relations in Azerbaijan affected the dynamics of the enlargement of citizens' rights and manifested themselves in the issue of political rights, especially the right to vote. Azerbaijani deputies in the State Duma of the Russian Empire "national equality, education, agrarian issues, etc. they proposed the demands of "radical changes" in the field. In fact, they were endeavor to implement bourgeois constitutional reforms.

Following the February revolution of 1917, broad prospects for socio-economic, political and national development were opened for the people of Azerbaijan, similar to other peoples of Russia. The experience gained

in the process of participation in the Russian State Duma allowed the leading representatives of Azerbaijan to unite their efforts, create the Azerbaijan Democratic Republic and implement these measures that could not be implemented before (Seyidzadə, 1991, s.125).

After the fall of the empire, despite facing serious internal and external problems, the Azerbaijan Democratic Republic succeeded in creating effective state institutions and, above all, in establishing a legislative body - the democratically elected Parliament of Azerbaijan - the Constituent Assembly. The political situation in Azerbaijan, as well as the absence of a new electoral law, the complexity of the previous electoral system did not allow the convening of the legislative body on the basis of general elections. Due to this reason, a system consisting of delegations from various political parties, national committees, city self-government bodies, village communities, and national minorities was introduced. By creating the Parliament and following the example of many newly formed states, including Georgia and Armenia, the Azerbaijani leadership believed that the people's representation could be the representative of the will of the Azerbaijani people, assuming full responsibility for the results of the most important issues of the country's state life (Azərbaycan Demokratik Respublikası, 1998, s. 8).

"To all the people of Azerbaijan!" In his address, announcing the establishment of the Constituent Assembly of the National Council, he informed the people of Azerbaijan: "All citizens of Azerbaijan, regardless of nationality and sect, are children of one motherland. They should reach out and give a hand to each other in order to build their common life in the common homeland and prepare the happiness of the village in equality. In this regard, the greatest responsibility and the heaviest task will ultimately fall on the Turks of Azerbaijan and the Muslim community. They should be more self-sacrificing and more tolerant than the majority of people living on this earth." (Azərbaycan Demokratik Respublikası, 1998, s. 8).

The population, showing great interest in the future destiny of their homeland, actively participated in the elections held under the slogan of the independence of Azerbaijan. The Law "On the Formation of the Parliament of Azerbaijan", adopted by the National Council of Azerbaijan on November 20, 1918, took into account the multi-ethnic composition of the country's population and ensured the creation of all necessary conditions for the integration of representatives of both numerous and minority groups into the governmental structures of Azerbaijan (Balayev, 2009, p. 150). On December 7, 1918, the still-unrecognized independent Azerbaijan Democratic Republic opened the first Parliament in the Muslim East, reaffirming its unwavering commitment to the principles of democracy. Prominent politician Alimardan Bey Topchubashov was elected the Chairman of the Parliament of Azerbaijan (Azərbaycan Demokratik Respublikası, 1998, s. 9-10).

Thus, for the first time in the Muslim East, universal suffrage, including women's right to vote, was implemented. 120 seats in the parliament were distributed as follows: Muslim population - 80, Armenians - 21, Russians - 10 and Germans, Jews, Georgians and Poles - 1 seat each. The multinational composition of the legislative body of Azerbaijan paved the way for the creation of a coalition government with the participation of various political forces and representatives of national minorities (Azerbaijan Democratic Republic of Azerbaijan, 1998, p. 10). Multinational and multi-party representation aimed at protecting the rights of the country's citizens in the parliament has won the trust of the international community by providing the image of a democratic and secular state to the young republic.

The main goal of the legislative body was to protect the independence and territorial integrity of Azerbaijan, national and political rights, establish the solidarity of the Azerbaijani people with other peoples, create a legal democratic system in the republic, implement extensive social reforms, and organize a combat-ready army. The intensive activity of the Constituent Assembly is aimed at solving socio-economic and financial issues, ensuring the political and territorial integrity of the republic, protecting the rights of citizens, strengthening the democratic and legal foundations of the state, creating favorable conditions for the recognition of Azerbaijan's independence on a world scale, its relations with the outside world and, above all, the most addressed to the development of political, economic and commercial cooperation with its close neighbors and the most urgent problems of the life of ADR.

The "Election Law", which contains 4 chapters and 116 clauses, which reflects the right of women to elect and be elected to state bodies, adopted by the Constituent Assembly deserves special attention. Chapter I of the law stated that "The Constituent Assembly consists of members elected by the population regardless of gender and on the basis of equal suffrage, through direct and secret voting, ensuring the basis of proportional representation." Chapter II of the law stated that "Citizens of both sexes who have reached the age of 20 before the voting day have the right to participate in the elections to the Constituent Assembly" (Nasirova, p.92). As we have seen, the Act contained revolutionary provisions for women's suffrage at the time. The creation of the Central Election Commission, which carried out the elections provided for in the law, was one of the rules considered progressive for our modern times. It was planned to create an election commission consisting of 21 members of parliament and representatives of political parties and organizations that submitted a list of candidates.

The Parliament of Azerbaijan also adopted the Law "On the Procedure for Conducting Elections to City Dumas". According to that Law, the right to vote was extended to all citizens who had reached the age of 20 and had lived in the relevant city for 1 year, regardless

of their gender, religious beliefs and nationality. They were to be elected for a period of 2 years on the basis of equal, independent, secret ballot. In accordance with the law, the residence requirement was applied to the dumas to enjoy the right to vote actively, but the residence requirement was not provided for the right to passive election. As an exception, a 5-year residence permit was applied to foreigners (Ismayilov, p. 422). Of course, it had an impact on the establishment of the electoral law and system that meets legal and international standards in modern Azerbaijan as well (Nuri, p.34). In total, more than 270 draft laws were submitted for consideration to the parliament during its activity, and 228 of them were approved.

Although the Constitution was not adopted, the legislative body managed to pass laws on citizenship, press, court proceedings, general military service, establishment of the National State Bank, improvement of customs and post-telegraph services, opening of Baku State University and many other laws in a short period of time. One of the main concerns of the parliament was the creation of a strong army capable of protecting the political independence and territorial integrity of Azerbaijan. Financial issues reflected in one third of all approved draft laws, implementation of social reforms, labor protection, raising the salaries of civil servants, and lowering the prices of necessary products took an important place in the activities of the parliament (Nuri, p.34). The main value of democratic reforms was the announcement of the principle of separation of powers in the legal system. The law "On Incompatibility of Duties" contained the basic conditions for the separation of powers, which meant the complete separation of executive power from legislation.

However, after the violent seizure of power by the Bolsheviks in Azerbaijan and the creation of the USSR, the republic's democratic development and parliamentarism came to an end. During the 70 years of Soviet dominance, 4 Constitutions were adopted in Azerbaijan SSR (in 1921, 1927, 1937 and 1978). All of them were virtually formal in nature and did not directly affect law enforcement practice. In practice, these Constitutions repeated the Constitutions of the USSR. Despite the fact that each of these Constitutions contained articles related to the right to vote to one degree or another, the socio-political structure of the Soviet state did not envisage the right to vote that met international standards either theoretically or practically.

The 1921 Constitution reflected political rights such as freedom of speech, press, freedom of conscience, assembly, rally, gathering in public organizations, etc. as equal rights regardless of nationality and religion (Constitution, 1921). Part III of this Constitution was entirely devoted to the right to vote. All employees who reached the age of 18 were given the right to vote actively and passively. The population elected only the village and city councils, as for the elections to the All-Azerbaijan

Congress of Soviets, they were multi-stage. Despite universal suffrage, certain categories of citizens were deprived of it. These categories are: clergy, former police officers and agents, representatives of the gendarmerie and security services, self-employed people, trade and commercial intermediaries, etc. It is specified in Article 80. At the same time, all restrictions were removed for women, youth, military personnel, national minorities and those without residency rights (Ismayilov, p.459).

The main parameters of the 1921 Constitution regarding the right to vote are reflected in Chapter VII of Section III of the 1927 Constitution. The creation of an institution such as the Central Election Committee deserves attention (Constitution, 1927).

The 1937 Constitution was significantly different from the previous ones in terms of content and legal quality. Chapter XII is also dedicated to the rights and duties of citizens. The main innovations were related to the right to vote. In particular, all authorities began to be elected through general and secret elections. As in the previous Constitutions, in this Constitution, the right to vote began at the age of 18, and citizens who reached the age of 21 were allowed to be elected as deputies to the Supreme Council of the Republic. All previous restrictions in the electoral law have been removed. Another innovation was the speeches of the deputies in front of the voters. The events that took place in the Soviet society in the 1970s, the demands for qualitative and meaningful changes brought the issue of preparation and adoption of the new Constitution to the agenda. The new, 1978 Constitution reflected new regulation methods in various areas of state and social life, including the field of electoral rights (Allahverdiyev, 2005, p. 2).

The most important of them was the establishment of new forms of democracy - popular discussion and referendum. This is indicated in the separate article 5 of the chapter on the political system (Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası, 1978).

Although no serious changes have been made in the direction of democracy, the inclusion of this institution in the legislation can be considered as an important step.

The dissolution of the Soviet Union and the beginning of the process of the formation of Azerbaijan as an independent state, including the creation of a renewed system of government institutions on the basis of elections, required the adoption of a draft law defining new election rules. In the early 1990s, the formation of the election system in Azerbaijan took place in very difficult socio-political conditions. On the one hand, this was related to the end of the systemic crisis of Soviet statehood, the period of reforms and political changes, and on the other hand, the aggression of Armenia, military operations in Nagorno-Karabakh, separatist mood in some other regions of the country, serious political disagreements between newly created parties, caused clashes between the armed opposition and the authorities.

Since the beginning of the 1990s, the legal system of

Azerbaijan has been undergoing radical transformation. The general directions of the reforms were the same as in the entire post-socialist space: ideological and political pluralism, socially oriented market economy, expansion of individual rights and freedoms and empowerment of their guarantees. Despite the fact that the basic principles, structure and legal technology are still similar to post-Soviet countries, the legal system of Azerbaijan began to acquire individuality. The search for the best model of modern election legislation has been going on for almost 30 years.

In the first stage (1991-2001), the basic foundation of the electoral system and the rules of political competition were laid. In the early 1990s, the most important changes to the electoral law and the electoral process were to move from a one-party political system without an alternative to a system based on openness, to the transparency and competitiveness of the electoral process in the developing multi-party system. In 1990, the monopoly of the Communist Party was abolished. This fact spurred the creation of new parties and their active integration into the electoral process.

On August 30, 1991, the Declaration of the Supreme Council "On the restoration of state independence of the Republic of Azerbaijan" was the beginning of the formation of an independent legal system. But the creation of an independent legal system and the formation of independent government institutions was a more complicated process, because the independence of the state was at stake. The government had to switch to an effective mode of operation, be strengthened, and the law should be protected. In such a crisis situation, the people expressed their political will in 1993 and elected Heydar Aliyev, a professional and experienced politician, social and political figure, as the chairman of the Supreme Soviet.

One of the first measures to strengthen the foundations of the constitutional structure was the attempt to adopt the Basic Law. By the decision of the Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan dated December 6, 1993, the intention to prepare the draft Constitution of the Republic of Azerbaijan was established. However, during this period, the temporarily created commission could not cope with the task because the republic was going through complicated and difficult times. Several coup attempts were thwarted in 1993-1995. The Nagorno-Karabakh conflict grew, social problems deepened.

On May 2, 1995, by the decision of the Milli Majlis, the composition of the Commission for the preparation of the draft of the new Constitution was approved. Under the chairmanship of Heydar Aliyev, the commission included well-known social and political figures, scientists and professional lawyers. In a short period of time, the constitution-making experience of a number of developed countries was studied and analyzed. The finished draft was presented in a referendum held on November 12, 1995, where the Constitution was adopted by popular vote.

The adoption of the new Constitution helped to increase the urgency of constitutional and legal reforms, but they were postponed because the text of the Constitution of the Republic of Azerbaijan provided for the mechanism of change only through a referendum. Clause 5 of Article 156 of the Constitution states that "Constitutional laws are an integral part of the Constitution of the Republic of Azerbaijan".

Azerbaijan's political system has been formed on a multi-party basis since the ADR period. During the period of Soviet Azerbaijan in 1920-1991, there was a single-party system of the Communist Party of the Azerbaijan SSR. After the restoration of independence, new political parties appeared in the political arena.

The second stage of the development of the electoral system (2002-2016) can be considered the period when significant changes were made to the electoral legislation. Rules were adopted to help transform the electoral system into a single institution. The codified normative act regulating the election process-the Election Code was adopted in June 2003. This code stipulates the procedure for the election of the President, deputies of the Milli Majlis, municipal elections, and holding a referendum.

Constitutional and legal reforms in the Republic of Azerbaijan were carried out in referendums in three stages - August 24, 2002, March 18, 2009 and September 26, 2016.

In the referendum held in 2002, 24 amendments and additions were made to the Constitution in order to improve the mechanism of protection of human and civil rights and freedoms. Giving everyone the right to apply individually to the Constitutional Court to restore their violated rights and freedoms was an important change for the legal system. Article 12 of the Constitution states that "the provision of human and civil rights and freedoms" is the supreme goal of the state. After the 2002 referendum, some changes and additions were made to the Constitution, regarding such as taxes and the state budget, formal pardon and amnesty, the election, appointment or confirmation of officials, and the possible replacement of alternative service with actual military service.

The 2009 referendum was about strengthening the human rights and welfare state thorough protection mechanism. There was a provision in the constitution that the economic development of Azerbaijan should be socially oriented. These reforms were practically a transition to a new stage of development of the social state.

In the 2016 referendum, 29 amendments to the Constitution were proposed to voters, including: increasing term of Presidency from 5 to 7 years, introducing the duties of the first vice-president and vice-president position, reducing the right to vote to the parliament to 18 years, etc.

The third stage of the development of the electoral system of the Republic of Azerbaijan (since 2017) was the reason for the expansion of the electoral space and

the democratization of the political process. Currently, the Republic of Azerbaijan is at the peak of digitalization and information technology development. There are prospects for the development of suffrage in accordance with the trends of the modern world.

On February 9, 2020, extraordinary parliamentary elections to the Milli Majlis were held for the first time in Azerbaijan, and these elections were marked by unprecedented political activity. The main purpose of the extraordinary parliamentary elections was to create a legislative framework for the prompt implementation of new tasks in the provision of legislative initiatives to support reforms. Voter turnout in the elections was 47.81% or 2 million 547,982 thousand people. 246 candidates from 19 political parties were registered. The ruling "New Azerbaijan Party" won 70 out of 125 constituencies and maintained its leading position in the country's parliament. The main reason for the party's success is, without a doubt, its organizational functioning, public reputation and, most importantly, the continuity of the successful policy of President Ilham Aliyev, the successor of National Leader Heydar Aliyev.

Conclusions.

According to the statement of the Central Election Commission of the Republic of Azerbaijan (CEC), 883 international observers from 59 international organizations and 58 countries observed the parliamentary elections (Central Election Commission, 2020). The two largest observation missions were the International Election Observation Mission established by the OSCE, the OSCE Parliamentary Assembly and the PACE (358 observers) (Elections Lacked, 2020) and the CIS observation mission (252 observers). Other observers are individual international observers, such as Shanghai Cooperation Organization, Organization of Islamic Cooperation, TürkPA, Black Sea Cooperation Organization, etc. were representatives of such organizations. The vast majority of international observers positively assessed the parliamentary elections held in Azerbaijan.

Scientific novelty of the research:

- 1) Detection of stable relations between the elements of the "election system";
- 2) Justifying the electoral system of state-legal integrity for the elections of all state authorities;
- 3) Revealing the role of the "election system" as a factor in the formation and development of democracy;
- 4) Justifies the necessity of strengthening the democratic institutions of modern Azerbaijan.

Summarizing the above, it can be concluded that the electoral system of the Republic of Azerbaijan, which has rich historical, theoretical and practical roots, continues to develop today. Advancement of new forms and methods of the civil election process and inclusion in the election system, application of election procedures, use of various information technologies allow us to continue democratic reforms in this field with complete transparency and openness. The ongoing reform process

even after the restoration of the independence of our country raises certain questions, the answers of which must be understood. The main question is, how reasonable is it to take only the Western analogue of the "democracy" and "election" system? Undoubtedly, while using the rich

foreign experience gathered in this field, the traditions of Azerbaijan cannot be ignored. The future development processes of modern Azerbaijan depend on the selection of ways to carry out reforms in state building, democracy and electoral system as a whole.

REFERENCES

- Allahverdiyev, S. S. (2005). *Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları*. Bakı: Digesta.
- Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920). Parliament (Verbatim Records)*. (1998). Bakı: Azerbaijan.
- Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu)*. (1978-ci il aprelin 21-də doqquzuncu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənənar yeddinci sessiyasında qəbul edilmişdir). (1978). Bakı: Azərənəşr.
- Balayev, A. (2009). *Mamed Emin Rasulzade (1884-1955)*. M.: Flinta.
- Central Election Commission Finalized Elections to Milli Majlis. (2020) <http://www.msk.gov.az/en/newsmsk/1156/>
- Constitution (Basic Law) of the Azerbaijan Socialist Soviet Republic (Approved by the All-Azerbaijan Congress of Soviets of the 5th convocation on March 26, 1927)*. (1927). Bakı: Azerneshr.
- Constitution of the Azerbaijan Socialist Soviet Republic (Approved by the First All-Azerbaijan Congress of Soviets on May 19, 1921)*. (1921). Bakı: Azerneshr.
- Elections Lacked Genuine Competition and Choice, International Observers Say. (2020). <https://www.osce.org/odihr/elections/azerbaijan/445762>
- İsmayılov, X. (2006). *Azərbaycanın Dövlət və Hüquq Tarixi*. Bakı: Nurlan.
- Nəsirova, T. (2019). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qadın Siyasəti*. (s.92-97). Bakı: Dövlət və Din jurnalı.
- Nuri, N. Y. (2021). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Azərbaycan SSR-də seçki hüququ. *Qanun*, 3, 32-37
- Seid-zade, D. B. (1991). *Azerbaijani deputies in the State Duma of Russia*. Bakı: Azerneshr.

The Role of Publicity and Fiction in the Update of the Environmental Issue in the 1990s. XX Century

UDC 94:371.671(477.7)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723129>**Shelepova Daryna**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-1920-7293>, d1488arinasazonova@gmail.com*Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

The purpose of the article is to study environmental journalism in the 1990s, as one of the important manifestations and tools of civil society formation in Ukraine.

Relevance To date, humanity has built whole armadas of various machines and mechanisms to make life more comfortable. But here is the paradox - all this will become junk that no one needs, if the price of this comfort is the destruction of the environment. Therefore, the current generation of people should feel grateful to those who spoke brightly and loudly for the first time, namely to the masters of passionate artistic words. It was the desire to once again say a good word about them that prompted the author to write this article.

Research results. Problems of protection and preservation of the environment are one of the priority issues in journalism. Over the years, many articles devoted to the problem of the environment appear. The article gives many examples of sharp and successful journalistic speeches in defense of native nature, which had a considerable impact on the formation of ecological thinking among people, in particular, written by A. Kaczynskii, O. Stegnii, S. Plachinada and other public figures. The publicistic orientation of the best artistic works of famous Ukrainian writers is shown, among them: O. Honchar, B. Oliinyk, Yu. Shcherbak.

The understanding of ecological existence is important for the formation of thinking, the development of consciousness and the solution of created environmental problems. In the process of building the Ukrainian state, the role of eco-publicism increased. It contributed to increasing the social activity of the population, formed ecological thinking, and gave an impetus to the development of environmental education.

Conclusions. Ukrainian journalism played a significant role in shaping public opinion regarding the need for a careful attitude to native nature and its preservation. Under the influence of journalism, the ecological movement in the country arose and gained momentum, the ecological culture of wide swaths of the population was formed, the role of the Green Party and other political parties that included ecological topics in their program of activity strengthened in the political spectrum of the country.

Keywords: civil society, sustainable economy, worldview, environment, formation of ecological thinking, political elite, environment

Роль публіцистики та художньої літератури в актуалізації екологічного питання в 90-х рр. XX ст.

Шелепова Дарина*Український державний університет науки і технологій*

Анотація.

Метою статті є дослідження екологічної публіцистики 1990-х рр., як одного з важливих проявів та інструментів формування громадянського суспільства в Україні.

Актуальність На сьогоднішній час людство побудувало цілі армади різноманітних машин і механізмів, щоб зробити життя більш комфортним. Але ось парадокс - все це стане нікому не потрібним брухтом, якщо ціною цього комфорту буде руйнація довкілля. Тому нинішнє покоління людей мають відчувати вдячність тим, хто променисто і гучно вперше сказав, а саме майстрам палкого художнього слова. Саме бажання черговий раз сказати добре слово про них і спонукало автора до написання даної статті.

Результати дослідження. Проблеми охорони та збереження довкілля є одним з пріоритетних питань в публіцистиці. З роками з'являється багато статей присвячених проблемі навколишнього середовища. У статті наводиться чимало прикладів гострих і вдалих публіцистичних виступів на захист рідної природи, що мали неабиякий вплив на формування у людей екологічного мислення, зокрема писали А. Качинський, О. Стегній, С. Плачинада та інші громадські діячі. Показується публіцистична спрямованість кращих художніх творів відомих українських письменників, серед яких: О. Гончар, Б. Олійник, Ю. Щербак.

Осмилення екологічного буття важливе для формування мислення, розвитку свідомості та розв'язання створених екологічних проблем. У процесі розбудови Української держави роль екопубліцистики підвищилася. Вона сприяла підвищенню соціальної активності населення, формувала екологічне мислення, дала поштовх розвитку екологічної освіти.

Висновки. Українська публіцистика відіграла помітну роль у формуванні громадської думки щодо необхідності дбайливого ставлення до рідної природи та її збереження. Під впливом публіцистики виник і набув розмаху екологічний рух в країні, формувалася екологічна культура широких верст населення, посилювалася роль у політичному спектрі країни Партії зелених та інших політичних партій, що включали в програму своєї діяльності екологічну тематику.

Ключові слова: громадянське суспільство, стала економіка, світогляд, довкілля, формування екологічного мислення, політична еліта, навколишнє середовище

Вступ.

Публіцистика – напрям літературної та журналістської творчості, який досліджує, трактує та узагальнює з власного погляду важливі суспільно-політичні питання, має великий вплив на формування суспільної думки. На думку знаного філолога Володимира Здорогеги, слово «публіцистика» вживається в більш широкому та вузькому значенні. У першому випадку під публіцистикою слід розуміти всю багатоманітну літературу на суспільно-політичну тематику. Сюди можна віднести не тільки статті, але й монографії, науково популярні брошури, невеличкі замітки у ЗМІ, літературно критичні статті тощо. У другому випадку, як вважав науковець, мовиться про публіцистику, як своєрідний вид літературної творчості (Здорогега, 1969, с. 179). Саме у цей період розбудови Української держави публіцистика набула неабиякого розквіту і популярності серед широких верств населення. Про це, зокрема свідчить те, що майже кожна родина тоді виписувала журнали та газети різних напрямів. Зі слів мого наукового керівника, професора Геннадія Кривчика: «Я виписував так багато видань, що вони не вміщалися в поштову скриньку, їх просто клали поруч на підвіконня». Розквіт і шана в цей період чільне місце серед тематики посіла екологічна публіцистика, а згодом виникло й поняття екопубліцистика. Вона формувала не тільки екологічну, але й політичну культуру населення, тобто сприяла формуванню в Україні громадянського суспільства.

Актуальність.

На сьогоднішній час людство побудувало цілі армادی різноманітних машин і механізмів, щоб зробити життя більш комфортним. Але ось парадокс – все це стане нікому не потрібним брухтом, якщо ціною цього комфорту буде руйнація довкілля. Тому нинішнє покоління людей мають відчувати вдячність тим, хто променисто і гучно вперше сказав, а саме майстрам палкого художнього слова. Саме бажання черговий раз сказати добре слово про них і спонукало автора до написання даної статті.

Метою є дослідження екологічної публіцистики 1990-х рр., як одного з важливих проявів та інструментів формування громадянського суспільства в Україні.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

З розвитком екологічної публіцистики чимало науковців присвятили багато робіт з дослідження впливу екопубліцистики на формування громадської думки та свідомості. У числі перших Ганна Гопко, яка написала дисертацію «Екологічна публіцистика: світоглядний аспект (на прикладі зарубіжних та українських видань 1992 – 2008 рр.)» (Гопко, 2009, с. 15) метою якої був комплексний аналіз екологічної публіцистики, з'ясування тенденцій висвітлення проблем довкілля, ролі матеріалів екологічної спрямованості у ЗМІ в запобіганні катастрофам,

формуванні екологічної культури. Окрім неї, цій тематиці присвятили низку цікавих публікацій О. Чорна («Особливості функціонування поняття «безпека / bezpečnost» в сучасній публіцистиці») (Чорна, 2012, с. 161-167), К. Кириленко («Екологічна проблематика в контексті сучасних культурологічних досліджень») (Кириленко, 2015, с. 19-29), О. Жихарєва («Аспекти дослідження екологічного дискурсу») (Жихарєва, 2013, с. 53-56), М. Ткачук («Людина і природа в українській літературі крізь призму екокритики») (Ткачук, 2011, с. 52-56) та інші. Загалом можна констатувати, що на сьогодні більш-менш ґрунтовно проаналізована екологічна публіцистика, однак на мій погляд, ще недостатньо виявлена роль екологічної публіцистики у формуванні громадянського суспільства та сталої економіки.

Результати дослідження.

Погіршення навколишнього середовища – гостра проблема, що існувала роками і особливо проявилася в індустріальну й постіндустріальну епохи. Одними з перших, хто звернув увагу на висвітлення цієї проблеми, були українські публіцисти: письменники, журналісти, громадські діячі, науковці та ін. Широку трибуну для відповідних публіцистичних виступів надали їм такі українські часописи та ЗМІ, як: «Літературна Україна», «Всесвіт», «Дніпро», «Віче» та інші. З другої половини 1980-х рр. у них постійно з'являються публікації на теми Чорнобильської аварії, збереження водойм, ґрунтів, лісів, чистого повітря. Постійно підіймаються теми любові до рідної природи, до рідного краю, дбайливого ставлення до природних багатств Батьківщини.

Саме у публіцистиці вперше було гучно заявлено про те, що природа, навколишній світ знаходяться у великій небезпеці, що країні та й усьому світові загрожує техногенна катастрофа, а у перспективі й загибель людської цивілізації, якщо уряди країн не вживатимуть належних заходів.

Після розпаду Радянського Союзу продовжується висвітлення питання про Чорнобильську катастрофу. Зокрема, у газеті «Літературна Україна» писав на цю тему Роман Лубківський («Духовний Чорнобиль. Від трагедії до національної консолідації»), Любов Ковалевська («Четвертий енергоблок, або як оберігали людей і честь мундира»), Осип Зінкевич («У Чорнобильській зоні»), Тетяна Сікачина («Чорнобильський проект МАГАТЕ») та ін. Зокрема, О. Зінкевич описував свої спогади від поїздки в «зону» так: «Стоять будівлі, хати, колгоспні господарства, загороди – і ніде жодної живої душі. Кругом – болюча тиша» (Зінкевич, 1992, с. 8). Р. Лубківський в своєму виступі в Українському інституті Америки зазначав: «Чорнобиль здетонував волю народу до громадянської непокори... Культурологічні, екологічні, нові естетичні потреби викликали до життя цілий букет товариств і асоціацій, таких, як Товариство Лева, «Зелений світ» і багато інших.» (Лубківський, 1991, с. 2).

Т. Сікачина звернула увагу на бездіяльність Міжнародної організації МАГАТЕ, «Зрозуміло, інтереси тепер незалежних України та Білорусі не могли буди захищені корумпованої міжнародною організацією. Адже відомо, що за сумою внесків у МАГАТЕ колишній злидень СРСР посідав одне з перших місць» (Сікачина, 1992, с. 6). Авторка зазначала, що некоректність поданих висновків з проведених досліджень призвело до заспокоїливого характеру та відвернуло увагу від питання Чорнобиля світового товариства.

Л. Ковалевська описала перші дні аварії та бездіяльність влади роками. Зі слів телеоператора Олега Мاستинського вона писала: «Я ходив по станції – і до мене не було нікому ніякого діла. Заходив у допоміжні приміщення – там ще громадилося будівельне сміття. Дісталися до центрального пункту, входжу – на табло горить напис «АВАРІЯ!». Не хвилюйтеся, кажуть, все, як слід» фізпуск – це завантаження реактора, і не варто звертати жодної уваги.» (Ковалевська, 1991, с. 2). Описувала й те як влада ігнорувала та приховувала реальні дані вимірів, відправляю на атомну станцію персонал.

Публіцисти звернули увагу на небезпечний стан довкілля в Україні й що нашій державі необхідно відмовитися від застарілої економічної парадигми, розробити програму формування екологічної культури населення. Зокрема, про це писав Олександр Стегній. Він намагався пояснити на прикладі країн Заходу, що взаємовідносини «людина – природа» базуються на екологічно-економічному принципі природокористування, що за рахунок мінімального порушення природного середовища, можна отримати найбільших економічних результатів. І особливо важливо це для такої молодої держави, як Україна. «Або ми обираємо технократизм, або взаємовідносини «людина – природа» (Стегній, 1995, с. 86-93) – палко виголошував О. Стегній.

Тему екологічної безпеки продовжив Анатолій Качинський, який зазначав: «Ми не можемо нехтувати ще однією особливістю нинішньої політики екологічної безпеки України, котра визначається не тільки масштабами завдань, що виникають, а й специфікою їх розв'язання в умовах переходу до ринку. Мовиться про можливість виникнення на якийсь час реальної загрози в результаті комбінації політичних або інших факторів на таких формах ринкової економіки, які підриватимуть екологічну безпеку» (Качинський, 1995, с. 94-100).

Питання про вимирання населення в Україні у зв'язку з погіршенням екології гостро підняв Сергій Плачинда в праці «Україна в небезпеці» в 1991 р. Відомий письменник з біллу писав про людей, котрі працюють в екологічно шкідливих умовах, а таким є 96% робітників і селян. «Зокрема, в чорній та вугільній промисловості України працює 51% від загальної кількості робітників цих галузей Союзу, а

на підземних роботах – 58%» (Плачинда, 1991, с. 3), – зазначив він. Екологічно шкідливим є суперфосфатні заводи, підприємства з виготовлення свинячої шкіросировини, синтетичних й дубильних екстрактів, які отруюють людей та навколишнє середовище. Письменник звернув увагу на особливо велику смертність у сільській місцевості. На його думку, в зоні справжнього екологічного лиха опинилися села Херсонщини, Запоріжжя, Одещини.

Важливу роль у формуванні громадської думки з охорони навколишнього середовища та актуалізації екологічного питання відіграла Концепція сталого розвитку, яку було розроблено ще у 1980-х рр. XX ст. та приймається на п'ять років. У 1992 р. була проведена Міжнародна конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро. Вона включила в себе екологічну, економічну та соціальну складові. Оцінюючи велику роль зазначеного документу Юрій Соломатін особливо відмітив те, що у документі чітко сказано, що нинішня модель розвитку світової економіки веде до катастрофи і проголошено необхідність переходу до суспільства сталого розвитку.

Одна з проблема, яка привернула увагу учасників – демографічний вибух на планеті. Величезна кількість організацій, які займаються екологією, заявили, що першочерговим завданням захисту навколишнього середовища, має стати обмеження приросту населення. Однак гуманного розв'язання цієї проблеми не існує.

Ще один сценарій – коли одна з наддержав оголошує зоною своїх інтересів будь-який регіон планети й погрожує незгодним використанням військової сили. Суспільство сталого розвитку, яке пропонується, – суспільство соціальної справедливості, де інтереси майбутніх поколінь враховуються так само, як і інтереси тих хто живе зараз (Соломатін, 1995, с. 80-85).

Окрім Ю. Соломатіна питанням висвітлення екологічної політики стала Тетяна Гардашук. Питанням національної політики є перехід до збалансованого розвитку, у результаті якого поліпшення життя людей не супроводжується порушенням функцій природних систем. В Україні збереглися унікальні природні системи та комплекси, саме вони й становлять природну компоненту екологічного відродження. Необхідно брати до уваги національні, регіональні, корпоративні та інші інтереси для узгодження використання природних ресурсів, а також встановити міру відповідальності. Окрім цього, як зазначала Т. Гардашук, сучасна екологічна політика має відрізнятися від попередніх: «Вона має вийти за межі традиційного спектра «ліве-праве», або «капіталізм-комунізм», оскільки практика довела, що жодній системі не вдалося уникнути екологічних проблем» (Гардашук, 1997, с. 99-108). Отже, завданням національної екологічної політики

є, з одного боку, максимальне збереження природніх компонентів, з іншого – відтворення деградованих екосистем.

Важливим для екологічної політики є процес комунікації. Саме процес комунікації між органами виконавчої влади регіонального та національного рівня описав Олександр Стегній у своїй статті. На стадії формування політики щодо захисту навколишнього середовища, комунікаційна діяльність може підвищити розуміння з боку громадськості та створити широку базу підтримки з цих питань. Особливе значення мають такі методи, як дослідження, соціальні відносини, практика. Безперечно, більшість дій з комунікацій повинні бути заздалегідь сплановані, а отже політичні інструменти будуть функціонувати краще, якщо про їх суть правильно інформувати цільові групи (Стегній, 1998, с. 88-94).

Аналіз антропогенного впливу на природні екосистеми показав, що деградація довкілля України набула шаленої швидкості. Саме тому було прийнято Проект концепції національної безпеки України, про який у своїй статті проаналізували Анатолій Качинський та Павло Загороднюк. Розглянули загальні принципи функціонування сталої економіки, одним з головних є те, що безпека людини та стан навколишнього середовища – одна з найважливіших характеристик життя, інтереси в сфері екологічної безпеки, загрози, які можуть виникнути як навмисно так і ненавмисно та екологічну політику. Усі ці елементи повинні бути пов'язані між собою задля захищеності життєво важливих інтересів людини, довкілля та держави від потенційних загроз (Качинський, 1998, с. 94-100).

Набуло актуальності питання про збереження родючих українських чорноземів, чому присвячено чимало публікацій. Зокрема публікація доктора сільськогосподарських наук Миколи Городнія «Земля: не спізнитися з віддачею боргів». Сільськогосподарське виробництво давно стало одним із могутніх факторів негативної екологічної дії. М. Городній розглядає забруднення водойм внаслідок внесення в ґрунти мінеральних добрив та пестицидів при зливів з ґрунту поверхневих стоків, винос скидними дренажними системами, а також при авіаобробці посівів. Також звернув увагу, що в зоні забруднення опинилися сінокоси та пасовища. Нагромадження радіонуклідів у травах, на торф'яних ґрунтах у десятки разів більше, ніж на піщаних ґрунтах. Невирішеною залишається й проблема утилізації гнійових стоків з великих тваринницьких комплексів (Городній, 1996, с. 81-90).

Питання про збереження водойм розкрили Анатолій Гатненко та Володимир Чуйко у статті «Річка, яка тече через серце кожного українця», що була надрукована в 1994 р. у часописі «Дніпро». Вони висвітлювали засідання «круглого столу» Міністерства

охорони навколишнього природного середовища. Питання стосувалися критичного стану басейну річка Дніпро та шляхам розв'язання проблеми. На засіданні Віталій Поліщук, завідувач лабораторії біогеографії Інституту зоології АН України, зазначив, що в зв'язку з гідробудівництвом, меліорацією, внесенням в ґрунти хімікатів, забруднення промисловими та побутовими відходами, мала кількість очисних споруд призвели до непридатного стану підземні та поверхневі води. Слід зауважити, що порятунок Дніпра включає цілий комплекс заходів як з боку держави, так і з боку кожного громадянина (Гатненко, 1994, с. 74-81).

Народний депутат України Георгій Філіпчук теж звернув увагу на проблеми водойм України. У своїй статті він описує погіршення стану великих та малих річок під час перекриття Дніпра греблями ГЕС. Відмирання водоростей та інших організмів викликає спалахи розвитку паразитів та загрозливих інфекцій, насичує водоймища токсинами. Негативні наслідки гідробудівництва призвели до осушення основних прощ українських боліт, осушені заплави річок, набудована величезна кількість запруд. «Всі «врятовані» річки, та якщо їх ще «розчистили від мулу», перестали бути річками» (Філіпчук, 1994, с. 96-106) – зазначає Г. Філіпчук.

Окрім цього, гостро постає питання знешкодження і утилізації радіоактивних відходів, так званого ядерного паливного циклу. «Спочатку відбирали глухі місця, де складували контейнери, скидали їх у море, топили разом з старими суднами, заливали контейнери з радіацією бетоном, але радіація швидко виходила з-під контролю» (Філіпчук, 1994, с. 96-106) – пише він. Це одна з найнерозв'язаніших проблем і жоден атомник досі не може дати відповідь на питання – де і як їх зберігати.

Важливим є також охорона лісів, раціональне використання лісних багатств, запровадження ефективних лісоексплуатаційних заходів. Низку статей присвятив цій темі Андрій Бобко, який звернув увагу на те, що в країні не вистачає спеціалістів, які займалися б вивченням стану лісів, не має установи, котра розробляла б нормативи по таксації лісу, по удосконаленню оцінки змін, що відбуваються у лісовому господарстві (Бобко, 1994, с. 70-78). Також через непередбачувану, хаотичну вирубку значних лісових масивів перестигла деревина починає свій природний розпад. Тож відновлення лісів є одним з найголовніших завдань нашого суспільства (Бобко, 1993, с. 56-71).

Окрім публіцистів, важливу роль у формуванні екологічної думки відігравала художня література. Література буває публіцистичною, публіцистика – художньою. Література навіть високого художнього гатунку може мати такі ознаки публіцистики як відображення сучасних подій; написано на актуальну тему, «на злобу дня»; чітко визначена громадянська позиція авторська позиція; спонукання читача до

активних дій; емоційний стиль викладення матеріалу. Між такою літературою та публіцистикою не існує стіни. Письменнику, як і публіцистові потрібна мужність та сміливість для постановки важливих дискусійних питань.

Починаючи від усної народної творчості закінчуючи художніми творами Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського, Л. Костенко, Олесь Гончара та інших, є краса природи, її гармонія, любов, дружба в людських взаємовідносинах, праця і творчість.

Одним із перших письменників ХХ ст. був Олесь Гончар, який відверто поставив екологічне питання ще наприкінці 1960-х рр. у знаменитому романі «Собор», який був передрукований в 1992 році і набув саме в цей час неабиякої популярності. Видатний письменник порушив найактуальніші проблеми свого часу, зокрема проблему екології. Ця проблема втілюється в образі Володьки Лободи, а також через зображення заводів. Крім нелюбові до пам'яток культури, особливу зацікавленість виявляє перед питанням меліорації, адже вода, земля беззахисні перед його «новаторством». Він поспішає виявити ініціативу, щоб не прогавити свій шанс. Йому байдуже чи осушити плавні чи перетворити його на болото. Тільки б він був уславлений як ініціатор і натхненник цього перетворення. Його очі блищать жадобою влади. Він рідного батька готовий промінати на кар'єру, собор – пам'ятку історії розвалити, аби тільки піднятися на щабель вище. Йому начхати на красу, на ідеали, на людей і рідну землю. Він хоче тільки влади (Гончар, 2001, с. 336).

Особливого багатоаспектного прочитання вимагає поезія Ліни Костенко, у творчості якої сутність цілості відкривається із окремого, звичного і зрозумілого на перший погляд. Спокій і лагідність тону початкових рядків чарівної мініатюри Ліни Костенко бере читача в полон безповоротно. Особливе, особистісне бачення навколишнього як живого й рівного собі, де спілкування tet-a-tet стає не просто можливим, а й необхідним. Поетичні твори Л. Костенко сповнені болю за сплюндровану природу та повні надії на розум та гуманність людини, в одному з уривків «Летючих катренів» вона пише:

«Ми – атомні заложники прогресу
Вже в нас нема ні лісу
Ні небес
Так і живем
Од стресу і до стресу
Абетку смерті маємо – АЕС
Ще назва є, а річки вже немає.
Усохли верби, вижовкли рови,
І дика качка тоскно обминає
Рудиментарні залишки багви.»

(Костенко, 1989, с. 559).

Своєрідне розкриття духовного світу персонажа, витоки його людяності простежує Ю. Яновський у

романі «Вершники», подаючи у новелі «дитинство» умови формування світогляду Данила Чабана. Романтична, лірично-поетична душа малого хлопчика розкривається саме через сприйняття природи, що його оточує, а це – дикий степ, що «простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск...» (Яновський, 2009, с. 272).

Окреме місце у художній літературі 1990-х рр. посідає література присвячена Чорнобильській катастрофі. Поема Івана Драча «Чорнобильська Мадонна» є одним з найвизначніших творів, який розкриває проблему самої трагедії. Головною темою є зображення наслідків подій через призму людського горя. До цього, починаючи з часів Відродження, образ Мадонни зображували, як щось світле та радісне. У Драча Мадонна – збожевіла мати, якій так і не вдалося народити сина. Мадонна – символ самої України, втілення материнського горя. Сповнений тривоги, відчаю і навіть гніву пролог до поеми:

Я заздрю всім, у кого є слова.
Немає в мене слів. Розстріляні до слова.
Мовчання тяжко душу залива.
Ословленість дурна і випадкова
(Драч, 2002, с. 31).

Для Драча пошуки слів – це передусім пошуки відповіді на запитання: "Що робити?", "Хто винен?". У своїй поемі він стверджував, що кожен з людей не має права знущатися над природою і всі ми несемо відповідальність за те, що сталося.

Поет Борис Олійник написав поему «Сім», котру присвятив пам'яті героїв-пожежників та кінорежисера В. Шевченка:

Де ви тепер,
Матерів своїх діти,
Колисаєте сон?
...Вдарило в очі світло,
Ясніше тисячі сонць
(Олійник, 1988, с. 96).

Поема «Сім» складається із символічних семи розділів, котрі мають відповідні заголовки. Розділи пов'язані між собою ідейним задумом та образом чорного крука – віщуна смерті. Поет кличе людей зупинитися у своєму безумстві, припинити збройне протистояння всі сили кинути на порятунок землі – спільного людського дому, щоб не дійти до „межі рокової“, коли виросте „гриб сатани“.

Отямся ж нарешті!
Нешадний однаково атом
Що в них над Гудзоном,
що в нас над билинним Дніпром!
Однаково ділиться він до межі рокової.
Чи відаєш ти, що за нею гряде з пелени,
Коли над планетою виросте гриб сатани,
Посіяний сліпо з твоєї гордині людської?!
(Олійник, 1988, с. 96).

У 1989 р. Володимир Яворівський написав

роман «Марія з полином у кінці століття». Трагедія чорнобильської катастрофи розкривається через долю родини Миновичів, батьківська оселя якої знаходилась у селі Городища, розташованого всього за двадцять кілометрів від атомної станції. Автор, нічого не приховуючи і називаючи речі своїми іменами, оприлюднює страшну правду про справжні наміри й шляхи імперії до дешевого збагачення, нехтування Москвою долями України й українців (Яворівський, 2016, с. 203).

Одночасно з В. Яворівським з'являється документальна повість Юрія Щербака «Чорнобиль». Героями повісті стали реальні люди – пожежники, лікарі, вчені, військовослужбовці, робітники. Письменник розкриває подробиці аварії, аналізує факти, особливу увагу зосереджує на причинах, що призвели до вибуху. В своєму творі Ю. Щербак негативно ставиться до оспівування науково-технічної революції, критикує прихильників за безвідповідальність. «Чорнобиль» – це не тільки пронизлива точність у змалюванні подій та обставин, а й глибина узагальнень (Щербак, 1989, с. 223).

Тож у процесі розбудови Української держави роль екопубліцистики значно підвищується. По-перше, екопубліцистика сприяла пробудженню інтересу у населення та підвищенню соціальної активності населення. Так, 10 червня 1990 р. відбувся мітинг присвячений екологічним проблемам Синевирського заповідника, цього ж року екологічний мітинг провели в селищі Солотвино. Найбільш значні акції протесту були проти захоронення токсичних відходів, будівництва хімічних виробництв в поряд із заповідними зонами, пікетували об'єкти підвищеного радіаційного ризику. Активно стали створюватися громадські екологічні організації. Зокрема в період 1991-1995 рр. утворилося близько 300 організацій. У 1991 р. було під впливом неурядових організацій було створено Національний екологічний центр (Стегній, 2001, с. 243).

По-друге, екопубліцистика формувала екологічне мислення у населення. Сприяло розвитку екологічного навчання в закладах освіти. Поряд зі стандартними уроками екологічного виховання, вводиться залучення школярів та вчителів до різних фестивалів, конкурсів екологічних плакатів, літературних творів. Для студентської молоді вводяться заняття та забезпечення екологічною літературою. У 1994 р. у переліку напрямів підготовки фахівців з вищою освітою вперше з'являється окремий напрямок – «Екологія». Згодом професійна екологічна освіта ведеться в напрямках «Екологія й охорона навколишнього середовища», «Прикладна екологія» (по галузях) і «Експлуатація апаратури контролю навколишнього середовища». Підготовка спеціалістів-екологів здійснюється більше ніж у 60 вищих навчальних закладах різного рівня акредитації, що призводить до збільшення абітурієнтів та спеціалістів в сфері

охорони навколишнього середовища. Розроблюється велика кількість навчальних програм, підготовлено та надруковано декілька десятків підручників з екологічної тематики (Кірейцева, 2017, с. 6).

По-третє, публіцистика спонукала державні органи до прийняття рішень щодо покращення екологічного становища в умовах сталого розвитку. Зокрема, у 1997 р. було видано Розпорядження президента України «Про еколого-економічний експеримент у містах Кривий Ріг, Дніпродзержинськ та Маріуполь. Зокрема Дніпропетровською обласною радою було затверджено програми природоохоронних заходів виходу з екологічної кризи міст Кривий Ріг та Дніпродзержинськ. Програма включала в себе декілька блоків: заходи щодо поліпшення радіаційного стану в місті; поліпшення якості питної води, поверхневих та підземних вод; утилізації відходів та очищення території міста; охорона та раціональне використання земель, рослинних та тваринних ресурсів (Про еколого-економічний, 1997). В 1990-х рр. починається розробка Податкового кодексу України, в який входить розділ «Екологічний податок». Окрім цього приймається один з головних законів України «Про охорону навколишнього природного середовища» (Про охорону навколишнього, 1991), закони «Про охорону атмосферного повітря» (Про охорону атмосферного, 1992), «Водний кодекс України» (Водний кодекс, 1995), «Про Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами» (Про Загальнодержавну, 2000), «Про об'єкти підвищеної небезпеки» (Про об'єкти, 2001) та низка інших спрямована на збереження довкілля.

Висновки.

Напринці ХХ ст. в Україні, як і у більшості розвинутих країн світу, різко загострилася екологічна проблема, лише частка якої була пов'язана з Чорнобильською аврією 1986 р. У числі перших, хто сповістив населення України про велику біду, що насувається на нас, були діячі культури і науки, які терміново почали оволодівати публіцистичним жанром художньої творчості. Більше того – в Україні дуже швидко виокремлюється такий літературний жанр, як екологічна публіцистика.

Екологічна публіцистика, як один з різновидів публіцистики, висвітлює гострі екологічні проблеми, впливає на погляди та формує свідомість. Публіцисти переконані, що суспільство має звернути увагу на екологічну кризу та відновити рівновагу між людьми та природою. Остеронь не стояла й художня література. Багато творів присвячено оспівуванню краси природи, проблемам та збереженню довкілля. Письменнику, як і публіцистові потрібна мужність та сміливість для постановки важливих дискусійних питань.

Публіцистика тісно пов'язана з художньою літературою, адже література буває публіцистичною, а публіцистика – художньою. Саме комбінований

вплив екопубліцистики та високоякісної художньої літератури мав великий синергетичний ефект, що пробудив активність екологічної політичної еліти, породив рух партій екологічного спрямування, сприяв формуванню екологічної культури широких верств населення. Велика кількість публікацій та творів екологічної тематики спонукає громадськість до рішучих дій. По-перше, підвищується соціальна активність населення. Більше проводиться виступів за збереження навколишнього середовища, за заборону використання токсичних речовин, за розбудову промисловості та ін. По-друге, виникає інтерес у громадськості об'єднуватися в організації екологічного спрямування, котрі згодом перетворюються на політичні партії. По-третє, сприяла розвитку екологічної освіти. Більше уваги

приділяється шкільному вихованню, а у вишах відкривається новий напрям підготовки спеціалістів «Екологія». По-четверте, діяльність громадськості пробудила уряд до рішучих дій по збереженню навколишнього середовища. Першим та головним приймається закон «Про охорону навколишнього природного середовища», з якого згодом Верховна Рада України розробляє ще низку законів по збереженню довкілля, в Податковий кодекс України вводиться окремий розділ «Екологічний податок», розробляються програми виходу з екологічної кризи в найбільш забруднених містах України. Дедалі більше українців свідомо бореться за збереження природи, чистоту навколишнього середовища, отже, й за виживання людини.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бобко, А. (1993). Ліс – не тільки дар природи. *Віче*, (1), 56-71.
- Бобко, А. (1994). За деревами побачити ліс. *Віче*, (7), 70-78.
- Водний кодекс України. № 213/95-ВР (2023). Кодекс України. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-vr#Text>
- Гардашук, Т. (1997). Довкілля – без гарантій збереження. *Віче*, (5), 99-108.
- Гатненко, А. (1994). Річка, яка тече через серце кожного українця. *Віче*, (1), 74-81.
- Гончар, О. (2001). *Собор*. Наукова думка.
- Гопко, Г. (2009). *Екологічна публіцистика: Світоглядний аспект (на прикладі зарубіжних та українських видань 1992 – 2008 рр.)*. (Автореф. дисертація, Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського.
- Городній, М. (1996). Земля не спізниться з віддачею боргів. *Віче*, (7), 81-90.
- Драч, І. (2002). *Чорнобильська мадонна*. Фоліо.
- Жихарева, О. (2013). Аспекти дослідження екологічного дискурсу. *Нова філологія*, (55), 53-56.
- Здоровега, В. (1969). *У майстерні публіциста. Проблеми теорії, психології, публіцистичної майстерності*. Львівський університет.
- Зінкевич, О. (1992, 21.05). У Чорнобильській зоні. *Літературна Україна*, (20), 8.
- Качинський, А. (1995). Балансування на межі ризику. *Віче*, (1), 94-100.
- Качинський, А., & Завгороднюк, П. (1998). Без наукових засад екобезпеку не вибудуєш. *Віче*, (1), 94-100.
- Кириленко, К. (2015). Екологічна проблематика в контексті сучасних культурологічних досліджень. *Культура і мистецтво у сучасному світі*, (16), 19-29.
- Кірейцева, Г., & Нікітюк, М. (2017). Екологічна освіта в контексті сталого розвитку України. *XIII Всеукраїнська наукова on-line конференція студентів, магістрів та аспірантів з міжнародною участю “Сучасні проблеми екології”* (с. 68). Житомирський державний технологічний університет.
- Ковалевська, Л. (1991, 25 квітня). Четвертий енергоблок або як оберігали людей і честь мундира. *Літературна Україна*, (17), 2.
- Костенко, Л. (1989). *Вибране*. Дніпро.
- Лубківський, Р. (1991, 13 червня). Духовний Чорнобиль. Від трагедії до національної консолідації. *Літературна Україна*, (24), 2.
- Олійник, Б. (1988). *Сім. Радянський письменник*.
- Плачинда, С. (1991, 14 березня). Україна в небезпеці. *Літературна Україна*, (11), 3.
- Про еколого-економічний експеримент у містах Кривий Ріг, Дніпродзержинськ та Маріуполь. № 235/97-рп. (2005). *Розпорядження Президента України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235/97-rp#Text>
- Про Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами. № 1947-III. (2000). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1947-14#Text>
- Про об'єкти підвищеної небезпеки. № 2245-III (2023). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2245-14#Text>
- Про охорону атмосферного повітря. № 2707-XII. (2023). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text>
- Про охорону навколишнього природного середовища. № 1264-XII (2023). *Закон України*. Відновлено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
- Сікачина, Т. (1992, 9 липня). Чорнобильський проект МАГАТЕ. *Літературна Україна*, (26), 6.
- Соломатін, Ю. (1995). "Sex wars" чи суспільство сталого розвитку? *Віче*, (1), 80-85.
- Стегній, О. (1995). Україна перед вибором: Технократизм чи гармонія з природою. *Віче*, (1), 86-93.
- Стегній, О. (1998). Комунікація як інструмент екологічної політики. *Віче*, (8), 96-106.
- Стегній, О. (2001). *Екологічний рух в Україні: Соціологічний аналіз*. КМ Академія.
- Ткачук, М. (2011). Людина і природа в українській літературі кризь призму екокритики. *Дивослово*, (6), 52-56.
- Філіпчук, Г. (1994). Зберегти – значить радикально відновити. *Віче*, (7), 96-106.
- Чорна, О. (2012). Особливості функціонування поняття «безпека / bezpečnost» в сучасній публіцистиці. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*, (19), 161-167.
- Щербак, Ю. (1989). *Чорнобиль. Документальна повість*. Дніпро.
- Яворівський, В. (2006). *Марія з полином у кінці століття*. Фоліо.
- Яновський, Ю. (2009). *Вершини. Чотири шаблі*. Школа.

REFERENCES

- About atmospheric air protection. No. 2707-XII. (2023). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text>
- About environmental protection. No. 1264-XII (2023). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
- About objects of increased danger. No. 2245-III (2023). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2245-14#Text>
- About the ecological and economic experiment in the cities of Kryvyi Rih, Dniprodzerzhynsk and Mariupol. No. 235/97-rp. (2005). *Decree of the President of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235/97-rp#Text>
- About the National Program for the Management of Toxic Waste. No. 1947-III. (2000). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1947-14#Text>
- Bobko, A. (1993). The forest is not only a gift of nature. *Viche*, (1), 56-71.
- Bobko, A. (1994). See the forest for the trees. *Viche*, (7), 70-78.
- Chorna, O. (2012). Peculiarities of the functioning of the concept of "security / safety" in modern journalism. *Comparative studies of Slavic languages and literatures. In memory of Academician Leonid Bulakhovsky*, (19), 161-167.
- Drach, I. (2002). *Chernobyl Madonna*. Folio.
- Filipchuk, G. (1994). To save means to radically restore. *Viche*, (7), 96-106.
- Gatnenko, A. (1994). A river that flows through the heart of every Ukrainian. *Viche*, (1), 74-81.
- Hardashuk, T. (1997). Environment – without guarantees of preservation. *Viche*, (5), 99-108.
- Honchar, O. (2001). *Cathedral*. Scientific thought.
- Hopko, G. (2009). *Environmental journalism: Worldview aspect (on the example of foreign and Ukrainian publications from 1992 to 2008)*. (Author's dissertation, Taras Shevchenko Kyiv National University). National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi.
- Horodny, M. (1996). The Earth will not be late in repaying its debts. *Viche*, (7), 81-90.
- Kaczynskii, A. (1995). Balancing on the edge of risk. *Viche*, (1), 94-100.
- Kaczynskii, A., & Zavhorodniuk, P. (1998). You cannot build eco-security without scientific foundations. *Viche*, (1), 94-100.
- Kireitseva, G., & Nikityuk, M. (2017). Environmental education in the context of sustainable development of Ukraine. *XIII All-Ukrainian scientific on-line conference of students, masters and postgraduate students with international participation "Modern problems of ecology"* (p. 68). Zhytomyr State Technological University.
- Kostenko, L. (1989). *Selected*. Dnipro
- Kovalevska, L. (1991, April 25). The fourth power unit or how people and the honor of the uniform were protected. *Literary Ukraine*, (17), 2.
- Kyrylenko, K. (2015). Environmental problems in the context of modern cultural studies. *Culture and art in the modern world*, (16), 19-29.
- Lubkivskyi, R. (1991, June 13). Spiritual Chernobyl. From tragedy to national consolidation. *Literary Ukraine*, (24), 2.
- Oliynyk, B. (1988). *Seven*. Soviet writer.
- Plachinda, S. (1991, March 14). Ukraine is in danger. *Literary Ukraine*, (11), 3.
- Shcherbak, Yu. (1989). *Chernobyl Documentary story*. Dnipro
- Sikachyna, T. (1992, July 9). Chernobyl project of the IAEA. *Literary Ukraine*, (26), 6.
- Solomatin, Yu. (1995). "Sex wars" or a society of sustainable development? *Viche*, (1), 80-85.
- Stegnii, O. (1995). Ukraine faces a choice: Technocracy or harmony with nature. *Viche*, (1), 86-93.
- Stegnii, O. (1998). Communication as a tool of environmental policy. *Viche*, (8), 96-106.
- Stegnii, O. (2001). *Ecological movement in Ukraine: Sociological analysis*. KM Academy.
- Tkachuk, M. (2011). Man and nature in Ukrainian literature through the prism of ecocriticism. *Divoslovo*, (6), 52-56.
- Water Code of Ukraine. No. 213/95-BP (2023). *Law of Ukraine*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-bp#Text>
- Yanovsky, Yu. (2009). *Riders Four sabers*. School.
- Yavorivskyi, V. (2006). *Maria with wormwood at the end of the century*. Folio.
- Zdorovega, V. (1969). *In the publicist's workshop. Problems of theory, psychology, journalistic skills*. Lviv University.
- Zhikhareva, O. (2013). Aspects of environmental discourse research. *New Philology*, (55), 53-56.
- Zinkevich, O. (1992, 21.05). In the Chernobyl zone. *Literary Ukraine*, (20), 8.

Bibliometric Analysis of Aziz Aliyev's Legacy, the Outstanding Statesman and Scholar

UDC 004.91(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723130>**Bayramova Irada**Ph.D., Teacher, <https://orcid.org/0000-0001-7007-3318>, Irade8@gmail.com**Jabrayilova Aysun**Master's student, <https://orcid.org/0009-0003-2933-9219>, aysun.cebrayil@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

The focus of the article is the bibliometric analysis of document resources regarding the legacy of Aziz Aliyev, a distinguished scientist, statesman, and healthcare organizer. A bibliometric analysis of books and articles was conducted as the initial step in the document resources. A statistical classification of sources by year is given in the analysis. At present, the research works of the outstanding personality Aziz Mammadkarimoglu Aliyev are one of the current trends. As a result, there has been an increase in the number of academicians' research works in recent years. It is possible to conduct a bibliometric analysis in various fields of science. More and more bibliometric studies are being conducted in recent times. Bibliometric analysis of research works can be thought of as a kind of personal evaluation used to assess the scientific value of these works. Bibliometric analysis can be done in several directions. This includes number of articles, citation index, h-index, number of articles published in the journal etc (Ismayilov, Ismayilov, & Mammadova, 2019).

We can state that we can perform a bibliometric analysis with any individual based on the scientific literature in the field by following these steps:

Initially, ascertain the course of the person-related topic,

Collect primary sources about the heritage of this personality. It can be a book, article, conference material, etc.

Analyze and systematize the collected materials with statistical methods

Review the analysis accurately and in detail

Apply to appropriate journals or conferences for the publication of research material prepared based on results (Ismayilov, Mahammadli, & Gasimli, 2023).

In modern times, the increase in the number of bibliometric analyzes is related to the development of information and communication technologies. It should be noted that the increase in the number of bibliometric analyzes coincides with the beginning of the last century. It is this rapid growth that plays an important role in the development of bibliometrics. In recent times, bibliometric analysis is mainly understood as a system of methods that quantitatively shows data in the intended direction using certain indicators in a professional environment (Almind, & Ingwersen, 1997).

The bibliometric analysis of the works of a prominent scientist shows the importance of his legacy and activity. This makes it possible to clarify the position of the scientist in the society (Garfield, 1955).

Keywords: Aziz Aliyev, research works, bibliometric analysis, databases

Бібліометричний аналіз спадщини Азіза Алієва, видатного державного діяча та вченого

Байрамова Ірада, Джабраїлова Айсун*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

У статті присвячено бібліометричний аналіз документних ресурсів щодо спадщини Азіза Алієва, видатного вченого, державного діяча, організатора охорони здоров'я. На початковому етапі документних ресурсів було проведено бібліометричний аналіз книг і статей. В аналізі подано статистичну класифікацію джерел за роками. Нині дослідження видатної особистості Азіза Мамедкаримоглу Алієва є одним із актуальних напрямків. Як наслідок, за останні роки спостерігається збільшення кількості наукових робіт академіків. Проводити бібліометричний аналіз можна в різних галузях науки. Останнім часом все частіше проводяться бібліометричні дослідження. Бібліометричний аналіз дослідницьких робіт можна розглядати як своєрідну особисту оцінку, яка використовується для оцінки наукової цінності цих робіт. Бібліометричний аналіз можна проводити в кількох напрямках. Це включає кількість статей, індекс цитування, h-індекс, кількість статей, опублікованих у журналі тощо (Ismayilov, Ismayilov, & Mammadova, 2019).

Ми можемо стверджувати, що ми можемо виконати бібліометричний аналіз будь-якої особи на основі наукової літератури в галузі, виконавши такі кроки:

- Спочатку з'ясуйте хід особистісної теми;

- Зберіть першоджерела про спадщину цієї особистості. Це може бути книга, стаття, матеріал конференції тощо;

- Проаналізувати та систематизувати зібрані матеріали статистичними методами;

- Перегляньте аналіз точно та детально;

- Звертатися до відповідних журналів або конференцій для публікації дослідницького матеріалу, підготовленого на основі результатів (Ismayilov, Mahammadli, & Gasimli, 2023).

У наш час збільшення кількості бібліометричних аналізів пов'язане з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. Слід зазначити, що збільшення кількості бібліометричних аналізів збігається з початком минулого століття. Саме це швидке зростання відіграє важливу роль у розвитку бібліометрії. Останнім часом під бібліометричним аналізом переважно розуміють систему методів, яка кількісно показує дані в наміченому напрямку за допомогою певних показників у професійному середовищі (Almind, & Ingwersen, 1997).

Бібліометричний аналіз праць видатного вченого свідчить про важливість його спадщини та діяльності. Це дає змогу з'ясувати позицію вченого в суспільстві (Garfield, 1955).

Ключові слова: Азіз Алієв, дослідницькі роботи, бібліометричний аналіз, бази даних

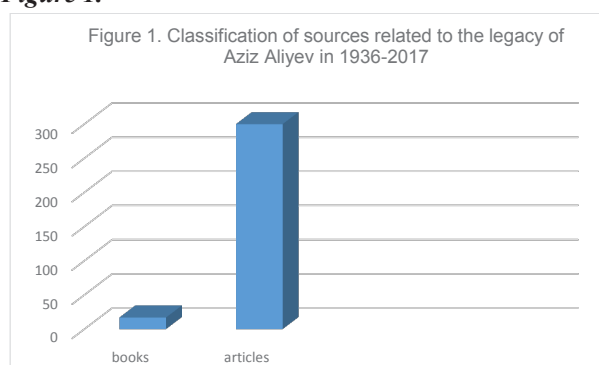
Introduction.

In modern times, indexes and databases about the legacy of Professor Aziz Aliyev create conditions for conducting bibliometric analyzes in this field (Afandiyev, İsmayilov, & Yusifova, 2023). By involving the development direction of the professor's scientific activity, his contributions to medical science, the research works of the academician, and the works dedicated to him in the bibliometric analysis, we can obtain fundamental conclusions about the current state of his scientific heritage (İsmayilov, & Khalafova, 2023). In modern times, the bibliographic indexes and databases prepared about Professor Aziz Aliyev create conditions for conducting bibliometric analyzes in this field (İsmayilov, 2022).

Based on the conducted analysis, the authors who wrote the most about the legacy of the academician, the most cited articles, journals are systematized and described in the form of bibliometric schemes (İsmayilov, & Khalafova, 2022a).

Main part.

The classification of sources about the heritage of Aziz Aliyev during the years 1936-2017 is given in **Figure 1**.

As can be seen from the comparative analysis of these sources, the number of published articles on the academician's legacy is approximately 17.6 times greater than the number of books (İsmayilov, & Khalafova, 2022b).

The bibliometric analysis of scientific sources authored by the outstanding academician himself, as well as about his life and activities, allows to evaluate these sources in the form of digital data, which is used to monitor the reputation of the professor, the development of his research field. This analysis helps to determine the direction of the articles and books about the academician, which authors write about him, how many times the authors cite to his works, etc (İsmayilov, & Khalafova, 2022c; İsmayilov, & Aliyeva, 2023).

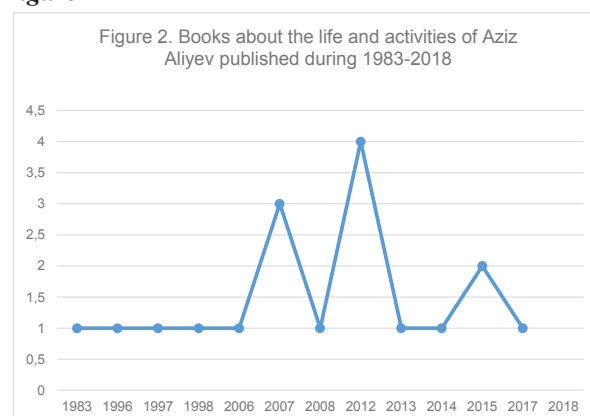
It is possible to benefit from the following sources for bibliometric analysis of Aziz Aliyev.

- Research articles: By deeply studying the articles about the academician, we can get to know his scientific activities in depth (İsmayilov, & Ganbarova, 2022).
- Databases: It is possible to obtain information

about academician Aziz Aliyev with these research databases. In these databases, it is possible to search for articles and books authored by or about the academician. It is also possible to obtain statistical information here (İsmayilov, & Mammadov, 2023), Afandiyev, İsmayilov, & Yusifova, 2023).

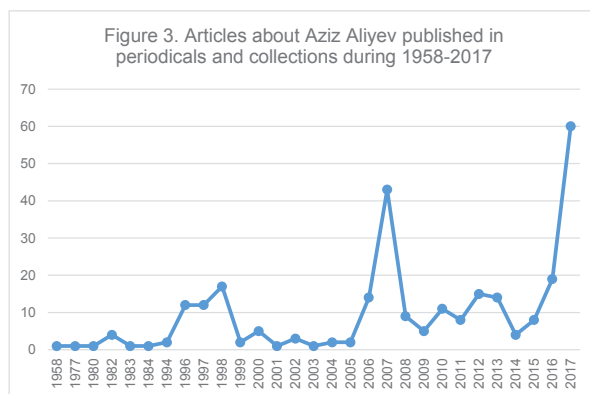
- Internet resources: we can analyze Internet sources, interviews, conference proceedings, official websites about Aziz Aliyev (İsmayilov, & Bayramova, 2022).

The statistics of the books published about the academician obtained using these sources are given in **Figure 2**

As can be seen from Figure 2, during the period 1983-2018, there is an increase in the number of books published about the prominent statesman and scientist Aziz Aliyev, except for 2013 and 2014. It is in these books that we can get acquainted with the great chronicle of Aziz Aliyev's life, political and scientific activities, and his influence on the development of the Republic of Azerbaijan (İsmayilov, Mahammadli, & Khudiyeva, 2022).

When classifying the articles about the professor published in periodicals during the period 1958-2017, a slight increase is observed in 1958-1994. It should be noted that more than 30 conference proceedings and anniversary speeches were included as articles. Although we saw a decrease in 2000, 2001, 2003, 2005 compared to 2007, there is an increase in the number of articles published since (İsmayilov, & Guliyev, 2022) 2015 (**Figure 3**).

Conclusions.

Grouping the articles published between 1958 and 2017 by author, we see that, most of the articles are single-authored. From 2007 to 2017, A. Amiraslanov, R. Mirzazade, R. Hamzatov, G. Garaybeyli, O. Shiraliyev occupy the first 5 places as the most productive authors in publishing articles about academician Aziz Aliyev. The majority of the information in these articles is historical, covering Aziz Aliyev's military leadership and organization, his selfless contributions to Dagestan's development, and his status as a doctor of the people (Ismayilov, & Gasimli, H., 2022).

In general, the articles about the influential statesman can be grouped in two main directions (Ismayilov, & Khudiyeva, 2022):

1. Articles about his life
2. Articles about being an influential statesman, health organizer, great scientist.

Anyone interested in learning more about Aziz Aliyev's career history, military service, political involvement, and life accomplishments should read these articles. The analysis of the topic is not limited to books and articles, it is also possible to obtain detailed statistical information on bibliographic indexes, electronic resources, conference proceedings, official websites, and electronic databases (Ismayilov, Piraliyeva, & Şadlinski, 2022).

Thus, when analyzing the research works Aziz Aliyev, outstanding statesman and scientist, it is known that more resources have started to increase in the last 10 years than in previous years, and the majority of these resources are articles. This shows that the research works of the influential statesman are one of the current scientific directions (Ismayilov, & Sadigova, 2022).

REFERENCES

- Afandiyev, F., İsmayilov, N., & Yusifova, G. (2023). Concept of elementary reality on the horizon of the unity of scientific knowledge. *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 26(3), 34-38.
- Almind, T., & Ingwersen, P. (1997). Informetric analyses on the World Wide Web: Methodological approaches to "webometrics". *Journal of documentation.*, 53(4), 404-421.
- Garfield, E. (1955). Citation indexes for science. A new dimension in documentation through association of ideas. *Science*, 122(3159), 108-111.
- Ismayilov, K., İsmayilov, N., & Mammadova, V. (2019). Library information services in academic libraries of Azerbaijan: a comparative study. *Library Management*, 40(6/7), 461-477.
- Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 1(26), 38-43.
- Ismayilov, N. I., & Aliyeva, G. (2023). Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras). *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 26(3), 165-170.
- Ismayilov, N. I., & Bayramova, İ. (2022). Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 25(3), 70-76.
- Ismayilov, N. I., & Ganbarova, Sh. (2022). Organization and development of document flow on children's literature in Azerbaijan (Second half of the 19th century and the beginning of the 20th century). *Technium Social Sciences*, 34, 654-660.
- Ismayilov, N. I., & Gasimli, H. (2022). The main activities of the Republic's Tourism Information Centers. *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 25(6), 16-22.
- Ismayilov, N. I., & Guliyev, O. (2022). Creation and formation of information resources for children. *Technium Social Sciences*, 36, 735-742.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022a). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Social Sciences Journal*, 33(1), 628-637.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 25(2), 22-28.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022c). The role of digital marketing in the management of library information resources. *Academy review*, 2(57), 194-202.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023). The Modern Situation of Using Bibliometric Methods in Library-Information Activity in the Republic of Azerbaijan. *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 26(2), 106-110.
- Ismayilov, N. I., & Khudiyeva, V. (2022). Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. *Concepts of digitization. Technium Social Sciences*, 35, 593-600.
- Ismayilov, N. I., & Mammadov, A. (2023). National Libraries: Typology, Main Functions and Modern Directions of Development. *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 26(1), 15-20.
- Ismayilov, N. I., & Sadigova, S. (2022). Synergetic foundations of the methodology of modern bibliography. *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 26(5), 45-51.
- Ismayilov, N. I., Mahammadli, D., & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 25(5), 31-34.
- Ismayilov, N. I., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023). Organization, Development and Current Situation of the Document Flow on Tourism in the Regions (Based on the Example of the Shaki-Zagatala Economic Region. *Scientific and Theoretical Almanac "Grani"*, 26(2), 122-127.
- Ismayilov, N. I., Piraliyeva, Y. U., & Şadlinski, E. A. (2022). Tibb elminin informasiya təminatının müasir aspektlər. *Azərbaycan Tibb jurnalı*, 3, 108-111.

Theory and Methodology of Document Flow Research

UDC 930.25:001.89:005.92

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723131>**Mammadova Matanat**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8100-6719>, matanatmammadova@bsu.edu.az**Seyidzade Afet**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8838-8075>, afatseyidzade@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

The life of modern society is very much connected with communication systems. In the framework of this system, large-scale works are being carried out in the field of meeting the information needs of the society. From a professional point of view, various social institutions participate in this process, whose main function is to conduct purposeful work with documents. Scientific organizations, including library-information centers and other bodies deal with the creation and efficient dissemination of useful information.

Historically, libraries are considered to be ancient institutes that fully fulfill their mission in the field of document processing, preservation, and efficient organization of their public use. Over the centuries, it was the libraries that ensured the public use of all the written resources created by mankind. During this period, libraries have done a large amount of scientific-methodical work in order to characterize their type composition and characteristics in order to effectively work with documents. Thus, libraries are by their very nature related to documents. It cannot be otherwise. The material form of the information carrier, the technology of writing and presenting the information is not so fundamentally important, as the socially important information created for the organization of their storage and use in accordance with the interests of the society is the basis of the document concept. It is as a result of this that the science of documentation as a system of scientific-methodical knowledge was born. The importance of document studies is related to the mass production and consumption of documentary information in all areas of social life. Document studies studies any document that stores information as a material object.

Documentary studies, like all sciences, has its own object, methods and means of learning. They depend on the development dynamics of the document flow, the processing and search of necessary documents, the level of development of social institutions involved in the creation and use of documentary information, and other factors. The technology of document studies includes means of information reflection. The main feature of the work of a professional bibliographer, information engineer, and information analyst is that the subject of their professional activity is the world information flow.

In this context, the emergence of the term document studies, the formation of the theory about the document, the modern state of document flow and electronic information resources, their evolution and characteristics are comprehensively analyzed in the article.

Keywords: library, documentation, document flow, theory, methodology, bibliographic information analyzer, semantic structure, axiological structure

Теорія та методологія дослідження документообігу

Мамедова Матанат, Сеїдзаде Афет*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

Життя сучасного суспільства дуже сильно пов'язане з системами зв'язку. В рамках цього ведуться масштабні роботи в галузі задоволення інформаційних потреб суспільства. З професійної точки зору в цьому процесі беруть участь різноманітні соціальні інститути, основна функція яких полягає у веденні цілеспрямованої роботи з документами. Створенням та ефективним розповсюдженням корисної інформації займаються наукові організації, у тому числі бібліотечно-інформаційні центри та інші органи.

Історично бібліотеки вважаються давніми інститутами, які повною мірою виконують свою місію в галузі обробки документів, їх збереження та ефективної організації їх суспільного використання. Протягом століть саме бібліотеки забезпечували публічне використання всіх писемних ресурсів, створених людством. За цей період бібліотеками виконано великий обсяг науково-методичної роботи щодо характеристики їх типового складу та характеристик з метою ефективної роботи з документами. Отже, бібліотеки за своєю природою пов'язані з документами. Інакше бути не може. Не настільки принципово важлива матеріальна форма носія інформації, технологія запису та подання інформації, оскільки в основі документа лежить суспільно важлива інформація, створена для організації їх зберігання та використання відповідно до інтересів суспільства. Саме в результаті цього зародилася наука про документування як система науково-методичних знань. Важливість документознавства пов'язана з масовим виробництвом і споживанням документної інформації в усіх сферах суспільного життя. Документознавство вивчає будь-який документ, який зберігає інформацію як матеріальний об'єкт.

Документознавство, як і всі науки, має свій об'єкт, методи і засоби навчання. Вони залежать від динаміки розвитку документообігу, обробки та пошуку необхідних документів, рівня розвитку соціальних інститутів, що займаються створенням і використанням документної інформації, та інших факторів. Технологія документознавства включає засоби відображення інформації. Основною особливістю роботи професійного бібліографа, інженера-інформатика, інформаційного аналітика є те, що предметом їх професійної діяльності є світовий інформаційний потік.

У цьому контексті у статті всебічно проаналізовано виникнення терміна документознавство, становлення теорії про документ, сучасний стан документообігу та електронних інформаційних ресурсів, їх еволюцію та характеристики.

Ключові слова: бібліотека, документування, документообіг, теорія, методологія, аналізатор бібліографічної інформації, семантична структура, аксіологічна структура

Introduction.

Document flow is a set of documents operating in society and connected to each other in terms of content. The process of forming a theory about a document is a process of a number of sciences, including library studies, bibliography, document studies, informatics, jurisprudence, source studies, archival studies, literary studies and journalism, management, etc. developed in direct parallel with the general theory.

Document studies as a generalized term was coined in 1940 to replace the term "diplomacy" as a concept of historical acts and documents as the study of documents. Since the second half of the last century, using the achievements of documentation and archival studies, the term documentation has been strengthened against the background of actualization of the theoretical issues of business document circulation in management theory. The process of formation of fairly independent directions of document studies led to a change in knowledge about the structure of document studies as a science. In modern times, document studies is considered a science complex full of interdisciplinary features. Specifically, determining the place of documentary studies in the system of sciences has been controversial for a long time, and this issue has practically not been definitively resolved. Due to its complex nature, the initiatives to attribute documentary studies to the system of sociological and social communication sciences as a whole are still relevant today. Experts suggest that document studies is a part of the sciences dealing with documents - bibliography, library science, archival science, journalism, etc. should be related to the composition of scientific subjects. They believe that these fields of knowledge deal with close objects in terms of professional activity, and therefore together they can independently create a field of document-information science in the social communication system. According to its social nature, the scientific discipline that is considered document studies today has been able to take its place at the intersection of document, document communication, and library-bibliography sciences. Document studies is a complex scientific-practical direction that studies the diversity of documents, the means and methods of presenting social information. This field of science studies the regularities of the creation and operation of documents, methods and methods of analysis of the mass of documents. Thus, the object of documentary studies is documents and the flow of documents, and its subject is the features of its functioning in the social environment.

Source Science Base of Research.

It should be noted that fundamental studies were conducted by various researchers on the traditional aspects of document flow in various fields of science and published in international journals (Ismayilov, 2022; Ismayilov, & Khalafova, 2022a; Ismayilov, & Khalafova, 2022b; Ismayilov, & Bayramova, 2022; Ismayilov, Pirəliyeva, & Şadlinski, 2022; Ismayilov, & Sadigova, 2022; Ismayilov, & Ganbarova, 2022; Ismayilov, & Guliyev, 2022). The

electronic aspects of the document flow in various fields of science have been comprehensively analyzed in the articles mentioned (Ismayilov, & Khalafova, 2022c; Ismayilov, & Khudiyeva, 2022; Ismayilov, & Khalafova, 2023).

Document studies, as a generalized term, was used in 1940 as the study of documents, instead of the term "diplomacy", which is the concept of historical acts and documents. Since the second half of the last century, using the achievements of documentation and archival studies, the term documentation studies has been strengthened against the background of the actualization of the theoretical issues of business document circulation in management theory. The process of formation of fairly independent directions of document studies led to a change in knowledge about the structure of document studies as a science. In modern times, document studies is considered a science complex with an interdisciplinary character (Ismayilov, 2022).

Specifically, determining the place of documentary studies in the system of sciences has been controversial for a long time, and this issue has practically not been definitively resolved. Due to its complex nature, the initiatives to attribute documentary studies to the system of sociological and social communication sciences as a whole are still relevant today. Experts suggest that document studies is a part of the sciences that deal with documents - bibliographic studies, library studies, archival studies, journalism, etc. should be related to the composition of scientific subjects. They believe that these fields of knowledge deal with close objects in terms of professional activity, and therefore together they can independently create a field of document-information science in the social communication system. According to its social nature, the scientific discipline considered to be document studies today has been able to take its place at the intersection of document, document communication, library-bibliography sciences (Ismayilov, & Khalafova, 2022a).

The novelty of the research.

The scientific novelty of the research includes the following:

1. Determination of information demand in the information field of librarianship in Azerbaijan;
2. Analysis of indicators in this field in the Republic of Azerbaijan;
3. The development of library education in Azerbaijan from the past to the present;
4. Current state of document flow and electronic information resources, their evolution and characteristics.

Chronological limits of the research: The research mainly covers the period after the beginning of the 20th century and the modern period.

Research methods: historical logical approach, analysis, scientific abstraction, induction and deduction methods were used during the research.

Research goals and objectives.

The main goal of the research is to solve the problem of information search in modern times, including the current state of document flow in this area, and to a lesser extent, with the help of information and communication technologies, information resources of the Internet. Despite the dynamic growth of electronic information resources, the problem of satisfying society's information needs cannot be considered completely solved today. Because in information networks, especially on the Internet, the values of the criteria of completeness, accuracy and reality of information are not always positive. In scientific literature, the term "information retrieval" was first used in English in 1952 by Kelvin Meyers.

The study of document flow in the field of library and bibliography becomes the object of scientific research in the following areas (Ismayilov, & Khudiyeva, 2022):

- compilation of a list of actual thematic problems;
- identification of authors and collective authors directly related to the development of the field;
- assessment of the development speed of the document flow in certain scientific directions;
- determination of the level of development of individual scientific activity of individual scientists, scientific organizations and enterprises engaged in the development of a certain problem;
- assessment of the role of specific specialists, research groups and organizations in solving scientific problems;
- forecasting the development trends of the studied area; (Ismayilov, Mahammadli, & Khudiyeva, 2022, p. 297);
- Document. Today we can say that as a result of the efforts of a number of scientists in the local bibliography, the essence of the document has been confirmed as one of the more general (initial) and fundamental concepts. First of all, it is necessary to consider two sides of the document - its ideal content and its material form.

Both sides are necessary within the framework of bibliographic terminology, so both of them should be present in the designation of the document. In other words, there is a need to give two definitions of the same meaning of the document: first, in terms of the content of the document, and second, in terms of form. These promotions are as follows:

1. In terms of content: a document is certain social information fixed (fixed) by a person in a certain material carrier for the purpose of protection, dissemination and use.

2. From the point of view of form: a document is a certain material carrier on which some social information is fixed (fixed) by a person for the purpose of protection, dissemination and use.

Taking into account all the mentioned, the interest of specialists in the system of terminological derivatives consisting of the word "document" is completely clear. Therefore, there are different points of view. For example, the famous librarian Y.N. Stolyarov proposes to make a decision to propose the use of two main terminological derivatives of the word document (consisting of

documents) and documentary (based on documents or based on documents) (Ismayilov, & Khalafova, 2022b).

Documentary studies, like all sciences, has a certain structure. Document flow is one of the main objects studied by document studies. A document stream is a set of content-related, continuously evolving documents. The concept of document flow entered the science of bibliography in the 60s of the 20th century. The analysis of the quantitative and qualitative characteristics of the flow of documents allows to show the results of social activity in a static and dynamic way.

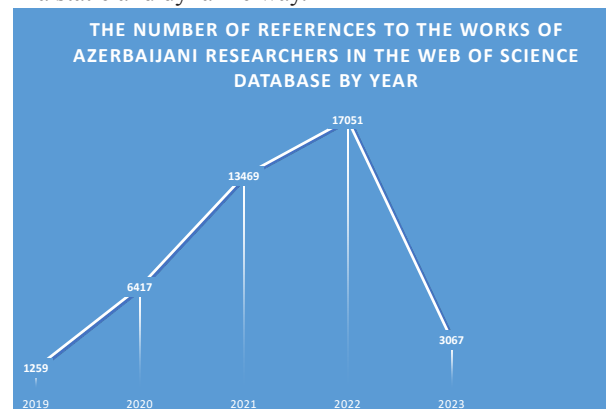

Figure 1.

There are some reasons why document flow is the object of library-bibliography activity.

A. The existence of a common semantic relationship between documents is the basis for the functioning of the document flow. Document - event, process, object, etc. of research. It is the result of people's thoughts and ideas about the galaxy as a whole, understanding of the world. All objects in the universe are connected and ordered. There is no document in the world that is not related to others due to its subject, the object it reflects, the system of rents used or the object of study, and the research methods used.

The fundamental issue in the flow of documents is the content of documents, the existence of relations between its elements. At the same time, the fact that the documents have an interaction with each other is the main condition for the existence of the flow.

B. A document flow is a set of evolving elements. One of the main constraints for the development of the flow is its regular enrichment with new documents.

The bibliographic information analyst must constantly monitor the changes in the document flow within the scope of his functional duties (Ismayilov, 2022).

For the development of the document flow, it is necessary to constantly enrich it with new content and balanced (discrete) development. A long-term break in the flow of documents disrupts its structure and creates interruptions in the transmission of new information. In the last twenty years, the number of scientific workers in the world has increased 1.5 times. This is an indicator of the normal development of the document flow.

C. Movement is the main form of existence of document flow.

Movement is used in the same sense as the terms change, renewal, and development. Change is the transition of an object from one state to a qualitatively new one.

The elements of the flow change the previous form-chemical composition of the document as a result of mechanical movement, in the process of use, etc. The stream increases in volume, changes in value, becomes obsolete in terms of semantic meaning over time.

It has a stable content and functional relationship, it is an inseparable and real combination of elements based on one or other common characteristics.

Bibliographic sources also create a document flow module, allowing to determine its structure. The main job of a bibliographer is to know the issues related to the subject, types, purpose and purpose of documents. In the modern studies conducted by specialists in the field of literary studies, the flow of documents is distinguished according to language, chronological, type, and geographical features. The semantic structure of the document is the basis of the document flow.

The semantic structure of the document flow has gone through 4 stages.

1. Pre-writing stage
2. The stage of recording the names of the documents, studying the isnds, creating the first classifications
3. The stage of accurate and comprehensive discovery of the relevant document in accordance with the request
4. The stage of searching for knowledge about the subject

Semantic structure is the overt and hidden content relationship between documents that ensures the functioning of document flow and its active use in society.

The type structure of the document flow is the differentiation of the relationship between documents by type, genre, and type.

- Genetic structure of document flow
- Stream authoring structure
- Organization-firm structure

Geographic structure of the flow - classification of the document according to the place of its origin

- Document flow language structure
- Stream publishing structure
- Chronological structure of the flow

Axiological structure is the change of relationships of documents with the same topic in the stream according to their value characteristics.

The format for detecting content links in a stream is as follows:

1. Subject collections
2. Bookshelves
3. Bibliographic indicators, databases, summary
4. Cited literature indicators
5. Library - bibliography classification indexes
6. Subject indicators of bibliographic resources

7. Anthologies

8. Nearby sites

Document flow is considered the main element of the information society. In order to effectively solve professional issues, a specialist must know the development patterns and structure of the document flow. He should know the innovations in comparison and calculation of indicators characterizing dynamic processes in document flow. The results of document flow application studies can be used in 2 main directions: - Modernization and development of the institution, library, information service; - Carrying out inquiries of readers, internal specialists and enterprises to help their scientific and professional activities and self-education. Document flow can be studied both at the level of the world document flow, at the level of individual documents and their collection, and at the level of text fragments from documents, single concepts (keywords, subject rubrics, literature systematization scheme). Quantitative (bibliometric), content (linguistic, classification, etc.), qualitative methods of information analysis and synthesis are applied to study the flow of documents. The structure of document flow is the functional and content relationship of documentary information sources. The author, type, thematic structure of the flow is separated. It also depends on the sign of the carrier, distribution methods, circulation, volume of documents, etc. Structural relations can also be separated according to signs. During the bibliographic activity, the structure of the flow of documents according to thematic, type-type, geographical, language, publisher, organization and author characteristics is considered.

Conclusions.

In our research work, the role of libraries in the formation of document flow on librarianship-bibliography remains an undeniable fact. Because libraries are the main public institution capable of preserving historical sources as an important part of culture. Its social science allows to create and form an effective state policy. The research shows that the solution to this problem should be based on the use and processing of documents collected in the scientific-theoretical field, which requires the activation of applied research on the study of documents in the field of librarianship-bibliography, by studying the development laws of library work. This should be done by determining the conditions for the formation of scientific communities in the field of librarianship and information, as well as their mission and types. During the research, it is determined that in recent decades, communities in the librarianship-bibliography space have been characterized by specialization to study certain areas of library and information science. The scientific community of the library and bibliography is a society of people dedicated to scientific activity. It is possible to study the flow of documents on librarianship-bibliography by studying scientific communities.

Bibliography of the document flow structure and analysis during the bibliographic service allows to facilitate

the selection and search of publications. It shows which authors and author collectives, enterprises, companies, and countries should be given special attention. During bibliometric studies, the directions and state of development of scientific-practical activity are studied according to structural characteristics. The study of document flow is aimed at improving the quality of the collection of funds, improving the characteristics of the demand for created information products and services, coordinating and planning the work of information enterprises, optimal use of the intellectual and material resources of the existing

enterprise, strengthening technological control during the processing of document flow, gaining a precise position in the world information market. -allows to solve many internal issues related to conducting marketing research in modern conditions where possible. The analysis of the structure of the document flow reveals the relationships between different types and types of documents, studies the flow by the nature of publications (theoretical, applied, experimental works, the relationship between facts, methods and concepts) (Ismayilov, & Khalafova, 2022a).

REFERENCES

- Afandiyev, F., İsmayilov, N., & Yusifova, G. (2023). Concept of elementary reality on the horizon of the unity of scientific knowledge. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(3), 34-38.
- Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(1), 38-43.
- Ismayilov, N. I., & Aliyeva, G. (2023). Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(3), 165-170.
- Ismayilov, N. I., & Bayramova, İ. (2022). Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25(3), 70-76.
- Ismayilov, N. I., & Ganbarova, Sh. (2022). Organization and development of document flow on children's literature in Azerbaijan (Second half of the 19th century and the beginning of the 20th century). *Technium Social Sciences*, 34, 654-660.
- Ismayilov, N. I., & Gasimli, H. (2022). The main activities of the Republic's Tourism Information Centers. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25(6), 16-22.
- Ismayilov, N. I., & Guliyev, O. (2022). Creation and formation of information resources for children. *Technium Social Sciences*, 36, 735-742.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022a). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Social Sciences Journal*, 33(1), 628-637.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25(2), 22-28.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023). The Modern Situation of Using Bibliometric Methods in Library-Information Activity in the Republic of Azerbaijan. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(2), 106-110.
- Ismayilov, N. I., & Khudiyeva, V. (2022). Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. Concepts of digitization. *Technium Social Sciences*, 35, 593-600.
- Ismayilov, N. I., & Mammadov, A. (2023). National Libraries: Typology, Main Functions and Modern Directions of Development. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(1), 15-20.
- Ismayilov, N. I., & Sadigova, S. (2022). Synergetic foundations of the methodology of modern bibliography. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(5), 45-51.
- Ismayilov, N. I., Mahammadli, D., & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25(5), 31-34.
- Ismayilov, N. I., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023). Organization, Development and Current Situation of the Document Flow on Tourism in the Regions (Based on the Example of the Shaki-Zagatala Economic Region). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(2), 122-127.
- İsmayilov, N. İ., Pirəliyeva, Y. U., & Şadlinski, E. A. (2022). Tibb elminin informasiya təminatının müasir aspektlər. *Azərbaycan Tibb jurnalı*, 3, 108-111.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022c). The role of digital marketing in the management of library information resources. *Academic Review*, 2(57), 194-202.

Constructivist Theory of Nation Building: Ukrainian Aspect

UDC 323.1+94(100)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723132>**Vasilenko Vitaly**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5639-4131>, wasylen@i.ua**Golubchyk Ganna**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0005-0267-7212>, gannagolubchyk@gmail.com*Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The hybrid, and later full-scale armed aggression of the Russian Federation has once again emphasized the need for Ukrainians to assert their right to exist at all levels and within various structures of the global community, among which academic institutions hold a key position. Leading educational and research centers worldwide should become unbiased knowledge transmitters about Ukraine in its history and present, preventing various manipulations in this field. Therefore, in the realm of humanities, the focus is on the search for an acceptable, globally understandable language of science, i.e., methodology.

The purpose of the article is to determine the relevant intellectual positions of constructivism and the prospects for researching the history of nation-building and state formation in Ukraine within the framework of constructivist methodology.

Results. The article examines the confrontation between constructivist and primordial concepts of nation formation in the nonlinear process of development of humanitarian knowledge. It identifies factors contributing to the popularity of constructivism in contemporary humanitarian studies, especially in the post-Soviet space. It is established that the unconditional use of postmodernist concepts poses a threat of disregarding the requirements of objectivity and reliability of historical research, since the value of objectivity does not seem obvious from the point of view of postmodernists. It is argued that neither constructivism nor primordialism are exhaustive methodologies for researching the history of nations and states.

Conclusions. Conclusions on the intellectual positions and prospects of constructivism: the constructivist approach in historical research cannot be indiscriminately applied as a methodology for the history of nations and states in the Central and Eastern European region, as well as for the late Middle Ages to the early Modern era. Substantive criticism of national historiographies, carried out by constructivism, loses its strength in the conditions of the global order crisis. There is a recognized need to explore approaches that combine natural elements of research subjectivity with high professional standards in contemporary humanities.

Keywords: ethnos, ethnogenesis, nation, nationalism, nation-building, primordialism, constructivist theory, ethnosymbolist theory, comprehension of modern history

Конструктивістська теорія націєтворення: український аспект

Василенко Віталій, Голубчик Ганна*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Гібридна, а згодом повномасштабна збройна агресія РФ вкотре актуалізували необхідність доведення українцями свого права на існування на всіх рівнях і в різних структурах світової спільноти, серед яких одне з ключових місць належить академічним інституціям. Провідні навчально-наукові центри світу мають стати трансляторами невикривленого знання про Україну в її історії і сьогоденні, не допускати різного роду маніпуляцій на цьому полі. Відтак, на порядку денному в гуманітаристиці – пошуки прийнятної, зрозумілої в світі мови науки, тобто методології.

Метою статті є визначення актуальних інтелектуальних позицій конструктивізму та перспектив досліджень історії націєтворення і державотворення в Україні в конструктивістській методології.

Результати. Розглянуто протистояння конструктивістської та примордіалістської концепцій формування націй у нелінійному процесі розвитку гуманітарного знання. Визначено чинники популярності конструктивізму в сучасній гуманітаристиці, особливо на пострадянському просторі. Встановлено, що беззастережне використання постмодерністських концепцій загрожує ігноруванням вимог об'єктивності та достовірності історичних досліджень, оскільки цінність об'єктивності не видається очевидною з погляду постмодерністів. Доведено, що, протилежні у поясненні утворення націй, ані конструктивізм, ані примордіалізм не є вичерпними методологіями дослідження історії націй і держав.

Висновки. Сформульовано висновки щодо інтелектуальних позицій та перспектив конструктивізму. Конструктивістський підхід в історичних дослідженнях не може бути беззастережно застосований як методологія історії народів і держав регіону Центральної та Східної Європи, а також щодо межі пізнього Середньовіччя – раннього Модерну. Змістовна критика національних історіографій, що її здійснює конструктивізм, втрачає силу в умовах кризи світового порядку. Визнана необхідність пошуку підходів, які поєднують природні елементи дослідницького суб'єктивізму з високими професійними стандартами сучасної гуманітаристики.

Ключові слова: етнос, етногенез, нація, націоналізм, націєтворення, примордіалізм, конструктивістська теорія, етносимволістська теорія, осмислення історії модерної доби

Вступ.**Постановка проблеми.**

Загальновідомим є той факт, що в останні кілька десятиліть ознакою доброго тону в академічному середовищі вважається дотримання конструктивістської (відомої також як модерністська або інструменталістська) концепції формування сучасних націй, тоді як її опонентів – примордіалістів витіснено в своєрідне інтелектуальне гетто. Нагадаємо, що, з погляду останніх, нації існують від найдавніших часів, переживаючи час від часу періоди «занепаду» та «відродження»; при цьому принципів відмінності між етносом та нацією практично не визнаються. Конструктивісти, навпаки, переконані в тому, що нації (в сучасному розумінні цього слова) являють собою відносно молоді, модерні феномени, «біографія» яких простежується, щонайраніше, від кінця XVIII ст. При цьому нації, на їхнє переконання, чи не у вирішальній мірі зобов'язані своєю появою цілеспрямованій діяльності певних груп інтелектуалів, що формують національну / націоналістичну ідеологію. Таким чином, згідно з конструктивістською концепцією, не націоналізм породжується фактом існування націй, а, навпаки, останні постають внаслідок того, що націоналістична ідеологія оволодіває свідомістю мас.

Чим же пояснюється згадана популярність конструктивістської концепції в сучасній гуманітаристиці, зокрема, і на пострадянському просторі? Існує спокуса звести все до природного процесу інтелектуальної модернізації, методологічних запозичень, покликаних усунути відставання від західних колег. Сама по собі закономірність цього процесу безсумнівна, в силу попередньої штучної ізоляції (нехай і неповної) вітчизняної гуманітаристики від світового мейнстріму та перебування її під жорстким ідеологічним контролем.

Щоправда, відразу слід зробити кілька важливих застережень. З огляду на тривалу дію щойно згаданих негативних чинників, багато з популярних колись на Заході інтелектуальних течій, немов світло далеких зірок, дісталися наших теренів із дуже суттєвим запізненням, нерідко встигнувши суттєво потьмяніти, а то й зовсім згаснути в місцях походження. До того ж загальновідомою є специфіка гуманітарного знання, через яку процес витіснення старих концепцій новими тут не такий швидкий і лінійний, як у точних та природничих науках. В умовах, коли саме по собі отримання об'єктивного знання вельми утруднене, якщо взагалі можливе, нові й сучасні підходи не обов'язково за замовчуванням є більш істинними у порівнянні з тими, що передували їм хронологічно. Насамперед це мали б усвідомлювати самі адепти постмодерністських концептів (до яких належить і згаданий конструктивізм), з властивим їм заперечуванням будь-якої об'єктивної цінності та достовірності результатів історичних досліджень.

(До речі, не секрет, що в силу згаданих особливостей ведення з постмодерністами дискусій у традиційній формі часто дуже малопродуктивне. Однак мають рацію ті, хто вважає, що саме тому втрачають доказовість і самі по собі концепції, що відстоюються постмодерністами: адже праці останніх, у повній відповідності з їхньою власною позицією, слід сприймати виключно як створені конкретними особами тексти, що характеризують передусім і переважно власних авторів).

Однією з важливих переваг конструктивістського підходу його прихильники проголошують власну інтелектуальну незаангажованість, якої нібито позбавлені традиційні національні історіографії. Так, один із лідерів цього напрямку в Росії, відомий історик А. Міллер з очевидним задоволенням констатував, що його погляди неодноразово ставили в глухий кут простих серцем адептів національного наративу, які так і не зуміли класифікувати маститого колегу з колишньої метрополії в бінарній опозиції «свій» – «чужий». Втім, на наш погляд, навряд чи припустимо ігнорувати той загальновідомий факт, що становлення власне наукового, або критичного, історіописання, із його високими професійними стандартами та дослідницькою етикою, і хронологічно, і просторово співпадає із становленням модерного націоналізму; цілком очевидно, що друге, якщо й не сприяло, жодним чином не завадило першому.

Актуальність.

Гібридна, а згодом повномасштабна збройна агресія РФ вкотре актуалізували необхідність доведення українцями свого права на існування на всіх рівнях і в різних структурах світової спільноти, серед яких одне з ключових місць належить академічним інституціям. Провідні навчально-наукові центри світу мають стати трансляторами невикривленого знання про Україну в її історії і сьогоденні, не допускати різного роду маніпуляцій на цьому полі. Відтак, на порядку денному в гуманітаристиці – пошуки прийнятної, зрозумілої в світі мови науки, тобто методології.

Метою статті є визначення актуальних інтелектуальних позицій конструктивізму та перспектив досліджень історії націєтворення і державотворення в Україні в конструктивістській методології.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

У вітчизняній і зарубіжній (такій, що має стосунок до історії України) гуманітаристиці, у зв'язку із конструктивістською теорією націєтворення, можна виділити кілька напрямів:

1. Просвітницько-едукативний, що полягає у публікації перекладів і теоретичному осмисленні напрацювань ідей конструктивістів, початок якого покладено публікацією Г. Касьянова «Теорії нації та націоналізму» з передмовою В. Лісового (Касьянов, 1999); праці Д. Судіна (Судін, 2009) та ін.

2. Застосування (часткове або повне) конструктивістського підходу вітчизняними авторами у дослідженнях історії українського націєтворення або окремих сюжетів з історії становлення нації чи держави, зокрема:

а) доволі повна адаптація конструктивістського інструментарію / методології для окремих дослідницьких потреб (Боровик, 2020; Хорошилов, 2021); конструктивізм обстоюється як необхідна практика націєтворення (Андрєєва, 2009);

б) часткове прийняття конструктивістського підходу та поєднання в методології елементів конструктивізму та примордіалізму (Рафальський, 2014); усвідомлення неможливості пояснення процесів націєтворення в рамках якоїсь однієї моделі (Римаренко, 2018).

3. Застосування конструктивістського підходу українськими вченими в дослідженнях етнічних процесів у зарубіжних країнах (Майборода, 2023; Tolstov, 2019).

4. Застосування зарубіжними дослідниками конструктивістських лекал у вивченні (етнічної) історії України. Зокрема, польський дослідник Л. Смирські, спираючись на доробок Г.-І. Гадамера і Е. Гобсбаума, уводить до етноконцепцій історії України роботи маргінальних відносно українського академічного нарративу Л. Силенка і Ю. Канигіна (Смирські, 2012).

Широкий огляд підходів до вивчення процесів етногенезу в англomовній науковій періодиці робить німецька дослідниця Н. К. Тіслер, визначаючи конструктивістський підхід як велику наукову школу «щодо того, як виникають етнічні групи та які процеси відбуваються» (Tiesler, 2021).

Результати дослідження.

Визнаючи численні і цілком очевидні вади та недоліки примордіалізму, не варто забувати, що конструктивізм (як і загалом постмодернізм у гуманітаристиці у всіх його проявах) також не є просто «грою у бісер» або останнім словом, яке прозвучало з небесних висот чистої науки. Світоглядні установки визначають як предмет вивчення, так і вихідні позиції та методологію дослідника. Подібно до того, як примордіалісти анахронічно екстраполують у далеке минуле реалії «епохи націй», бажаючи забезпечити останнім якомога глибше коріння, ліві інтелектуали, що абсолютно переважають у сьогodнішньому академічному середовищі (за винятком, можливо, країн пострадянського та постсоціалістичного просторів), не менш штучно оголошують нації нещодавно та свідомо сконструйованими чи не на порожньому місці феноменами.

Ворожість лівих стосовно націоналізму («параноїдальна антипатія», за висловом Л. Ганді) легко пояснюється, оскільки йдеться про ідеологію, яка конкурує за своїм мобілізаційним потенціалом з ідеологією класової боротьби. Проте помітно, що

інтелектуальні виправдання цієї ворожості зазнали за півтора століття докорінних змін. Свого часу К. Маркс і Ф. Енгельс, а за ними російські більшовики на чолі з В. Леніним відстоювали позицію, згідно з якою нації вже тоді являли собою рудименти минулого, що мають незабаром зникнути; відповідно, місце національних лояльностей мали зайняти класові. Їхні ідеологічні правонаступники (неомарксисты, «нові ліві» тощо) виходять із протилежного засновку, згідно з яким сам феномен націй є відносно нещодавно сформованим, модерним. Бажаючи їх якнайшвидшого зникнення в сучасному світі, але переконавшись на власному досвіді у стійкості націй, нинішні ліві інтелектуали намагаються, на противагу примордіалістам, хоча б «скасувати» їхні сліди у минулому (точніше, у власних версіях минулого), вкоротивши їх «біографію».

А. Шлезінгер-мол. у книзі «Роз'єднання Америки: Роздуми про мультикультурні суспільства» (1998) справедливо констатував: «Два століття по тому, націоналізм залишається найбільш життєздатною політичною емоцією у світі – набагато життєздатнішою, ніж соціальні ідеології, такі як комунізм або фашизм, або навіть демократія» (Schlesinger, 1998). Справді, ХХ століття продемонструвало це повною мірою, доказом чого й стали передусім обидві Світові війни (на цьому, у тому числі й у зв'язку із власне східнослов'янськими проблемами, ми зупинимося нижче). У переважній більшості суспільств надзвичайні обставини виявили явний пріоритет національних лояльностей перед класовими. Не випадково, особливо після II Світової війни, низкою лівих за характером рухів у країнах «третього світу» активно використовувалася національно-визвольна риторика, ба більше, виникали конфлікти між країнами соціалістичного табору, незрозумілі під кутом соціально-класового підходу; показово, що на це звернув увагу один із лідерів конструктивістів Б. Андерсон (Андерсон, 2001, с. 17 і наст.).

Геть не випадковим видається той факт, що дуже значна частина (якщо не більшість) лівих мислителів і рухів у сучасному світі, розчарувавшись в промисловому пролетаріаті розвинених країн, що «обуржуазився» і втратив революційні потенції, у дедалі більшій мірі робить ставку на відстоювання прав усіляких меншин. При цьому визначальними для виділення останніх є аж ніяк не соціально-економічні характеристики, а гендерні ознаки, сексуальні уподобання та, нарешті, етнічна та расова приналежність. Заради справедливості слід визнати, що нові віяння поділяються не всіма лівими. Яскравим прикладом цього є, наприклад, Б. Кагарлицький та його однодумці, яких ми запропонували б (за аналогією з американськими неоконсерваторами – «неоконами») іменувати «неокомами» (неокomуністами). Ця група також розчарована в пролетаріаті, що не виправдав покладених на нього сподівань, але й не йде на

поступки будь-яким формам націоналізму, відводячи місце нової революційної сили «середньому класу» та світовій периферії (див., напр.: Кагарлицкий, 2003; Кагарлицкий, 2009; Кагарлицкий, 2010). Прикметно, що попередниками останньої ідеї виступали Б. Муссоліні та А. Гітлер, з їхнім поділом світу на «буржуазні» і «пролетарські» нації; подібні погляди були притаманні й Ф. Фанону.

Загалом, як бачимо, півторасторічні очікування марксистами кінця націоналізму виявилися безплідними; ба більше, за цей час практично припинив існування сам класичний марксизм. Тут мимоволі напрашується аналогія з одним апокрифічним епізодом подій, сакральних для майже всіх нинішніх лівих, а саме тих, що мали місце у травні 1968 року. Тоді, крім інших форм протесту, стіни Сорбонни оздобили численними графіті паризькі студенти (які не спромоглися замислитись про те, що й можливість навчатися, не надто дбаючи про хліб насущний, і дозволя для протестів їм, вперше в людській історії, надав капіталізм, який вони проклинали). Нібито, серед інших, тоді поруч з'явилися два написи: «Бог помер. Ніцше» та «Ніцше помер. Бог». Хто в парі «націоналізм – марксизм» опинився у ролі Фрідріха Ніцше, а хто – Господа Бога, нехай судять наші колеги.

Торкнемося й ще однієї паралелі. На наш погляд, заклики до «подолання» національних наративів і переходу до практик історіописання «поверх» них, що лунають у наш час (Кушко, & Таки, 2012, с. 12), будучи адресованими історикам з колишніх республік СРСР, багато в чому нагадують теорії про можливості для деяких країн і народів оминати певні стадії класичної формаційної «п'ятичленки» (наприклад, Монголії – «перестрибнути» з «феодалізму» в «соціалізм»). Цілком очевидно, що потреба у «подоланні» національних наративів з'явилася у частини інтелектуальної еліти саме тих (західних) суспільств, де згадані наративи попередньо сформувалися й тривалий час успішно існували, але не раніше. До того ж в умовах, коли прогнози про відмирання чи відхід на другі ролі національних держав у черговий раз не виправдалися, очевидно, що нації, які виявилися недостатньо успішними у створенні власних національних наративів, міфології тощо, будуть приречені користуватися чужими.

Проте, на наш погляд, причини схильності лівих інтелектуалів до концепції націєтворення, що аналізується, не вичерпуються викладеними вище. Свою роль відіграють і притаманні їм уявлення про політику, суспільне життя і т. ін. у поняттях соціального конструктивізму. З погляду інтелектуала, що дуже рідко має практичний досвід діяльності в будь-якій сфері, крім дослідницької та викладацької, той чи інший суб'єкт (або, в термінах політології, актор) спершу формулює певну програму дій та її кінцеву мету, а потім переходить до її послідовного

втілення в життя, подібно до того, наприклад, як пишеться стаття, монографія або дисертація. Таке уявлення, однак, має небагато спільного з реальною політикою та життям взагалі – «мистецтвом можливого», де постійно – і найчастіше, поза волею самого суб'єкта, – змінюються обставини, в яких доводиться діяти, а отже – і можливі цілі та засоби їхнього досягнення.

Тож ближчою до адекватного бачення видається інша послідовність: в умовах, коли з'являється перспектива того чи іншого надбання, зазвичай починаються пошуки його ідеологічного обґрунтування. Тоді Іван III згадує про «отчину» своїх далеких прашурів, Марія-Терезія – про права корони святого Іштвана на «Королівство Галичини і Лодомерії», Й. Сталін – про захист «єдинокровних братів» у Західній Україні та Західній Білорусі, а депутати-комуністи Верховної Ради УРСР – про «тисячолітню традицію державотворення». Повертаючись же до нашого основного сюжету, можна сказати так: націоналізм як такий викликає антипатію у лівих інтелектуалів; втім, їм імпонує ідея про те, що його «вигадали» інші інтелектуали.

Таким чином, і примордіалістами, і конструктивістами пропонуються два крайні підходи. Згідно з першим, в історії панує телеологічна зумовленість, через яку «нація, що спить» рано чи пізно прокидається і скидає з себе пута, що призводить до тріумфу «історичної справедливості». У протилежному таборі спостерігаємо спробу замінити телеологію волюнтаризмом, виставити історичний процес «рукотворним», у найбільш вульгарному розумінні цього терміну. До речі, при цьому, що характерно, відкривається широкий простір для повернення до багатьох аж ніяк не нових стереотипів. Згадаймо хоча б уявлення, що були поширені в другій половині XIX – на початку XX ст. у російських урядових та інтелектуальних колах (і надактивно реанімовані нинішнім режимом Російської Федерації) про те, що українці та «українське питання» є результатом чи то «польської інтриги», чи цілеспрямованих дій «австрійського генштабу». (Значно менш відомим у Росії як тоді, так і зараз є той факт, що аналогічні звинувачення галицькі поляки адресували не лише австрійцям на чолі з графом Ф. фон Штадіоном, але й російському уряду). Конструктивістський підхід дає можливість, на вибір, або залишити в ролі основного актора згаданий генштаб, або наголосити на діяльності груп інтелектуалів, у тому числі польського походження чи польської культурної приналежності, або зосередитися на пошуках прикладів взаємодії між ними.

У всіх випадках вдається залишити за дужками ключове питання: які передумови зумовили успіх – нехай поки що й не настільки повний, як хотілося б – українського проєкту і крах, цілком

очевидний, надто з лютого 2022 р., його конкурента – «загальноруського»?

Не викликає сумніву той факт, що у багатьох випадках «взаємодія національних рухів та суперництво їхніх проєктів не мали заздалегідь визначеного результату» (Кушко, & Таки, 2012, с. 8). Жорсткому, «фатальному» детермінізму в історичних процесах, як правило, взагалі немає місця. Однак не менш небезпечно і впадати в іншу крайність, зводячи поліваріантність розвитку в абсолют і ігноруючи той факт, що на практиці в кінцевому рахунку перемагають проєкти, що найбільше відповідають об'єктивним умовам (хай навіть це не завжди очевидно як для сучасних спостерігачів, так і для наступних дослідників).

Прикладом може служити монографія А. Міллера, що претендує на статус класичного дослідження історії «українського питання» в Російській імперії (Міллер, 2000). Її автор веде пошук причин краху «загальноруського» проєкту насамперед у «інструментальній» сфері – слабкості та непослідовності політики імперської адміністрації у західних губерніях. При цьому геть-чисто забувається про те, що будь-який інструмент може бути достатнім або ні, залежно від об'єкта впливу. Взагалі іноді складається враження, що, на думку теоретиків конструктивізму, за наявності належного інструментарію можна «сконструювати» будь-яку націю з будь-якого етнічного матеріалу.

На противагу позиції Міллера, Е. Томпсон слушно, на наш погляд, вважає, що слід говорити не так про непослідовність імперської політики в національному питанні, як про слабкість асиміляційного потенціалу Російської імперії, породжену її цивілізаційною слабкістю: «Російський імперіалізм, на відміну від західного, був надто самовпевненим, надто нервованим щодо себе, надто маніпулятивним у просуванні російської культури та надто бідним епістемологічно, щоб породжувати ідеї та послідовників у культурній сфері» (Томпсон, 2006, с. 46). (Аналогічну думку свого часу висловив М. Драгоманов). Як видається, Томпсон переконливо пояснює й причину нинішньої популярності конструктивізму і подібних постмодерністських концептів у середовищі російських гуманітаріїв: «Росії вдалося успішно накладати частини свого історичного дискурсу на дискурс, створений Заходом, або змішуючи їх, або включаючи власний голос у формі коментарів як загальноновизнані» (Томпсон, 2006, с. 53).

В наш час часто-густо доводиться чути твердження, згідно з якими Й. Сталін, відмовившись від інтернаціоналістичних та революційних утопій і повернувши Росію на «належний» шлях – до традиційної Realpolitik та опори на великоруське ядро, забезпечив їй небачені успіхи. Це твердження містить певну частку істини, проте абсолютизувати

його навряд чи варто. Для перемоги СРСР у II Світовій війні, як видається, більш істотну роль відіграли характер режиму, що протистояв сталінському, і місце, яке відводилося в його планах народам Радянського Союзу. Пригадаймо, що офіційна пропаганда царської Росії, яка апелювала в роки I Світової якраз до патріотичних почуттів, виявилася зрештою малодієвою; те ж саме є цілком справедливим і стосовно пізнього СРСР.

Гранично спрощуючи, запропонуємо наступну схему процесу «розпаду історичної Росії» (або, точніше, повернення Росії до її природних кордонів) у XX столітті (Василенко, 2011, с. 128-129). У I Світовій війні незавершеність формування великоруської нації разом із низкою гострих національних, соціальних та економічних проблем зробили царську Росію «слабкою ланкою» в антинімецькій коаліції. Союзними майбутніх переможців, династія Романових у підсумку втратила владу більш як півтора роками раніше за Гогенцоллернів і Габсбургів, не кажучи вже про Османів, а її імперія розпалася на частини роком раніше за «клаптикову» Австро-Угорщину. Щоправда, вже за кілька років майже всі ці землі було зібрано знову, проте, що є вельми промовистим, аж ніяк не під гаслами відновлення «єдиної та неподільної». Навпаки, йшлося про «пролетарський інтернаціоналізм», більше того – про низку поступок націоналізмам неросійських народів. Величезну роль, зрозуміло, зіграла й соціальна демагогія більшовиків, насамперед – стосовно селянства.

Після того, як надії на здійснення і національних, і соціальних сподівань значної – якщо не більшої – частини населення розвіялися на початку 1930-х рр., закономірним підсумком стало те, що за кілька тижнів війни з Німеччиною більшовицький режим опинився на межі повного краху. Останньому не дали здійснитися насамперед ідеологія та практика нацистського режиму, величезна перевага СРСР у людських та матеріальних ресурсах, а також допомога західних союзників. (За аналогією із твердженням, що на Гітлера працювала вся Європа, не буде великим перебільшенням сказати, що у II Світовій війні Німеччина воювала, в особі Британської імперії, Радянського Союзу та США, з усім світом).

Нарешті, останній розпад, як відомо, відбувся практично без жодного пострілу, оскільки цілісність СРСР тоді просто ніхто не побажав захищати. Віра у світле майбутнє, яка допомогла більшовикам перемогти вперше, була практично вичерпана, а смертельно небезпечного ворога, чия наявність «врятувала» їх удруге, не існувало. Повернення Сталіним СРСР на традиційний для Російської монархії шлях, дійсно, звільнило і дало можливість реалізувати певний пов'язаний із цим потенціал. Однак водночас це означало і повернення тих ризиків і загроз, перед якими не встояла 1917 року імперія Романових. Для руйнації СРСР у 1991 році

вже не знадобилося ані тягара війни, ані горезвісних «золота німецького генштабу» і «опломбованого вагону» (хоча у вірній традиційним установкам свідомості тих, хто вірить у теорію антиросійської змови «світової закуліси», весь аналогічний набір, природно, наявний).

Повернемося, однак, до конструктивістської концепції та її впливу на сучасну російську гуманітаристику. Тут наявна певна амбівалентність: за всієї популярності конструктивізму серед дослідників модерної та сучасної історії, його вплив на їхніх співвітчизників-медієвістів порівняно невеликий. Існує достатньо доказів того, що чимало тез конструктивістської теорії не верифікуються належним чином, а то й прямо спростовуються конкретно-історичним матеріалом, у тому числі й епохи Середньовіччя. Щоб наочно переконатися у цьому, досить звернутися, наприклад, до дослідження Р. Бартлетта (Бартлетт, 2007, с. 217-266). Наведені ним приклади доводять наявність, як мінімум, елементів «протонаціоналізму» у низці регіонів Європи, а отже, й те, що становлення сучасних націй, попри думку конструктивістів, відбувалося аж ніяк не на порожньому місці. Зауважимо, що, з огляду на це, найбільш продуктивним видається не конструктивістський (як, утім, і не примордіалістський) підхід до проблеми націєтворення, а позиція т. зв. етносимволістів на чолі з Е. Смітом, згідно з якою основу формування націй становлять відповідні етнічні та історичні фактори (див., напр.: Сміт, 2004; Сміт, 2009а; Сміт, 2009b).

Водночас, як відомо, деякими з наших співвітчизників, насамперед П. Толочком (Толочко, 2005), в унісон із низкою російських дослідників, обстоювалося (принаймні, донедавна) існування «єдиної давньоруської народності» з такими характеристиками, які фактично нівелюють відмінності між етносом та модерною нацією. Йдеться про те, що цій «народності» приписується, зокрема, усвідомлення її існування на масовому рівні (а як наслідок – і міфологема про т. зв. «загальноруську програму», яку нібито намагалися реалізувати правлячі кола не лише Московського, а й Литовського великих князівств).

Цікаво, що цю тезу поділяють і британські дослідники історії Київської Русі С. Франклин та Дж. Шепард, стверджуючи, нібито «наприкінці XII ст. значна частина жителів Русі підійшла ближче до свідомості своєї єдності, ніж будь-коли раніше. Користуючись нашим словником, ми можемо сказати, що «держави» не існувало, але, можливо, були початки нації» (Франклин, & Шепард, 2000, с. 528).

Теза про існування вже перед монгольською навалою давньоруської «протонації» явно суперечить постульованому А. Міллером та плеядою його однодумців протистоянню в останнє століття існування імперії Романових російського та українського національних проєктів. Виходить,

що боротьба між ними точилася за частину нібито здавна існуючої, а головне – самоусвідомлюваної спільноти. Якщо прийняти концепцію П. Толочка, то залишається припустити, що процеси націєтворення у східних слов'ян йшли у напрямку, протилежному іншим відомим прикладам (обмежимося лише Європою, хоча не виглядає безперечною теза Е. Кедурі про те, що націоналізм – один із інтелектуальних продуктів, штучно й насильно нав'язаних Заходом решті світу (Кедурі, 2010)). Якщо скрізь поступово відбувалося подолання регіональних відмінностей, уніфікація, об'єднання окремих етнічних груп у єдиний етнос, а згодом – у сучасну націю, то «єдина давньоруська народність», яка нібито населяла імперію Рюриковичів, навпаки, розділилася на «три братні народи».

Цікаво, що при цьому П. Толочко був схильний гіперболізувати відмінності (дійсно суттєві) між окремими регіонами сучасної України, аж до заклику відмовитися від спроб формування єдиного національного гранд-нарративу та визнати право кожного регіону на власний локальний нарратив та відповідний пантеон героїв. Неважко уявити, що в останніх були б присутні такі несумісні постаті, як М. Грушевський та Артем (Сергєєв), або В. Чорновіл та В. Щербицький. Зайве казати, що подібний «плюралізм» смертельно небезпечний для будь-якої нації, руйнуючи одну з її найфундаментальніших ознак – спільне уявлення про власне минуле, а отже – і сучасне та майбутнє.

Висновки.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки:

Попри тривалі енергійні зусилля ідеологів та прихильників конструктивістського підходу, велику кількість його симпатиків (в тому числі завдяки зв'язкам із суспільно-політичними рухами), широкую географічну та інституційну репрезентованість в історичній науці і загалом гуманітаристиці, претензії конструктивістів на створення універсальної когнітивної рамки історичного процесу в питаннях націєтворення наразі не видаються такими, що здійснилися або мають такі перспективи у майбутньому.

Що стосується часу, то слабким місцем конструктивістського підходу в історичних дослідженнях видається доба пізнього Середньовіччя та раннього Модерну. Якщо ж йдеться про простір, то згаданий підхід не може бути беззастережно застосований у якості методології історичних досліджень щодо регіону Центрально-Східної Європи. Далеко не завжди витримують критику результати досліджень історії народів і держав даного регіону, здійснених у межах конструктивістського підходу.

В свою чергу, конструктивістська критика як тих дослідницьких підходів, що були вироблені й

застосовуються у межах традиційних (національних) історіографій, так і в цілому націоналізму, так само не завжди переконлива фактично і не меншою (якщо не більшою) мірою обумовлена ідеологічно. Активно трансльовані останніми десятиліттями в академічному мейнстрімі тези стосовно методологічної застарілості, обмеженості та заангажованості підходів національних історіографій, їхнього нерозривного зв'язку з виявами шовінізму, імперіалізму, колоніалізму і т. ін. у наш час відіграють

швидше деструктивну роль в умовах тієї крихкості світового порядку, сучасниками й учасниками якого ми є зараз. Ситуація, що склалася, очевидним чином ставить на порядок денний у сучасній гуманітаристиці (не лише українській) пошук нових підходів, які б дозволяли поєднувати природні й неунікненні елементи дослідницького суб'єктивізму, в тому числі й обумовленого національними чинниками, з високими професійними стандартами.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму* (2-е вид.). Київ: Критика.
- Андрієва, О. (2009). Перспектива конструктивістської парадигми націєтворення в Україні. *Наукові записки ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 43, 322-329. Відновлено з https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/andrieieva_perspektyva.pdf
- Бартлетт, Р. (2007). *Становлення Європи: Експансія, колонізація, изменения в сфере культуры. 950-1350 гг.*
- Боровик, М. (2020). Хто створив «радянські нації»? (теоретико-історіографічні нотатки). *Український історичний журнал*, 2, 169-186. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.02.169>
- Василенко, В. (2011). История II Мировой: между Скиллой ревизионизма и Харибдой стереотипов, в плену актуальности. *Гуманітарний журнал*, 3-4, 111-131.
- Кагарлицкий, Б. Ю. (2003). *Восстание среднего класса. Ультра. Культура.*
- Кагарлицкий, Б. Ю. (2009). *Периферийная империя: циклы русской истории. Алгоритм; Эксмо.*
- Кагарлицкий, Б. Ю. (2010). *От империй – к империализму. Государство и возникновение буржуазной цивилизации. Издат. дом Государственного ун-та – Высшей школы экономики.*
- Касьянов, Г. (1999). *Теорії нації та націоналізму. (Монографія). Київ: Либідь.*
- Кедури, Э. (2010). *Национализм (4-е изд., расш.). Алетея.*
- Кушко, А., & Таки, В. (2012). *Бессарабия в составе Российской империи (1812-1917). Новое литературное обозрение.*
- Майборода, О. М. (2023). *Етнічні пастки деколонізації: африканський досвід. Київ: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.*
- Миллер, А. И. (2000). *«Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Алетея.*
- Рафальський, І. (2014). *Феномен українського національного самовизначення. Київ: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.*
- Римаренко, С. (2018). Теоретичні засади етнополітології. *Гілея: наук. вісник*, 138 (3), 22-24.
- Смирські, Л. (2012). Історичний конструктивізм в Україні в контексті дискурсу етнічності. *Народознавчі зошити*, (4), 612-621. Відновлено з <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/94767>
- Сміт, Е. (2004). *Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. Київ: К.І.С.*
- Сміт, Е. (2009b). *Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ: Темпора.*
- Сміт, Е. (2009a). *Нації та націоналізм у глобальну епоху (2-е вид.). Київ: Ніка-Центр.*
- Судін, Д. Ю. (2009). Теорія нації в працях теоретиків структурного функціоналізму. *Вісник Львів ун-ту. Сер. соціологія*, 3, 199-209. Відновлено з https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/431/Sudyn_theories_of_nation_functionalism-2.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Толочко, П. П. (2005). *Древнерусская народность: воображаемая или реальная. Алетея.*
- Томпсон, Е. М. (2006). *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. Київ: Основи.*
- Франклин, С., & Шепард, Дж. (2000). *Начало Руси: 750-1200.*
- Хорошилов, О. Ю. (2021). Естетичний інструментарій формування уявлених спільнот: феномен національного гімну. *Міжнародні та політичні дослідження*, (34), 212-231. <https://doi.org/10.18524/2707-5206.2021.34.229966>
- Schlesinger, Arthur M. Jr. (1998) *The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural Society*. New York - London: W.W. Norton and Company. ISBN 0393318540.
- Tiesler, N. C. (2021). The Conceptual History of Ethnogenesis: A Brief Overview, *New diversities*, 1(23), 73-87. Retrieved from https://newdiversities.mmg.mpg.de/wp-content/uploads/2021/06/2021_23-01_06_Tiesler.pdf
- Tolstov, S. (2019). Separatism and Secessionism: Conceptual Features in the Context of European Integration Project. *Ideology and Politics*, 1(12), 73-95.

REFERENCES

- Anderson, B. (2001). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (2nd ed.). Kyiv: Krytyka.
- Andrieieva, O. (2009). The perspective of the constructivist paradigm of nation-building in Ukraine. *Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine*. (43) 322-329. Retrieved from https://ipend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/andrieieva_perspektyva.pdf
- Bartlett, R. (2007). *The formation of Europe: Expansion, colonization, changes in the sphere of culture. 950-1350.*
- Borovyk, M. (2020). Who created the «Soviet nations»? (Theoretical and historiographical notes). *Ukrainian historical journal*, 2, 169-186. <https://doi.org/10.15407/uhj2020.02.169>
- Franklyn, S., & Shepard, J. (2000). *The emergence of Rus': 750-1200.*
- Kaharlytskyj, B. Yu. (2003). *Middle-class rebel. Ul'tra. Kul'tura.*
- Kaharlytskyj, B. Yu. (2009). *Peripheral Empire: cycles of Russian history. Alhorytm; Eksmo.*
- Kaharlytskyj, B. Yu. (2010). *From empires to imperialism. The state and the emergence of bourgeois civilization. Publishing house of the State University - Higher School of Economics.*
- Kas'ianov, H. (1999). *Theories of nation and nationalism* (Monograph). Kyiv: Lybid'.
- Kedury, E. (2010). *Nationalism* (4th ed., expanded). Aletejia.

- Khoroshylov, O. Yu. (2021). An aesthetic toolkit for the formation of imagined communities: the phenomenon of the national anthem. *International and Political Studies*, (34), 212-231. <https://doi.org/10.18524/2707-5206.2021.34.229966>.
- Kushko, A., & Taki, V. (2012). *Bessarabia as part of the Russian Empire (1812-1917)*. New literary review.
- Majboroda, O. M. (2023). *Ethnic Traps of Decolonization: The African Experience*. Kyiv: Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine.
- Miller, A. Y. (2000). «Ukrainian question» in the politics of the authorities and Russian public opinion (second half of the 19th century). *Aletejia*.
- Rafal's'kyj, I. (2014). *The phenomenon of Ukrainian national self-determination*. Kyiv: Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Kuras NAS of Ukraine.
- Rymarenko, S. (2018). Theoretical foundations of ethnopolitics. *Hileia: Scientific Bulletin*, 138(3), 22-24.
- Schlesinger, Arthur M. Jr. (1998) *The Disuniting of America. Reflections on a Multicultural Society*. New York - London: W. W. Norton and Company. ISBN 0393318540.
- Smith, A. (2004). *Nationalism: Theory, ideology, history*. Kyiv: K.I.S.
- Smith, A. (2009b). *The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant and Republic*. Kyiv: Tempora.
- Smith, A. (2009a). *Nations and Nationalism in a Global Era* (2nd ed.). Kyiv: Nika-Tsentr.
- Smyrski, L. (2012). Historical constructivism in Ukraine in the context of the discourse of ethnicity. *Ethnological Notebooks*, 4, 612-621. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/94767>
- Sudin, D. Yu. (2009) The theory of the nation in the works of theorists of structural functionalism. *Bulletin of Lviv University. Series Sociology*, 3, 199-209. Retrieved from https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/431/Sudyn_theories_of_nation_functionalism-2.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Thompson, Ewa M. (2006). *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Kyiv: Osnovy.
- Tiesler, N. C. (2021). The Conceptual History of Ethnogenesis: A Brief Overview, *New diversities*, 1(23), 73-87. Retrieved from https://newdiversities.mmg.mpg.de/wp-content/uploads/2021/06/2021_23-01_06_Tiesler.pdf
- Tolochko, P. P. (2005). *Old Russian nationality: imaginary or real*. *Aletejia*.
- Tolstov, S. (2019). Separatism and secessionism: conceptual features in the context of the European integration project. *Ideology and Politics*, 1(12), 73-95.
- Vasylenko, V. (2011). History of World War II: between the Scylla of revisionism and the Charybdis of stereotypes, in captivity of relevance. *Humanitarian Journal*, 3-4, 111-131.

Features of Organization and Adaptation to the Target of Film Propaganda in the Ukrainian SSR (1943–1945)

UDC 791.43:32.019.52(477)«1944/1945»

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723133>**Vedeneev Dmytro**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8929-9875>, zastava67@i.ua*National Academy of Culture and Arts Management (Kyiv, Ukraine)*

Abstract.

The relevance of the work lies in the analysis of the peculiarities of the use of art in political propaganda in a totalitarian society for the formation of a new socio-political identity of the Soviet people, and the identification of the mobilizing and entertaining role of cinematography during the war. **The purpose of the study** is to analyse the organization of cinematographic service by means of cinematography in Ukraine in the final period of the Second World War. **Research methodology.** A systematic research method was used, because cinematography is considered as a part of ideological and propaganda influence on society. Historical-comparative and historical-genetic methods allow us to determine the cause-and-effect relationships of the formation of certain features of the cinematographic service of different strata of the population. **Results.** The article reveals the peculiarities of the Communist Party's use of cinematography for propaganda purposes. It was found out that thematic film festivals were used to spread propaganda among different segments of the population. The impact on the self-awareness of Soviet citizens was analysed both by means of cinematography and by auxiliary tools. It was found that the repertoire of Soviet cinema was not diverse and did not always meet the demands of Soviet society, so other means of propaganda were used (conversations, lectures, meetings, etc.). In fact, the film screening turned into a comprehensive cultural event and attracted the attention of the war-weary audience. **Scientific novelty.** For the first time in Ukrainian historiography, the peculiarities of service to various groups of Soviet society were demonstrated. The specificity of the ideological influence on the population by means of cinematography during the years of Stalinism was revealed. **Conclusions.** The Soviet authorities tried as widely as possible to influence all strata of the Soviet population by means of cinematographic art. During the film festivals, feature and documentary films, newsreels were shown. Means of visual agitation were also used. Propagandists and combatants spoke before the audience.

Keywords: cinema, World War II, German-Soviet war, Ukrainian SSR, propaganda, communist party, film festival, repatriates

Особливості організації та адаптації до цільових аудиторій кінопропаганди в Українській РСР (1943–1945 рр.)

Веденєєв Дмитро*Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв (Київ, Україна)*

Анотація.

Актуальність праці полягає в аналізі особливостей використання мистецтва в політичній пропаганді в тоталітарному суспільстві для формування нової соціально-політичної ідентичності радянського народу, виявленні мобілізуючої і розважальної ролі кінематографу під час війни. **Мета дослідження** – проаналізувати організацію кінематографічного обслуговування засобами кінематографу в Україні в завершальний період Другої світової війни. **Методологія дослідження.** Використано системний метод дослідження, адже кінематограф розглядається як частина ідеологічно-пропагандистського впливу на суспільство. Історико-порівняльний і історико-генетичний методи дають нам визначити причинно-наслідкові зв'язки формування певних особливостей кінематографічного обслуговування різних верств населення. **Результати дослідження.** В статті виявлено особливості використання кінематографу комуністичною партією в агітаційно-пропагандистських цілях. З'ясовано, що для поширення пропаганди серед різних верств населення використовувалися тематичні кінофестивалі. Проаналізовано вплив на самосвідомість радянських громадян як засобами кінематографу, так і допоміжними інструментами. Виявлено, що репертуар радянського кінематографу не був різноманітним і не завжди відповідав запитам радянського суспільства, тому використовувалися інші пропагандистські засоби (бесіди, лекції, зустрічі та ін.). Фактично кінопоказ перетворювався в комплексний культурний захід і привертав увагу втомленого від війни глядача. **Наукова новизна.** Вперше в українській історіографії продемонстровано особливості обслуговування різних груп радянського суспільства. Виявлено специфіку ідеологічного впливу на населення засобами кінематографу в роки сталінізму. **Висновки.** Радянська влада якнайширше намагалася вплинути на всі верстви радянського населення засобами кінематографічного мистецтва. Під час кінофестивалів демонструвалися художні і документальні фільми, кінохроніку. Також використовувалися засоби наочної агітації. Перед аудиторією виступали пропагандисти, учасники бойових дій.

Ключові слова: кінематограф, Друга світова війна, німецько-радянська війна, Українська РСР, пропаганда, комуністична партія, кінофестиваль, репатріанти

Вступ.**Актуальність дослідження.**

Мистецтво кіно та кінематограф як масовий соціокультурний інститут в період «мобілізаційного соціалізму» кінця 1920-х–1953 рр. слугували потужним та ефективним інструментом формування нової соціально-політичної ідентичності радянського народу як громадянської спільноти, поширення настанов ідеології соціалістичного будівництва та нового культурного продукту (у рамках «культурної революції» як однієї із основних складових програми соціалістичного будівництва – поряд із індустріалізацією та колективізацією аграрної сфери).

Кінематограф виконував не лише розважальну, а й виховну функцію, причому із середини 1930-х рр., у мірі подолання «класово-революційного» ідеологічного радикалізму, в змістовному наповненні культурно-гуманітарної сфери все більшого значення надавалося ретрансляції (при збереженні відповідних ідейно-політичних акцентів та адміністративного контролю) контенту національних культур та історичного минулого народів СРСР. Цей процес набув особливого мобілізуючого та інформаційно-агітаційного значення під час війни із гітлерівською Німеччиною, звільнення від нацистських агресорів території України та перших кроків із післявоєнної відбудови та відновлення культурного життя.

Науковий інтерес становить, зокрема, тодішній пошук в екстремальних умовах війни та повоєнної відбудови ефективних організаційних форм та змістовних прийомів використання кінопродукції у масовій агітаційно-пропагандистській та культурно-просвітницькій роботі, а також адаптація кінопропаганди до специфічних цільових аудиторій.

Метою статті є історико-культурологічне дослідження особливостей організації та визначення контенту офіційної інформаційно-пропагандистської діяльності засобами кінематографії як важеля ідейно-гуманітарного впливу та суспільного інформування відповідно до специфіки цільових аудиторій з-поміж населення Української РСР у 1943–1945 роках.

Аналіз попередніх публікацій.

Найбільш висвітленим аспектом проблеми виступає агітаційно-пропагандистська робота серед переміщених осіб (праці М. Куницький, Т. Турчин, А. Андрєєв). Праці цих дослідників суттєво відрізняються. Проблемі використання кінематографу в агітаційно-пропагандистській роботі приділяє увагу історик А. Андрєєв (2018). Натомість дослідження Т. Турчин (2017) є джерелознавчим і обмежується географічними межами Станіславщини (сучасна Івано-Франківська область). Робота М. Куницького (2008) присвячена особливостям перебігу насильницької репатріації громадян СРСР. Певні аспекти відновлення та діяльності кінематографічних закладів в Україні не лишилися поза увагою українських істориків. Так, українська дослідниця О. Овсіюк (2016) проаналізувала діяльність київських кінотеатрів у 1943–1945 рр. Р. Генєга (2011) розглянув функціонування кіномережі в Львові. Дуже цінними

є наукові розвідки, присвячені культурним процесам на Донбасі. Є. Пшемицька (Проценко) (2019) досліджує культурні процеси (в т.ч. в кінематографії) в регіоні під час Другої світової війни, а О. Титаренко (2017) культурне життя під час першого повоєнного десятиліття. Особливу увагу дослідниці приділяють саме відновленню роботи кінематографічних закладів в цих двох областях України. Натомість, недостатньо дослідженою залишається така складова порушеної проблеми як корегування змісту агітаційно-пропагандистської роботи засобами кінематографу відповідно до особливостей регіонального та соціального складу населення радянської України. Крім того, маловідомим залишається і така сторона проблеми як використання кінофестивалів як форми культурно-масової агітаційно-пропагандистської та інформаційно-просвітньої роботи.

Результати дослідження.

Одним із провідних напрямів використання засобів кінематографу в ідеологічних цілях стало його застосування для агітаційно-пропагандистського забезпечення соціально-політичної та ідейно-культурної радянзації Західноукраїнського регіону, що повторно увійшов до складу УРСР у 1944–1945 рр. (з урахуванням Закарпатської України). При цьому, зокрема, було використано таку популярну в СРСР форму подання кінопродукції як тематичні кінофестивалі, які виконували і ідейно-пропагандистську функцію.

В Західній Україні планувалися кінофестивалі, які формували в населення прихильність до радянської влади і негативне ставлення до повстансько-підпільного руху під проводом ОУН (Б). Зокрема, із пропозицією організувати кінофестиваль (в січні-лютому 1945 р.) звернувся в грудні 1944 р. до українського радянського уряду та ЦК КП(б)У заступник керівника Управління в справах кінофікації при Раді Народних Комісарів (РНК, уряду) УРСР. Управління навіть не приховувало політичний мотив кінофестивалю – він мав подати Радянський Союз «вільною багатонаціональною батьківщиною народів» (ЦДАВО України, ф. 4733. Оп. 1, спр. 37, арк. 13).

Варто зауважити, що найцікавіша інформація знаходиться в додатках до проекту постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про проведення тематичних фестивалів в Західних областях УРСР», яку розробило Управління в справах кінематографії при РНК УРСР. Був складений список фільмів, які знаходилися в Львівській, Рівненській та Чернівецькій конторах «Головкинопрокату» (кінопрокат мав всесоюзне підпорядкування). Було знайдено копії 24 тодішніх фільмів: хронікально-документальних – «Трагедія в Катинському лісі» (щодо розстрілів польських офіцерів у 1940 р.), «Битва за нашу Радянську Україну», «Райдуга», «Суд іде», «Вона захищає Батьківщину», «В ім'я Батьківщини», «Секретар райкому», «Невловимий Ян», «Мрія», «Розгром німецький військ під Москвою», «Сталінград», «Орловська битва», «Битва за Росію», художніх

стрічок – «Свинарка і пастух», «Музична історія», «Макар Нечай», «Велике життя», «Вчитель», «Кіноконцерт», «Концерт-вальс», «Антон Іванович сердиться», «Пісня про Росію», «Урал кує перемогу», «Велика Земля».

Деякі копії кінокартин знаходилися в окремих конторах Західної України. Так, відсутня копія фільму «Невловимий Ян» в Рівненській обласній конторі, «Мрія», «Розгром німецьких військ під Москвою» – в Львові та Чернівцях, «Орловська битва» – в Рівному, «Максим Нечай» – в Рівному та Львові, «Велике життя», «Вчитель», «Кіноконцерт» – в Рівному, «Концерт-вальс» – в Львові та Чернівцях. Тобто скласти стабільну програму кінофестивалю для всіх західних областей було практично неможливо. Тому для покращення ситуації з нестачею копій важливих кінофільмів планувалося перенаправити зі східних областей копії кінофільмів, яких в цих трьох обласних конторах не було або знаходилося в недостатніх для прокату кількості. До списку входили фільми «Син Таджикистану», «Дружба», «Непереможні», «Цирк», «Мрія», «Розгром німецьких військ під Москвою», «Макар Нечай», «Вчитель», «Концерт-вальс», «Невловимий Ян». З Москви необхідно було привезти кінохроніку. До списку мали входити сюжети та документальні фільми про визволення СРСР від нацистів, про бойові дії СРСР та союзників в Європі, табори смерті, проведення парадів. З центру мали прислати копії фільмів: «Світлий шлях», «П'ятий океан», «Іван Коробов», «Доктор Калюжний», «Ніч у вересні», «Ми чекаємо Вас з фронту», «Концерт фронту», «Веселі хлопці», «Жила-була дівчинка» (ЦДАВО України, ф. 4733, оп. 1, спр. 37, арк. 15–16).

Згідно постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про проведення в Західній Україні УРСР тематичного кінофестивалю «Червона армія – визволителька від німецько-фашистського ярма» фестиваль мав пройти з 20 лютого по 2 лютого 1945 р. в областях цього регіону. Для організації даного заходу кадри спеціалістів направлялися з центральних і східних регіонів УРСР. Обласні органи влади забезпечували фойє засобами зображальної агітації. Партійні працівники та спеціалісти певних галузей господарства читали доповіді, проводилися бесіди та зустрічі з бійцями Червоної армії. Перед кіносеансами відбувалися виступи артистів естради, професійних акторів, колективів художньої самодіяльності (ЦДАВО України, ф. 4733, оп. 1, спр. 26, арк. 17-18).

Радянська влада проводила кінофестивалі для молоді. Спільною постановою ЦК ВЛКСМ і Комітету в справах кінематографії при РНК СРСР було вирішено провести всесоюзний фестиваль «Комсомол і молодь в бою і праці» з 25 липня по 10 серпня 1945 р. Мали показувати фільми, більшість яких були присвячені не лише Другій світовій війні, а й мирній праці радянських громадян. В списку рекомендованих фільмів були «Зоя», «Це було в Донбасі», «Жила-була дівчинка», «Комсомольці», «Березень-квітень», «Олександр Покришкін», «Комсомольськ», «Поєдинок», «Як закалялася

сталь», «Велике життя», «Трактористи», «Подруги», «Фронтові подруги», «Машенька», «Хлопець з нашого міста», «В 6 годин вечора після війни», «Свинарка і пастух», «Світлий шлях», «Семеро сміливих», «Берлін» (ЦДАВО України, ф. 4733, оп. 1, спр. 31, арк. 9). Зі списку стає зрозуміло, що більшість кінокартин націлені саме на молоду аудиторію. Також ЦК ВЛКСМ союзних республік і обкоми ВЛКСМ мали залучити до виступів та до обговорення фільмів місцевих письменників, кіноробітників і учасників бойових дій. Кінофестиваль мав проходити в великих обласних центрах: Київ, Сталіно, Харків, Одеса, Миколаїв, Херсон, Ворошиловград, Львів, Чернівці, Полтава, Чернігів, Житомир, Вінниця, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кіровоград, Суми (ЦДАВО України, ф. 4733, оп. 1, спр. 31, арк. 9-11), тобто із західноукраїнських міст фестиваль відбувався лише у Львові. Повідомлення про результати проведення фестивалю містяться в документах комсомольських організацій України.

Прозвітував про проведення даного заходу в столиці України секретар Київського міського комітету (МК) ЛКСМУ. Для підготовки даного кінофестивалю при МК ЛКСМУ було організовано комісію з 11 осіб, а в РК (районного комітету) ЛКСМУ – «трійки». Захід тривав протягом 10 днів з 15 по 25 серпня 1945 р. Захід відкрився фільмом «Це було на Донбасі» (ЦДАГО України, ф. 7, оп. 3, спр. 1143, арк. 54). Проводилися заходи в двох кінотеатрах: «Піонер» (35 кіносеансів) і імені Чапаєва (67 сеансів) (ЦДАГО України, ф. 7, оп. 3, спр. 1143, арк. 55).

Кінофестиваль «Комсомол і молодь в бою і праці» проводився і в місті Харкові з 24 серпня по 2 вересня 1945 р. в дитячому кінотеатрі імені Дзержинського. Найпопулярнішими картинами заходу були «Це було на Донбасі» (5679 осіб), «Велике життя» (1 серія) (4107) (обоє були присвячені Донбасу і зрежисеровані «скандальним» Л. Луковим), «Зоя» (3319), «Фронтові подруги» (2377). Перед кінопоказами читали пропагандистські лекції та проводилися бесіди на трудові і військово-патріотичні теми (ЦДАГО України, ф. 7, оп. 3, спр. 1143, арк. 57–57зв.).

Кінофестивалі проходили не лише для жителів великих міст, а й сіл, райцентрів. Виконуючи постанову РНК УРСР та ЦК КП(б)У «Про покращення роботи сільських кіноустановок», Управління кінофікації при РНК УРСР вирішило провести сільський кінофестиваль в грудні 1944 р. Кінофестиваль відбувся в 17 областях Української РСР. Захід не проходив у кожному окремому селі, а в районних центрах, до яких організовувалося підвезення сільських жителів. За радянською традицією перед кіносеансом проводилася масово-політична робота: вступали лектори, керівництво району, гуртки самодіяльності колгоспів, шкіл, ремісничих училищ, артисти державної естради та театрів. Варто зауважити, що кінофестиваль не проводився в західноукраїнських областях, крім Волинської (ЦДАВО України, оп. 1, спр. 8, арк. 41–42).

Особливістю організації кінопропаганди було

те, що окрім державних кіноустановок, існували ще профспілкові та відомчі кіноустановки. Так, у 3 кварталі 1944 р. Всеукраїнська центральна рада професійних спілок виділила для Центрального комітету спілки робітників кам'яновугільної промисловості 5 пересувних кіноустановок, щоб поживити кінообслуговування гірників Донбасу (Головко, Лисенко, 2002, с. 202).

Кінофільми демонструвалися серед репатрійованих громадян СРСР. Проводилася політико-пропагандистська робота навіть серед переміщених осіб (радянських громадян, які під час війни опинилися за межами СРСР, згодом пройшли перевірку і були працевлаштовані). Саме для цього, як повідомляється в листі полковника-політпрацівника Г. Логунова голові Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) Г. Александрову, до таборів країн Західної і Центральної Європи були передані 15 кіноустановок (до Німеччини – 10, Франції – 3, Італії – 1, Англії – 1). Для відображення повернення переміщених осіб до СРСР мав бути створений до 1 липня 1945р. Союзкінохронікою документальний фільм «Повернення на Батьківщину» та два тематичні кіножурнали. В січні 1945 р. був складений план політико-просвітницьких і організаційно-масових заходів з репатріації радянських громадян з території Німеччини, хоча в документі йшлося не лише про територію Німеччини, а скоріше окуповані нацистами землі. Так, планувалося організувати 12 агітпунктів в Берліні, Відні, Мюнхені, Празі, Лейпцигу або Дрездені, Бреславлі, Познані, Штетині (зараз польське місто – Щецин), Данцигу (зараз – Гданьськ) або Кенінсберзі (зараз – Калінінград), Копенгагені, Варшаві, Осло. В кожному агітпункту мали бути кіноустановки і різноманітні агітаційні матеріали (книги, газети, брошури, афіші та ін.). Мали демонструватися фільми («Райдуга», «Зоя», «Два бійці», «О шостій годині вечора після війни», «Ленінград у боротьбі», «Бойові кінозбірки», «Малахов Курган»), випущені під час так званої «Великої Вітчизняної війни». На кожен пересувку Кінокомітет виділяв по два-три фільми. Також було розпочато агітаційну діяльність в приймально-пересильних пунктах в Шталюпенені, Любліні, Дембіці, Воловці, Любек, Кенігсбергу (морський порт), Одесі, Ризі, Таллінні, Ленінграді, Пскові, Мінську, Гомелі, Чернігову, Києві, Проскурові. Передбачалося розмістити кінопересувку в вагоні, яким будуть доправлятися на Батьківщину переміщені особи (Лившин, А., Орлов І., 2015, с. 154–155). Тобто розмах пропагандистської роботи засобами кінематографу може вражати. Напевно, багато ідей лишилося на папері, адже планувалося реевакуювати аж 4 млн осіб. Навряд чи можна було цих осіб забезпечити кінообслуговуванням.

Все ж таки були певні успіхи в кінообслуговуванні репатріантів. В листопаді 1945 р. Уповноважений ЦК КП(б)У і РНК УРСР звітував, що з Одеси до міста Унгени (Румунія) прибуло 28 копій фільмів. Поступово кількість кінокартин, які демонструвалися в пункті репатріантів збільшувалося. Наприклад,

в липні 1945 р. не демонстрували жодної картини, в серпні 1945 р. відбувався показ 4 кінокартин, в серпні-вересні — через день (ЦДАВО України, ф. Р-2, сп. 7, спр. 3009, арк. 3).

Український історик А. Андреев зазначив: «Тривала відірваність від рідної землі, брак або ж відсутність узагалі будь-якої інформації з батьківщини, створили умови, коли усне слово агітатора справляло потужний психологічний вплив на думки й дії радянських громадян – репатріантів. Тут не слід забувати, що більшість цих людей бажали якнайшвидше повернутися до рідних домівок. Зважаючи на те, що значна частина репатріантів, особливо люди старшого віку, були малоосвіченими або й взагалі неписьменними, то живе спілкування часто виступало основним засобом ідеологічно-пропагандистської обробки у процесі їх повернення на батьківщину» (Андреев, 2018, с. 75). Тобто люди, в яких вся родина лишилася на території Радянської України і іншої батьківщини вони не знали, прагнули повернутися додому.

Проводилося кінообслуговування і в госпіталах, куди потрапляли поранені бійці Червоної Армії і партизани. 15 лютого 1945 р. була видана постанова про культурно-просвітницьку роботу в госпіталах. В цій постанові Комітет в справах кінематографії при РНК СРСР зобов'язувався забезпечити військові госпіталі, які не мали власних кіноапаратів, кінопересувками. Також протягом 2 місяців мали провести технічний огляд і ремонт кіноапаратів лікарень. Для поповнення фонду вузькоплівкових фільмів необхідно повторно надрукувати копії деяких довоєнних радянських фільмів («Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», 1985, с. 544–546). Показ кінофільмів у госпіталах сприяв покращенню емоційного стану поранених бійців і червоних партизанів.

Відбувалося кінематографічне обслуговування й демобілізованих бійців Червоної Армії. Так, в липні 1945 р. в Дніпропетровську була відкрита літня площадка, на якій була встановлена кіноустановка і систематично демонструвалися фільми. Схоже було організовано на розподільних пунктах в Харкові, Києві та на залізничній станції Ясинувата Сталінській області (ЦДАВО України, ф. 4733, оп. 1, спр. 35, арк. 1).

Висновки.

На підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що радянська влада та ідеологічний апарат правлячої комуністичної партії більшовиків активно використовували кінематограф в агітаційно-пропагандистській діяльності як потужний засіб донесення політичної волі та роз'яснення поточних заходів влади, творення загальногромадянської ідентичності, мобілізації сил народу на відсіч нацистам та відбудову економіки й культури після звільнення України. Кінематограф виконував важливу пропагандистську функцію під час війни – згуртовувати населення, мобілізувати його в боротьбі з гітлерівськими агресорами та надихати на трудові

звершення. Звісно, офіційна кінопродукція усіляко ретушувала реальний скрутний стан соціально-економічної сфери й добробуту повоєнного СРСР, України, уся територія якої стала театром запеклих бойових дій та терору окупантів.

Ефективною формою використання кінопродукції стали тематичні кінофестивалі, форма і репертуар яких дозволяли сполучати інформування кінодокументалістикою із культурницькою працею засобами художнього кіно, у т. ч. через екранізацію творів класики української літератури, висвітлення епічних сторінок історії України. Разом з показом кінофільмів проходила широка пропагандистсько-агітаційна робота: використовувалася наглядна агітація (брошури, газети, стенди), читалися лекції на відповідні теми. Для участі в кінопоказі запрошували червоноармійців, партизан, діячів «трудового

фронту». Все це мало актуалізувати показ кінофільмів, адже кінопродаж був тривалим процесом, а глядачів цікавили актуальні теми. Всі верстви населення (робітники, селяни, військові, переміщені особи) залучалися до переглядів кінофільмів і супровідної агітації.

Особливу увагу приділялося адаптації кінопропаганди до регіональної специфіки України, передовсім – потреб формування нової громадянської ідентичності, спільного світобачення та прищеплення офіційного ідеологічного наративу мешканцям специфічного в культурно-цивілізаційному відношенні західного регіону України. Свої особливості мала кінопропаганда для населення індустриальних регіонів республіки, військовослужбовців, інших соціо професійних груп людуності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Андрєєв, А. (2018). *Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед “переміщених осіб” з України (1944–1953 рр.)*. (Монографія). Київ: ДІА.
- Генєга, Р. (2011). Радянський кінематограф у Львові в перше повоєнне десятиліття. *Український історичний журнал*, 2, 106–122.
- Головко М., & Лисенко, О. (2002). *Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.* (Навчальний посібник). Київ.
- Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. (1985). (Том 7: 1938–1945). Издательство политической литературы.
- Куницький, М. (2008). *Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)*. (Дис. канд. іст. наук). Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк.
- Лившин, А., & Орлов І. (авт.-сост). (2015). *Советская пропаганда на завершающем этапе войны (1943–1945 гг.)*. (Сборник документов). Политическая энциклопедия.
- Овсіюк, О. (2016). Кінотеатри як вид міського дозвілля та засіб інформаційного впливу на населення м. Києва (1941–1945). *Сторінки воєнної історії України*, 19, 168–174.
- Проценко, Є. (2019). *Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни* (Дис. канд. іст. наук). Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця.
- Титаренко, О. (2017). *Культурне життя на Донбасі у відбудовчий період (1943–1953 рр.)*. (Дис. канд. іст. наук). Національний гірничий університет, Дніпро.
- Турчин, Т. (2017). *Джерела до вивчення історії примусової праці та репатріації українців Станіславщини (1941–1953 рр.)* (Дис. канд. іст. наук). Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України).
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

REFERENCES

- Andreev, A. (2018). *Agitation and propaganda activity of Soviet repatriation bodies among "displaced persons" from Ukraine (1944–1953)*. (Monograph). Kyiv: DIA.
- Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.
- Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.
- Golovko, M. L., & Lysenko, O. E. (2002). Trade Unions of Ukraine during the Great Patriotic War 1941–1945. Kyiv.
- Henega, R. (2011). Soviet cinema in Lviv in the first post-war decade. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 106–122.
- Kunyskyi, M. (2008). *Forced repatriation of Soviet citizens to the USSR after the Second World War (Ukrainian vector)*. (Candidate's thesis). Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk.
- Lyvshin A., & Orlov I. (Comps). (2015). *Soviet propaganda at the final stage of the war (1943–1945): a collection of documents*. Political Encyclopedia.
- Ovsiyuk, O. (2016). *Cinemas as a form of urban leisure and a means of informational influence on the population of Kyiv (1941–1945)*. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 19, 168–174.
- Protsenko, E. (2019). *Cultural processes in the Donbas during the Second World War*. (Candidate's thesis). Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnitsa.
- The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences, and plenums of the Central Committee. (1985). (Volume 7: 1938–1945). Publishing House of Political Literature.
- Turchyn, T. (2017). *Sources for the study of the history of forced labor and repatriation of Ukrainians from the Stanislav region (1941–1953)*. (Candidate's thesis). Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk.
- Tytarenko, O. (2017). *Cultural life in Donbas during the reconstruction period (1943–1953)*. (Candidate's thesis). National Mining University, Dnipro.

On the Creative Writing of Hanna Shvydko

UDC [94:378.4](47.7)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723134>**Pervyi Hennadii***Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0565-1091>, pervyi.h.l@nmu.one***Shevchenko Maria***Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8380-974X>, maryshevchenko7@gmail.com**Dnipro University of Technology (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

The article analyzes the pedagogical, scientific and organisational activities of the famous historian and local historian Hanna Shvydko (1944-2022). Some of the researcher's scientific achievements are described. There was also outlined her contribution to the development of the humanitarian component at the Dnipro University of Technology. The article focuses on the creative writing of Hanna Shvydko, and includes an excerpt from her memoirs, which will be published in the future. The memoirs are considered the plots of her personal life, interesting and professional meetings that were connected with the socio-political changes in the country. In this excerpt, the author describes the events of 1991, namely the celebration of the 500th anniversary of the Zaporizhzhia Cossacks, which was a powerful historical and educational event and had a certain significance in the process of restoring the independence of the Ukrainian state. Hanna Shvydko's memoirs are being published for the first time.

The purpose of the article is to study the creative writing and scientific achievements of the famous scientist of the Dnipro University of Technology, Professor, Doctor of Historical Sciences Hanna Shvydko.

Hanna Shvydko wrote a significant number of journalistic articles, especially on local history. The scientist was one of the founders of the modern local history movement in Prydniprov'ia. She initiated the club "Ridnokrai" at the Department of Local History Literature of the Dnipro Regional Scientific Library. Hanna Shvydko was a historian at the Dnipro University of Technology. She wrote many biographical historical works about the famous scientists of the university.

Conclusions. Hanna Shvydko's memoirs are interesting because they will serve as a historical source for the study of processes and events in Ukrainian history for future generations.

Keywords: Hanna Shvydko, memories, Dnipro University of Technology

До питання літературної творчості Ганни Швидько

Первий Геннадій, Шевченко Марія*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка» (Дніпро, Україна)*

Анотація.

У статті проаналізовано педагогічну та науково-організаційну діяльність відомого історика та краєзнавця Ганни Швидько (1944-2022). Охарактеризовано частину наукових праць дослідниці, окреслено її внесок у розвиток гуманітарної складової в Національному технічному університеті «Дніпровська політехніка». Основну увагу приділено літературній творчості Ганни Швидько, наводиться уривок її спогадів, які найближчим часом вийдуть друком. В спогадах окреслено сюжети особистого життя, цікаві та професійні зустрічі, що були пов'язані із суспільно-політичними змінами в країні. В запропонованому уривку авторка описує події 1991 року, а саме – відзначення 500-ліття Запорозького козацтва, яке було потужним історико-просвітницьким заходом і відіграло важливу роль у процесі відновлення незалежності Української держави. Мемуарні матеріали Ганни Швидько вперше вводяться у науковий обіг.

Метою статті є дослідження літературної діяльності та наукових досягнень відомої вченої Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», професора, доктора історичних наук Ганни Швидько.

З'ясовано, що перу Ганни Швидько належить значна кількість публіцистичних праць, особливо краєзнавчої тематики. Визначено, що вчена була однією із засновниць сучасного краєзнавчого руху на Придніпров'ї, керувала клубом «Ріднокрай» при відділі краєзнавчої літератури Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки. Встановлено, що Ганна Кирилівна була істориком Національного технічного університету «Дніпровська політехніка». З-під її пера вийшли біографічні історичні праці, що стосувалися провідних науковців університету.

Висновки. З'ясовано, спогади Ганни Швидько цікаві тим, що слугуватимуть наступним поколінням як історичне джерело для дослідження процесів і подій української історії.

Ключові слова: Ганна Швидько, спогади, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Вступ.

Стаття висвітлює питання здібностей видатного історика, засновниці наукової школи джерелознавства Ганни Кирилівни Швидько як мемуариста. Стилю характеризується життєвий шлях вченого, особливості її літературного стилю. В якості прикладу творчих здібностей Ганни Швидько наводиться уривок її спогадів, які найближчим часом вийдуть друком.

Метою статті є дослідження літературної діяльності та наукових досягнень відомої вченої Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», професора, доктора історичних наук Ганни Швидько.

Джерельною базою є матеріали, присвячені діяльності Ганни Кирилівни, наукові праці вченої та уривок неопублікованих спогадів.

Історіографія.

Відзначимо, що вивченням життєвого шляху Ганни Кирилівни займалися чимало дослідників. До 60-річного ювілею відомого історика був опублікований збірник наукових праць, зі статтями вчителів, колег та учнів Ганни Кирилівни (Історія і особистість історика, 2004). Загалом про життя і творчість дослідниці йдеться в опублікованих статтях професорів О. Удода та І. Кочергіна, які базуються на архівних матеріалах (Удод, 2004; Кочергін, 2014). Існують і краєзнавчі розвідки В. Савчука та М. Чабана (Савчук, 2004; Чабан 2000). Інформацію про наукову діяльність професорки також знаходимо у виданнях з історії Національного технічного університету «Дніпровська політехніка» (Національний гірничий університет, 2002, с.131; Професори, 2020, с. 462).

Виклад основного матеріалу дослідження.

2 лютого 2022 року пішла з життя талановитий педагог і мужня жінка Ганна Кирилівна Швидько. Це стало тяжкою втратою не тільки для учнів та колег, а й для історичної науки в цілому (*фото 1*).

З 1990 р. Ганна Кирилівна керувала клубом «Ріднокрай» при відділі краєзнавчої літератури та бібліографії Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки. У 1991 р. її було обрано головою правління Дніпропетровської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців. З 2005 р. очолювала Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України.

У 1997 р. Ганні Кирилівні присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», 1999 р. її обрано дійсним членом Української академії історичних наук, 2004 р. відзначено Орденом княгині Ольги III ступеня. Нагороджена також Почесною грамотою Президії НАН України (2012 р.) та Почесним знаком Національної академії педагогічних наук України (2019 р.).

Кілька десятиліть була членом спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій в Інституті археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України та Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара. Під її керівництвом підготовлено та захищено 4 докторських і 20 кандидатських дисертацій.

Сферою наукових інтересів Ганни Кирилівни були різні аспекти історичного знання: видатний дослідник джерел з історії українського козацтва, вона не втрачала суцільно наукового інтересу до краєзнавчої тематики. Як організатор краєзнавчої історичної науки в регіоні вона запам'яталася для всіх людиною, здатною згуртувати навколо себе творчих особистостей, що стали визнаними фахівцями з історії, культури, освіти і науки рідного краю. Навколо неї формувалися творчі колективи, які опрацьовували невідомі і маловідомі сторінки історії Катеринославщини та Дніпропетровщини, видавали книги і серійні видання, захищали дисертації під її керівництвом. За ініціативи Ганни Кирилівни на базі Національного гірничого університету (зараз цей заклад має назву Національний технічний університет «Дніпровська політехніка») проводилися краєзнавчі конференції, які спочатку мали статус регіональних, але дуже швидко стали Всеукраїнськими. Матеріали конференцій висвітлювалися на сторінках видання «Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки», що виходило щорічно і відносилось до фахових видань з історії України.

Окрім організаторської діяльності на ниві краєзнавства, Ганна Швидько сама була видатним дослідником краєзнавчої тематики. До її наукового доробку можна віднести наукові і науково-популярні публікації з історії Катеринославщини, зокрема цікава книга з інтригуючою назвою «Катеринославський Півкіський клуб. 1858-1860», бібліографія з розлогою авторською передмовою про перше підприємство Катеринослава – суконну фабрику, будівля якої залишилася і по сьогодні (Швидько, 2004).

З 1995 року Ганна Кирилівна працює в Національному технічному університеті. Зміна кафедри потягла за собою виникнення нових пріоритетів наукового інтересу. З цього моменту і до кінця життя Ганна Швидько захоплювалася історією одного з найстаріших закладів вищої освіти регіону – Катеринославським вищим гірничим училищем, Катеринославським, а згодом, Дніпропетровським гірничим інститутом, Національною гірничою академією України, Національним гірничим університетом, Національним технічним університетом «Дніпровська політехніка».

У 2005 році вона очолила Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Багато сил Ганна Кирилівна віддала розвитку гуманітарної освіти в технічному університеті і взагалі технічної освіти України. За її участі була розроблена Концепція гуманітаризації вищої технічної освіти України, створено Інститут гуманітарних проблем ім. академіка П.Т.Тронька.

Ганна Кирилівна була і істориком університету. З-під її пера вийшли біографічні історичні праці, що стосувалися провідних науковців університету: Й. Танатара «Криворізький Галілей» (Швидько, 2006), М. Комарова «Михайло Комаров і Катеринославщина» (Швидько, 2011). Останню книгу Ганна Кирилівна особливо цінувала: «Михайло Федорович Комаров (1844 – 1913) – це мій земляк із слободи Дмитрівка Павлоградського повіту, який закінчив Катеринославську класичну гімназію, а потім юридичний факультет Харківського університету. Все своє життя він жив із заробітку, працюючи адвокатом». Доробок Ганни Швидько з історії університету важко переоцінити. Тут два випуски нарисів з історії НГУ, книга про ректорів університету, два видання книги про професорів університету, починаючи від першого викладацького складу кінця XIX століття.

Всю себе Ганна Швидько віддавала роботі. Вона була такою людиною, що ніколи не робила чогось наполовину, або неякісно. Народний музей історії НТУ «Дніпровська політехніка» був реорганізований, переїхав у спеціально відремонтоване приміщення завдяки зусиллям її та завідувача кафедри історії та політичної теорії, професора Віктора Юхимовича Пушкіна. Заклад очолювали її учні, наукове консультування музею, формування його експозиції було безцінним.

Ганна Кирилівна була видатним викладачем. Вона ніколи не говорила голосно, не мала звички кричати чи ображати студента. Ці якості їй повною мірою знадобилися в технічному університеті, де їй довелося викладати для студентів різних спеціальностей, зрозуміло не майбутніх істориків, чи принаймні гуманітаріїв. З започаткуванням юридичного факультету, вона стала провідним викладачем історії держави та права України. Її навчальний посібник з історії держави та права України витримав кілька видань і досі залишається

актуальним і затребуваним для викладачів і студентів. Про стиль і форми спілкування Ганни Кирилівни зі студентами складаються легенди і на історичному факультеті нашого класичного університету, і серед студентів «Горки», як тоді простонародно називався університет «Дніпровська політехніка». Вона ніколи не стояла за кафедрою, як сама казала, треба бути серед студентів і зі студентами. В аудиторії завжди була абсолютна тиша, кожному слухачеві здавалося, що він доторкнувся до чогось важливого, унікального у своєму житті. Для кожного молодого викладача Ганна Кирилівна була мудрим наставником, джерелом методичного досвіду високого рівня.

Окрім наукової і викладацької роботи Ганна Кирилівна мала, як виявляється, і значний хист літератора. Її перу належить значна кількість публіцистичних праць, особливо краєзнавчої тематики. Вона могла писати і наукові трактати складною науковою мовою, з безліччю термінів і складних історичних і філософських понять. Однак вона могла складні історичні факти і події, історичні процеси і тенденції висловити простими, зрозумілими словами, які були доступні і для недосвідченого читача. Як казала сама Ганна Кирилівна: «щоб і козі було понятно». Вона сама була категорично вимоглива до стилю власних праць, і до текстів своїх колег. Кожен, хто мав справу з Ганною Швидько, пам'ятає свої сторінки, густо помережені червоною пастою зауважень і рекомендацій Ганни Кирилівни. Аспіранту більше нічого і робити було не треба – перевести зауваження Швидько у чорний колір власного тексту, і... ще один її влучний вислів «кі комар носа не підточить». Тобто після її правок текст був вже практично досконалим, однак спробуйте його знову віддати на вичитку Ганни Кирилівни... Всі її учні, колеги і просто шанувальники її таланту пам'ятають її бісерний почерк, впізнаваний, розбірливий і легкий для читання й розуміння. Сама Ганна Кирилівна казала: «Як напишеш, так машиністка і надрукує».

Під диктаторським тиском Віктора Пушкіна Ганна Кирилівна взялася за написання власних мемуарів. Ось як вона висловилася з цього приводу: «Творча, спокійна атмосфера дала можливість для підготовки і видання двох об'ємних книг (крім вже названих (малися на увазі «Нариси з історії Національного гірничого університету (1899-2015): Ректори» (НГУ, 2015) – Г.П.) з іншої тематики, а також невеликої – мемуарного характеру. У цьому відношенні для мене був успішним 2004 рік. Тоді крім «Хрестоматії з історії держави і права України» була видана унікальна пам'ятка історії України першої чверті XVIII ст., що зберігається в Центральному державному історичному архіві України, під назвою «Компут і ревізія Миргородського полку 1723 року» (Швидько, 2004). Це ревізія складу населення та маєностей однієї з адміністративно-територіальних одиниць Української козацької держави. Введення цієї пам'ятки до наукового обігу розширює джерельну базу для вивчення соціально-економічного розвитку козацької держави вказаного періоду. Крім того, хто

шукає корені свого родоводу на Полтавщині, може спробувати знайти їх в поіменних списках козаків, міщан та селян виданої пам'ятки.

Того ж року у видавництві "Тенеза" вийшла перша частина спогадів "У променях пам'яті" (Швидько, 2004), в яких описано життя і побут маленького колгоспного села на Дніпропетровщині у другій половині 40-х – 60-х роках минулого століття через сприйняття автора».

Книга, яку так скромно охарактеризувала Ганна Швидько, стала помітним явищем у культурному середовищі Катеринославщини. В основному це сталося через особливості стилю автора, його непересічні літературні здібності. Видатна людина досконала у всіх своїх проявах. Саме такою була Ганна Швидько. Книга читалась на одному подиху і не могла не захоплювати розумінням хоча б того, що це не белетристика і не художня вигадка автора, а пережитий власний досвід, яким авторка вирішила поділитися з читачем.

Перша частина «Образів» під назвою «Минуле у променях пам'яті» являє собою логічно завершені Ганною Кирилівною розширені спогади. Друга частина укладена упорядниками Геннадієм Первим та Марією Шевченко (які є авторами даної статті), складається із окремих сюжетів особистого життя вченої, цікавих і професійних зустрічей, пов'язаних із суспільно-політичними змінами в країні. Працюючи з рукописами Ганни Кирилівни укладачі спогадів не зважилися порушувати спогадові статті, укладені хронологічно. Вони відтворюють образ часу від 1970-х рр. до 2019 р.

Заслугує на увагу стиль літературної творчості Ганни Швидько. Її текст не можна назвати коротким чи лаконічним, авторка дуже уважна до деталей, опису конкретної життєвої ситуації, свого соціального оточення, яке було поруч з нею саме в той момент, коли відбувалися значимі для неї події. Вона яскраво характеризує не тільки обстановку, яку пам'ятає до найменших деталей, але й поведінку людей, навіть вгадує їхні думки і переживання. Результатом стає повна картина епохи, життєвого шляху авторки. Життя не надто було поблажливим до Ганни Кирилівни, можливо саме життєві обставини кристалізували її залізний характер, неймовірну працездатність, чуйність і людяність.

Можна безкінечно захоплюватися її характеристиками тих людей, які оточували її. До кожного з них вона мала хист знаходити або добрі слова і епітети, або, навпаки, властиву тільки для неї іронію і сарказм. Навіть важкі для себе події: невдача зі вступом до авіаційного інституту, перехід з одного університету в інший, життя в гуртожитку та і багато чого іншого вона описує з нотками фірмового гумору Ганни Кирилівни.

Характерний стиль спогадів, некваплива розповідь про минуле якось постійно викликають відчуття того, що ось жива і здорова Ганна Кирилівна своїм проникливим голосом говорить про своє непросте, але напрочуд цікаве життя.

На сторінках мемуарів постає історія розвитку повоєнної історичної науки, становлення кафедри історії України в ДНУ ім. Олеса Гончара, формування школи історичних досліджень, засновником якої став Микола Ковальський, а славним продовжувачем – Ганна Кирилівна Швидько. Можливо саме тому ці мемуари будуть цінним джерелом з історії науки Дніпропетровщини.

Текст спогадів Ганни Швидько ще чекає на літературознавчу критику, однак вже зараз можна оцінити кожному унікальність цієї праці.

У 2024 році побачать світ всі спогади Ганни Кирилівни, а в цій публікації хотілося б на-упорядникам тексту спогадів – Геннадію Первому та Марії Шевченко (які є авторами даної статті) – навести невеликий уривок з її книги, який повною мірою відображає її літературний талант.

«Свято в Капулівці»

Село Капулівка, що неподалік Нікополя, давня асоціюється зі згадкою про кошового отамана Запорозької Січі Івана Дмитровича Сірка, могила якого там знаходиться. Проте майже три десятиліття існує й інша асоціація, адже саме там відбулося велелюдне і перше в Україні козацьке свято до 500-ліття його утворення. Безпосередня участь у ньому, й через роки яскравість образів і ситуацій свята, а також емоційна сила відчуття історії, порівняння мітингу з козацьким колом Запорозької Січі зобов'язують до спроби описати бачене, хоч і з усвідомленням, що слів і фарб для того навряд чи буде достатньо.

Подія, про яку йдеться, відбулася незадовго до проголошення незалежності України. Власне, святу передували численні публікації у різних виданнях (особливо активно – в часописах "Україна" та "Старожитності") матеріалів з історії козацтва, статей про українських гетьманів і кошових отаманів. На хвилі надзвичайного піднесення патріотичного руху в пресі, на радіо, в телепередачах стало обговорюватися питання про "наругу над прахом кошового отамана Івана Сірка" під час його перепоховання восени 1967 року. Тоді череп національного героя було передано в Ленінградську лабораторію скульптора Герасимова, скульптор-реставратор якої Г.В. Лебедінська відтворила образ Івана Сірка, відомий сьогодні, зокрема, завдяки його тиражуванню в шкільному підручнику з історії України. Як писалося в пресі, череп І. Сірка був загублений, але під натиском української громадськості знайдений у названій лабораторії та привезений до Нікополя. Постало питання: що з ним робити далі? Одні (серед них і добре відомі та поважні люди) пропонували виставити череп кошового отамана в експозиції козацького залу Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького; другі (серед них були теж відомі й поважні) – наполягали на необхідності відкрити могили І. Сірка і покласти череп до колись обезглавленого скелету, в такий спосіб "спокутувати" вину за порушення праху і християнського обряду

поховання. Та справа при цьому ускладнювалася тим, що керівництво області 1960-х років розпорядилося нову могилу І. Сірка в Капулівці засипати бетоном. Про мету цієї дії можна тільки здогадуватися.

Саме тоді (в середині 1960-х рр.) науковці Інституту історії Академії наук УРСР, доктори історичних наук Володимир Олексійович Голобуцький (автор кількох об'ємних монографій з історії козацтва), Вадим Архипович Дядиченко, Олена Станіславівна Компан, кандидат історичних наук, відомий козакознавець О.М. Апанович та інші підготували проект Державної програми увічнення історії українського козацтва, створивши на острові Хортиця історико-культурний заповідник. У Запоріжжі палким прихильником реалізації цієї програми був заступник голови облвиконкому М.П. Киценко. Велику і важку роботу з організації розробки різними спеціалістами детальних планів створення заповідника, а також узгодження (від фінансистів до ідеологів) і ухвалення Урядом та ЦК КПУ цієї програми виконав заступник Голови Ради Міністрів УРСР академік Петро Тимофійович Тронько. Але тоді реалізувати названу програму не судилося. Після нетривалої “відлиги” на початку 1970-х рр. стався маланчуківський погром української національної культури і науки та покарання її кращих репрезентантів, включаючи і так звані “орґвисновки” стосовно посадових осіб. Зауважу: у 1997 р. Інститут історії України НАНУ видав збірку документів і матеріалів під назвою “Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 1950–1980-х рр.”. З цим згортанням “відлиги” й було зв'язане спішне перепоховання праху Івана Сірка з використанням бетону, яким засипали труну.

Літо 1991 року. Наближалось свято 500-ліття українського козацтва. 9 липня (використовую запис у своєму робочому щоденнику) в облвиконкомі відбулася нарада з питання увічнення пам'яті І. Сірка. Всі присутні поставили свої підписи у явочному листі – значить, справа серйозна і персонально ніхто не хоче відповідати за можливі негативні наслідки. Більшість присутніх (серед них і я як недавно обрана Головою правління обласної організації Співки краєзнавців України) висловилися проти ідеї розміщення черепу кошового отамана в музейній експозиції. Далі йшлося про план спорудження усипальниці, про “підзахоронення” черепу в існуюче поховання, на що потрібні час, великі кошти, техніка, робоча сила. Заступник голови Нікопольської райради заявив, що “зараз нічого робити не будемо”. Фактично, це була суть всієї наради, хоча він мав на увазі інше – кошти на це не заплановані, а часу на виконання роботи до проведення свята недостатньо. Через місяць (10-11 серпня) – свято козацької слави. Очевидно сподівалися, що якийсь минеться й ця кампанія. Пропонували у ЗМІ інформувати громадськість про наміри адміністрації щодо увічнення пам'яті Івана Сірка та маловірогідність до свята “підзахоронити” через бетонну перешкоду, що вимагає підкопу збоку

до поховання. Ніби була згода, хоч і мовчазна. Як мовчали і засоби масової інформації з цього приводу, бо не отримали від місцевої влади відповідних відомостей.

Приблизно за тиждень до свята козацтва мене та завідувачку кафедри української літератури професора Клавдію Павлівну Фролову включили до складу офіційної делегації облвиконкому на святкування в Нікополі й Капулівці. Ми обидві мали виступити на мітингу, яким у Капулівці буде розпочинатися другий день свята. Обласна адміністрація була співорганізатором дійства. За моїм міркуванням, вона фінансувала офіційні витрати на його проведення, а фактично організаторами свята були Народний рух України і Товариство української мови.

За кілька днів до проведення свята мені зателефонувала відома дослідниця історії запорозького козацтва Олена Михайлівна Апанович (з якою познайомилися ще у 1971 р. на захисті кандидатської дисертації археолога І.Ф. Ковальової) і запропонувала виступити на науково-практичній конференції, що мала відбутися в Нікополі напередодні свята в Капулівці. За згодою очільника Оргкомітету поета Івана Федоровича Драча доповідь (точніше, виступ) було включено до програми конференції. Так що на святкування я потрапляла двома “шляхами”.

Організатори козацького свята (і конференції як його частини) до Нікополя мали їхати вранці 10 серпня з Дніпропетровська від готелю “Жовтневий” (тоді – елітного, “партійного”, що знаходився напроти парку ім. Шевченка). Там же транспорт облвиконкому повинен був забрати нас з Клавдією Павлівною та декана історичного факультету професора А.Г. Болебруха. Два “Рафіки” відправилися в дорогу майже одночасно. Спілкування ж між київськими та дніпропетровськими співорганізаторами свята не спостерігалось. Це означало, що кожен з них діяв самостійно.

Приїхали в Нікополь. Біля приміщення Будинку культури (може, називалося інакше) – людно. Бачу чимало знайомих людей: киян, активістів Товариства української мови з нашого обласного центру, моїх колишніх студентів, в тому числі нікопольців. Виявилося, що делегацію нашої обласної адміністрації не пропускають до зали через відсутність запрошень. Ні начальник обласного управління культури О.І. Агафонов, ні інструктор облвиконкому (чи обкому партії – забулося) М.І. Кучерявий не можуть знайти відповідального від Оргкомітету за запрошення. Раніше такого неможливо було собі уявити: обласна адміністрація та ще й співорганізатор свята залишилися без запрошень! Довелося звернутися до своїх колишніх студентів, котрі явно були причетні до організації конференції, судячи з їх активності у спілкуванні з різними людьми. Вгадала. Невдовзі вони принесли необхідну кількість квитків-запрошень. Правда, не в звичні для начальства віп-ряди, а десь не ближче п'ятнадцятого ряду, що досить незвично для чиновників.

Однак, найцікавіше цього дня було попереду. Нагадаю, що це відбувалося незадовго до проголошення незалежності України. Головуючий І.Ф. Драч оголосив науково-практичну конференцію, присвячену 500-річчю українського козацтва, відкритою. Зазвучало: “Ще не вмерла Україна, ні слава, ні воля...” (тоді ще в цьому варіанті). З фойє до сцени по проходах урочистим кроком пішли прапороносці з тоді ще не узаконеними національними і державними стягами. Присутні в залі встали. Наші чиновники роззубилися – вставати чи не вставати? Передати на письмі цей “кадр” неможливо. Ряд проглядається добре, видно, що кожен із них ледь підвівся, але не розігнув коліна, дивиться направо-наліво, чи інші підвелися, кожен боїться “обізнати” інших. З наступного ряду чулися репліки обурення. Довелося таки їм підвестися і стояти, хоча й не зовсім вертикально.

Конференція була увертюрою до святкування наступного дня. Виступи мало нагадували наукові (що й зрозуміло у тій ситуації), а більше – виступи на мітингах. Усі вони закінчувалися гаслом: “Слава Україні!”. В моєму повідомленні йшлося про історичні джерела щодо історії повернення запорожців у 1734 р. на свої колишні володіння (“Вольності”) та утворення Нової Січі.

Наступного ранку (а ми вже з Клавдією Павлівною, за субординацією, були відокремлені від наших чиновників) автобусами всіх, хто вчора прибув за запрошеннями до Нікополя, перевезли до села Капулівки. Поруч з курганом і могилою Івана Сірка у полі було споруджено велику сцену заввишки сантиметрів 80-90, на ній встановлено мікрофони. Завидувач обласного управління культури вийшов з прибулого “Рафіка” у вишиванці. Нам наказав бути неподалік від східців на сцену, щоб піднятися туди перед відкриттям урочистостей як виступаючим з промовами.

Люди все прибували і прибували. З’явилося багато наметів, розгорталася торгівля книгами, сувенірами, продуктами, водою тощо. Свято розпочалося явно не за офіційним сценарієм, бо за радянського часу в нього не вписувався молебень. Через три століття після смерті кошовий отаман Запорозької Січі, легендарний козак-характерник Іван Сірко при велелюдному зібранні нащадків “козацького народу” (так українців у XVII–XVIII ст. називали в західноєвропейській пресі) отримав данину пам’яті за православним обрядом.

Ще не завершився молебень, а навколо постаменту-сцени збиралися люди, бо ось-ось мав розпочатися мітинг і всім хотілося не тільки чути, але й бачити виступаючих. На сцену вже піднялися деякі посадові особи. Аж тут спочатку одна група, а вслід за нею друга, на сцену піднялися в одностроях вояків “рухівців” (як скорочено називали прихильників Народного руху), климко підійшли до центрального мікрофону (можже, він взагалі був один — точно не пам’ятаю), у такий спосіб змусивши вже там присутніх офіційних осіб розступитися аж до країв

сцени. Тут підійшли організатори Свята на чолі з І.Ф. Драчем та головою Верховної Ради УРСР І.С. Плющем, які до того були на молебні. На сцені-помості вже було тісно. Тим, хто першим зайняв місце біля мікрофону, довелося стрибати на землю. А ми з Клавдією Павлівною зрозуміли, що навряд чи доведеться виступати на мітингу, адже ми були представниками від адміністрації. А нас це більше влаштовувало, бо давало можливість спостерігати за історичним дійством, подібного якому досі ми ще не бачили. Озираємося – людей безмежне море, кінця-краю немає. Уявляю собі козацьку Генеральну раду... Підійшла охорона з міцних хлопців-рухівців і взяла в кільце сцену, відтіснивши присутніх приблизно на метр і забезпечивши вільну роботу численної преси.

Урочистий мітинг розпочався, палкі промови ораторів часто супроводжувалися схвальними або ганебними скандуваннями. Конкретно зміст виступів промовців за давністю події не можна передати, загалом, зрозуміло, вони стосувалися ролі козацтва в історії українського народу, боротьби за збереження рідної землі від загарбників, необхідності увічнення пам’яті національних героїв і славних епізодів переможних битв запорозьких козаків тощо.

Найбільше закарбувалася в пам’яті полум’яна промова майстерного оратора і відомого письменника Володимира Яворівського. Це був психологічний пік патріотичного настрою багатотисячної публіки. Промовець справедливо обурювався відношенням влади до збереження пам’яті національних героїв, зокрема, “знуцанням” над прахом кошового отамана І. Сірка, коли спочатку під час його перепоховання забрали череп, який тривалий час не повертали з реставраційної лабораторії Герасимова, а тепер тримають його в сейфі райвиконкому, замість того, щоб покласти його до скелета в могилу. Після фрази, що треба вимагати, аби череп негайно привезли з Нікополя і поклали в могилу, всі присутні стали скандувати: “Не-гай-но, не-гай-но!” Знаходячись під впливом, по суті, правильних промов, перебуваючи серед психологічно заведеної багатотисячної публіки, але ще не втративши почуття здорового глузду і знаючи, що труна кошового засипана бетоном і добратися до неї “негайно” неможливо, намагання про це сказати тим, хто стояв поруч. Намагання було марним. Обстановка була настільки напруженою, що, звичайно, ніхто не слухав пояснень. Кілька чоловік перевели свої погляди від сцени на мене і без перерви продовжували скандувати: “Не-гай-но!”. Складалося враження, ніби я винна в тому, що череп І. Сірка знаходиться в сейфі райради і що я мушу негайно його доставити в Капулівку. Тут вже щось пояснювати було небезпечно. А тим часом І.С. Плюща і когось з місцевої адміністрації стали тягнути за рукава, змушуючи “негайно” привезти в Капулівку з Нікополя череп І. Сірка. Тим мітинг і закінчився, мітингарі розосередилися навколо, свято продовжувалося в інших формах – різноманітних і ще не знаних, незвичних після десятиліть радянських свят і організованих мітингів.

Наш начальник управління культури незабаром вийшов з "Рафіка" вже не у вишиванці, а в тенісці, аби не привертати до себе уваги...

Свято тривало... А завершилося патріотичною ходою. Свято було потужним проявом національного єднання. Україна стояла на порозі проголошення своєї незалежності... »

Висновки.

Постать Ганни Швидько викликає захоплення і може слугувати прикладом для наслідування. Своєю багаторічною, багатогранною діяльністю вона довела, що пройшовши важку життєву школу, можна досягти великих успіхів на науковій ниві, а своїм розумом вибудувати власне життя.

Для Ганни Кирилівни всі наукові дослідження були важливими та знаущими: краєзнавчі статті, нариси з історії університету, навчальні посібники, ґрунтовні монографічні видання. Все було виконано вчасно та професійно. Загалом її науковий доробок складає більше 600 праць. Ганна Кирилівна була істориком Національного технічного університету «Дніпровська політехніка». З-під її пера вийшли біографічні історичні праці, що стосувалися провідних науковців університету.

Окрім наукової і викладацької роботи Ганна Кирилівна мала і значний хист літератора, її перу належить значна кількість публіцистичних праць.

В спогадах вона окреслила сюжети особистого життя, цікаві та професійні зустрічі, що були пов'язані із суспільно-політичними змінами в країні. В запропонованому уривку авторка описує події 1991 року, а саме відзначення 500-ліття Запорозького козацтва, яке було потужним історико-просвітницьким заходом і відіграло важливу роль у процесі відновлення незалежності Української держави.

Окрім того, на сторінках мемуарів постає історія розвитку пововоєної історичної науки, становлення кафедри історії України в ДНУ ім. Олесе Гончара, формування школи історичних досліджень, засновником якої став Микола Ковальський, а славним продовжувачем Ганна Кирилівна Швидько. Можливо саме тому ці мемуари будуть цінним джерелом з історії науки Дніпропетровщини. Отже, спогади вченої цікаві тим, що слугуватимуть наступним поколінням як історичне джерело для дослідження процесів і подій української історії, свідком яких була авторка.

Сьогодні, незважаючи на дуже складну ситуацію в нашій країні, продовжують діяти інституції, сформовані й очолювані Ганною Кирилівною Швидько, реалізуються краєзнавчі проекти, а її учні керують науковими та педагогічними колективами.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Історія і особистість історика.* (2004). Збірник наукових праць, присвячених 60-річчю ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. Дніпро: НГУ.
- Кочергін, І. О. (2014). Швидько Ганна Кирилівна: історик, краєзнавець, педагог. *Краєзнавство*, 1, 69-75.
- Національний гірничий університет.* (2002). Професори. Дніпро: НГАУ.
- Професори Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»* (2020). (с. 462-464). Дніпро: НТУ «ДП».
- Савчук, В. С. (2004). Краєзнавче покликання професора Г.К. Швидько. *Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство)*, (с. 9-20). Дніпро: НГУ.
- Удод, О. А. (2004). До 60-річчя доктора історичних наук, професора Г. К. Швидько. *Український історичний журнал*, 3, 155-157.
- Чабан, М. (2000, Жовтень 19). Серед видатних леді – й наша землячка. *Зоря*.
- Швидько, Г. (2004). *Катеринославський Піквікський клуб*. Дніпро: ДОНУБ.
- Швидько, Г. (2004). *Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р.* Дніпро: НГУ.
- Швидько, Г. (2004). *Минуле в у променях пам'яті*. К.: Генеза.
- Швидько, Г. (2006). *Криворозжський Галілей (к 125-летию профессора И.И. Танатара)*. Дніпро: НГУ.
- Швидько, Г. (2011). *Михайло Комаков і Катеринославщина*. Дніпро: НГУ.
- Швидько, Г. (2015). *Нариси з історії Національного гірничого університету (1899-2015)*. Ректори. Д.: НГУ.

REFERENCES

- Chaban, M. (2000, October 19). *Our compatriot is among the outstanding ladies*. Star.
- History and personality of the historian. (2004). *A collection of scientific works dedicated to the 60th anniversary of Professor Hanna Kyrylivna Shvydko*. Dnipro: NSU.
- Kochergin, I. O. (2014). Shvydko Anna Kyrylivna: historian, local historian, teacher. *Local history*, 1, 69-75.
- National Mining University. (2002). Professors. Dnipro: NGAU.
- Professors of the National Technical University "Dnipro Polytechnic". (2020). (pp. 462-464). Dnipro: NTU "DP".
- Savchuk, V. S. (2004). The local history vocation of Professor H.K. Shvydko. *Modern and contemporary Ukraine (history, historiography and source studies)*, (p. 9-20). Dnipro: NSU.
- Shvydko, G. (2004). *Computation and revision of the Myrhorod regiment of 1723*. Dnipro: NSU.
- Shvydko, G. (2004). *Katerynoslav Pickwick Club*. Dnipro: DOUNB.
- Shvydko, G. (2004). *The past is in the rays of memory*. K.: Genesis.
- Shvydko, G. (2006). *Kryvorozhsky Galileo (for the 125th anniversary of Professor I.I. Tanatar)*. Dnipro: NSU.
- Shvydko, G. (2011). *Mykhailo Komarov and Katerynoslavshchyna*. Dnipro: NSU.
- Shvydko, G. (2015). *Essays on the history of the National Mining University (1899-2015)*. Rectors. D.: NGU.
- Udod, O. A. (2004). To the 60th anniversary of the Doctor of Historical Sciences, Professor H. K. Shvydko. *Ukrainian Historical Journal*, 3, 155-157.

Bibliometric Parameters for Evaluating Researchers

UDC 001.891

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723135>**Khalilova Namiya Intigam**Teacher, Ph.D. Student, Faculty of Information and Document Management, <https://orcid.org/0009-0007-5075-5531>, namiya.khalilova1991@gmail.com**Iskandarli Aytaj Ilgar**Master's student, Faculty of Information and Document Management, <https://orcid.org/0000-0003-1276-9039>, lbadiaytac2@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

Bibliometrics has emerged from complete obscurity and become recognized as an independent scientific field since 1958. Nowadays, bibliometrics is taught extensively in library and information science programs. Around the world, research groups actively use bibliometric methodologies in their numerous scientific evaluations. This article provides a brief information of bibliometrics' theory and history. The article gives a quick overview of the primary metrics that are used to assess scientists' scientific research activities. The main objective is to examine the H-index, the most often used author-level indicator, and to offer readers with details on its benefits and drawbacks. H-index is one of the primary metrics used to assess an author's impact in the scientific community, according to the research. This is a widely used and highly significant measure that is supported by all major research platforms, including Google Scholar, Web of Science, and Scopus. As a result, the article offers a broad summary of the H-index. The term "bibliometric indicators" refers to the quantity of publications in scientific journals, the frequency of citations to these publications, the impact factor of the journal in which they are published, the quantity of highly cited articles, the H-index, and different SNIPs. Professionals claim that the 21st century is the century of bibliometrics. A new branch of science known as Scientometrics was founded in 1964, fifty years ago, on the basis of an analysis of bibliographic arrays in the Science Citation Index, which was Eugene Garfield's first globally published work. These days, this field is frequently referred to as bibliometrics.

Since the early 1900s, academic research has utilized quantitative analysis of literature, a practice known as "bibliometrics," which was initially coined by English scholar Alan Pritchard. Alan Pritchard conducted a study titled "Statistical Bibliography or Bibliometrics" in 1969, which introduced the field of bibliometrics analysis. Bibliometric analysis is a very useful and popular method for examining large amounts of scientific data. One very useful and common technique for looking through a lot of scientific data is bibliometric analysis. Over time, bibliometric analysis has gained popularity in the field of cross-cultural domain research.

Keywords: bibliometrics, author-level metrics, h-index, researcher, scientific paper.

Бібліометричні параметри для оцінювання дослідників

Халілова Намія Інтигам, Іскандарлі Айтай Ільгар*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

Бібліометрія вийшла з повної невідомості та стала визнаною самостійною науковою галуззю з 1958 року. Нині бібліометрія широко викладається в програмах бібліотечної та інформаційної науки. У всьому світі дослідницькі групи активно використовують бібліометричні методології у своїх численних наукових оцінках. У цій статті подано короткі відомості про теорію та історію бібліометрії. У статті подано короткий огляд основних показників, які використовуються для оцінки науково-дослідної діяльності вчених. Основна мета – вивчити H-індекс, найбільш часто використовуваний індикатор рівня автора, і запропонувати читачам детальну інформацію про його переваги та недоліки. Відповідно до дослідження, H-індекс є одним із основних показників, який використовується для оцінки впливу автора на наукове співтовариство. Це широко використовуваний і дуже важливий показник, який підтримується всіма основними дослідницькими платформами, включаючи Google Scholar, Web of Science і Scopus. Як наслідок, стаття пропонує широке резюме H-індексу. Під «бібліометричними показниками» розуміють кількість публікацій у наукових журналах, частоту цитувань цих публікацій, імпакт-фактор журналу, в якому вони опубліковані, кількість високоцитованих статей, H-індекс та інші SNIPs. Фахівці стверджують, що XXI століття – це століття бібліометрії. Нова галузь науки, відома як наукометрія, була заснована в 1964 році, п'ятдесят років тому, на основі аналізу бібліографічних масивів в Індексі наукового цитування, який став першою глобально опублікованою роботою Юджина Гарфілда. Сьогодні цю галузь часто називають бібліометрією.

З початку 1900-х років в академічних дослідженнях використовувався кількісний аналіз літератури, практика, відома як «бібліометрія», яку вперше запровадив англійський вчений Алан Прітчард. У 1969 році Алан Прітчард провів дослідження під назвою «Статистична бібліографія або бібліометрика», яке започаткувало сферу аналізу бібліометрії. Бібліометричний аналіз є дуже корисним і популярним методом для вивчення великої кількості наукових даних. Одним із дуже корисних і поширених методів перегляду багатьох наукових даних є бібліометричний аналіз. З часом бібліометричний аналіз набув популярності в галузі міжкультурних досліджень.

Ключові слова: бібліометрія, авторська метрика, h-індекс, дослідник, наукова праця

Introduction.

An effective informational tool that promotes scientific advancement is the primary indicators of research activity in science. As a result, they are now required components in all scientific reports from universities, research groups, and individual scientists across the globe. (Nadir, & Vazufa, 2022).

Bibliometrics is an application of both mathematical and statistical methods that attempt to quantify written document processes. (Ismayilov, 2022). Bibliometric methods use data from databases to visualize any scientific field from an objective perspective.

According to scholarly perspectives, scientometrics, along with related terms like infometrics and bibliometrics, are useful instruments for researchers to comprehend the development of scholarly publications and the process by which scholarly knowledge is generated and amassed over time. (Kazimi, Abdullayeva, & Ismayilov, 2020).

The purpose of the research.

The primary aim of this paper is to analyze and interpret the author-level metrics, specifically the H-index, that are used to assess researchers' scholarly performance.

Research methods.

A thorough investigation was conducted into the bibliometric indicators that are crucial for assessing each researcher individually for the study. Relevant data were gathered for this purpose, and the data were then assessed to ascertain their value, relevance, and capacity to meet the goals of the study. The acquired data and figures were visualized using a variety of tables and formulas. Based on the general methodology and the particular research problem, a quantitative approach was adopted.

Scientific novelty.

The most widely used and trustworthy metric for assessing a scientist's influence is the H-index. The article presents both the advantages and disadvantages of the H-index and argues that it is a quantitative indicator as opposed to a qualitative one.

Main part.

Finding out how productive scientists are is one of the most significant measures of the activity of scientific research (Ismayilov, & Khudiyeva, 2023). Research ranking is often measured using quantitative methods such as citation count, h-index, and journal impact factors. There isn't a mechanism or technology available right now that can fully measure ranks. There are many criteria for evaluating. (Ismayilov, & Khudiyeva, 2023). Every database and tool make use of unique data, reputation files, metrics, and indexes. It is challenging to compare fields with disparate research and publication procedures using these instruments. Furthermore, the shortcomings of the measures and tools that are currently available are becoming more and more obvious as scholarly communication develops.

The ideal or "correct" research rating for a researcher or group of researchers cannot be quantified in a single

figure. Scholarly papers referenced by other scholars are a conventional way of evaluating authors in their field. This rating is based on how many times an author has published. While compiling a list of publications and their citation counts is the most straightforward approach to illustrate ranking, a variety of algorithms derived from publication data have also been developed.

Author influence can be measured using a variety of metrics, also referred to as author-level metrics. Author-level metrics facilitate the monitoring of a researcher's assessment in a scholarly setting. This is commonly calculated using the number of citations made by other researchers to their scientific publications. It can benefit researchers in terms of grants, more financing, and promotion and tenure.

Author-level metrics include I10-index, G-index, M-index, O-index, I-index, H-index, w-index, s-index, l-index, RA-index, c-index, h2, Normalized h index, Author impact factor, Individual h-index, Area-sized citation effect, Author-level Eigenfactor, Erdős number, read-10 index, rig-index, tori-index, additional versions of h-index, etc.

The H-index is the most often used of them. Scholars in bibliometrics have also suggested a number of methods for determining its shortcomings (excellent examples of these are the g-index, m-index, and li 10 index).

G-index.

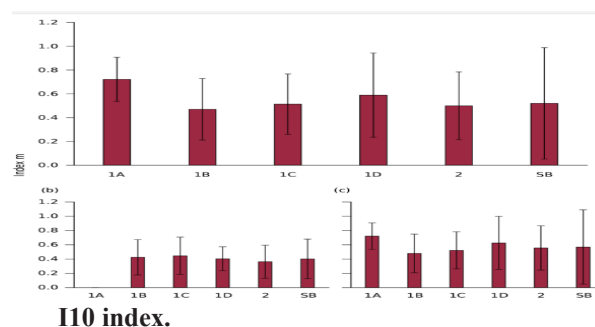
The g-index, an author-level metric that assigns greater weight to highly cited publications, was developed by Leo Egge as a reaction to the h-index.

g-index (Example)

	Citations for each paper	The rank of the paper	Sum of citations	The square rank of the paper
h-core	20	1	20	1
	15	2	35	4
	7	3	42	9
	5	4	47	16
	5	5	52	25
	5	6	57	36
	4	7	61	49
	2	8	63	64
	2	9	65	81
h = 5, g = 7				
g-core				

M-index.

The M-index, also known as m-quantity, is defined as h/n , where n is the number of years from the scientist's first published paper and h is the Hirsh-index.

I10 index.

The I10 index, created by Google Scholar in 2011, is one index used to gauge the caliber of an author's output. This Google Scholar feature counts the number of papers that include ten or more references. This really basic indicator, which is exclusive to Google Scholar, provides one additional tool for gauging scholar output. It is free and simple to use to access this Google Scholar function.

Paper number	Citations
1	100
2	50
3	15
4	35
6	25
7	10
8	5
9	2
10	1

The following are the I10 index's missing elements:

- Only used in Google Scholar
- Limited to works indexed by Google Scholar
- Only measures published works

The h-index is one of—if not the most popular—author-level metrics. The main metric used to assess an individual's success is the H-index. Simply put, the h-index is a number that gives an idea of the individual productivity and impact of a researcher. The number is based on the articles the researcher has published and the citations those articles have received.

The Hirsch index, often called the h-index or the Hirsch factor, was developed in 2005 at the University of California, USA by renowned physicist Jorge Eduardo Hirsch. It measures author productivity and ranking in order to quantify research output. H-index is one of the bibliometric data in the world of science. It is a global numerical standard designed to track scientists' activities and assess them according to their productivity to science. In the Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, the H-index was initially published under the title "An index for quantifying an individual's scientific research output." Hirsch elucidated the meaning and computation of the h-index in that document. By figuring out how many publications and citations each author has, it shows how productive the researcher is.

The h-index is a highly important and influential measure in many countries when evaluating researchers. The number of citations a scientist has received in other publications as well as their most frequently referenced articles are used to calculate their H-index. To give an example: A researcher with an h-index of 10 is one whose publications have at least 10 citations. A researcher needs to have a particular number of publications (h) with at least h citations in order to have an index of h. A researcher with an h-index of 15, for instance, has at least 15 publications with at least 15 citations.

Publication	Times cited
1	87
2	70
3	46
4	32
5	19
6	15
7	10
8	9
9	8
10	6
11	4
12	1

h-index=8

Cut off

Using Hirsch's calculation method given above, we can see that the h index in this example would be 8. Why? Because 8 articles of this researcher received 8 or more references.

When Hirsch introduced the definition of the h-index to measure the scientific productivity of scientists in 2005, there were two main variables based on the content of the definition; One of them was the number of articles in which the scientist participated as an author, and the other was the number of references to his articles.

The advantages of the Hirsch index are:

- The number of citations and the H index indicate that the article is of high quality and of interest to the world scientific community.

- In order to give a good reference to the scientist's work, the article should be written clearly, qualitatively and interestingly, and the research topic should be relevant and interesting at the global level.

- Thus, evaluating the quality of work using the H-index stimulates the scientist to improve the level of work and the quality of his publications.

- The H-index's strength is unquestionably its greatest benefit. It cannot be manipulated as easily as other dimensions. Unlike the impact factor, for example, individual, highly cited publications do not have a large impact on the index. To boost the H-index, as many articles as possible should be cited as often as possible.

The Hirsch index has some drawbacks.

- First, a scientist's publication activity varies depending on the type of research they do in different fields. For example, one scientist may publish research findings monthly while another may only do so once a year, meaning the first scientist will have more publications.

- The indexes for scientific publications are calculated by each resource using its own system; for example, a scientist using Scopus, Web of Science, Google Scholar, etc. may have an H-index, which may differ based on the scientist's primary publication location. Therefore, it is challenging to compute a single, objective indicator.

- The called "citation cartels," or scientists quoting one another without considering the article's objective worth, are another drawback. The Hirsch index is thereby increased artificially.

- The H-index cannot be used to compare researchers from different scientific domains, nor can it be used to make interdisciplinary comparisons. Additionally, they

could be unfairly tricked, because a group of scholars frequently cites one another's research in an effort to raise the h-index.

- This could give the researcher's uncited papers a bad reputation.
- Errors may occur when evaluations are conducted just using the H-Index as a criterion without accounting for the overall amount of citations.
- Whether a researcher is an author of a publication alone or part of a bigger group is not shown by the H-index. This implies that performing unrelated tasks can increase one's H-index.

It gives us no information regarding the theories or science underlying the researcher's findings.

Academics will, regrettably, stop being knowledge producers and become H-index entrepreneurs as this study methodology spreads. Universities will then be populated by people looking to maximize their metric value rather than knowledge providers.

In actuality, as can be seen, the h-index is merely one bibliometric signal to be used in conjunction with other metrics for a thorough evaluation of authors and scientific communities, not a magic bullet.

When a researcher has ten publications on Web of Science and each article has ten or more citations, the H-index value in this case is 10. Its H-index is 20 in this case if it has 20 articles in Scopus and each of those 20 articles has 20 or more citations. The value of the H index in this case is 50 if Google Scholar contains 50 articles and each of those 50 articles has 50 or more citations.

What should be the H-index?

Generally speaking, it is critical that the H-index remain above 25. An H index of higher than 25 indicates a person is thought to be more informed and productive. It follows that scientists should have a H index greater than 25.

How may the H-index be raised?

The H-index can be raised in a variety of ways. A few of them are unethical or illegal. For instance, self-references that are improper or frequent raise the H-index, yet they are not worthwhile.

One can increase the h-index by writing a lot of self-referencing articles. Writing a lot of articles can raise the chance that someone will find the author's writings and, thus, the chances of being mentioned, even if it is not self-cited.

1) The first author is the most famous

Research shows that articles with prominent first authors are more cited. Therefore, it makes sense for beginners to work with the most experienced and reputable researchers in the field.

2) Choose the magazine with care.

Well-known, prestigious journals attract more readers, which leads to more citations. The publication to target should be decided upon early in the study process by researchers.

3) Publishing articles in open access journals.

Journals with open access are referenced more frequently. Open access does, however, draw some inspiration from science. For instance, highly esteemed

open access publications are available in the biological sciences and medicine.

4) Considering the audience.

Scholars should research a magazine's readership before selecting one. Is the magazine's focus wide or narrow? More specialized journals are used more by the same strong researchers.

5) Networking.

It can be beneficial to attend as many conferences and meetings as possible. This allows researchers to promote their work and find like-minded people in their research fields.

6) Using services to find like-minded people to quote.

Surprisingly, there was no platform for increasing citations until recently.

SciCite is a convenient and secure P2P platform for citing scientific articles. The platform is completely free. Here, scientists can find like-minded people in their research fields and agree on cooperation.

According to the AD Scientific Index, the top three scientists globally in terms of h-index are: (Highly Cited Researchers, 2023).

AD Scientific Index - Highly Cited Researchers							H INDEX		I10 INDEX		CITATION					
University / Institution	Country	Region	World	Name /	Country	University / Institution	Subject	Total	Last 5 year	Total	Last 5 year	Total	Last 5 year			
1	1	1	1	 Huijin Kim	 South Korea	 Kyungpook (Yungbuk) National University	Natural Sciences / Physics (high energy physics / astroparticle physics / ionosphere)	345	198	0.574	2,152	1,627	0.756	541,782	208,814	0.385
1	1	1	2	 Ronald S. Kenner	 United States	 Harvard University	Medical and Health Sciences / Psychiatry (Psychiatric Epidemiology)	332	302	0.908	1,224	993	0.811	537,299	198,752	0.370
1	2	2	3	 SB Choi	 South Korea	 Seoul National University	Natural Sciences / Physics (physics)	319	199	0.624	1,896	1,376	0.620	499,869	175,621	0.352

All scientific databases and platforms worldwide, including Scopus, Web of Science, Google Scholar, and others, employ the H-index since it has grown to be so significant. The "classic" version of the h-index has been the most often used for nearly 20 years, despite the fact that there are hundreds of variations available nowadays.

Library and information institutions operating in our country have an indispensable role in the comprehensive study of the library and information provision of tourism activities in the Republic of Azerbaijan. As a result of the socio-economic policy strategy formed by our great leader on a solid foundation, the year-by-year improvement of Azerbaijan's tourism opportunities has created a wide opportunity for successful reforms in the field of tourism, as a result of this, it showed its positive effect on the increase of normative-legal documents and scientific-artistic publications related to this field in the library and information institutions of the Republic of Azerbaijan (Gasimli, 2023). The first Tourism Information Center, created on the basis of a joint project of the Government of Azerbaijan and the United Nations, and later included in the structure of the Ministry of Culture and Tourism (now the Ministry of Culture), has been operating in Khachmaz district since 2005 for the purpose of informing tourists and local citizens who come to our country (Ismayilov, & Gasimli, 2022). Although the H-index was created to evaluate researchers

in the field of theoretical physics, its influence has spread to all fields of science. The index is routinely used by a wide range of researchers to assess both themselves and others in their fields. It is increasingly recognized as a personal indicator in science because, compared to the Journal Impact Factor (JIF), it has the advantage of assessing one's own performance rather than the influence of the journal in which it is published. There are steps taken to protect the ethnic and cultural heritage, the polyethnic evolution of Azerbaijan and its traditions of tolerance. It is no coincidence that at the beginning of the 20th century, well-known ethnographic scientists valued Azerbaijan as an 'ethnographic museum' where all nations live in friendly neighborliness. Currently, more than eighty minority peoples are living in the territories of the Republic of Azerbaijan (Ismayilov, Mahammadli, Gasimli, 2023).

Several shortcomings of the Hirsch index were noted in Hirsch's original paper. It is not difficult to imagine a situation where the H-index gives a completely wrong estimate of the researcher's productivity. In particular, the scientist's short career leads to an underestimation of the importance of his work. Therefore, numerous proposals have been made to change the H-index, and alternative indexes have been proposed. However, the H-index is the most popular international numerical criterion created to track the activities of scientists and to measure and evaluate them in terms of scientific productivity.

Conclusions.

Ultimately, High H index scores have an impact on individuals and how well research and educational institutions are ranked in terms of science and education quality. It comes first in the evaluation process for

scientific work. The importance of the researcher is indicated by a high H index, which also greatly improves the researcher's chances of career progression. The Hirsch index is one of the criteria developed for monitoring the activities of scientists, measuring and evaluating them in terms of scientific productivity/effectiveness.

The H-index is still dependent on the views of other authors, despite being a more accurate measure than citation impact factor. Therefore, it should not be used in isolation. Performance in the research environment is more intricate than just publication history. When evaluating candidates for grants, honors, or promotions, additional factors need to be considered. These consist of a scientist's age, stage in their career, and field. Self-citations should also be mentioned. Overall, the "popularity" issue that other scientific metrics are criticized for is not resolved by the H-Index. There are disadvantages to any rating, so it is possible that scientists should not be ranked solely on the basis of mathematics.

It is important to remember that while the h-index is a widely used metric and can benefit scholars in their academic endeavors, an individual's total academic achievement is never summed up in a single statistic. Still, it's critical to comprehend the h-index to avoid becoming lost in the academic maze.

Particularly interesting are bibliometric measures of individual scientific accomplishment, which are employed to forecast future accomplishment. The findings of an empirical investigation into the h index's predictive ability in relation to other indicators are presented here. Despite its shortcomings, the h index outperforms other indicators when it comes to forecasting future scientific success, according to our findings.

REFERENCES

- Gasimli, H. (2023). Development Directions of Library-Information Supply of Tourism at Higher Education Institutions (Based on the Work Experience of Baku State University and, Azerbaijan Tourism and Management University). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(1), 38-43. <https://doi.org/10.15421/172306>
- Highly Cited Researchers. (2023). Retrieved from <https://www.adscientificindex.com/highly-cited-researcher/>
- Ismayilov, N. (2022). Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). The scientific and theoretical almanac "Grani", 25, 70-76.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad*, 15(6), 224-232. Recuperado a partir de <https://rus.ucf.edu.cu/index.php/rus/article/view/4140>
- Ismayilov, N., & Aliyeva, G. (2023). Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(3), 165-170. <https://doi.org/10.15421/172364>
- Ismayilov, N., & Gasimli, H. (2022). The Main Activities of the Republic's Tourism Information Centers. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25(6), 16-21. <https://doi.org/10.15421/172264>
- Ismayilov, N., & Khalafova, S. (2022). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25(2), 22-28. <https://doi.org/10.15421/172219>
- Ismayilov, N., & Khudiyeva, V. Analysis and Processing of Users' information and Research Requests. *Akademik Kitabxanalarin Yeni Fəaliyyət İstiqamətləri*, 36.
- Ismayilov, N., & Khudiyeva, V. Conducting training and research, problem solving, creative thinking. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(2), 643-649.
- Ismayilov, N., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023). Characteristics of the Library-Information Service in the Republic of Azerbaijan in a Poly-Ethnic Condition (based on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, 10(3), 878-890.
- Kazimi, P., Abdullayeva, A., & Ismayilov, N. (2020). Scientometric analysis of document flow in library science of azerbaijan (2014-2018). *Norwegian journal of development of the international science*, (45-2), 66-70.
- Nadir, I., & Vazufa, K. (2022). Assessment of Digital Knowledge and Research Skills and Overview of on Going Work at the National Level, Forecasting Concepts of Digitization. *Technium Soc. Sci. J.*, 35, 593.
- Vazufa, K. (2022). Skills to use digital resources. *Technium Soc. Sci. J.*, 36, 775.

Text Publications and their Classification

UDC 339.9

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723136>**Khalafova Seyda****Ph.D., Assoc. Prof., Head of the Department management of library-information resources,**<https://orcid.org/0000-0002-7179-7032>, sevdaxalafova@bsu.edu.az**Baku State University (Baku, Azerbaijan)**

Abstract.

Among the classification signs of textual documents, the purpose and reader profile occupy a special place, which are in harmony with the expressive character of the text. Different types of publications can be identified through them. Of these, official, scientific, scientific-mass, scientific-production, etc. it is possible to distinguish publication types. Official publications - publications containing normative and directive materials issued on behalf of state bodies, enterprises, or public organizations. Official publications include constitutions, laws, decrees, decisions, circulars, programs, statutes, instructions, methodical instructions, price lists, as well as standards and technical conditions, regulations and norms.

The functional purpose of official publications consists in the implementation and dissemination of norms, requirements and rules approved by relevant bodies in the field of public life, science, culture and production. Most of them, as a rule, have a mandatory nature, that is, they have legal force. Official publications of the state or society (Constitution of the Republic of Azerbaijan, presidential decrees, decisions of the Milli Majlis, etc.), individual territories (republic, province, settlement, village), specific field of activity (science, technology, production, culture, education and etc.), reflects information important for the management of individual institutions and organizations.

The reader address of official publications is determined depending on the sphere of influence and normative character. For example: the Constitution of the Republic of Azerbaijan applies to all citizens of the republic, and the charter applies only to the employees of a certain enterprise or expression. The standard applies to those persons and enterprises that are engaged in the production, processing and operation of a certain product based on that standard.

The main part of publications consists of text documents, the content of which is given by natural language signs, and the basis of which is phrases and words. Their content is partly known to the consumer and partly can be learned through a dictionary. It creates words from elementary components, that is, phonemes, and they form sentences and texts by connecting to each other in a certain grammatical and semantic structure. The meaning of the text is always expressed in verbal form, that is, in written form. Written text is the most accurate expression of speech. Therefore, the script we use is called phonetic script. Writing stylistics and technology have gone through a long evolutionary path. In the article, the concept of publication is comprehensively interpreted, scientific information about official publications, scientific publications, scientific-mass publications, production publications, educational publications, socio-political publications, question publications, information publications, advertising publications and literary-artistic publications is mentioned.

Keywords: publication, classification, typology, official publication, scientific-research publications

Текстові публікації та їх класифікація

Халафова Севда**Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)**

Анотація.

Серед класифікаційних ознак текстових документів особливе місце посідають цільове призначення та читачський профіль, які співзвучні виразному характеру тексту. За ними можна ідентифікувати різні типи публікацій. З них можна виділити види видання офіційні, наукові, науково-масові, науково-виробничі та ін. Офіційні видання – видання, що містять нормативні та директивні матеріали, що видаються від імені державних органів, підприємств, громадських організацій. До офіційних видань належать конституції, закони, постанови, рішення, циркуляри, програми, статuti, інструкції, методичні вказівки, прейскуранти, а також стандарти і технічні умови, положення і норми.

Функціональне призначення офіційних видань полягає у реалізації та поширенні затверджених відповідними органами норм, вимог і правил у сфері суспільного життя, науки, культури та виробництва. Більшість із них, як правило, мають обов'язковий характер, тобто мають юридичну силу. Офіційні видання держави чи суспільства (Конституція Азербайджанської Республіки, укази Президента, постанови Міллі Меджлісу тощо), окремих територій (республіки, краю, селища, села), конкретної сфери діяльності (наука, техніка, виробництво), культури, освіти та ін.), відображають інформацію, важливу для управління окремими установами та організаціями.

Читачка адреса офіційних видань визначається залежно від сфери впливу та нормативного характеру. Наприклад: Конституція Азербайджанської Республіки поширюється на всіх громадян республіки, а статут поширюється тільки на працівників певного підприємства. Стандарт поширюється на тих осіб і підприємства, які займаються виробництвом, переробкою та експлуатацією певної продукції на основі цього стандарту.

Основну частину публікацій складають текстові документи, зміст яких подається знаками природної мови, а основу складають фрази та слова. Їх зміст частково відомий споживачеві, а частково можна дізнатися зі словника. Він створює слова з елементарних компонентів, а вони утворюють речення і тексти, з'єднуючись один з одним у певну граматичну та семантичну структуру. Зміст тексту завжди виражається в словесній формі, тобто в письмовій формі. Письмовий текст є найточнішим вираженням мовлення. Тому письмо, яке ми використовуємо, називається фонетичним. Стилїстика і технологія письма пройшли довгий шлях еволюції. У статті комплексно трактується поняття видання, наукова інформація про офіційні видання, наукові видання, науково-масові видання, виробничі видання, навчальні видання, суспільно-політичні видання, інформаційні видання, рекламні видання та літературно-художні видання.

Ключові слова: видання, класифікація, типологія, офіційне видання, науково-дослідні видання

Introduction.

Official publications have a specific character due to their structure, character of expression, rubrication, location features of the main text. Textual documents consist of texts as a whole (constitution, law, decree, decision, technical passport, instructions, etc.) or text divided into columns (for example: specification, list, table, etc.). The title page of official documents is drawn up in a uniform manner. Here, by whom and when the document is accepted, approved and recommended. The title of the publication contains the name of the type of document (law, order, instruction, normative, methodical instruction, etc.). Official documents are issued as monographs or collections. In collections, as a rule, materials are grouped by thematic features. Some of them have prepositions, additions and auxiliary indicators. In a number of cases, laws that were previously issued as monographs are combined in terms of content or functionality and issued as a code, that is, a collection of laws (procedural code, civil code-code, etc.).

For official publications, a compact font (use of small fonts), a not too large area, and a detailed rubric are typical. In some cases, a two-column footer is used. Booklets printed on low quality paper with a soft cover are preferred. Most of them do not have illustrations. However, some editions are made on expensive paper, covered with cloth, and sometimes have a gold border. For example: in many cases, the constitution of the state is prepared in this form. Publications reflecting the results of theoretical or experimental research, historical documents and literary texts are called scientific publications. The main function of modern scientific publications is to provide scientific information to various spheres of society (science, production, education, culture, management). In addition, there is a certain group of scientific publications whose main social information function is to acquaint readers with works on past scientific principles of society. Scientific publications are mainly calculated for specialists working in the field of related science. But they can be used by other categories of readers.

Information given in scientific publications is related to the characteristics of scientific knowledge. They reflect the results or progress (stages) of theoretical or empirical research. The topic of scientific research is practically unlimited, it can cover any issue, i.e. theories, scientific laws, hypotheses, individual discoveries, the course of research, the description of a specific experiment, the genesis of science or scientific research direction, the discussion of controversial scientific issues, the criticism of any scientific idea and may reflect s. Research methodology, the history of the most important discoveries, new scientific phenomena, development laws of nature and society, etc. can be described.

Main objective of the research.

The importance of examining the history of the creation of primary document-information resources in

the field of text publications, the general characteristics of the flow of documents and information in this field, and the development trends; the need to study the nature of the information demand of publication experts; Study of traditional information resources and electronic resources in the field of information sciences text publications.

Literature review.

Fundamental scientific works in the field of librarianship and bibliography in the Republic have been published in foreign journals (Ismayilov, 2022; Ismayilov, & Khalafova, 2022a; Ismayilov, & Bayramova, 2022; Ismayilov, Mahammadli, & Khudiyeva, 2022; Ismayilov, & Sadigova, 2022; Ismayilov, & Ganbarova, 2022; Ismayilov, & Khudiyeva, 2022; Ismayilov, & Guliyev, 2022).

Main part.

According to the nature of the information, scientific publications are divided into two subtypes: scientific-research publications and source studies publications (historical and cultural monuments).

Scientific-research publications are calculated for scientific works, reflect theoretical and experimental information. Source studies publications consist of classic works, documents, archival materials, etc. It is distinguished by the precise preparation of the text and the presence of a perfect scientific-questioning apparatus. According to the purpose and nature of the information, scientific research publications are divided into a number of subtypes: monographs, abstracts, preprints, reports of scientific conference theses, conference materials, collections of scientific works, etc.

A monograph is a scientific publication in the form of a book, which reflects a certain problem of one or more authors, or complete or comprehensive research results of the subject. In the monograph, theoretical materials on a certain scientific problem are fully summarized by critical analysis, its scientific value is determined, and new concepts are formed. Dissertation abstract is a scientific publication in the form of a booklet, which reflects the results of the scientific research conducted by the author, and is submitted for his candidacy or doctoral dissertation defense. The rules for the preparation and publication of the dissertation abstract are determined by the higher attestation commission of the relevant country.

Preprint - is a separate issue of the work (article) intended for printing (publishing) for the purpose of familiarization and discussion (Ismayilov, & Ganbarova, (2022). Abstracts of scientific conference (symposium, convention) reports. It is a non-periodical scientific collection and is published for the purpose of getting acquainted with the brief content of the reports before a certain scientific event. It is mainly in the volume of abstract (1-2 pages).

Conference (convention, symposium) materials are a non-periodic collection reflecting the results of the conference (reports, recommendations, decisions). Depending on the direction, scientific, scientific-

experimental, etc. conference materials are distinguished.

Collection of scientific works - is a collection reflecting research materials of scientific departments, educational institutions and societies. It includes "Scientific works", "Reports" and collections of articles by various authors.

According to their construction, scientific publications are divided into small-volume (conference materials, dissertation abstract) and large-volume publications. The average volume of a monograph is 10-20 accounting-publishing sheets, selected works and multi-volume works are 30 or more printed sheets. Dissertation abstracts report abstracts are usually issued on cheap paper and have a soft cover. They are reproduced by operative polygraphy or EHM. In addition to what has been said, the design of scientific publications has common features. These are, first of all, the presence of a questioning apparatus that corresponds to the content and structure of the publication. The conference materials are accompanied by an alphabetical index of the surnames of the participants. The collection of articles includes a preface, names of authors and organizations. Materials in scientific collections are rubrics, headings, etc. is in the form Fonts and illustrations in scientific publications also have specific, precise rules and structure.

The carrier of scientific information is not only scientific publications, but also unpublished documents (dissertation, research report, deposited manuscripts), micro-publications, electronic publications, etc (Ismayilov, & Khudiyeva, 2022). Scientific mass publications are publications that reflect the theoretical and practical issues of science, technology and culture in simple language to non-specialist readers.

The purpose of scientific mass publications is to promote and spread scientific and other special fields of knowledge, including science, technology, production and their history. They express scientific and experimental information not in full volume, but in mass, understandable and simple language. According to readership, scientific-mass publications are divided into the following groups: 1) mass readers; 2) persons who are not specialists in a certain field; 3) specialists in joint fields of science; 4) persons who tend to use scientific results in their professional activities.

Scientific monographs, essays, thematic collections, series, selected works, reviews, and encyclopedias are the most common in the field of mass scientific publications.

Scientific-mass monograph - describes the achievements of science in scientific-mass language.

Scientific essay - describes a certain historical period of science, technology and production.

Thematic collections - a publication that describes any current problems or final results of science.

Multi-volume works - serve to solve a problem that requires a complete explanation, description, or a multi-faceted solution (Ismayilov, & Guliyev, 2022).

Scientific-mass review - provides a comprehensive,

collective description of the modern achievements of modern science, technology, culture, and production in a mass language, for the familiarization of specialists and non-specialists in the related field.

Scientific-mass encyclopedia - a systematic collection of lexical units (concepts and terms) of a certain field of knowledge gives an explanation in ironic language. Such publications introduce people who are not experts in the related field to concepts in a certain field of knowledge.

Scientific mass publications have a number of characteristics. In such publications, terms are used relatively little. For less prepared readers, such publications contain control questions and a list of recommended reading. For more advanced readers, a list of scientific works is provided.

Industrial publications - for use in industrial and other practical areas, reflect issues of applied nature and are intended for various qualified professionals. The purpose of industrial publications is to provide information to those who work in all fields of practical activity, including production (Ismayilov, & Mammadov, 2023).

Production publications have a precise readership. Each of them is calculated for a certain group of specialists. In this regard, readers differ in general and professional training level. They are divided into the following groups: 1) specialists with higher education; 2) mid-range specialists (technologists, nurses, etc.); 3) mass professional specialists (locksmiths, turners, etc.). In addition, there are production publications for specialists and amateurs, that is, non-specialists.

Industrial publications protect all areas of experimental activity, that is, information on the creation of material goods, the transformation of nature and society. They accumulate information on technique, technology, organization of production and other experimental activities. The subject of this type of publications is more concerned with the description of issues of an applied nature.

According to the degree of coverage of the material - production publications are divided into two types (Ismayilov, & Mammadov, 2023):

- 1) publications by specialty or profession as a whole;
- 2) publications according to separate directions or topics of professional activity.

According to the direction of the goal and the nature of the information - industrial publications are divided into the following types: scientific-production, industrial-experimental, normative industrial-experimental, industrial-experimental publications for amateurs.

Scientific-production publications - reflect the results of theoretical and experimental research, as well as specific recommendations for their application.

Among the various types of scientific publications, monographs, collections of articles, reports, practical conference materials occupy an important place.

Industrial (experimental) monographs - a publication that provides a complete and coherent explanation

of the subject, including the scientific justification of the material. Such monographs are characterized by a narrow topic, empirical orientation of conclusions and recommendations. By construction, industrial monographs are like scientific publications. They are characterized by a relatively large volume, the presence of illustrations of a special nature on the cover, that is, drawings, schemes, graphs, technical drawings, photographs.

Experimental-production publications - protect information on technique, technology, organization of production, as well as other areas of experimental activity.

They are aimed at increasing qualifications and improving professional activity. This issue is mainly implemented in three ways: 1) dissemination of best practice; 2) information about scientific achievements of practical importance; 3) description of effective labor methods. Such publications are usually issued with a large circulation.

Practical-production publications have a specific readership, for various professional specialists and in some cases for amateurs.

Experimental-production publications are divided into the following groups of publications according to the degree of coverage of materials (Ismayilov, & Khalafova, 2023):

- 1) production technologies;
- 2) organization and economy of production;
- 3) equipment;
- 4) labor protection and safety equipment;
- 5) exchange of best practices.

They refer to the technical passport of pilot-production publications, pilot tools and pilot management.

Passport is a scientific-practical publication that protects information about equipment, tools, facilities, and economic objects.

Practical means - a publication issued for the purpose of learning knowledge and skills for performing any work (operation, process). Such publications are close to textbooks and teaching aids, short and It consists of precise chapters and provides practical advice on any practical matter. Practice aids are the main type of publication for professionals.

Practical guidance - a publication that provides independent study of any profession and work to improve the qualifications of specialists. It differs from experimental materials by its completeness, detail and instructional character of description. Management is narrow in nature. There is no theoretical introduction here, the text consists of short paragraphs.

In addition to important elements (information about the publication), the inquiry apparatus of practical guidance consists of preface, title, auxiliary indicators (for example: subject, index of names). They are accompanied by tables, pictures, schemes, drawings. Scientific-production-practical publications - reflect norms, rules and requirements in various fields of production activity.

The purpose of scientific production-experimental publications is to help management and rational organization in various fields of experimental activity. The scope and validity period of such publications are not the same. One of them is legally valid for an enterprise (administration, organization) on the territory of the whole country, others for all enterprises of a certain field, and third for a certain enterprise (administration, firm). They indicate the period of validity. Each new edition is adapted to the current normative documents.

The readership of most normative production-practical publications is experts working in practice. But they can be addressed to a wider audience. For example: instructions for the operation of household appliances, safety equipment, etc.

Normative production - practical publications are divided into normative-management, normative-constructive and normative-methodical publications according to the purpose and nature of the information (Ismayilov, & Khudiyeva, 2023).

Publications for regulatory guidance are of a directive nature, prepared by ministries and departments for the purpose of applying advanced technology and new techniques in production. These include instructions, memories, regulations, norms, rules. These documents are important for implementation. The second group of publications for regulatory guidance includes technical instructions, designer documents, technical passport. These documents are close to standards and specifications. However, they do not have legal force and their effect is limited to a certain production process. The technical assignment is for the study of the product, plant or industrial complex and provides initial information for designing. Constructor's documents are publications that reflect the composition and structure of the product, its control, acceptance, operation and repair. Once approved by the official, they are considered guidance for action

Technical passport - describes the description of the plant scheme, principles of operation, parts and working principles of machines, devices, equipment developed by the enterprise in accordance with standards and technical conditions. Passport - a document that reflects the characteristics and main parameters of the product and guarantees its reliability. They are indirectly legal.

Normative production-practical documents include price lists (systematized prices of goods and services), normative-methodical documents, etc. is also included (İsmayilov, & Məmmədov, 2023). Publications designed for pupils and students of different ages and educational levels, described in a suitable form for education, and systematically reflecting scientific and applied information are called educational publications. The purpose of educational publications is to ensure the educational process, help in the assimilation of knowledge in a certain educational system, training of personnel and increasing their qualifications (Ismayilov, & Khalafova, 2023). According to readership, educational publications

are divided into three main groups: general education schools (primary and secondary education), secondary specialized schools, and universities. Apart from these, educational publications are prepared for kindergarten teachers, school, lyceum, technical school and college teachers, and parents. Within these groups, students are divided into subgroups according to the age level and the type of education (full-time, part-time) (Ismayilov, Mahammadli, & Gasimli, 2023).

The characteristic features of information in educational publications are that they have a wide thematic range in accordance with the nomenclature of the educational subject. The subject of the educational publication is information that is not entirely extensive, but reflects the main laws and results of the related science. The amount of material is determined by the curriculum. The general typological classification of educational publications has not yet been elaborated. The following subtypes of educational publications are distinguished according to their role in the educational process: 1) textbook; 2) textbook; 3) practicums; 4) program-methodical publications.

The textbook is a systematic interpretation of the sections and parts of the teaching subject in accordance with the approved related subject program. Strict and precise selection and explanation of the material for the textbook, precise structure, succession, thematic and methodical unity are characteristic. Textbooks have an educational, educational and developmental function at the same time. Here, additional components are provided that help consolidate the taught material in memory.

A textbook is a type of publication that partially replaces or complements a textbook and covers one or more sections of the educational program. The difference between a textbook and a textbook is that the theoretical foundations of a certain course are explained in the textbook in full accordance with the program of the relevant subject, and in the textbook, they are explained partially. Teaching materials also include textbooks, books for reading, tables, atlases, separate publications on a certain part of the course, and visual teaching aids. Muntakhabat is a teaching aid that reflects the literary, artistic, historical and other works or certain parts of them related to the subject of study. Interaction helps to develop analytical ability and acquire analytical skills.

Visual teaching aid - is a descriptive publication that contains materials for training, education and training. Praktikum is a teaching tool that consists of practical tasks and studies and helps to master theoretical knowledge. Practicum helps to acquire practical habits, to increase the ability to use knowledge to solve practical problems, to consolidate in memory the passed materials (for example: work, practical exercises, laboratory practicum, etc.).

Program-methodical publications include teaching program, teaching-methodical materials, methodical recommendations. The lesson program (subject program) is an educational publication that defines the content,

scope, as well as learning and teaching rules of any subject, or its part, section. The curriculum helps to manage the educational process, to make it orderly.

A teaching-methodical resource is a publication that reflects the teaching or educational methodology of a certain subject or its section. These types of resources help to develop independent working habits. the description of works covering methodological issues for the entire course, its sections or parts, or practical tasks is typical for teaching-methodical publications.

Methodical recommendations (instructions) - is a publication that describes the rules for the implementation of certain tasks, exercises, experimental lessons, etc.

According to the nature of the information, structure and construction of educational publications, lecture course, lecture text, lecture synopsis, problem book, etc. types are distinguished.

A lecture course is a publication that gives a complete explanation of the subjects of the educational subject in accordance with the relevant program. Lecture text is an educational publication that includes materials (lectures) on certain sections of the subject. Lecture synopsis is an educational publication that briefly covers the content of a subject or certain sections of it. The design of educational publications depends on what type of educational institution and what type it belongs to. Different sizes of fonts (kegel) are used for textbooks and practicums for secondary schools. For example: books for I-IV classes can be 16-14 kegl, and for students of higher grades up to 10 kegl. Textbooks for elementary students have pages or sections that can be selected with different font and color schemes. Illustrations in textbooks for younger students make up 20% of the publication on average, and 12-15% for older students. Multicolored illustrations prevail here. In high school textbooks with more than forty pages, in many cases the text is given in two columns per page. Textbooks are printed on hard paper, covered with fabric.

Works published on socio-political topics are called socio-political publications. In mass-political publications of a propaganda and educational nature, information is described in an understandable form for large groups of readers. Publications of books written on socio-political topics are often issued with thick covers. In such books, illustrations are on average 2% of the text. In most cases, photographs are used. In addition, a large number of newspapers are classified as mass-political publications due to their content. Query publications are publications adapted for quick search, which briefly reflect information of a scientific, research, or applied nature.

Question publications are used in all fields of activity, from scientific work to organization of leisure time. In them, information is highly generalized, factual information is widely used, and universal and field information are included. Question publications differ from other publications in the structure of the main text. Such publications consist of short answers to the

intended issues, information that is exhausted in terms of meaning and composition. Question articles in book-type publications are grouped in a certain order, so that they can be easily found during a search, since they are for selective reading and not in their entirety. In most cases, alphabetical or systematic grouping of articles is preferred. The text is structured not only according to articles, but also according to sections, rubrics, sub-sections. Question publications also have a specific language. Here, the language is distinguished by its laconic, schematic and high level of compactness. In many cases, information is presented in tables, formulas, graphs, etc. is indicated by Abbreviations of terms, expressions, various names are given. It is less common in other types of publications.

In addition to dictionaries, other types of reference publications also provide illustrations. Here the illustrations are loaded with meaning and sometimes replace several pages of text.

Query publications are fully searchable. It includes: complex indicators, i.e. names, subject indicators, attribution system - "see", "see also", separation of words with italics, isnad articles, i.e. quotations and commentaries.

Polygraphic differentiation of important information for search orientation also plays an important role. For example: font differentiation, word bold and letter spacing, protrusions, flashes, page in variable format, bibliochrome, color code, solid title, footer, etc. Two-column writing is typical for query publications.

Research publications with a large volume of information consist of several volumes. Such publications can be in several formats, from the smallest (60x84x32) to the largest (84x108x8). They are printed in thick volumes (covers), on strong but thin paper.

According to their functional purpose and the nature of the information, inquiry publications are divided into three subtypes: encyclopedic publications, dictionaries, inquiries (cpravochniki).

Encyclopedic publications include encyclopedias and encyclopedic dictionaries.

Encyclopedias are publications that consist of a collection of relatively large articles on various issues. Encyclopedic dictionaries mainly consist of concise, informative articles. There are no references to other articles in encyclopedias. In both types of publications, articles are listed in alphabetical order.

The purpose of encyclopedias is to explain the essence of the issue, subject, object, etc. in a general way. They are single-volume and multi-volume. Depending on the scope of the included information, there are the following types of encyclopedias:

- 1) universal (general) encyclopedias (for example: Azerbaijani encyclopedia);
- 2) special (field) encyclopedias (For example: encyclopedia of economics, etc.);
- 3) regional (universal or field) encyclopedias (for example: encyclopedias of Asia, Latin America, etc.).

In terms of purpose and readership, most encyclopedias are intended for both specialists and the general public. They combine the characteristics of scientific and scientific-mass publications. There are also encyclopedias for leisure (a short encyclopedia for home economics, physical education and sports, etc.).

Encyclopedias are also distinguished by the volume of vocabulary and articles. In this regard, universal encyclopedias are divided into large, small and field encyclopedias.

Encyclopedic dictionary - is an encyclopedic publication with its materials grouped in alphabetical order. Encyclopedic dictionaries consist of one, and in some cases, several volumes, cover one or several areas of knowledge and practical activity, consist of short articles, and do not provide a bibliography at the end of the articles. For example: "Encyclopedic dictionary of a young chemist", "Книговедение. Encyclopedic dictionary" etc.

From the point of view of polygraphic design, even division of the text, two-column printing, small, even the smallest font size are typical for encyclopedic publications.

A dictionary is a publication that includes a collection of linguistic units (words, phrases, expressions, terms, names, signs) arranged in a certain order, reflecting their query information.

Dictionaries perform two important functions: 1) informative function - expressing knowledge in the shortest form through words; 2) normative function - by fixing knowledge and words, it helps to improve and unify the means of expression of the language, to determine language norms.

Internal classification of dictionaries can be based on different principles. They are generally and specifically divided into two groups. General dictionaries reflect all layers and parts of the lexical composition of the language, and special dictionaries reflect a certain part of its composition. According to the degree of coverage of the lexicon of the language, full, complete and short dictionaries are divided.

According to the language coverage, monolingual, bilingual and multilingual dictionaries are distinguished. Multilingual dictionaries reflect words with the same meaning in several languages in one context.

According to the nature of the information, there are terminological and linguistic dictionaries.

Terminological dictionaries usually cover one field of knowledge, in rare cases, terms related to several science fields, sub-fields, topics and their explanation. They cover the system of concepts and terms of sciences and perform the function of inquiry and search. The study of the language of science allows for expression, consolidation and unification. In connection with the application of automated information technologies, terminological dictionaries play an important role in the development of information search languages, despatcher systems, thesauruses, etc.

Bibliographic publications are information publications that reflect a collection of bibliographic writings arranged according to certain characteristics (topic, type of document, year of publication, etc.). Current bibliographic publications issued by information centers and large libraries mainly perform the signal information function, that is, they provide operational information about documents published in a certain current period. Since the signal-information functions of bibliographic publications refer to documents of all types and fields, they are often multi-field in terms of content and form. Referential publications are informational publications that include bibliographic articles and abstracts arranged in a certain structure. The main task of reference publications is to open the main content of the most relevant, useful and valuable current documents in all fields of activity and organize their search. Referential publications are referential information carriers. Referential information includes specific information, facts, results, etc. includes. They differ from bibliographic publications in that they provide more complete information about the related primary document. There is a special state standard for the general rules of drafting the report. The report can be classified in terms of various features and functions. For example:

- 1) according to the direction of the goal - general and special;
- 2) according to the characterization method - abstract and problem-oriented;
- 3) according to the level of reduction - compact and extensive;
- 4) according to the form of presentation - questionnaire (positional), tabular, telegraphic style, schematic;
- 5) according to description, interpretation method - abstract-extract, expressions partially changed, synthesized;
- 6) according to the method of preparation - manual (intellectual) and automated;
- 7) according to the amount of covered sources - monographic and overview (aggregate);
- 8) according to the author's composition - abstract and abstract.

However, we must note that the classification of refereed publications is still controversial, that is, there is no unified classification structure. Most experts divide reference publications into the following types: reference journal, reference collection, express-information, information sheet. Referential magazines - is a periodical magazine that publishes abstracts of current documents on any field, subject, problem based on their content (quality) and relevance level selection. Referential journal is provided with subject, author and other auxiliary devices. Currently, the Russian Scientific and Technical Information Institute publishes reference journals with series on natural and technical sciences, and the Scientific Information Institute on Social Sciences publishes series on social and humanitarian sciences. One of them is the

reference journal "Informatika". Each refereed journal integrates abstracts, bibliography and survey apparatus in a coherent manner. In reference journals, subfields and topics of each science and technology field are grouped based on a special classification system. This classification is called the Rubricator of the State Scientific and Technical Information System. In refereed journals, relatively extensive abstracts of documents published in English, French and German languages are given. Sometimes they are so complete that it obviates the need to look at the relevant original source. Refereed journals include abstracts of the most relevant and content-valuable works published in the world within 1-1.5 months prior to the date of publication: If the abstract of a certain article, book, patent, etc., is given in a refereed journal, this indicates its relevance and importance from a secular point of view. shows that Therefore, on average, only 35-40% of the works published in the current period can fall into refereed journals. The rest are almost irrelevant. Therefore, refereed journals also reflect the quality level of science. In the USA, France, Germany and several other countries, reference journals in the fields of science and technology are published. Databases of reference journals have been created since the last period. They can be searched through the Internet. Also, reference magazines on individual series are released on compact disks. Referential collections are the most scientifically and empirically relevant, applicable, current, extensive abstracts of primary documents and published in the shortest time (1 week, 10 days). Chronologically, reference collections are non-periodical publications. Their main purpose is to provide complete reference information about the works that need to be disseminated promptly. Bulletins are non-periodical publications that provide abstract information on advanced manufacturing practices and applied scientific achievements. Query and search devices are provided for express information and information leaflets. Due to their construction, information leaflets are small in size (4-10 pages), and the cover is without illustration. However, the text may contain tables and formulas. They are issued by means of operational polygraphy.

Conclusion.

During the general analysis of literary and artistic publications, we observed that the form of writing (poem, prose), genre (major genre-novel, drama, epic; medium genre-narrative, poem, essay, minor genre-story, poem), object of description and subject (spiritual-moral sphere, social problems, aesthetic field, etc.), determines the nature of the information given in literary and artistic works, affects their type and type distribution. From here it became clear that the publications of literary and artistic publications are divided into three subtypes: scientific, scientific-mass and mass. Scientific publication - it is distinguished by the most complete reflection of the creative heritage of the writer, the accuracy of the text and the perfect processing of the interrogation apparatus.

Publications of this type are calculated for research purposes. Here, the works are given in the form of a complete collection, or academically selected works, and include all the works of a certain writer, i.e. completed and unfinished works, part of the text, notes, letters, diaries, articles, etc. Covers. Scientific mass publication - due to its composition, it has less completeness than scientific works, it covers a small amount of works of the writer, the questioning apparatus is more massive, the introductory article consists of an overview of the writer's creativity. The scientific publication is intended for a wider readership and covers the most important works of the writer. Mass publication - covers the works of classic and modern writers that are interesting for the widest

readership. Mass publications are issued as separate works in the form of collections, almanacs, anthologies and selected works. An anthology is a publication consisting of the works of one or more writers. Almanac is a publication that reflects literary-artistic and scientific-mass works combined on a certain basis. Almanacs are designed for either older or younger readers. Anthology is a publication consisting of selected works of various authors. Selected works are one-volume or multi-volume publications that include the works of one or more writers selected for a certain purpose or certain parts of them. We are sure that the general issues mentioned above will have a positive effect on conducting fundamental research in this field in the future.

REFERENCES

- Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice) *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(1), 38-43.
- Ismayilov, N. I., & Aliyeva, G. (2023). Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(3), 165-170.
- Ismayilov, N. I., & Bayramova, İ. (2022). Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25(3), 70-76.
- Ismayilov, N. I., & Ganbarova, Sh. (2022). Organization and development of document flow on children's literature in Azerbaijan (Second half of the 19th century and the beginning of the 20th century). *Technium Social Sciences*, 34, 654-660.
- Ismayilov, N. I., & Guliyev, O. (2022). Creation and formation of information resources for children. *Technium Social Sciences*, 36, 735-742.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova S. A. (2023). The Modern Situation of Using Bibliometric Methods in Library-Information Activity in the Republic of Azerbaijan. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(2), 106-110.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022a). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Social Sciences Journal*, 33(1), 628-637.
- Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023). On the typology of document information resources in the field of economy. *Universidad y Sociedad Journal*, 15, 224-232.
- Ismayilov, N. I., & Khudiyeva, V. (2022). Assessment of digital knowledge and research skills and overview of on going work at the national level, forecasting. Concepts of digitization. *Technium Social Sciences*, 35, 593-600.
- Ismayilov, N. I., & Khudiyeva, V. (2023). Conducting training and research, problem solving, creative thinking. *Akademik tarih ve düşünce dergisi*, 10(2), 643-649.
- Ismayilov, N. I., & Mammadov, A. (2023). National Libraries: Typology, Main Functions and Modern Directions of Development. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(1), 15-20.
- Ismayilov, N. I., & Məmmədov, Ə. (2023). Azərbaycan kitabxanalarının lideri yeni yüzillikdə: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasının yaradılmasının bir əsri tamam olur. *Akademik tarih ve düşünce dergisi*, 10(2), 634-642.
- Ismayilov, N. I., & Sadigova, S. (2022). Synergetic foundations of the methodology of modern bibliography. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(5), 45-51.
- Ismayilov, N. I., Khalafova, S. A. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25(2), 22-28.
- Ismayilov, N. I., Mahammadli, D., & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 25(5), 31-34.
- Ismayilov, N., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023). Characteristics of the Library-Information Service in the Republic of Azerbaijan in A Poly-Ethnic Condition (based on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi*, 10(3), 878-890.
- Ismayilov, N., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023). Organization, Development and Current Situation of the Document Flow on Tourism in the Regions (Based on the Example of the Shaki-Zagatala Economic Region). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26(2), 122-127. <https://doi.org/10.15421/172336>
- Ismayilov N. I., & Khalafova, S. A. (2022c). The role of digital marketing in the management of library information resources. *Academic Review*, 2(57), 194-202.

Design and Organization of the Field Stage of Sociological Research: Analysis of Existing Sociological Organizations

UDC 316.65:316.35:316.42

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723137>**Kotelenets Kateryna**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3126-1137>, lnu.katemix@gmail.com**Khobta Svitlana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-4149-7853>, khobta_SV@ukr.net*Luhansk Taras Shevchenko National University (Poltava, Ukraine)*

Abstract.

The relevance of the article is indisputable due to the fact that since 2014, the focus of sociological research has been focused not only on marketing and electoral topics, but also the number of social ones, especially relevant after the beginning of the military conflict in the East of Ukraine, has increased. Therefore, the article considers the stages of sociological research, provides data on existing sociological organizations, their internal structure and mission, their evolution and transformation. The purpose of the article is to highlight the main functions of organizations that conduct and organize sociological research. The results. The article analyzes and outlines the main challenges of organizations that aim to implement sociological research during the war. The main roles and functions of actors and organizers of the field stage of sociological research are described and analyzed. The main stages of preparation and implementation of sociological research are also prescribed, taking into account the peculiarities of today. Some organizations and institutions that conduct sociological research in Ukraine and have not stopped their activities are also listed. It was these organizations that were studied in the article and it turned out that each of them has general trends in the formation of staffing and structure, as well as individual differences that depend on the definition of the mission, goal and vision of the organization. The main conclusion is that the design of sociological research, the timeliness of the field stage of sociological research depends on many factors, including external and internal ones. After a full-scale invasion, the organization receives its angle of research interests, reforms the structure and responds to the new challenges associated with the war.

Keywords: sociological research, field stage of research, organizations, field stage organization, organization structure, research during war, war

Проектування польового етапу соціологічного дослідження: аналіз існуючих соціологічних організацій

Котеленець Катерина, Хобта Світлана*Луганський національний університет імені Тараса Шевченка (Полтава, Україна)*

Анотація.

Актуальність статті є безперечною через те, що починаючи з 2014 року фокус соціологічних досліджень був прикутий не лише до маркетингових та електоральних тем, але й збільшилась кількість саме соціальних, особливо актуальних після початку воєнного конфлікту на Сході України. Тому в статті розглядаються етапи соціологічного дослідження, надаються дані існуючих соціологічних організацій, їх внутрішньої структури та місії, їх еволюцію та трансформацію. Метою статті є виокремлення основних функцій організацій, які проводять та організовують соціологічні дослідження. Результати. В статті проаналізовані та окреслені основні виклики організацій, які мають на меті впроваджувати соціологічні дослідження, під час війни. Описуються та аналізуються основні ролі та функції акторів та організаторів польового етапу соціологічного дослідження. Також прописані основні етапи підготовки та реалізації соціологічного дослідження, з урахуванням особливостей сьогодення. Також перераховуються деякі організації та інституції, які проводять соціологічні дослідження в Україні та не зупинили свою діяльність. Саме ці організації були досліджені у статті і виявилось, що кожна з них має загальні тенденції формування штатного розпису та структури, а також й індивідуальні відмінності, які залежать від визначення місії, мети та візії організації. Головний висновок полягає у тому, що проектування соціологічного дослідження, вчасності польового етапу соціологічного дослідження залежить від багатьох факторів, в тому числі зовнішніх та внутрішніх. Після повномасштабного вторгнення організації змінюють свій кут дослідницьких інтересів, переформатовують структуру, яка відповідає на нові виклики, пов'язані з війною.

Ключові слова: соціологічне дослідження, польовий етап дослідження, організації, організація польового етапу, структура організації, дослідження під час війни, війна

Вступ.

Не зважаючи на те, що без сумніву, кожен з етапів соціологічного дослідження є важливим та успіх проекту саме в їх єдності та послідовності виконання, все ж таки збір первинної соціологічної інформації є одним з трудомістких. Саме на цьому етапі кінцевий результат проекту залежить від великої команди менеджерів, супервайзерів, бригадирів, інтерв'юєрів. Метою статті є виокремлення основних функцій організацій, які проводять та організовують соціологічні дослідження. Проаналізувати та окреслити основні виклики цих організацій під час війни.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Наразі є безліч наукових робіт, присвячених методологічним засадам соціологічного дослідження, його проектування та організації. Вона обґрунтована в роботах В. Воловича (2009), який в навчальній літературі надає загальні положення щодо розуміння соціологічного дослідження, Е. Гіденса (2001) розробив у своєму підручнику розділ, який присвячений соціологічному дослідженню, описуються головні тези його організації. Однією з відомих постатей, який розробив сучасну українську методологію соціологічних досліджень є Володимир Паніотто (Oleinik, & Paniotto, 2021), який описував кризу в опитувальних методах. Також однією з розробниць технологій соціологічного дослідження є Наталя Паніна (Паніна, 2007), яка залишила неймовірний спадок робіт прикладної соціології. Проектування польового етапу соціологічного дослідження, в залежності від обсягу об'єкту та поставленої мети може бути організована як своїми невеликими силами чи за допомогою спеціалізованої фірми чи центру (Паніна, 2007). Наприклад, якщо проект дослідження передбачає невелику вибірку (від 30 до 100 осіб) і досить тривалий термін проведення опитування (3-12 місяців), то дослідження може бути проведено силами 1-3 чоловік (дослідник і 1-2 помічника) (Bond, 2020, с. 4). Але таких досліджень небагато, як правило, це експертні опитування, пошукові дослідження, дослідження конкретної локалізованої вибірки, навчальні роботи (дипломні і курсові), дослідження, що передбачають не репрезентативну вибірку, а опитування основної та контрольної груп з подальшим порівнянням результатів (принцип експерименту) тощо (Кононов, 2017). Крім держаних закладів соціологічних досліджень є й комерційні фірми, центри тощо, які з'явилися у 90-ті роки ХХ ст. Вони обслуговують потреби ринків не тільки товарів та послуг, але й інформаційних, політичних тощо. Серед відомих соціологічних фірм України є Інститут соціології НАНУ, Група «Рейтинг», Центр «Соціальний моніторинг», Київський міжнародний інститут соціології Центр Разумкова, Український інститут соціальних досліджень імені

О. Яременка, СОЦИС, TNS Ukraine та ін. Зміст і характер наукових досліджень Інституту соціології НАН України спрямовані насамперед на виявлення закономірностей і основних тенденцій соціального розвитку українського суспільства, відтворення в наукових концепціях динамічного образу сучасного українського соціуму, аналіз особливостей суспільних перетворень, визначення основних показників, форм і наслідків соціальних змін, які відбуваються в Україні на стику тисячоліть. Інститут має вісім відділів за різним направленням досліджень: відділ історії та теорії соціології, відділ методології і методів соціології, відділ соціальних структур, відділ економічної соціології, відділ соціальної експертизи, відділ соціальної психології, відділ соціально-політичних процесів, відділ соціології культури та масової комунікації (Інституту соціології НАН, 2023). Соціологічна група «Рейтинг» (Rating Group Ukraine) створена в 2008 році як недержавна, незалежна дослідницька організація, яка спеціалізується на проведенні всіх видів соціологічних досліджень з дотриманням міжнародних стандартів, затверджених кодексами ESOMAR та WAPOR (Рейтинг, 2023). Центр «Соціальний моніторинг» за своєю внутрішньою структурою та стилем роботи – це компанія, в якій функції менеджменту не відділені від дослідницької складової, а діяльність співробітників не обмежується жорсткими рамками спеціалізації та посадових позицій (Соціальний моніторинг, 2023). Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) – це приватна українська компанія, що співпрацює з Національним університетом «Києво-Могилянська академія». КМІС був заснований у 1990 році як дослідницький центр Соціологічної асоціації України, а з 1992 року перетворений у приватне підприємство (Київський міжнародний інститут, 2023). Громадська організація «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» – незалежна науково-дослідна організація, створена групою вчених у 1991 році; є колективним членом Соціологічної асоціації України та акредитований у Соціологічній асоціації України як дослідницька соціологічна організація. Основними напрямками діяльності є здійснення фундаментальних та пошукових наукових соціологічних та соціальних досліджень з актуальних питань сучасного українського суспільства, а саме: інтереси, настрої, ціннісні орієнтації, потреби та рівень життя населення; соціальна політика; міграційні процеси; гендерна політика; поведінкових досліджень серед уразливих груп населення з використанням методики RDS (вибірка, що направляється і реалізується самими респондентами), TLS (вибірка за місцем та часом) тощо (Громадська організація, 2023). Сьогодні основним напрямом діяльності Центру SOCIS є дослідження різноманітних соціальних проблем, вивчення громадської думки, проведення маркетингових досліджень, а також участь в

міжнародних наукових проектах і програмах соціологічної спрямованості. Роки членства в GALLUP International Association, спільна робота зі світовим лідером – TNS, а також висока професійна підготовка персоналу забезпечує належну якість, надійність та ефективність роботи (Центр соціальних та маркетингових досліджень, 2023). Компанія ТОВ «Тейлор Нельсон Софрез Україна» (TNS в Україні) – це представник світового лідера в галузі маркетингових досліджень – компанії TNS. TNS в Україні була заснована 2001 року в результаті об'єднання компаній SOCIS Gallup International та MMI Ukraine. TNS в Україні є експертом у таких галузях: дослідження брендів і комунікацій; стратегії взаємодії зі споживачами; digital; інновації та розробка продукту; проведення якісних досліджень; дослідження ритейлу та покупців (ТОВ, 2023).

Результати дослідження.

Прикладом ієрархії відділ соціологічних фірм є ієрархія КМІС. Він складається з дирекції, фінансового відділу та адміністративного відділу, які в свою чергу керують шістьма відділами, а саме: відділ кількісних досліджень, відділ якісних досліджень, відділ маркетингових та онлайн досліджень, відділ польових робіт, відділ контролю і відділ обробки даних (Київський міжнародний інститут, 2023). Для нашого дослідження важливим є структура польового підрозділу: польовий директор, супервайзери, бригадири та інтерв'юери. Функції польового директора організувати та контролювати роботу супервайзерів та бригадирів. Він повинен бути в курсі усіх подій та кожен день перевіряти хід польового етапу дослідження, приймати рішення щодо виникаючих проблем та координувати дії своїх підлеглих та тримати корпоративний зв'язок з іншими підрозділами. Супервайзер має схожі функції з польовим директором: організовує та контролює роботу «поля» через бригадирів, проводить інструктаж серед них та має повну інформацію про методику та методологію проведення дослідження. Відповідає за пошук регіональних бригадирів та їх роботу. Основні функції супервайзера полягають: 1) у підготовці матеріалів дослідження і списків інтерв'юерів по точкам опитування, докладному інструктажі (на підготовчому етапі); 2) моніторингу, інспекційному нагляді і контролі роботи (на етапі збору даних); 3) отримання заповнених анкет, перевірки якості заповнення і підготовки фінансових документів до оплати роботи інтерв'юерів. Одним з головних етапів роботи супервайзера – це інструктаж. Якщо дослідження проводиться переважно з конкретно практичними цілями, то інструктаж здійснюється в кілька етапів: керівник проекту і польовий директор інструктують супервайзерів, супервайзери – бригадирів, бригадири – інтерв'юерів (Merton, 1949, с. 22). Супервайзер мусить слідкувати, аби бригадири мали тісний зв'язок з інтерв'юерами. При виникненні

форс-мажорних ситуацій, супервайзер мусить знайти найліпший варіант вирішення. Одна із головних задач бригадира полягає у правильності відбору потенційних респондентів. Необхідно простежувати якість відбору респондентів інтерв'юерами. Респондент мусить відповідати усім критеріям і квотам. Інакше, часом трапляються ситуації, коли інтерв'юер перекидає тяжко досягну квоту людиною з іншої вікової категорії. Бригадир є керівником, що виконує функції організатора, координатора та контролера, який слідкує за діяльністю всіх або групи учасників дослідження інтерв'юерів, які здійснюють збір первинної соціологічної інформації в ході соціологічного дослідження на конкретній території: регіоні, області. У його повноваження входить: підбір виконавців і їх розподіл за видами діяльності; встановлення обсягу робіт і визначення термінів їх виконання; підготовка учасників дослідження для ефективної роботи в «полі», проведення інструктажу в колективній або індивідуальній формі. Бригадир повинен забезпечити виконавців необхідними матеріалами, а саме: інструментарієм (анкет, бланків інтерв'ю), письмовими інструкціями, супровідними документами (посвідчення інтерв'юера і маршрутні листи), візуальними картками тощо. Саме бригадир виконує координацію робіт і вирішення проблем, можливих в ході дослідження між різними його учасниками. Він здійснює контрольні функції: стежить за змістом робіт, ходом і термінами їх виконання. При прийомі інструментарію ним вибірково перевіряється його заповнення, а також дотримання умов маршрутного листа. Він веде облік і зберігає дослідні документи. При необхідності він організовує кодування анкет. Інколи бригадири складають декілька проміжних звітів про хід дослідження, якщо воно тривале. Наприкінці проекту бригадир збирає індивідуальні звіти виконавців і готує матеріали для формування підсумкового звіту про проведення дослідження в цілому. До цього звіту можуть бути додані фінансові, організаційні чи логістичні звіти. Найчастіше бригадири розвивають конкурентні почуття у інтерв'юерів, що стимулює їх до плідної роботи, але й є інша тактика організації колективу – це згуртована команда, яка працює на загальний результат, роботу такої команди стимулює прагнення не відставати від інших та рівнятися на досвідченіших. Ще однією з найпоширеніших помилок є некоординованість та недостатній контроль роботи інтерв'юерів. Інтерв'юери ж забезпечують діалог між дослідником та респондентами. Саме вони є цією зв'язуючою ланкою. Серед бар'єрів, які можуть знизити якість роботи інтерв'юерів та ускладнювати кінцевий результат польової роботи можна назвати (Bond, 2020): складність формування основного колективу виконавців; робота інтерв'юерів з іншими компаніями, що може призвести до дефіциту робочої сили або розповсюдження конфіденційної інформації

про дослідницькі проекти; недобросовісність виконавців; стихійні регіональні інтерв'юери, які з будь-яких причин можуть не відстежуватись; неякісний контроль роботи інтерв'юерів. Він може мати декілька стадій: перевірка через телефон або маршрут, візуальний контроль первинних документів, перехресний комп'ютерний аналіз (кластерний, дисперсійний та кореляційний), логічна несуперечливість (виявити суперечливість відповідей на різні питання), внутрішній контроль через конкурентне поле інтерв'юерів. Таким чином, зрозуміло, що в кожній дослідницькій фірмі або центрі є адміністративні відділи, які задовольняють роботу інституції та дослідницькі відділи. Інколи можна зустріти польовий відділ, який поділяється на підрозділи якісних та кількісних досліджень, а можуть бути підрозділи як окремі відділи. Інколи можуть додаватись відділи за напрямом проекту. Результатом дослідження є окреслення функцій кожних з акторів саме польового відділу: менеджера, супервайзера, бригадира та інтерв'юера. Головними функціями менеджера та супервайзера є саме стадії проектування соціологічного дослідження та контроль за перебігом польового етапу. Головною ж функцією бригадирів є інструктаж та контроль безпосередньо в «полі». У інтерв'юерів – якісно зібрати первинну соціологічну інформацію.

Висновки.

Загалом, проведення соціологічного дослідження – трудомісткий процес, який необхідно ретельно підготувати, щоб уникнути помилок або непередбачуваних складностей. Проте під час проведення емпіричного дослідження завжди виникають проблеми. Їх можна поділити на три типи, а саме: методичні, соціальні та виконавчі. Проблеми методичного характеру виникають через низку якості інструментарію, його об'єм, недосконала або

непродумана методологія відбору респондентів, що можна виявити при проведенні пілотного дослідження. Соціальний характер проблем полягає у відмовах респондентів відповідати на конкретне питання через тему цих питань або через небажання надавати будь-яку інформацію про себе (через соціальну напругу, низький ступень соціальної виключності і соціальної відповідальності), ефект соціальної мімікрії (тобто наслідування думки суспільства або конкретного індивіда, відтворення стереотипної картини досліджуваного об'єкту), недослажність потенційного респондента або ігнорування дослідження (що пов'язано з недовірою до інтерв'юера або дослідницької компанії, з низьким рівнем демократії, неінформованість респондента тощо), психологічні та комунікативні особливості суб'єктів дослідження. Виконавчий характер проблем полягає у недбалому ставленні інтерв'юера або бригадира до своєї роботи (фальсифікація, недотримання квотного завдання), незгуртованість команди, перенапруження та виснаження бригадирів та інтерв'юерів тощо. Наразі важко говорити про дослідження, коли є деякі території окуповані, або є такі, що ведуться безперервні бойові дії. Тому на картах досліджень зазначених організацій немає найчастіше Криму та Луганської і Донецької областей, частини Запорізької та Херсонської областей. Таким чином, для проектування емпіричного дослідження важливим є аналіз організації та стадій польового етапу, ієрархії польових відділів, функцій кожного його суб'єкта, їх помилок та труднощів, який показав, що лише при наявності командної роботи і виконанні функціональних обов'язків, при ефективних інструктажах та завдяки вдалому керівництву можливо досягти максимального результату та уникнути деяких практичних помилок.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Волович, В. І., Горлач, М. І., & Кремень, В. Г. (Eds.). (2009). *Соціологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів*. К.: «Центр учбової літератури».
- Громадська організація «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка». (2023). Відновлено з <http://www.uisr.org.ua>
- Інститут НАН України. (2023). Відновлено з <http://i-soc.com.ua>
- Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). (2023). Відновлено з <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr>
- Кононов, І. (2016). Ідеї П. В. Копніна в контексті сучасних методологічних проблем української соціології. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 37, 13-26.
- Паніна, Н. (2007). *Технологія соціологічного дослідження: Курс лекцій*. Київ.
- Паніотто, В. (Ред.). (2021). Методи опитування в умовах пандемії. *Матеріали доповіді учасника Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної "Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство"*. Київ.
- ТОВ «Тейлор Нельсон Софрез Україна» (Kantar Україна). (2023). Відновлено з <https://usp-ltd.org/tov-tejlor-nelson-sofrez-ukraine-kantar-ukraine/>
- Центр «Соціальний моніторинг». (2023). Відновлено з <https://smc.org.ua>
- Центр соціальних та маркетингових досліджень SOCIS. (2023). Відновлено з <http://socis.kiev.ua/>
- Bond, M. (2020). *Hybrid War: A New Paradigm for Stability Operations in Failing States*. Retrieved from <http://www.comw.org/qdr/fulltext/0703bond.pdf>
- Giddens, A. (2001). *Sociology*. Cambridge: «Polity Press».
- Merton, R. (1949). *Social theory and social structure*. New York: «Free Press».
- Oleinik, A., & Paniotto, V. (Eds.). (2023). Assessing Propaganda Effectiveness: The Case of Russia's War in Ukraine. *XX ISA World Congress of Sociology June 25-July 1, 2023*. Kyiv.

REFERENCES

- Bond, M. (2020). *Hybrid War: A New Paradigm for Stability Operations in Failing States*. Retrieved from <http://www.comw.org/qdr/fulltext/0703bond.pdf>
- Center "Social Monitoring". (2023). Retrieved from <https://smc.org.ua>
- Giddens, A. (2001). *Sociology*. Cambridge: «Polity Press».
- Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine. (2023). Retrieved from <http://i-soc.com.ua>
- Kononov, I. (2016). Ideas of P.V. Kopnin in the context of modern methodological problems of Ukrainian sociology. *Bulletin of Kharkiv National University named after V. N. Karazin. Series "Sociological research of modern society: methodology, theory, methods"*, 37, 13-26.
- Kyiv International Institute of Sociology (KIIS). (2023). Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr>
- LLC "Taylor Nelson Sofreeze Ukraine" (Kantar Ukraine). (2023). Retrieved from <https://usp-ltd.org/tov-tejlor-nelson-sofrez-ukraina-kantar-ukraina/>
- Merton, R. (1949). *Social theory and social structure*. New York: «Free Press».
- Oleinik, A., & Paniotto, V. (Eds.). (2023). Assessing Propaganda Effectiveness: The Case of Russia's War in Ukraine. *XX ISA World Congress of Sociology June 25-July 1, 2023*. Kyiv.
- Panina, N. (2007). *Technology of sociological research: Course of lectures*. Kyiv.
- Paniotto, V. (Ed.). (2021). Survey methods in the conditions of a pandemic. *Materials of the report of a participant of the International Sociological Readings in memory of N. V. Panina "Global and local crises: rethinking Ukrainian society"*. Kyiv.
- Public organization "Ukrainian Institute of Social Research named after Oleksandr Yaremenko". (2023). Retrieved from <http://www.uisr.org.ua>
- SOCIS Social and Marketing Research Center. (2023). Retrieved from <http://socis.kiev.ua/>
- Volovich, V. I., Gorlach, M. I., & Kremen, V. G. (Eds.). (2009). *Sociology: a textbook for students of higher educational institutions*. K.: "Center of educational literature".

Existential Challenges for Ukraine in the War with Russia

UDC 316.4/35501(470:477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723138>**Slotiuk Petro**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3033-1666>, universitetart@gmail.com*Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Vinnitsia, Ukraine).*

Abstract.

The relevance of the study is explained by the conditions in which Ukraine found itself as a result of the Russian invasion and the challenges that have acquired a pronounced existential character for it. Despite the fact that the term "existential challenges" was used quite often by the mass media, in the scientific environment it was not used enough to explain the external and internal threats that Ukraine faced in the latest period of its history.

The purpose of the research is to study the existential threats to Ukrainian society caused by the civilizational gap between East and West, which was reflected in the geopolitical ambitions of the Russian Federation and caused Russia's aggressive war against Ukraine.

Conclusions. Existential challenges threatening Ukraine are caused not only by the foreign political circumstances in which our state found itself before and after the full-scale invasion of the Russian Federation. They are also caused by internal problems that were not resolved during many years of conditional independence from Russia. Such challenges are not only the Russian-Ukrainian war. These include: the absence of a political elite capable of making adequate and effective management decisions and producing ideas that would contribute to the successful development of the country; almost destroyed education system; attempts to implement initiatives that destroy the intellectual environment, science, health care, Ukrainian information space; following the conflicting demands of neighboring states, especially in the humanitarian sphere.

All this significantly reduces the defense capability and stability of the country, has a negative impact on its international authority, and complicates the development of a national development strategy for the near term. At the same time, the people, in the overwhelming majority, are optimistic about their future, believe in victory over the enemy and connect their lives with Ukraine.

Keywords: existential challenges, threats, civilization gap, strategic development, identification, war

Екзистенційні виклики для України у війні з РФ

Слотюк Петро*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна)*

Анотація.

Актуальність дослідження пояснюється умовами, в яких опинилася Україна в результаті російського вторгнення і тими викликами, що набули для неї яскраво вираженого екзистенційного характеру. Попри те, що термін «екзистенційні виклики» (existential challenges) досить часто вживається засобами масової інформації, в науковому середовищі не став достатньо вживаним у поясненні зовнішніх і внутрішніх загроз, з якими Україна зіткнулася в новітній період своєї історії.

Метою дослідження є вивчення екзистенційних загроз для українського суспільства, породжених цивілізаційним розломом між Сходом і Заходом, що знайшов своє віддзеркалення в геополітичних амбіціях РФ і спричинив агресивну війну Росії проти України.

Висновки. Екзистенційні виклики, що загрожують Україні породжені не тільки зовнішньополітичними обставинами, в яких опинилася наша держава до і після повномасштабного вторгнення РФ. Вони спричинені й внутрішніми проблемами, що не вирішувалися впродовж багатьох років умовної незалежності від Росії. Такими викликами є не тільки російсько-українська війна. До них належать: відсутність політичної еліти, здатної приймати адекватні й ефективні управлінські рішення і продукувати ідеї, які б сприяли успішному розвитку країни; майже зруйнована система освіти; спроби реалізації ініціатив, які знищують інтелектуальне середовище, науку, охорону здоров'я, український інформаційний простір; слідування суперечливим вимогам сусідніх держав, особливо в гуманітарній сфері.

Все це суттєво знижує обороноздатність і стійкість країни, негативно впливає на її міжнародний авторитет, ускладнює формування загальнонаціональної стратегії розвитку на найближчу перспективу. Разом з тим народ, у переважній більшості, оптимістично налаштований щодо свого майбутнього, вірить у перемогу над ворогом і пов'язує своє життя з Україною.

Ключові слова: екзистенційні виклики, загрози, цивілізаційний розлом, стратегічний розвиток, ідентифікація, війна

Вступ.

Проблема, що виникла після повномасштабного вторгнення РФ в Україну не стала проблемою вибору – що в цій ситуації робити, а чого ні? Не було це й оприлюдненням позиції як демонстрації себе через власне ставлення до війни, скоріше – екзистенційною реакцією на події, що виникли спонтанно і, які не піддавалися раціональному осмисленню. Спрацював так званий «феномен українстськості» в реакції на можливу втрату національної ідентичності. Однак дуже скоро в інформаційному просторі стали звучати риторичні питання не риторичного змісту: не тільки за що ми воюємо, але й за що ми гинемо? Останнім часом з'явився черговий наратив щодо неефективності влади та її заміни. Ця тема виникла в умовах, коли частина суспільства демонстративно хизується своєю відчуженістю від війни, продовжуючи насолоджуватися життям в захваті екзистенційного запалу, а інша – героїчно бореться в окопах, де не завжди вдається вижити.

І як правило неочікувано для спільноти, що політикою цікавиться лишень напередодні електорального циклу виникла дискусія з приводу легалізації канабісу, що викликало бурхливі парламентські дебати та неоднозначну реакцію суспільства на можливість такого рішення. Над цією ідеєю непереконливим аргументом в інформаційному просторі, зависла теза: мовляв, пораненим і хворим це потрібно дозволити, щоб полегшити їм життя, а медикам дати можливість допомагати приреченим хоча б у такий спосіб. Питання звісно спірне і вимагає детального аналізу, а не лишень рекомендацій експертів – за якими, як завжди, приховуються інтереси тих, хто на цьому хоче заробити. Як стверджують західні аналітики – світ досить прагматичний і правлять ним не цінності, а інтереси, тому сподіватися на альтруїзм і добрі наміри окремих ініціаторів не приходиться. Та й попри рекомендації спеціалістів, які не завжди є обґрунтованими, варто звернути увагу на довготривалий соціальний ефект породжений практикою застосування легких наркотиків в умовах, коли ситуація вимагає не забуття в наркотичній відчуженості від світу, а креативного осмислення реальності, де не тільки тіло, але й свідомість (дух) проявляється в тому, що є і, що може бути.

Зауважимо, що це не єдина екзистенційна проблема, з якою зіткнулося наше суспільство в умовах війни. Такою проблемою є гендеризація українського соціуму. Це таке собі «розм'якшення» соціального середовища шляхом нав'язування і розповсюдження в мас-медіа ідей, які руйнують традиційну міцність культури, моралі й звичаєвого права. Впровадження гендерних практик і імплементація гендерного законодавства в українське – це вклинення в тіло культури таких моделей поведінки, які руйнують його з середини. Вістря

цього вклинення спрямоване проти традиційної сім'ї та традиційного виховання дітей. Відбувається це з допомогою технології запровадження гендерної рівності практично в усіх сферах суспільства. В самій цій ідеї немає нічого особливого. Гендерна рівність переважно є соціальною проблемою і більше усіх переймаються нею феміністські організації. Стамбульська конвенція 2011 року взагалі трактує її як боротьбу з насильством проти жінок. Однак саме феміністки заводять її в політику і під виглядом боротьби з гендерними стереотипами, пропагують ідею толеранції до тих груп населення, які в модерному суспільстві завжди перебували в статусі маргінальних.

В цьому контексті важливу роль відіграє сфера освіти та виховання. Школа, як ключовий інструмент соціальної інженерії, виконує функцію передачі соціального досвіду і набуття нових методів самопрояву, що дозволяють дитині адаптуватися до умов наявного соціального середовища. Вона значною мірою програмує поведінку молоді й допомагає засвоєнню елементарних стратегій життя, які спрямовані на індивідуальну самореалізацію в тих соціальних групах до яких ви та ваша дитина належить, або буде належати. Саме тому школа – це майбутня модель соціуму. Конструювання поведінки людини чи підштовхування її до відповідних дій є чи не найголовнішим завданням школи поряд із набуттям знань, розвитком здібностей і вибором професії. Через це вона важливіша за оборону, оскільки ефективна оборона, як і ефективна економіка, охорона здоров'я повністю залежать від характеру освіти та її якості.

Суспільство, яке не здатне утримувати заклади освіти на належному рівні й підтримувати високий соціальний статус вихователів, учителів, викладачів університетів – не може бути конкурентоспроможним, а держава, що реалізує таку політику, не здатна суб'єктивуватися в системі міжнародних відносин. Дуже цікаву, з цього приводу дискусію розпочав відомий український філософ А. Баумейстер. Вона стосується самої ідеї університету, який би міг формувати справжню еліту, готову протистояти екзистенційним викликам XXI століття (Університет, 2021).

І, на кінець, проблема мови, яка ще з XVI століття не перестає бути каменем спотикання не тільки для політиків, які досить часто використовують її у політичній боротьбі, заграваючи із маргіналізованими групами зросійщеного електорату, а й для чи малої частини населення. Ситуація ускладнюється корумпованістю державного апарату і неефективною роботою органів державної влади та управління, заплутаним законодавством, порушенням прав людини, ігноруванням інтересів суспільства при умовному збереженні псевдодемократичних процедур прийняття рішень й реалізації принципів представницької демократії.

До цього слід додати демографічну кризу,

посилену фактором війни та фізичного винищення людей в тому числі й в результаті застосування РФ геноцидних практик на окупованих нею українських територіях.

Непроста ситуація склалася й в економіці. За прогнозами Міністерства економіки України впродовж 10 років потрібно буде залучити у виробничу сферу близько 4,5 млн робочих рук, однак ніхто не знає звідки їх узяти (Грущенко, 2023). Деякі експерти взагалі не схильні мислити віддаленими перспективами та наголошують (як екзистенційній загрозі) на невдалому наступі ЗСУ, відсутності чіткого розподілу повноважень між цивільною і військовою адміністраціями, не переведені економіки на військові рейки, відсутності «затвердженої допомоги нашій країні від США» (Мисленюк, 2023). Це говорить лише про одне – нездатності політичної еліти виокремити головні стратегічні пріоритети у війні з РФ і сформулювати механізми протидії принаймні мінімізації їх впливу на ситуацію.

І тут виникає контекст домовленостей, які визначатимуть правила і стратегії подальшого розвитку України, що, в силу історичних обставин, вкотре стала центром цивілізаційного зіткнення, результати якого залишаються мало прогнозованими та передбачуваними. Це й визначає характер смислового протистояння між Росією та Україною, між Східною і Західною цивілізаціями. В основі цього протистояння закладений маргінальний ідеологічний концепт «руського мира», в якому відображена глибинна сутність війни між російською федерацією та Україною.

Метою дослідження є вивчення екзистенційних загроз для українського суспільства, породжених цивілізаційним розломом між Сходом і Заходом, що знайшов своє віддзеркалення в геополітичних амбіціях РФ і спричинив агресивну війну Росії проти України.

Аналіз попередніх публікацій та досліджень.

Матеріали, в яких висвітлюється проблема екзистенційних загроз для України часто з'являються на шпальтах періодичних видань, телебаченні, радіо, соціальних мережах, однак у науковій літературі вона не знайшла належного відображення за виключенням оприлюднених результатів соціологічних опитувань, які проводили різні дослідницькі кампанії такі як Центр «Демократичні ініціативи», Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), Інститут соціології академії наук України, соціологічна група «Рейтинг», «Разумков центр» тощо. Однак немає жодного українського журналіста, який би не торкався цієї теми. Та характер їх публікацій і виступів на телевізійних каналах, в тому числі й альтернативних, свідчать не тільки про значні розбіжності в оцінках, що є цілком природним для ЗМІ, але й вказують на розповсюдження тенденційної, часто спрощеної, а інколи й неправдивої інформації. Значне місце

тут відводиться пропаганді, яка спрямована на зміну картини світу і є одним із найефективніших інструментів інформаційно-психологічного впливу на людей, що соціалізовані в умовах домінування російського кіно, попмузики, літератури, російських історичних концепцій тощо.

В процесі дослідження були використані окремі публікації розміщені у закордонних виданнях, таких як «The Times», «The Economist», «Foreign Affairs», де наголошується, що екзистенційну війну проти України Путін вирішив розпочати давно, а ідеологічне і теоретичне обґрунтування своєму рішення виклав у 2021 році у вигляді роздutoї історичної екзегези, в яку мало хто вірив не тільки в Україні та за її межами, але й в самому оточенні Путіна (Kasianov, 2022).

Не менш важливою для дослідження, особливо з методологічної точки зору, стала праця відомого американського політолога С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій», яка вийшла у США в 1996 році (Huntington, 1996). У ній автор справедливо вказує на культурні розбіжності між народами, які не сприяють їх об'єднанню, а, коли вони існують всередині країни, то це призводить до її розпаду (Huntington, 1996). Таке твердження стало першим сигналом науковій та експертній спільноті – звернути увагу на історично та культурно обумовлено розбіжності між Україною та Росією, оскільки саме вони утворили між ними той екзистенційний розлом, що призвів до агресії, 2014-го і 2022-го року. Ця теза надалі буде підтверджена у публікаціях Т. Снайдера, Н. Яковенко, Т. Таїрової-Яковлевої, Я. Грицака та інших авторів.

Не менш важливою проблемою яка загрожує існуванню української нації є проблема освіти. Від її вирішення залежить характер стратегічного вибору України та її стійкості у війні з РФ. В цьому контексті увагу привертає аналітичний звіт «Вища освіта в Україні: зміни через війну» (Вища освіта в Україні, 2023), в якому представлено величезний масив матеріалів, статистичних даних щодо ситуації в освітньому середовищі, але там відсутній узагальнений аналіз викликів, з якими Україні прийдеся зіткнутися найближчим часом, і які несуть яскраво виражений екзистенційний характер.

До цього додається суперечлива ідея гендеризації соціуму ініційована ЄС, що у своєму керунку переслідує переоцінку традиційної системи цінностей, переосмислення соціальних ролей чоловіка і жінки, фемінності й маскулінності, вибору сексуальної ідентичності, яка впроваджується у свідомість молодого покоління через заклади освіти та з їх допомогою. Останнім часом це стало елементом політики й знайшло схвальну оцінку в публікаціях чималої кількості українських науковців. Серед закордонних авторів, які є відомими й у нас, особливий інтерес представляють праці Дж. Батлер (Butler, 1999) і, можливо, менш відомі дослідження ідеології «культури викликів» (call-out culture), що

набула широкої популярності в країнах Заходу і, поки що, маловідомі в Україні (Duchi, 2019). Ця тема давно інтегрована в політичне поле нашої держави, певною мірою узаконена і вимагає стати традиційною нормою повсякденного життя українців, які мусять прийняти її так само як і себе – чесно і відкрито. Але, коли, – як писав Ф. Ніцше, – чеснота досягає влади «у той же спосіб, що і політична партія» саме тому вона стає аморальною» (Ніцше, 1994, с. 131). І не дивлячись на, здавалось би, нейтральну до науки проблему, з точки зору суспільства вона перетворюється на той додатковий виклик, який загрожує теперішній системі цінностей і авторитету усталеного морального імперативу нації.

Частину публікацій, в яких знайшла відображення тема existential challenges, було взято із електронних ЗМІ, таких як видання «Українська правда», «Слово і діло», «LB.ua», «Цензор.net». Однак характер матеріалів оприлюднених ними хоча і не варто ототожнювати з науковими, разом з тим вони прагнуть об'єктивно відображати характер подій і фактів, важливих для наукового аналізу.

Результати дослідження.

Як свідчить аналіз проведений Міграційною платформою EWL, Фондом EWL та Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету влітку 2023 року, кількість охочий залишитися в Польщі на довше серед біженців з України, склала 36 %, а серед тих, хто перебував тут до початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну – 60% (Кузенко, 2023). Зрозуміло, що ці цифри не є сталими та будуть змінюватися. Не вказують вони й на загальну тенденцію, яка б свідчила про демографічний колапс, викликаний російською агресією. Подібне в історії України траплялося і не раз. Принаймні у XX столітті було три таких випадки, пов'язаних з громадянським протистоянням і розоренням українського селянства, голодоморами й війною з нацистською Німеччиною. У XVII столітті, після смерті Б. Хмельницького (так звана Руїна), центральна Україна взагалі збезлюднилася. Однак і в цій ситуації населення не втратило своєї національної ідентичності, прагнення будувати національну державу, бажання зберегти звичаї й традиції, які й сьогодні складають основу культурного коду українців. Пояснити це можна лише тим, що етнос в жоден із вказаних періодів не досяг своєї найвищої фази розвитку в тому числі й тому, що історичний процес на цих територіях носив яскраво виражений дискретний характер. Все це впливало на настрої українців їх поведінку, здатність активно відновлювати звичний образ життя, передаючи досвід повсякдення молодшим поколінням.

В загрозовій ситуації народ готовий був брати зброю і захищатися. Так сталося і під час російського вторгнення про що свідчать опитування проведені в Україні Центром Демократичні ініціативи імені

Ілька Кучеріва напередодні вторгнення. Опитування відобразило настрої українців та відчуття зовнішньої загрози з боку Росії. За результатами дослідження у разі російської агресії до збройних сил України готові були приєднатися 8,2 % опитаних, до добровольчих об'єднань ще – 14,3%, надавати волонтерську допомогу зголосилися 25,2%. Тобто активну участь в обороні країни готові були взяти 47,7% громадян і лише 17,7% сказали, «що нічого не робитимуть, а намагатимуться вижити», а 13, % не вірили в агресію взагалі (Андаліцька, 2020).

Показовим є і той факт, що 40,0% громадян вважали війну Росії проти України дуже ймовірною і чинити опір агресору уже тоді готові були 10,0% опитаних на Сході, 29,0% – у Центрі та 25,0% – на Заході країни (Андаліцька, 2020). Це і стало причиною, чому Україна вистояла і продовжує боронитися. Разом з тим затягування війни, перехід її у довготривалу фазу і виснаження цих 47,7% найактивніших громадян, породжують диференціацію у поглядах, яка відображається в оцінках, позиції та уявленнях сформованих війною.

Досить часто цю проблему пов'язують із посттравматичним синдромом (ПТСР) і психологічними розладами спричиненими умовами неймовірного психологічного перенапруження. Однак ПТСР пов'язаний ще й зі зміщенням картини світу в бік від реального до віртуального, де фрейм війни накладається на фрейм мирного повсякдення, в якому домінують елементи віртуальності та відстороненості від того, що відбувається. Швидко перейти з одного в інше стає неможливим через глибоке занурення в іншу реальність, ту яку породила війна. Для багатьох такий перехід стає неможливим. Через це виникає чимала кількість конфліктів, переважно побутового характеру, оскільки умови повсякдення в більшості своїй базуються на віртуальному характері стосунків, сформованих системою виховання, ЗМІ, кіно, телебаченням, літературою, комп'ютерними іграми, соціальними мережами тощо.

Тому наш психологічний комфорт залежить і від того як ми ці два фрейми зможемо поєднати. А це залежить від адаптації особистості до умов швидкого переходу з одного в інше, демонструючи власну «волю, вищу за обставини» з відмовою від старих звичок, вивільнення закодованих спогадів «про минулий досвід, оскільки ці спогади, радше за все, безповоротно застаріли та вже не відповідають нашим поточним обставинам» (Диспенза, 2019, с. 30). А обставини породжують відчуття спорідненості і єднання, що ґрунтуються на базових маркерах спільної історичної долі та спільних цінностях. Ось чому сучасний український націоналізм не є архаїчним, культурно замкнутим, а нація демонструє інший рівень розвитку, опираючись не на «ґрунт і кров» чи віру, як це було в епоху модерну, а на спільні цінності і єдині моральні імперативи. Так формується

нова українськість з її історичними символами, пантеоном героїв та ідентифікацією. Це не є втратою слов'янсько-нормансько-русинського начала і черговим переписуванням історії під нові політичні обставини.

Навпаки, настав час, коли обставини мусять прилаштуватися до логіки історії, яка поступово відходить від поверхневого тасування фактів і формує «той образ, що його утворює наша інтелектуальна спроможність: поняття вічності й поняття темпоральної приналежності, що не має кінця» (Баумейстер, 2014, с. 19). Цим лише можна пояснити волю до спротиву і бажання повторити хоча і міфологічну, але історію короля Артура, який став національним героєм Британії не тому, що був реальним персонажем подій VI століття н.е., а тому, що його образ уособлював прагнення народу бути самим собою. Однак це впливало не тільки виключно із його бажання, а із практики тодішніх протистоянь, в якій формувався початок історії, пізніше впорядкованої тривалістю традиції й звичаєвим правом, на основі яких Британія ставала Великою. Події в Україні не є початком її історії. І трагедія України не в тому, що вогонь війни знову палає на її землях. Трагедія в тому, що війна в Україні спалахувала досить часто, як і геноцид, що неодноразово супроводжував її.

Т.Снайдер у своїй книзі «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» наводить спогади В. Гроссмана, якими той поділився після відвідання концтабору «Треблінка» у 1944 році. Гроссман побачив там те, що залишилося...: «фотографії дітей у Варшаві й Відні, фрагменти української вишивки, мішок волосся – світлого і темного» (Снайдер, 2011, с. 364). А все тому, що Україна, як і Польща, Білорусь, так власне й Австрія, географічно знаходяться на лінії цивілізаційного розлому, який не визначається нашими відносинами з Росією чи Німеччиною, а конфліктом Західної й Східної цивілізацій. С. Гантінгтон, який писав про це, мисливши в межах парадигмальних трактувань розпаду СРСР (чого дуже боявся Захід) і будував свої припущення щодо міжнародних конфліктів і конфліктів на пострадянському просторі саме на їх основі, помилявся (Huntington, 1996). Він не допускав, що «тріщина», майже одночасно, з'явилася на лінії як історичного, так і цивілізаційного провалля, що розвело цих два світи у сприйнятті як часу, так і простору. Згодом це породило інтелектуальний вир коментарів та експертних оцінок куди попала не тільки пострадянська, але й західна наукова спільнота. Так ми опинилися в точці інформаційної біфуркації, оцінювальних суджень і вихолощення смислової основи фактів, що до сьогодні заважає прийняттю швидких і правильних рішень.

Домінування в інформаційному просторі пояснень емоційного характеру дезорієнтує людей, актуалізує проблему війни, повертаючи світ до застарілого досвіду застосування права ґрунтованого на силі.

І, якщо питання доцільності війни є зрозумілим, принаймні теоретично, то проблема миру примушує шукати формулу – на яких умовах. Саме це і визначає позицію українців у їх ставленні до агресії РФ. З іншого боку, демонструє готовність долати труднощі що проглядається у зниженні важливості матеріальних цінностей, що також є «феноменом адаптації до війни» (Коваленко, 2023).

Соціологічні дослідження проведені Інститутом соціології НАН України у грудні 2022 року, показали, що для нормального життя українцям потрібно на 2 тис. грн менше грошей, а ніж це було у 2021 році (Коваленко, 2023). А те, що люди під час війни «живуть, ходять в ресторани... це вже постадаптація» (Коваленко, 2023). Вони «знову починають дивитися на суспільство не тільки з точки зору того, що війна, і все треба віддати, а більш різнопланово і складно...» (Коваленко, 2023). Ця «складність» відображається і в рейтингах влади, яка діє в Україні. Якщо у 2022-гому році її діяльність позитивно оцінювала майже половина опитаних, то «за останні пів року вона стала гіршою».

В динаміці це виглядає так: якщо у листопаді 2022 року «функціонування держави в Україні позитивно оцінювало лише 32% опитаних, а негативно – 67%», то після вторгнення «позитивно діяльність держави оцінювала майже половина (47%) опитаних», однак уже в червні 2023 року ситуація кардинально змінилася. Тих, хто позитивно ставився до діяльності органів влади зменшилося до 22% опитаних, а негативно – зросла майже до 40% (Коваленко, 2023). Тут варто зазначити, що «постадаптація» – це не тільки негативне ставлення до діяльності владних структур, а й ухиляння від служби в армії, бажання незаконно виїхати за кордон, або, не звертаючи увагу на війну, скористатися протиправними схемами збагачення, які переважно є корупційними. Це бажання втриматися зачепившись за старі форми буття, які зафіксовані минулим соціальним досвідом.

І це стосується не тільки середнього і вищого класу, у яких більший доступ до влади й грошей, до того ж визначений несправедливим перерозподілом суспільних благ, який триває уже більш як тридцять років. Це характерна особливість усього українського суспільства. А, оскільки в процесі його становлення був порушений принцип справедливості, закономірно з'явилися умови формування такої національної еліти, яка не здатна усвідомити пріоритетність спільного інтересу над приватним. Своїм образом життя, моральними установками та поведінкою вона демонструє зневагу до спільноти, нав'язуючи їй спотворену систему цінностей і правил.

Як результат Україна отримала представництво маргіналізованих груп, що опинилися на вершині влади завдяки «здібностям», неприйнятним у цивілізованому світі. Це стало наслідком руйнації елітарного середовища й інтелектуального вигорання

нації в умовах панування пролеткульту, партійності, ідеологічної заангажованості й пропаганди, на які опиралася радянська система у формуванні сумісної з психологією нижчих класів соціальною структурою. Ознакою елітарності став доступ до влади, а не заслуги перед вітчизною. Це порушувало логіку формування соціальної структури й руйнувало природу мобільності, встановивши такі соціальні фільтри, які забезпечували негативний відбір і відповідну до нього статусність. В цьому причина колаборації, зрадництва і ненависті до усього українського у частини зросійщеного населення.

Ще у XVI столітті, – як писала відома українська дослідниця Н. Яковенко, – «людина високого роду мусила поводитися відповідно до свого статусу, а її неадекватна поведінка сприймалася як щось неадекватне і негоже (Яковенко, 2008, с. 81). Але, то було напочатку модерну та й тодішня еліта переважно шаблею здобувала привілеї та значимість, а не тільки хабарями й хитрощами. У нас же сталося навпаки.

Постмодерн винайшов інші методи набуття статусності й впливовості. Успішними стали вважати тих, хто навчився продавати «яйці по сімнадцять», торгувати гуманітаркою і ховати долари в офшорах. Це вимагає «переосмислення провідної системи цінностей та ідеалів» і вказує на необхідність поєднання їх із «соціальним світом людини» (Ананьїн, & Горлинський, 2022, с. 36). В іншому випадку подолати проблему подвійної моралі й блюзнірства буде неможливим.

Разом з тим оптимізм в українців залишається достатньо високим. Так за даними Разумков центру, який проводив опитування в лютому-березні 2023 року, 61% опитаних вважали «що події в Україні розвиваються у правильному напрямку» і лише 21% – у неправильному. Напередодні повномасштабного вторгнення Росії в Україну вони становили відповідно 20% (у правильному напрямку) і 65,5% (у неправильному) (Оцінка громадянами ситуації, 2023). Як показує дослідження рівня оптимізму українців за цей період, то він зріс: 49% із загальної кількості респондентів «вірять, що Україна здатна подолати проблеми та труднощі протягом найближчих кількох років, 36% вважають, що Україна зможе подолати проблеми у більш віддаленій перспективі, і лише 3% – що Україна не здатна подолати існуючі проблеми (Оцінка громадянами ситуації, 2023). Коли порівнювати ці показники із 2021 роком, то вони становлять 18%, 54% і 18% відповідно (Оцінка громадянами ситуації, 2023).

Найбільше громадяни України довіряють Збройним Силам (96%) і найменше держапарату, якому не довіряють 64%. Найбільш корумпованими вважають Верховну Раду і Кабмін, а представникам старої політичної еліти не довіряє переважна більшість опитаних (Оцінка громадянами ситуації, 2023). З цього можна зробити висновок, що 85%

українців вірять у свою країну, а війна тільки зміцнила у них цю віру. Підтверджує цей факт і дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» проведене в у червні 2023 року. Дослідження показало, що 53% українців готові терпіти наслідки війни, 77% – вірять у перемогу України і 89% – пов'язують своє життя з Україною (Оцінка громадянами ситуації, 2023). Тобто громадська думка чітко орієнтується в ситуації, що склалася, усвідомлюючи реальну екзистенційну загрозу з боку Росії.

При цьому існує чітке бачення перспектив і можливостей будувати успішну державу, проєкт якої визріває в середовищі громадянського суспільства, в якому стара політична еліта участі не бере. Через це рівень довіри до її топових представників різко падає, а недовіра зростає. Так Ю. Бойку недовіряють 85% опитаних, Ю. Тимошенко – 82%, П. Порошенку – 65% (Аналітичний звіт, 2023). Однак все це ускладнюється тим, що процес формування нової української еліти знаходиться на початковому етапі, а його динаміка не відповідає ситуації, що склалася. До того ж виклики, з якими зіткнулася Україна лише ускладнюються, вимагаючи нових ідей ефективних управлінських рішень, креативного підходу до формування національної стратегії.

Про це свідчить і опитування проведене у вересні 2023 року, яке показало, що 73% відчували погіршення загальноекономічної ситуації в Україні та лише 13% відповіли, що для них нічого не змінилося. А от на погіршення власного економічного становища вказали 60%, для 35% – воно не змінилося і лише у 5% покращилося. Зменшилась кількість оптимістів щодо покращення економічної ситуації у майбутньому. Так покращення очікують 29%, 26% думають, що нічого не зміниться і 32% – очікують погіршення (Аналітичний звіт, 2023). Тобто 58% респондентів поглинуті песимістичними настроями, що не є дивним для тієї ситуації, в якій знаходиться країна. При цьому понад 60% сподіваються, що економічна ситуація не зміниться у наступному році із них 23% вірять у покращення. Як не парадоксально «майбутнє економіки України відносно краще оцінюють мешканці Півдня», аніж Центру і Заходу (Двадцять четверте загальнонаціональне опитування, 2023).

Цікавим є й те, що кількість переселенців зі Сходу і Півдня не змінилася і складає 18% (Двадцять четверте загальнонаціональне опитування, 2023). Таж соціологічна група вказує, що станом на вересень 2023 року, кількість переселенців у Європу з України зменшилась. Так біженці, що перебувають у Європі близько року склали 59% опитаних, ті хто перебуває там більше пів року – 9%, а ті, що приїхали до Європи близько місяця – 4% (Двадцять четверте загальнонаціональне опитування, 2023). Важливим є і те, що переважна більшість із них живуть у комфортних побутових умовах, що підтвердили понад 80% респондентів. Більш

як 40% подорожують Європою і більше ніж 50% стверджують про позитивне ставлення до них з боку європейців (Двадцять четверте загальнонаціональне опитування, 2023). Вказують вони й на кращі доходи в Європі у порівнянні з Україною, кращий соціальний захист, захист прав і свобод, та можливість знайти роботу і комфортно жити, але 49% не хотіли б залишатися за кордоном назавжди. Навіть серед українців, які виїхали на заробітки у Європу до війни, повернутися додому мріють 40% опитаних. Як стверджують дослідники «опитані в абсолютній більшості оцінили послуги в Україні на значно вищому рівні, ніж в Європі», однак фактори, що впливають на рішення повернутися в Україну пов'язані не тільки із цим. Найбільше впливають на рішення повернутися можливість жити в кращих умовах «й досягти успіху», знайти роботу, доступне жило, а також здобути освіту. (Всеєвропейське дослідження українців у Європі, 2023). Це те на що варто було б звернути увагу політикам в процесі формування майбутньої стратегії розвитку України та створення ефективного механізму управління державою. З іншого боку, результати досліджень, хоча і не вказують на «розчарування» українців Європою після глибшого ознайомлення з умовами проживання там, однак дозволяють об'єктивніше оцінити можливості самої України попри корупцію, бюрократизованість, несправедливість, яку уособлює судова система тощо.

Війна збурила українське суспільство і відкрила нові можливості його оновлення. Попри трагедії, які вона принесла і неефективність державного управління, екзистенційний потенціал нації залишається досить високим. По закінченню бойових дій і з початком відбудови країни переважна більшість тих, хто вимушено виїхав до Європи, повернуться в Україну, але жити, як до війни вони уже не зможуть. Досвід тимчасової імміграції та знайомство з умовами та культурою європейських країн, з іншими практиками повсякдення сформує у них іншу картину світу і новий погляд як на свою особисту історію, так і історію своєї країни. І це є одним із найбільших екзистенційних викликів, яким Україна мусить справитися.

Є й інші, на які не часто звертають увагу як науковці, так і представники засобів масової інформації. Одні через брак вірогідних даних, які можна було б аналізувати. Інші – скоріш, не звикли озвучувати те, що відображає реальну картину дійсності й те як вона змінюється впродовж певного проміжку часу. Мова насамперед йде про емоційне сприйняття подій населенням України пов'язаних із війною. Оперуючи даними, які оприлюднив Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) у травні 2022 року, можна сказати що уже тоді страх і тривога поглинули 38% громадян, 19% перебували в шоківому стані, а ще 7% – у пригніченому.

(Баланчук, 2022). Наведені цифри засвідчують, що майже половина українських громадян опинилася в ситуації страху і тривоги, що є цілком зрозумілим. Впродовж року ситуація суттєво не змінилася. Існує припущення, що вона погіршилася.

В одному з інтерв'ю «Українській правді» була висловлена думка, що «люди дуже погано адаптовуються до нових умов. У більшості спостерігається втрата когнітивних навичок – погіршилась пам'ять та увага. Є великі проблеми з відновлюваністю ресурсів, від того тотальна виснаженість і постійна втома» (Ситнік, 2023). Станом на кінець лютого, згадує теж видання, – «близько 17% респондентів зазначили, що їм довелося розлучитися з рідними людьми, і майже стільки ж повідомили, що їхні родичі були вимушені виїхати в інший регіон чи населений пункт. У 20% – родичі виїхали за кордон» (Барсукова, 2023). Це уже стало викликом і чим довше триватиме війна, тим більше ситуація погіршуватиметься.

Деякі думки з цього приводу висловив міністр охорони здоров'я України О. Ляшко, який, у листопаді 2022 року, сказав, що «у 20-30% осіб, які пережили травматичні події, може розвинути посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). Крім того, через 5-7 років» відбудеться «посилення та зростання кількості наркотичної, алкогольної та інших залежностей. Через психоемоційну напругу, спричинену війною, українці постаріють на 10-15 років» (ПТСР та загострення, 2022). Наскільки такі твердження відображають загальну тенденцію сказати важко, як важко заперечити можливість названих небезпек.

Разом з тим криза, у якій ми опинилися, має не тільки потенціал загрози, але й сприяє зміні системи цінностей, що сформувалася впродовж 30 років і сприяє покращенню ментального здоров'я нації. Як зазначав в одному із своїх досліджень С. Гроф, – «багато станів, які сучасна психіатрія вважає паталогічними й лікує медикаментозно, лише послаблюють симптоми, відтепер трактуються як «духовні аварії», тобто психодуховні кризи, що несуть в собі цілющий трансформаційний потенціал» (Гроф, 2019, с. 14). Інша справа, чи зможе сучасне українське суспільство цей потенціал використати?

Важливо не забувати, що трансформаційні можливості суспільства головно залежать і від ефективної системи освіти. Чимало тут покладається на її зміст і наповнення його тими смислами, які сприяють покращенню когнітивної спроможності майбутніх поколінь і роблять їх конкурентоздатними в процесі творення нової картини світу і нових цінностей. Вхідження України у креативне середовище західної цивілізації робить її причетною до формування базових моральних орієнтирів, безпекових умов і нових правил співіснування. А це, в першу чергу, залежить від оптимізації мережі

закладів освіти, особливо вищих. В Україні на сьогодні нараховується 320 вищих навчальних закладів, із яких 220 державної форми власності, 32 – комунальної та 112 – приватної (Ніколаєв, Рій, & Шемелинець, с. 10).

Однак форми навчання і зміст освіти практично залишаються тими, які існували до і після 1991 року. Нічого не вийшло з реальною автономією університетів. Ніхто не думає над тим як здійснити перехід від моделі масового університету до університету який є закладом формування національної еліти. Доволі заплутаною залишається система захисту кандидатських та докторських дисертацій. Маги науковий ступінь виявилося досить популярною «забавлю» в середовищі чиновників і політиків, що сприяло поширенню академічної недоброчесності (плагіату) і знівелювало значення наукової роботи, статусу науковця, спричинило відтік наукових кадрів за кордон, а в умовах війни й вимушеної міграції працівників наукових установ і вищих закладів освіти, поставило під загрозу модернізацію України, створило умови для її технічного та гуманітарного відставання.

Цьому сприяє й система університетського менеджменту, яка перетворює освітні заклади на бізнес корпорації з відповідною корпоративною культурою.

Через це падає престиж науковця, викладача, а можливість відкриття спеціалізованих рад із захисту дисертацій, яку отримали далекі від науки вищі навчальні заклади, особливо на периферії, сприяє поширенню псевдонаукових підходів, розмиває академічне середовище кадрами, для яких не наука, а науковий ступінь став чи не найпривабливішим додатком до їх професійної біографії. Особливо це стало помітним у таких галузях як право, економіка, педагогіка, менеджмент. В результаті розпочався процес звільнення, за власним бажанням, професорів і доцентів провідних українських вишів, які не погоджуються з системою, що склалася. Для прикладу, Київський національний університет імені Тараса Шевченка покинув відомий український філософ А. Баумейстер. Подібні випадки хоча і не оприлюднюються, але існують і в інших закладах освіти.

Один із доцентів рейтингового Київського вишу стверджує, що у них, за останній період, звільнилося 200 співробітників. На питання журналістки, що стало причиною їх звільнення? «Не зуміли домовитися з керівництвом про свій статус і зайнятість у команді, тому zostалися без роботи на початку навчального року. У нас завжди багато що залежить від особистого ставлення керівництва і його настрою в конкретний момент», – стверджує викладач (Даниленко, 2023). На фоні збільшення навантаження, посилення бюрократичних процедур, появи нових форм звітності не тільки за навчальну, наукову, але й організаційну,

виховну роботу, міжнародну співпрацю, яка має бути розписана в індивідуальному плані викладача, і за виконання якої той мусить відзвітувати, посилюються вимоги щодо участі в громадському житті вишу й формування у студентів мотивації до навчання, оскільки значна частина із них обирали майбутню професію переважно за критеріями вартості навчання і нижчого прохідного балу, часто не маючи уявлення про те чим вони будуть займатися по закінченню вузу.

Навантаження збільшується ще й тому, що, «коли кількість студентів падає, ставка» викладача «ділиться» (Шимків, 2018). В результаті на одну ставку претендує все більша кількість викладачів» (Шимків, 2018). До цієї проблеми варто додати так званий місцевий трайбалізм, який став фактором у підборі та формуванні кадрового потенціалу закладів освіти. Однак Міністерство освіти ніяк на це не реагує. Воно нібито закрито ширмою від тих реалій, в яких ми існуємо і не бачить ніякої загрози ні для освіти, ні для себе. «Найбільше побоювання у тому, – стверджує освітній омбудсмен С. Горбачов, – що ми переможемо, а все залишиться як було». З його точки зору «питання про зміст освіти, підготовку вчительських кадрів, формування освітньої мережі», а також фінансова автономія «закладів освіти набувають екзистенційного значення» (Кабанець, 2022).

Все це руйнує інтелектуальне середовище і відкриває можливості для інкорпорації до його складу тих, хто за своїми здібностями до нього належати не може. Яскравим аргументом на користь цього твердження є збільшення скандальних випадків і звинувачень у плагіаті окремих псевдонауковців і особливо чиновників. Однак ситуація із цим явищем досягла такого рівня, що винуватці не несуть ніяких репутаційних втрат в силу моральної деградації, яка гостро проявилася в групах, з яких формується вищий клас українського соціуму.

З іншого боку, система освіти стала механізмом, з допомогою якого впроваджуються нормативні «стандарти» певних спільнот, які стали важливим елементом європейських політичних практик. Мова йде про так звану ідею гендерної рівності, яка із соціальної проблеми, пов'язаної із боротьбою з насильством проти жінок (Стамбульська конвенція 2011 р.), перетворилась на конструкт «нової свідомості», що нав'язується суспільству, як результат переоцінки традиційних цінностей і традиційної моралі в той час, коли традиційну мораль варто сприймати, як концентрований досвід минулого, який даний нам не тільки для того, щоб ми відчули самих себе і не тільки як біологічних істот, а й для усвідомлення мети буття в контексті нашого існування. До того ж «спосіб підвищити рівень свідомості», як писав Е. Толле, – це «перестати надавати особливої ваги тому, хто ви» є «на рівні форми» (Толле, 2018, с. 192). Не тому, що форма неважлива, а тому, що вона не існує сама по собі.

Вона не є настільки автономною, щоб визначати те, що закладено в її потенції.

Окрім цього, існує залежність форми від її змісту. Форма є тим чим є, а не тим, що має бути не в сенсі принципу, що зобов'язує правила чи припущення нових цінностей (Хайдеггер, 1993, с. 95), а лише «екзистенційною інтуїцією сушого», що породжує «екзистенційне судження», яке «стверджує не лише існування чогось, а й відмінність між існуванням і тим, існуванням чого воно є» (Стружевський, 2014, с. 49). Тобто необов'язково пов'язувати форму «існування з тією чи іншою сутністю» (Стружевський, 2014, с. 50). Саме в цьому криється онтологічна помилка теоретиків гендеру, яка звучує «простір діалогу», оскільки самопрояв «Я» не отожднюється «з тим, що є його, воно його трансцендує» (Тішнер, 2019, с. 96).

Описуючи різні значення «Я» Ю. Тішнер особливо виділяє «Я»-аксіологічне, стверджуючи, що воно є іншою силою «ніж сила почуття чи переживання». Воно існує «бо існує те, що важливе, сама сила важливості, а не тому є важливим (має свою вагу, має своє значення), що існує» (Тішнер, 2019, с. 96). В цьому «онтологічна сутність буття» (Ананьїн, & Горлинський, 2022, с. 46), яка повертає нас до ідеї Бога – в нескінченності його всеосяжного самопрояву. Гендер же, з точки зору філософського обґрунтування, яке, найкраще представлене в роботах Дж. Батлер, є актуалізацією не стільки феміністських концепцій, що відображають соціальну проблему рівності статей, скільки проблему ідентифікації себе з тим, ким ти, як біологічна істота, є у прояві своєї фізіологічної сутності. До того ж ти можеш обрати її за власним бажанням (Butler, 1999, р. 9). Але для неї цього замало. Важливо інтегрувати ідеологію гендеру у політичний контекст, а далі унормувати, представивши як зобов'язувальне начало в правилах поведінки. Однак правило стає зобов'язуючим тільки як інституційна норма. Лише тоді воно попадає у сферу соціального регулювання й інституційного впливу. Такий вплив можна здійснювати з допомогою системи освіти, яка на основі цього формує нову ідеологію виховання з метою прийняття суспільством таких моделей поведінки, які воно буде визнавати за норму (Дворкін, 2000, с. 44).

До цього додається ідея легалізації легких наркотиків, яка спочатку збурила суспільство, але, поки що, не закріплена на законодавчому рівні. Дискусія у Верховній Раді України з цього приводу розпочалася влітку 2021 року. За легалізацію медичного канабісу активно виступили 82 депутати на чолі з головою комітету з питань здоров'я нації М. Радущим. Ініціаторами законопроекту стала фракція «Голос», а його співавторкою була її лідерка О. Устінова. М. Радущий переконував, що медичний канабіс вкрай необхідний нашим дітям, які хворі на дуже багато онкологічних захворювань. Це потрібно нашим атовцям, які пройшли війну з Росією. Загалом

2-3 мільйонам громадян України» (Шевченко, & Лазур, 2023). Не дивлячись на те, що така ідея викликала негативну реакцію з боку переважної більшості парламентарів, фракція «Голос» вирішила його доопрацювати й знову винести на голосування (планувалося на осінь 2023 р.). Якими мотивами керувалися ініціатори законопроекту не варто обговорювати. Цілком зрозуміло, що вони не дуже переймалися хворими дітьми, їх більше цікавили ось тих 2-3 мільйони громадян, яким нібито це вкрай необхідно. Така цифра, як і сама ініціатива, вказує на бізнесову складову цієї ідеї. Адже ще до вторгнення росіян в Україну 60 заводів заявили про готовність виробляти медичний канабіс (Дячкина, 2023).

З іншого боку – увагу привертає той факт, що при прийнятті такого рішення ігнорується думка суспільства, оскільки спочатку законопроект виноситься в залу парламенту, а потім на громадське обговорення, а не навпаки. І хоча після це було формально виправлено, політики вкотре продемонстрували свою зневагу до тих, чиї інтереси представляють. Варто зауважити, що за даними незалежних експертів «число наркозалежних» сьогодні в Україні «близько 1,5 млн осіб, кількість яких постійно збільшується (8-10% на рік). З них щорічно помирає від наркотиків близько 10-12 тисяч» (Новгородський, 2018). Якщо опиратися на оприлюднені дані, то кількість хворих, що потребують медичного канабісу разом з наркоманами в Україні зростає приблизно до 4 млн, плюс алкогольно залежні, яких тільки у 2004 році офіційно було зареєстровано 700 тис. В умовах війни ця цифра значно перевищить усі прогнозовані показники. Все це прискорить фізичну і психологічну деградацію українського населення і суттєво вплине на демографічну ситуацію, яка уже сьогодні викликає тривогу не тільки у науковців.

Протистояти цьому можна лише сконсолідувавши здорову частину суспільства, здатну продукувати ідеї, створювати нові технології, впроваджувати інновації, підвищувати продуктивність праці не на відсотки, а у рази. В умовах російсько-української війни це стало вкрай необхідним, про що свідчить публікація Головнокомандувача ЗСУ, генерала В. Залужного у виданні «The Economist», де він сказав: «Рівень нашого технологічного розвитку сьогодні вводить в ступор і нас, і наших ворогів» (Ukraine's commander-in-chief, 2023). Ліквідувати це можливо лише через колосальний прорив в системі освіти та інноваціях. В освіті важливо звернути увагу на реалізації блоку завдань, які стосуються організації (оптимізації системи вищої освіти й ліквідації розбалансованості в управлінні), ідеології (актуалізації її історичної, мовної, етнокультурної та медійної складової), науки (не скеровування ЗВО і визначення ефективності їх діяльності за критеріями кількості публікацій на платформах Scopus та Web

of Science, а залучення до співпраці із закордонними університетами та вітчизняними науковими виданнями, значно підвищивши рівень оплати праці науковців). Адже для того, щоб утримувати 10 млн пенсіонерів, при тій кількості працюючих, що сьогодні є, потрібно збільшити частку доданої вартості в одиниці виробленого продукту у декілька разів. Без технологічного прориву здійснити це неможливо. Так ми підійшли до межі виснаження демографічного, технологічного, економічного, військового та інтелектуального капіталу, який в умовах війни відтворювати й накопичувати досить складно.

Однак війна – це лише привід для ефективних політичних рішень і заміни неефективних практик господарювання, які гальмують розуміння реальності в базових елементах її стратегічної перспективи. А все тому, що «національні лідери, лише за рідкісним виключенням, здатні застосувати свою стратегічну проникливість навіть якщо вони її мають. Щоб зберегти владу й авторитет, демократичні лідери повинні слідувати прямолінійній логіці консенсусної політики» (Литвак, 2003). З цим твердженням Е. Литвака важко не погодитися, оскільки консенсусна політика передбачає діяти не стільки за правилами війни, скільки за правилами миру і їх стратегія, якщо вони її мають, формує тло майбутньої перемоги й ніколи не орієнтується на тактичні невдачі на полі бою. Їх логіка – діяти на випередження, формуючи політичні умови для перемоги, а не поразки. В умовах консенсусної демократії лідерство забезпечує стратегія. Без неї утримати його досить важко, а відтак неможливо забезпечити авторитет собі й своїм рішенням. Це підтвердила і стаття С. Шустера у виданні «The Time», яка зацентрувала на неможливості формувати стратегію президента органом, який фактично перехопив усі важелі управління в державі й не справився (Shuster, 2023).

На фоні зменшення глобального інтересу до війни в Україні президент відчув, що частина світу звикла до неї й переконати її не вдасться (Shuster, 2023). Зміна стратегії, яку пропонує йому офіс не влаштовує, а ні президента, а ні українське суспільство. Нову стратегію потрібно формувати й то негайно. В частині військового протистояння з ворогом її головні складові окреслив генерал В. Залужний, однак все це важко реалізувати без створення зрозумілої суспільству візії майбутнього України принаймні на найближчі десять років. Залужний не займається виробництвом зброї, організацією економіки й не визначає головний вектор зовнішньої політики. Цим займаються інші. І, як би не дивно звучало – питання мови у стосунку до армії, особливо у тій формі, як висловилося І. Фаріон, є не менш важливим, аніж постачання зброї й підтримка союзників. Але воно не вирішується силою примусу без врахування ідеологічної складової, яка відображена у відповідній гуманітарній, в тому числі

й інформаційній політиці держави, в основі якої лежить чітка історична концепція, гранд-наратив, який відштовхується не від XVI століття, як це вирішили чиновники із Міністерства освіти України, а бере початок від моменту зародження української нації й держави.

Однак характер цієї дискусії тісно прив'язаний до історичного дискурсу, який формується не тільки істориками. Українська історія має сформувати свій гранд-наратив, який не є конкретним текстом, а системою «координат, у якій пишуться історичні тексти» (Казаков, 2015), і який відповідає сьогодинському етапу розвитку українського суспільства.

Мова – це також історія і вона не може існувати поза цією «системою координат» ще і тому, що є формою передачі смислів і в цьому головна причина суперечок в інформаційному просторі України, які ніяк не можуть перерости в дискусію. Суперечки не відпускають в сучасність, тримаючи нас в межах дискурсу XIX століття. І головна причина непорозуміння з І. Фаріон – сама природа суперечки. Суперечка примушує сторони, які сперечаються, прийняти ту точку зору, що є сильнішою не з позиції аргументованого обґрунтування, а з позиції емоційного несприйняття, яке до мови, тим більше лінгвістики, стосунку немає. Фаріон пробує пояснити важливість мови в контексті реалій «постсовка», забуваючи, що їх заміна вимагає насамперед довготривалої переоцінки себе в Україні і України в собі, а також переоцінки цінностей. На жаль, цінності, поки що, не пов'язані з екзистенційними мотивами. Не дійшли вони ще й до набуття ваги ціннісного, як і його значущості. Вони лише означають межі смислу, прив'язаного до колективного агрегатора України. Все це, в пориві екзистенційної активності, мусить силою прориватися в глибинні структури свідомості у формі конфлікту форми, а не як конфлікт змісту, що віддзеркалює те, що є, а не те, що має бути. Те в чому ми існуємо сьогодні породжує і корупцію, яка поширюється тільки в умовах ціннісної розбалансованості, руйнуючи екзистенційну основу життя і затримуючи нас в тенетах минулого досвіду.

На все це серйозно впливає і проблема демографії. Зменшення кількості автохтонного населення приводить до розриву з українським світом – процес який безболісно не проходить. Такий розрив відбувається по-різному. Його м'яка форма проходить через прийняття елементів чужого, інколи ворожого як можливого у присутності свого. Це особливо проявляється, коли своє тривалий час «міксувалося» з чужим в умовах системного зросійщення, смислова складова якого прив'язана до ідеологічних концептів «руського мира». Розрив із цим швидким не буде. Він вимагає професійної й тривалої роботи в тому числі й з російським населенням. Методи пропонувані Фаріон не є ефективними уже тому, що заперечують

добровільне прийняття українськості не тільки як історичної, але й як ціннісної категорії.

За даними ООН після завершення війни та повернення біженців в Україні проживатиме 36 млн людей (В Україні проживають, 2023). Так, звичайно не багато, але в сучасних умовах справа не у кількості населення, а в його якості, а також технологія, якими країна володіє. Графіки, що розміщуються на шпальтах наукових видань і обговорюються у ЗМІ, не відображають реальної картини у сфері народонаселення, а лише вказують на окремі тенденції, спрогнозувати подальший розвиток яких неможливо. Висновок з аналізу оприлюднених і обговорюваних матеріалів може бути невтішним, але не критичним. Довоєнний світ зруйновано і новий вибудовуватиметься, враховуючи межу розлому між Росією та Україною, між Західною і Східною цивілізаціями, і залежатиме від того куди буде рухатися Росія, якщо збереже свою цілісність, куди буде рухатися світ. Прогнози Ф. Шабанова також не є переконливими, до того ж те, що він друкує і розповідає у соціальних мережах не завжди знаходить наукове підтвердження. Навпаки, досить часто не є виправданим. Його концепт «Ватикан і Англосакси», між якими прослідковується лінія протистояння не варто абсолютизувати навіть, якщо таке протистояння й існує. XX століття представило не одну геополітичну концепцію і жодна із них повністю себе не виправдала.

Висновки.

Враховуючи викладене вище до екзистенційних викликів, з якими зіткнулася Україна в умовах війни з РФ належать як ті, що сприяють соціальним змінам і підштовхують суспільство до творення систем з великим потенціалом самоорганізації, так і ті, які всіляко гальмують ці процеси. Перші пов'язані з тенденціями самовідновлення, коли зруйнована соціальна система відновлюється відповідно до нових умов, в яких вона опинилася. Інші, відтворюють неефективні соціальні практики, які гальмують розвиток суспільства і не дозволяють йому проявити потужний внутрішній потенціал. До перших належить: а) різке зменшення кількості біженців за кордон. Така тенденція спостерігається, майже в усіх регіонах України, окрім прифронтової зони та захоплених ворогом територій; б) не

дивлячись на досить приязне ставлення до українців насамперед з боку населення європейських країн, спостерігаються часті випадки неможливості адаптуватися до тих умов, які пропонуються на Заході. Така ситуація формує у людей що покинули Україну, бажання повернутися назад і тут будувати своє майбутнє. Застосування неефективних практик прослідковується в: а) інформаційній діяльності Міністерства культури та інформації України про що свідчать дискусії на YouTube – і Телеграм-каналах, шпальтах друкованих та електронних видань, соціальних мережах; б) у відсутності серйозних зрушень в системі освіти, через яку запускаються технології «розм'якшення» українського суспільства, що в умовах війни є вкрай небезпечним. Це формує пацифістські настрої всередині країни й стимулює потік нелегалів чоловічої статі призовного віку за кордон; в) в неефективній роботі українського Парламенту, і функціях Уряду, які перехопив такий собі неконституційний орган як Офіс Президента України. Все це створює конфліктні ситуації в українських структурах влади, які знайшли своє відображення у публікаціях провідних закордонних видань) в загостренні суперечки щодо вживання української мови; д) в уповільненому процесі зміни ціннісних орієнтацій, що підтверджується частим використанням радянських практик у лавах ЗСУ, корупції в органах влади та місцевому самоврядуванні, правоохоронних органах. Все це ускладнюється відсутністю стратегії розвитку країни, візії її майбутнього і чітких перспектив вступу України до ЄС та НАТО.

Задля підвищення легітимності української влади й насамперед Президента, розпочалася дискусія щодо майбутніх виборів, які, з одного боку, неможливо проводити в умовах війни. З іншого – «втома» від війни та події на Близькому Сході, все більше охоплюють західноєвропейський і північноамериканський політиком, примушуючи його до пошуку нових рішень щодо війни, які могли стати більш ефективнішими за попередні. Окрім цього непроста ситуація склалася у сфері економіки та демографії. Це формує серйозні екзистенційні виклики для України в умовах війни й вимагає від політичного керівництва держави рішень, що сприятимуть зменшенню їх негативного впливу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аналітичний звіт за підсумками опитування «Війна, мир, перемога, майбутнє». (2023). Відновлено з <https://www.oporaua.org/viyna/analitichnii-zvit-za-pidsumkami-opituvannia-viina-mir-peremoga-maibutnie-24828>
- Ананьїн, В., & Горлинський, В. (2022). Розвиток ідеї екзистенційної безпеки у філософії постмодерну. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 1(175). Відновлено з <https://ela.kpi.ua/bitstream/123>
- Андаліцька, І. (2020). Соціологи з'ясували, скільки українців готові воювати у разі вторгнення Росії. Відновлено з <https://www.unian.ua/society/sociologi-z-yasuvali-skilki-ukrajinciv-gotovi-voyuvati-u-razi-vtorgnennya-rosiji-novini-ukrajini-11712958>.
- Баланчук, І. (2022). 92% українців ставляться до Росії погано, але 2% досі ставляться добре. Відновлено з <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/26/7348625/> (35)24.
- Барсукова, О. (2023). Воюють і волонтерять: як війна вплинула на життя українців? *Опитування*. Відновлено з <https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/24/253034/>
- Баумейстер, А. (2014). *Буття і благо*. (Монографія). Вінниця: Т.П.Барановська.

- В Україні проживають понад 36 мільйонів людей – ООН. (2023). Відновлено з <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3698384-v-ukraini-prozivaut-ponad-36-miljoniv-ludej-onn.html>
- Всесерпійське дослідження українців у Європі. (2023). Відновлено з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vse_vropeyske_dosl_dzhennya_ukra_nc_v_u_vrop.html
- Гроф, С. (2019). *Психологія майбутнього. Уроки сучасних досліджень свідомості*. Пер з англ. Львів: Видавництво Tera Incognita
- Грущенко, М. (2023). *Екзистенційні виклики перед Україною. Демографія*. Відновлено з <https://deepstateua.com/iekzistentsialni-vikliki-ukrayini-chastina-i-https://deepstateua.com/iekzistentsialni-vikliki-ukrayini-chastina-i->
- Даниленко, Л. (2023). *Масові звільнення в українських університетах: "закордон" заважає?* Відновлено з : https://lb.ua/society/2023/10/09/578436_masovi_zvlnennya_ukrainskih.html
- Двадцять четверте загальнонаціональне опитування «Україна в умовах війни». *Настрої та економічне становище населення (5-7 вересня) (2023)*. (2023). Відновлено з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_nastro_ta_ekon
- Дворкін, Р. (2000). *Серйозний погляд на права*. Пер. з англ. Київ: Основи.
- Диспенза, Дж. (2019) *Розвивай свій мозок. Наука про зміну мозку*. Пер. з англ. Київ: Форс Україна.
- Дячина, А. (2023). *Ничего наркотического, только бизнес. Что даст Украине легализация медицинского каннабиса. Верховная Рада осенью может легализовать медицинский каннабис. Какие перспективы это открывает для бизнеса, какие будут ограничения и как этот рынок работает в мире*. Відновлено з <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2023/08/17/703307/>
- Кабанець, Ю. (2022). *Вплив війни на середню освіту в Україні: виклики та перспективи*. Відновлено з <https://cedos.org.ua/events/vplyv-vijny-na-osvitu-v-ukrayini-vyklyky-ta-perspektyvy/>
- Казаков, М. (2015). *Гранд-нарратив у історії*. Відновлено з <https://commons.com.ua/uk/grand-narativ-u-istoriyi/>
- Коваленко, О. (2023). *У українців почався новий етап ставлення до війни, - експерт*. Відновлено з <https://www.unian.ua/society/adaptaciya-do-vijni-sociolog-rozpoviv-cherez-shcho-prohodyat-ukrajinci-12365727.html>
- Кузенко, М. (2023). *Дослідження показало, скільки українців не хочуть повертатися із Польщі*. Відновлено з <https://hvylya.net/uk/news/276899-issledovanie-pokazalo-skolko-ukraincev-ne-hotyat-vozvrashchatsya>
- Литвак, Э. (2003). *Стратегия. Логика войны и мира*. Відновлено з <https://arsennazoyan.files.wordpress.com/2020/03/10412053.a4.pdf>
- Мислюк, А. (2023). *Чотири екзистенційні виклики для України зійшлися в одній точці*. Відновлено з https://censor.net/ru/b3454965https://censor.net/ru/blogs/3454965/chotyry_ekzistentsiyini_vyklyky_dlya_ukrayiny_ziyishlyysya_v_odniyi_tochtsi
- Ницше, Ф. (1994). *Воля к власти. Опыт переоценки ценностей*. REFL-book.
- Ніколаєв, Є., Рій, Г., & Шемелинець, І. (2023). *Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка.
- Новгородський, А. (2018). *«Навіщо легалізація наркотиків в Україні: 10 аргументів за і проти!»*. Відновлено з <https://www.pravoconsult.com.ua/shok-legalizatsiya-narkotikiv-v-ukrayini-10-argumentiv-za-i-proti/>
- Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень, 2023). (2023). Відновлено з <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-syutatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-d>
- ПТСР та загострення хронічних хвороб: як війна вплине на здоров'я українців. (2022). Відновлено з <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/01/infografika/suspilstvo/ptsr-ta-zahostrennya-xronichnykh-xvorob-yak-vijna-vplyne-zdorovya-ukrayinciv>
- Ситнік, О. (2023). *Багатох треба навчати жити спочатку: психотерапевтка про те, як війна змінила українців*. Відновлено з <https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/25/253063/>
- Снайдер, Т. (2019). *Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним*. Laugus.
- Стружеский, В. (2014). *Онтологія*. Пер. з пол. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, Інститут релігійних наук імені Томи Аквінського.
- Тішнер, Ю. (2019). *Філософія драми*. Переклад з пол. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА,
- Толле, Е. (2018). *Нова Земля. Усвідомлення життєвої мети*. Екзарт Толле. Пер. з англ. Львів: Видавництво Terra incognita.
- Університет. *Минуле, сьогодні, майбутнє – лекція Андрія Баумейстера*. (2021). Відновлено з <https://youtu.be/YWCvy8bk9vQ?si=V6mh2JSiNRkh43F>
- Хайдегер, М. (1993). *Бытие и время. Статьи и выступления*. Пер. с нем. Республика.
- Шевченко, О., & Лазур, В. (2023). *Медичний канабіс хочуть легалізувати. Хто за, а хто проти? А головне – чому?* Відновлено з <https://www.radiosvoboda.org/a/medichnij-kanab%D1%96s-hochut-legal%D1%96zuvati-hto-za-a-hto-proti-a-golovne-chomu/31315003.html>
- Шимків, Н. (2018). *Усім, крім вас. За що викладачі університетів ображені на Кабмін*. Відновлено з https://lb.ua/society/2018/10/10/409629_usim_krim_vas_shcho_vikladachi.htm
- Яковенко, Н. (2008). *Українська шляхта кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*. Київ, Критика.
- Butler, J. (1999). *Gender trouble: feminism and subversion of identity*. New York; London: Routledge.
- Duchi, F. (2019). *The 'call-out culture' controversy: An identity-based cultural conflict*. Retrieved from https://www.academia.edu/41128832/The_call_out_culture_controversy_An_identity_based_cultural_conflict
- Huntington, P. S. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, NY: Simon and Schuster.
- Kasianov, G. (2022). *The War Over Ukrainian Identity Nationalism, Russian Imperialism, and the Quest to Define Ukraine's History*. *Foreign Affairs*. May 4, 2022. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/>
- Shuster, S. (2023). *'Nobody Believes in Our Victory Like I Do.' Inside Volodymyr Zelensky's Struggle to Keep Ukraine in the Fight*. Retrieved from <https://time.com/6329188/ukraine-volodymyr-zelensky-interview/>
- Ukraine's commander-in-chief on the breakthrough he needs to beat Russia. General Valery Zaluzhny admits the war is at a stalemate*. (2023). Retrieved from <https://www.economist.com/europe/2023/11/01/ukraines-commander-in-chief-on-the-breakthrough-he-needs-to-beat-russia>

REFERENCES

- Analytical report based on the results of the "War, Peace, Victory, Future" survey*. (2023). Retrieved from <https://www.oporaua.org/viyna/analitichnij-zvit-za-pidsumkami-opituvannia-viina-mir-peremoga-maibutnie-24828>
- Ananyin, V., & Gorlynskyi, V. (2022). Development of the idea of existential security in postmodern philosophy. *Multiverse. Philosophical Almanac*, 1(175). Retrieved from <https://ela.kpi.ua/bitstream/123>
- Andalitska, I. (2020). *Sociologists found out how many Ukrainians are ready to fight in case of Russian invasion*. Retrieved from <https://www.unian.ua/society/sociologi-z-yasuvali-skilki-ukrajinciv-gotovi-voyuvati-u-razi-vtorgnennya-rosiji-novini-ukrajini-11712958>

- Balanchuk, I. (2022). *92% of Ukrainians have a bad attitude towards Russia, but 2% still have a good attitude*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/26/7348625/> (35)24.
- Barsukova, O. (2023). *They fight and volunteer: how did the war affect the lives of Ukrainians? Poll*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/24/253034/>
- Baumeister, A. (2014). *Being and good*. (Monograph). Vinnytsia: T.P. Baranovska.
- Butler, J. (1999). *Gender trouble: feminism and subversion of identity*. New York; London: Routledge.
- Citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities, trust in social institutions (February–March, 2023). (2023). Retrieved from <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-d>
- Danylenko, L. (2023). *Mass dismissals in Ukrainian universities: does "abroad" interfere?* Retrieved from: https://lb.ua/society/2023/10/09/578436_masovi_zviltennya_ukrainskih.html
- Dispenza, J. P. S. (1996). *The science of changing the brain*. Trans. with English. Kyiv: Force Ukraine.
- Duchi, F. (2019). *The 'call-out culture' controversy: An identity-based cultural conflict*. Retrieved from https://www.academia.edu/41128832/The_call_out_culture_controversy_An_identity_based_cultural_conflict
- Dworkin, R. (2000). *A serious view of rights*. Trans. from Eng. -Kyiv: Basics.
- Dyachkina, A. (2023). *Nothing narcotic, just business. What will legalization of medical cannabis give to Ukraine. The Verkhovna Rada may legalize medical cannabis in the fall. What prospects does it open for business, what are the limitations and how does this market work in the world*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2023/08/17/703307/>
- Grof, S. (2019). *Psychology of the future. Lessons from modern studies of consciousness. Per from Eng*. Lviv: Tera Incognita Publishing House.
- Heidegger, M. (1993). *Being and time. Articles and speeches*. Trans. with German Republic.
- Hrushchenko, M. (2023). *Existential challenges before Ukraine. Demographics*. Retrieved from <https://deepstateua.com/iekzistentsialni-vikliki-ukrayini-chastina-i-https://deepstateua.com/iekzistentsialni-vikliki-ukrayini-chastina-i->
- Huntington, P. S. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, NY: Simon and Schuster.
- Kabanets, Yu. (2022). *The impact of war on secondary education in Ukraine: challenges and prospects*. Retrieved from <https://cedos.org.ua/events/vplyv-vijny-na-osvitu-v-ukrayini-vyklyky-ta-perspektyvy/>
- Kasianov, G. (2022). *The War Over Ukrainian Identity Nationalism, Russian Imperialism, and the Quest to Define Ukraine's History. Foreign Affairs*. May 4, 2022. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/>
- Kazakov, M. (2015). *Grand narrative in history*. Retrieved from <https://commons.com.ua/uk/grand-narativ-u-istoriyi/>
- Kovalenko, O. (2023). *Ukrainians have begun a new stage of attitude towards war; - the expert*. Retrieved from <https://www.unian.ua/society/adaptaciya-do-vijni-sociolog-rozpoviv-cherez-shcho-prohodyat-ukrajinci-12365727.html>
- Kuzenko, M. (2023). *The study showed how many Ukrainians do not want to return from Poland*. Retrieved from <https://hvylya.net/uk/news/276899-issledovanie-pokazalo-skolko-ukraincev-ne-hotyat-vozvrashchatsya>
- Litvak, E. (2003). *Strategy. The logic of war and peace*. Retrieved from <https://arsennazoyan.files.wordpress.com/2020/03/10412053.a4.pdf>
- More than 36 million people live in Ukraine - UN*. (2023). Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3698384-v-ukraini-prozivaut-ponad-36-miljoniv-ludej-oon.html>
- Myslyuk, A. (2023). *Four existential challenges for Ukraine converged at one point*. Retrieved from https://censor.net/ru/b3454965https://censor.net/ru/blogs/3454965/shotyry_ekzistentsiyini_vyklyky_dlya_ukrayiny_ziyishlysya_v_odniyi_tochti
- Nietzsche, F. (1994). *The will to power. The experience of revaluation of values*. REFL-book.
- Nikolaev, E., Riy, G., & Shemelinet, I. (2023). *Higher education in Ukraine: changes due to the war: an analytical report*. Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University.
- Novgorodsky, A. (2018). *"Why legalize drugs in Ukraine: 10 arguments for and against!"*. Retrieved from <https://www.pravoconsult.com.ua/shok-legalizatsiya-narkotikiv-v-ukrayini-10-argumentiv-za-i-proti/>
- Pan-European study of Ukrainians in Europe*. (2023). Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/vse_vropeyske_dosl_dzhennya_ukra_nc_v_u_vrop.html
- PTSD and exacerbation of chronic diseases: how the war will affect the health of Ukrainians*. (2022). Retrieved from <https://www.slovo-idlo.ua/2022/11/01/infografika/suspilstvo/ptsr-ta-zahostrennya-xronichnyx-xvorob-yak-vijna-vplyne-zdorovya-ukrayincziv>
- Shevchenko, O., & Lazur, V. (2023). *They want to legalize medical cannabis. Who is for and who is against? And most importantly - why?* Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/medichnij-kanab%D1%96s-hochut-legal%D1%96zuvati-hto-za-a-hto-proti-a-golovne-chomu/31315003.html>
- Shuster, S. (2023). *'Nobody Believes in Our Victory Like I Do.' Inside Volodymyr Zelensky's Struggle to Keep Ukraine in the Fight*. Retrieved from <https://time.com/6329188/ukraine-volodymyr-zelensky-interview/>
- Shymkiv, N. (2018). *Everyone but you. Why are university teachers offended at the Cabinet of Ministers*. Retrieved from https://lb.ua/society/2018/10/10/409629_usim_krim_vas_shcho_vikladachi.htm
- Snyder, T. (2019). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. Laurus.
- Struzhevsky, V. (2014). *Ontology*. Trans. with pol. Kyiv: SPIRIT AND LETTER, Thomas Aquinas Institute of Religious Sciences.
- Sytnik, O. (2023). *Many need to be taught to live first: a psychotherapist about how the war changed Ukrainians*. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/25/253063/>
- The twenty-fourth nationwide survey "Ukraine in the conditions of war". Moods and economic situation of the population (September 5-7 (2023). (2023)* Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagallonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_nastro_ta_ekon
- Tishner, Yu. (2019). *Philosophy of drama*. Translation from pol. Kyiv: SPIRIT AND LETTER.
- Tolle, E. (2018). *New Land. Awareness of life purpose*. Eckhart Tolle. Trans. from Eng. Lviv: Terra incognita Publishing House.
- Ukraine's commander-in-chief on the breakthrough he needs to beat Russia. General Valery Zaluzhny admits the war is at a stalemate*. (2023). Retrieved from <https://www.economist.com/europe/2023/11/01/ukraines-commander-in-chief-on-the-breakthrough-he-needs-to-beat-russia>
- University. Past, present, future - a lecture by Andrii Baumeister*. (2021). Retrieved from <https://youtu.be/YWCvy8bk9vQ?si=V6mhZ-2JSiNRkh43F>
- Yakovenko, N. (2008). *Ukrainian nobility of the end of the 14th - to the middle of the 17th century. Volyn and Central Ukraine*. Kyiv, Kritika.

Features of Social Policy under the Conditions of Marital State in Ukraine

UDC 355.01

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723139>**Pavlova Olena**Ph.D., <https://orcid.org/0009-0005-6909-9197>, karinka777@ukr.net*State Tax University (Irpın, Ukraine)*

Abstract.

Relevance of the problem. This article examines the relevance of those features of social policy in the minds of the military. The investigation focuses on the impact of the war on social security and will help the population of the region. The results of the investigation may be useful for the formulation of effective strategies for social protection and support of the population during military operations. Social policy in the minds of the war is confronted with complex and social problems that require specific approaches today. Active development and improvement of social policy is extremely necessary to ensure the protection of the rights of citizens during the war period and to develop a security policy to minimize risks for the population. The relevance of this topic is determined by the need for simple and effective strategies aimed at ensuring social stability and good marriage. The legacy of this problem will be eliminated by the reduction in the well-being of people in crisis situations, as well as the identification of still untapped reserves for achieving social well-being of the population of Ukraine.

The purpose of this article is to look at the main aspects of social policy in the minds of the military, the identification of key impulses and needs of the population.

Results. This article examines various aspects of the impact of the war on the system of social protection and assistance to the citizens of Ukraine. The importance of recruiting international partners and humanitarian organizations for the comprehensive development and implementation of social programs is analyzed. The results of the study can make an important contribution to the understanding and development of social problems that arise in the minds of the war in Ukraine.

Conclusions. What is strategically important to the former power in the minds of the military is the change in social inequality in the family, the reduction in the number of people and the increase in social and economic security of the working population. The state aims to develop a system for effective monitoring and evaluation of social programs.

Keywords: social policy, martial law, security, social security, human capital, social system, education, state

Особливості соціальної політики в умовах воєнного стану в Україні

Павлова Олена*Державний податковий університет (Ірпін, Україна)*

Анотація.

Актуальність проблеми. У даній статті розглянуто актуальність теми особливостей соціальної політики в умовах воєнного стану. Дослідження фокусується на впливі війни на соціальне забезпечення та допомогу населенню країни. Результати дослідження можуть бути корисними для формулювання ефективних стратегій соціального захисту та підтримки населення під час воєнних дій.

Соціальна політика в умовах війни стикається з ускладненими та викликовими проблемами, що вимагають специфічних підходів сьогодення. Активне вивчення та удосконалення соціальної політики вкрай необхідне для забезпечення захисту прав громадян у воєнний період і розробки політики безпеки для мінімізації ризиків для населення. Актуальність даної тематики визначається потребою у невідкладних та ефективних стратегіях, спрямованих на забезпечення соціальної стабільності та добробуту суспільства. Отримані наслідки вивчення даної проблеми будуть сприяти покращенню добробуту людей у кризових ситуаціях, а також виявленню ще невикористаних резервів щодо досягнення соціального добробуту населення України.

Метою статті є розгляд основних аспектів соціальної політики в умовах воєнного стану, визначення ключових викликів та потреб населення.

Результати. У даній статті розглянуті різноманітні аспекти наслідків впливу воєнного часу на систему соціального захисту та допомоги громадянам України. Проаналізовано важливість залучення міжнародних партнерів та гуманітарних організацій для спільного розроблення та реалізації соціальних програм. Результати статті можуть внести важливий внесок у розуміння та розв'язання соціальних проблем, які виникають в умовах війни в Україні.

Висновки. Стратегічно важливим завданням держави в умовах воєнного стану є зменшення соціальної нерівності в суспільстві, скорочення чисельності людей та зростання соціальної та економічної безпеки працездатного населення. У статті обґрунтовано доцільність впровадження системи ефективного моніторингу та оцінки соціальних програм.

Ключові слова: соціальна політика, воєнний стан, безпека, соціальне забезпечення, людський капітал, соціальна система, освіта, держава

Актуальність проблеми.

Однією із найважливіших конституційних характеристик української держави є її характеристика як держави соціальної. Поняття “соціальна держава” або “держава соціального добробуту” вживається в Західній Європі ще з кінця 40-х років минулого століття. Найважливішою особливістю такого типу держави є високий рівень соціальної безпеки й соціальної захищеності її громадян. Досягнення такого рівня можливе завдяки проведенню ефективної соціальної політики (Ільчук, 2015).

Соціальна політика – це галузь публічної політики, яка спрямована на створення та регулювання системи соціального забезпечення та підтримки громадян. Основною метою даної політики є покращення якості життя населення, а також забезпечення соціальної справедливості в суспільстві.

Аналіз результатів попередніх досліджень.

Сьогодні поняття «соціальної політики» є предметом досліджень значних провідних вітчизняних науковців, зокрема О. Бутнік (2018) аналізував моделі соціальної політики та їх особливості; С. Ветлинський (2016) досліджував проблематику соціальної політики урізь призму соціального захисту військовослужбовців; О. Кришень (2020) досліджував проблему формування та реалізації соціальної політики на регіональному рівні; А. Михненко та Н. Щур (2019) досліджували міжнародний досвід впровадження моделей соціальної політики; О. Славкова (2021) досліджувала проблеми державної соціальної політики її проблеми та перспективи вдосконалення; Л. Ємельяненко та Л. Федулова (2021) досліджували особливості соціальної політики на регіональному рівні.

Соціальна політика є важливим елементом забезпечення соціальних стандартів прийнятих в рамках держави. Тобто до основних завдань соціальної політики відноситься забезпечення певного рівня соціального захисту, що відповідає основним правилам та принципам соціального забезпечення на рівні держави.

До основних складових соціальної політики можна віднести :

1. Соціальні програми та послуги. Розробка та впровадження програм та послуг, які спрямовані на надання соціальної допомоги, загальнодоступної освіти, включення у трудові відносини, та інших соціальних послуг. Особливості соціальної політики полягають у формуванні певної рамки соціальних стандартів характерних саме для цього конкретного суспільства. Соціальні програми повинні відповідати філософії соціальної політики, якщо соціальні програми не відповідають принципам соціальної політики, то немає сенсу їх впроваджувати і вони не повинні її дискредитувати і тому кожен з компонентів соціальної політики має великий ступінь важливості як елемент системи.

2. Соціальне забезпечення. Створення належних систем соціального забезпечення, до прикладу, таких як пенсія, допомога по безробіттю, матеріальна допомога тощо. Соціальне забезпечення є основним компонентом наповнення соціальної політики. Він формує її кількісні показники через систему заходів соціальної політики. Соціальне забезпечення це набір конкретних дій, що плануються та будуть реалізованими в рамках соціальної політики. Саме соціальне забезпечення перетворює соціальну політику з набору гасел на дієвий інструмент впливу на соціальну реальність окремої категорії населення з метою її вдосконалення.

3. Освіта. Розвиток системи освіти, гарантування доступу до якісної освіти, підтримка навчання та розвиток освітніх програм. Освіта сприяє освоєнню певного набору компетентностей представникам різних категорій населення, які їх потім реалізують на практиці через власну професійну діяльність. Тому освітній компонент в рамках будь-якої соціальної політики це акцентуація на формуванні професійних компетентностей, які матимуть попит на ринку праці.

4. Трудова політика. Регулювання трудових відносин, включаючи створення сприятливих умов праці, регулювання проблем на ринку праці та захист прав споживачів. Трудова політика це важливий компонент розвитку соціальних взаємовідносин між різними членами суспільства та соціальними інституціями. Мета трудової політики полягає у працевлаштуванні представників різних верств населення та соціальних груп зважаючи на їх прагнення в сфері працевлаштування та можливостей держави сприяти працевлаштуванню у сферах пріоритетних для державного та суспільного розвитку.

5. Житлова політика. Забезпечення доступу до адекватного житла, регулювання проблем на ринку нерухомості, всебічна підтримка уразливих груп населення. Житло є одним з важливих факторів розвитку суспільства так як без забезпечення пріоритетних соціальних груп доступним та якісним житлом не можна говорити про перспективи позитивних соціальних перетворень як на території конкретної територіальної громади так і держави в цілому.

6. Громадське здоров'я. Реалізація програм громадського здоров'я, забезпечення вільного доступу до медичних послуг. Отримання якісної медичної допомоги є важливим компонентом якості життя та соціального комфорту громадян. Навіть в багатьох розвинених країнах високий рівень розвитку економіки не є тотожним гарному медичному забезпеченню. Тому в будь-якій соціальній політиці фактор медичного забезпечення є наріжним і від нього може залежати сприйняття чи не сприйняття соціальної політики серед широких верств населення.

7. Гендерна та інша інтеграція. Реалізація

політик, які спрямовані на гендерну нерівність та інтеграцію різних соціальних груп у соціум. Сьогодні до гендерного компоненту соціальної політики досить високі вимоги. Так як подолання гендерних стереотипів вважається наскрізним завданням трансформації всіх українських соціальних інституцій. Тому сьогодні кожна з моделей соціальної політики, навіть не зважаючи а особливості воєнного стану, повинна містити гендерний компонент задля забезпечення гендерного паритету в соціальних процесах та практиках.

Усі ці елементи взаємодіючи створюють соціальну систему, яка уособлює гарантію соціальної справедливості, підтримку уразливих верств населення та покращенню якості життя загалом.

На думку дослідника Т. Токарського (2017), соціальна політика України завжди належала до компетенції держави, була її монополією. У процесі реформ колишні механізми виявилися зруйнованими, а створення нових стало неможливим без глибоких економічних перетворень. Сьогодні наша держава не має достатніх матеріальних ресурсів для вирішення соціальних проблем. Унаслідок цього виникає недовіра до уряду, соціальне невдоволення, а також формується модель масової свідомості, що характеризується певною інертністю стосовно пропонованої державою соціальної політики і навіть запереченням реформ. Найбільш складною та болісною є зміна менталітету народу, необхідного для створення соціальної бази, здатної підтримати уряд при проведенні життєво важливих реформ. Крім ментальної складової важлива і соціальна так як будь-яка реформа соціальної політики це не в останню чергу вплив на систему відносин в рамках існуючих соціальних інститутів. Тому реформування передбачає цілу низку змін в системі соціальних відносин, які повинні позитивно вплинути на інтенсивність та якість вже згаданих відносин, але проблема полягає в тому, що цей процес передбачає відмову від певної частини звичних соціальних практик. І саме цей процес звичай може сприяти гальмуванню реформи в процесі її впровадження. Зазвичай до гальмування реформи призводить відсутність консенсусу еліт та соціальних груп на які спрямована реформа. Тому процес розробки та впровадження соціальної політики є довгим і кропітким так як віднайдення компромісів з приводу впровадження соціальної політики є одним з головних завдань самої реформи соціальної політики.

С. Бондаренко та Н. Бугас у своїх дослідженнях визначили, що суб'єктами соціальної політики в країні виступають державні органи, об'єднання роботодавців, об'єднання працівників, бізнес-структури (підприємства, організації), громадські організації, громадяни; а об'єктами соціальної політики є працездатне населення та непрацездатне (інваліди, люди похилого віку), соціально вразливі

верстви населення (сім'ї з низькими доходами, інваліди, студенти, люди похилого віку тощо). Об'єктами є також ринок праці та трудові відносини (Бондаренко, & Бугас, 2021). В період воєнного часу, коли військові події безпосередньо впливають на функціонування більшості соціальних груп та на їх відносини, вплив соціальної політики підвищується на всі елементи соціальної структури та суспільства в цілому. І в таких умовах при реформуванні соціальної політики слід зважати на особливості її впливу на кожную соціальну групу.

Мета статті: розгляд основних аспектів соціальної політики в умовах воєнного стану, визначення ключових викликів та потреб населення..

Результати.

Вивчення соціальної політики в сучасних умовах воєнного стану є особливо актуальним з низкою причин, що враховують характер даного контексту.

На нашу думку, воєнний стан погроджує гострі гуманітарні проблеми, зокрема такі як відсутність їжі, евакуація, відсутність доступу до медичних послуг та медичної жопомоги. Вивчення проблем соціальної політики в цих умовах стає важливим для забезпечення гуманітарної допомоги та відновлення соціальної та жилої інфраструктури.

З огляду на значну важливість демографічної складової людського капіталу, соціальна політика в Україні має виходити з наступного (Соціальна політика в Україні, 2010):

- під час формуванні основних напрямів соціальної політики держави варто враховувати як забезпечення матеріального добробуту населення, так і цілеспрямоване сприяння відтворенню населення відповідної кількості та якості. Останнє, як завдання, що належить до сфери загальнонаціональних інтересів, в жодному разі не може бути віддане лише на індивідуальний розсуд громадян. Проблема відтворення населення під час воєнного стану має високий рівень актуальності так як під час військових дій воююча країна втрачає значну кількість населення, що зменшує її економічний та соціальний потенціал на майбутнє. Тому при розробці та впровадженні окремих компонентів соціальної політики держаи треба врховувати можливі системні та комунікативні впливи на різних учасників соціальни процесів;

- потребує нагальної розробки цільова стратегія забезпечення підтримки демографічного розвитку України, яка включала б об'єктивний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку демографічного і трудових ресурсного потенціалу країни та визначала пріоритети й інструменти поліпшення ситуації в демографічній сфері. Особливістю соціальної політики є той факт, що для її успішної реалізації необхідно впровадити значний перелік невідкладних заходів, а з іншого боку ефект від їх впровадження можна оцінити лише в довгостроковій перспективі і це заважає вносити коригування в програму за першими

результатами її впровадження, що максимально контрпродуктивно в епоху інформаційного суспільства;

- необхідне об'єднання зусиль вже діючих і розроблюваних національних програм, концепцій та стратегій соціально-демографічного спрямування, налагодження моніторингу їхнього виконання та координації для виключення дублювання заходів різних програм та розпорошення коштів, що виділяються з метою вирішення проблеми збереження демографічного і трудових ресурсів потенціалу країни. Фактор системної кооперації під час розробки та впровадження соціальної політики в Україні є проблемним через методологічну недосконалість, відсутність відповідних традицій та амбіції окремих учасників процесу розробки та впровадження соціальної політики;

- в умовах низького рівня демографічного відтворення необхідно особливо увагу звернути на сім'ї з дітьми з метою забезпечення молодому поколінню рівного доступу до освіти, медичного обслуговування, професійної підготовки, що дозволить сформувати людський капітал, який відповідатиме потребам трансформованої економіки країни. Економіка країни в значній мірі залежить від наявності ресурсів для її подальшого розвитку і під час воєнного стану обсяги людських ресурсів систематично зменшуються. Відновлення людських ресурсів є можливим за рахунок стимулювання міграції та підвищення рівня народжуваності в країні. Обидва вектори зазначеного процесу можуть реалізовуватися в рамках однієї моделі соціальної політики паралельно так як

Провідний український дослідник Л. Ільчук (2015), наголошував, соціальна політика та соціальна стратегія, її розвиток, залежать насамперед від форми політичного устрою та політичного режиму, тобто функціонування демократичної публічної влади зі сталими прогресивними традиціями; а напрями та стратегічні пріоритети соціальної політики та соціальної стратегії залежать від економічного розвитку держави та її спроможності проводити в життя соціальні програми, що забезпечують гідне життя суспільства.

Воєнні дії створюють складні умови, що можуть викликати стрес та травми у населення. Експозиція до травматичних подій, таких як бомбардування, обстріли, втрати близьких людей може викликати фізичні та емоційні травми. Нестабільна обстановка та загроза безпеки призводять до психологічного стресу, що викликає розлади, депресії та інші психічні проблеми у громадян. Соціальна ізоляція, що означає збільшення випадків в країні ізоляції через втрату зв'язків, міграцію або втрату довілля, що призводить до психологічних проблем. Подолання соціальної ізоляції є важливим елементом адаптації ветеранів та їх родин до умов мирного життя.

Активне вивчення різноманітних аспектів соціальної політики необхідне для забезпечення захисту прав громадян під час війни, розробки політик безпеки, щоб мінімізувати ризики для суспільного життя людей. Наукова інтерпретація основних положень соціальної політики відкриває поле для підготовки нових етапів реформування соціальної політики.

Аналіз вивчення специфічних, вразливих груп населення, таких як діти, літні люди, особи з інвалідністю має врахувати в подальшому всі ризики соціального життя під час війни для розвитку соціальної політики в даних умовах.

Важливою складовою безпекового аспекту в умовах воєнного часу є необхідність достатніх фінансових ресурсів, інфраструктури та відповідного обладнання. Війна спричиняє зниження фінансування освіти, перерозподіл ресурсів на потреби оборони та інші галузі, що вкрай обмежує доступ до сучасних навчальних технологій та методик.

Для ефективного забезпечення безпеки освітнього процесу потрібно постійно удосконалювати систему освітніх заходів для того, щоб належним чином забезпечити сталість та ефективність освіти в умовах змінних обставин. Забезпечення освітнього процесу – це не лише запобігти негативним наслідкам, а й створити належних умови для здорового розвитку нації.

Забезпечення нормальної освітньої діяльності в умовах війни сприяє створенню навчених, обізнаних та підготовлених до майбутнього громадян, не зважаючи на труднощі та екстремальні умови.

Важливим аспектом є вивчення міжнародного аспекту, так як співпраця та обмін досвідом між державами та гуманітарними організаціями. Вивчення ефективних соціальних політик та гуманітарним організаціям дає можливість обмінюватись передовими практиками у гуманітарній допомозі та швидкому відновленні пошкодженої інфраструктури країни.

Висновки.

Роблячи висновок варто зазначити, що синтез знання про соціальну політику держави сьогодення впливає на призначення міжнародної допомоги для проєктів та програм по відновленню у зруйнованих містах країни. Спільне вивчення соціальних аспектів війни дозволяє ефективно розробити спільні стратегії реагування на гуманітарні кризи, а також забезпечувати необхідну цільову допомогу. Розвиток спільних стандартів та підходів створює уніфікацію міжнародних країн та забезпечує консистентність у наданні допомоги.

Таким чином, першочерговою умовою ефективного реалізації соціальної політики під час війни є соціальний моніторинг та використання сучасних технологій, що передбачає систематичний аналіз процесів соціальної сфери, що постійно

змінюються, і знаходяться в динамічному (критичному) стані, що зумовлює зміст соціального регулювання, суб'єктивної діяльності суспільства. Важливим завданням щодо функціонування складових соціальної політики є зменшення соціальної нерівності в суспільстві; скорочення чисельності людей, які знаходяться за межею бідності; зростання соціальної та економічної безпеки працездатного населення тощо.

Для підтримки соціальної політики під час воєнного стану необхідно: розробка гнучких соціальних програм, які можуть швидко адаптуватись до змін у воєнному середовищі та враховувати особливості потреб громадян та активна участь; розвиток ефективних механізмів на екстренні

ситуації, забезпечення надання гуманітарної та медичної допомоги.

Захист прав та безпека населення, а також заходи зі зменшення вразливості ступеня захищеності – основний вектор соціальної політики воєнного часу. Забезпечення без пекових прав українців є важливим елементом гарантій існування української держави в майбутньому.

Актуальність даної проблематики соціальної політики не викликає сумніву, на даному етапі в сучасних українських реаліях, потрібно надалі поглиблювати дослідження в усіх наукових сферах. Соціальна політика країни по відношенню до ветеранів один з головних пріоритетів для України на десятиліття вперед.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бондаренко, С., & Бугас, Н. (2021). Соціальна політика держави як основа забезпечення соціального розвитку. *Державне управління : удосконалення та розвиток*, 2. Відновлено з http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2021/42.pdf
- Бутник, О. (2018). Аналіз моделей соціальної політики в країнах з розвинутими ринковими відносинами: досвід для України. *Державне управління : удосконалення та розвиток*, 5, 7-19.
- Ветлінський, С. (2016). Соціальний захист військовослужбовців в умовах проведення антитерористичної операції. *Ефективність державного управління*, 4(49)(Ч.1), 198-205.
- Ємельяненко, Л. М., & Федюлова, Л. І. (2021). Децентралізація в сфері соціальної політики в регіонах України. *Економіка та держава*, 4, 4-11.
- Ільчук, Л. (2015). *Світовий досвід моделей соціальної політики та їх можливість використання в Україні*. Відновлено з <https://ipzn.org.ua/svitoviy-dosvid-modelej-sotsialnoyi-polityky-ta-yih-mozhlyvist-vykorystannya-v-ukrayini/>
- Кришень, О. В. (2020). Сучасні тенденції формування, реалізації та розвитку регіональної соціальної політики в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*, 1(44), 52-54.
- Михненко, А., & Шчур, Н. (2019). Світові моделі соціальної політики: уроки для України. *Вісник НАДУ: соціальна і гуманітарна політика*, 2, 15-28.
- Славкова, О. П. (2021). Державна соціальна політика: проблеми та перспективи. *Вісник Сумського національного аграрного університету: науковий журнал. Сер. «Економіка і менеджмент»*, 1(87), 48-52.
- Соціальна політика в Україні: проблеми та перспективи. (2010). Відновлено з <https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12593/>
- Токарський, Т. Б. (2017). Трансформації соціальної політики в Україні і її проблеми. *Економіка та управління національним господарством*. Відновлено з https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2017-4_0-pages-164_171.pdf

REFERENCES

- Bondarenko, S., & Bugas, N. (2021). Social policy of the state as a basis for ensuring social development. *Public administration: improvement and development*, 2. Retrieved from http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2021/42.pdf
- Butnyk, O. (2018). Analysis of models of social policy in countries with developed market relations: experience for Ukraine. *Public administration: improvement and development*, 5, 7-19.
- Emelianenko, L. M., & Fedulova, L. I. (2021). Decentralization in the sphere of social policy in the regions of Ukraine. *Economy and the state*, 4, 4-11.
- Ilchuk, L. (2015). *World experience of social policy models and the possibility of their use in Ukraine*. Retrieved from <https://ipzn.org.ua/svitoviy-dosvid-modelej-sotsialnoyi-polityky-ta-yih-mozhlyvist-vykorystannya-v-ukrayini/>
- Krishen, O. V. (2020). Modern trends in the formation, implementation and development of regional social policy in Ukraine. *State administration and local self-government*, 1(44), 52-54.
- Mykhnenko, A., & Shchur, N. (2019). World models of social policy: lessons for Ukraine. *Bulletin of NADU: social and humanitarian policy*, 2, 15-28.
- Slavkova, O. P. (2021). State social policy: problems and prospects. *Bulletin of the Sumy National Agrarian University: scientific journal. Ser. "Economics and Management"*, 1(87), 48-52.
- Social policy in Ukraine: problems and prospects. (2010). Retrieved from <https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12593/>
- Tokarsky, T. B. (2017). *Transformations of social policy in Ukraine and its problems. Economy and management of the national economy*. Retrieved from https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2017-4_0-pages-164_171.pdf
- Vetlynskyi, S. (2016). Social protection of military personnel in the conditions of an anti-terrorist operation. *Effectiveness of public administration*, 4(49)(Part 1), 198-205.

Features of the Image of the Absolute in Symbolic and Plot Components of Ukrainian Epic Works (on the Empirical Material of Individual Fairy Tales and Legends)

UDC 316.74:7

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723140>**Koren Yevhen**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0000-7717-8833>, yevhen6996@gmail.com*National Aviation University (Kyiv, Ukraine)*

Abstract.

The work is devoted to the study of the symbolic and plot components of individual Ukrainian epic works.

Relevance. Symbolic expression of a certain axiosphere and its cascades, in particular the image of the Absolute, the image of social order, social morality presented in the texts of the Ukrainian epic, in particular fairy tales, legends, myths.

The specified elements of the fairy tale are important from the point of view of understanding the relevant epic plots, which are used purposefully or unconsciously in the processes of inculturation and socialization of the respective recipients, listeners, readers, primarily younger age groups.

The purpose of the study. To build a characterization of the symbolic and plot components of the fairy tale with the indication of semantic and symbolic parallels in the mythological systems of different peoples and to determine the semantic features of the image of the willow as a vegetomorph symbol.

The results. The symbolism of the value of the visual symbol of the tree as a model of the world order and its ethno-specific visual image - the willow tree - has been established. It was established that the symbol contains a field of meanings related to the value-semantic sphere of ancient totemic ideas and the corresponding aspects of the image of the Absolute.

Conclusions. The ethno-specificity of the willow symbol is reflected through its direct or metaphorical identification with female images in Ukrainian epic stories. The specified identification takes place of the direct transformation of female characters into vegetomorph images and metaphorical identification through the common features of female characters with a tree - a willow tree.

Keywords: collective ideas, world order, value-semantic sphere (axiosphere), meanings, meanings, image of the Absolute, archetype, symbol, image, plot, scenario, ethno-specificity

Особливості образу Абсолюту у символічно-сюжетних складових українських епічних творів (на емпіричному матеріалі окремих казок та легенд)

Корень Євген*Національний Авіаційний Університет (Київ, Україна)*

Анотація.

Роботу присвячено дослідженню символічно-сюжетних складових окремих українських епічних творів.

Актуальність. Символічне вираження певної аксіосфери та її складових, зокрема образу Абсолюту, образу соціального порядку, соціальної моралі що представлені у текстах українського епосу, зокрема казок, легенд, міфів.

Зазначені елементи казки є важливими з позиції розуміння відповідних епічних сюжетів, що використовуються спрямовано чи неусвідомлено у процесах інкультурації та соціалізації відповідних реципієнтів, слухачів, читачів, в першу чергу, молодших вікових груп.

Мета дослідження. Побудувати характеристику символічно-сюжетних складників казки з наведенням смисло-символічних паралелей у міфологічних системах різних народів та визначити семантичні особливості образу верби як вегетоморфного символу.

Результати. Встановлено символічність значення візуального символу дерева як зразку світопорядку та його етноспецифічного візуальний образ - верби. Констатовано, що символ містить поле сенсів, пов'язаних із ціннісно-сисловою сферою давніх тотемічних уявлень та відповідних аспектів образу Абсолюту.

Висновки. Етноспецифічність символу верби відображено через його безпосереднє або метафоричне ототожнення з жіночими образами в українських епічних сюжетах. Зазначене ототожнення має місце безпосередньої трансформації жіночих персонажів у вегетоморфні образи та метафоричне ототожнення через спільні ознаки жіночих персонажів з деревом - вербою.

Ключові слова: колективні уявлення, світопорядок, ціннісно-сислова сфера (аксіосфера), сенси, смисли, образ Абсолюту, архетип, символ, образ, сюжет, сценарій, етноспецифічність

Вступ.

Казка Франка “Ворона й гадюка” (2008, с. 167-169) хоча і є авторською, себто, містить частину індивідуальних уявлень автора, проте, поруч з тим, виражає цілі групи колективних уявлень, які відсилають до тих чи інших ідентичностей. Особистість є носієм набору ідентичностей, а її індивідуальність виявляється в точці перетину множини ідентичностей. Особливості колективних уявлень, які співвідносяться з цими ідентичностями, представлені в неусвідомлюваних сенсах (смыслах), імпліцитних щодо індивідуальної психіки. Чим менше особа рефлексує щодо змісту цих ідентичностей, тим в більший мірі вона є схильною до дії під впливом колективних уявлень. Представлений в подальшому аналізі сюжет казки містить низку таких колективних уявлень української ідентичності її автора.

Отже, в статті представлено дослідження семантичного поля осових символів тексту казки як візуальних образів-відповідників фігуруючих в сюжеті колективних уявлень. Колективні уявлення виявляють себе у різноманітних, зазвичай, неусвідомлюваних змістах, які відсилають до різних рівнів української ціннісно-сислової сфери (аксіосфери). Досліджувані візуальні символи, образи, їх дескриптори в тексті казки є актуальними для міждисциплінарного та соціологічного предметного контексту.

Предмет дослідження безпосередньо пов'язаний з проблематикою інкультурації та соціалізації індивідів, особистостей, груп, тощо. В першу чергу, казка є дієвою для сприйняття реципієнтами молодшого віку – дошкільного, шкільного, підліткового. Окрім цього, через образи-символи казки може реалізовуватись повністю або частково неусвідомлюваний вплив на реципієнтів інших вікових груп.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Дослідження колективних уявлень, що виявляють себе у архетипах та символах, представлено у роботах К. Юнга (Jung, 1972, 1985, 1998, 2014а-е), Нойманна (Neumann, 2013), Калшеда (Kalsched, 2014), Гілмана (Hillman, 2004), Дікманна (Dieckmann, 1978). Зазначені дослідники аналізують широкий спектр змістів колективної психіки на емпіричному матеріалі казок, легенд, міфів різних народів. Особливості етноспецифічних, українських архетипів проаналізовано у монографії Донченко та Романенко (2001).

Особливості культурної та соціальної системи, її елементів, включаючи ядро соціальної системи – центратору, як образу Абсолюту, а також соціосеміотичні функції центратору, взаємодія різних регістрів системи, а також проблеми їх функціонування, особливості функціонування ідентичностей та візуального символізму в епічних творах розглянуто в роботах наступних авторів: Парсонса (Parsons, 1970), Луманна (Luhmann, 1983, 1986), Айзенштадта

(Eisenstadt, 1978), Романенко (2016, 2019, 2020а-с, 2022, 2023а-б), Святненко (Svyatnenko I. & Romanenko Yu., 2022а-б, 2023а-б), Кореня (2022а-с, 2023; Корень, & Романенко, 2023а-д).

Мета дослідження: побудувати характеристики символічно-сюжетних складників казки з наведенням смисло-символічних паралелей у міфологічних системах різних народів та визначити семантичні особливості образу верби як вегетоморфного символу.

Результати дослідження.

В казці Франка “Ворона й гадюка” (2008, с. 167-169) дійовими персонажами є зооморфні образи – Ворона, Вороненята (її діти), Чорна Гадюка, Лисичка кума. На периферії сюжету фігурують інші персонажі, антропогенного (людського походження) – царівна, царські слуги. Казка починається з опису місця, де поселяється головний персонаж сюжету – Ворона. Низка візуальних маркерів вказує на те, що саме “Ворона” є основним персонажем казки. Зокрема, одним з них є наявність згадки в самій назві “Ворона й гадюка”. Назва не має визначального значення, проте є певним маркером відповідного візуального символізму, що може сприйматися на несвідомому рівні в аспекті атрактивності (привабливості) або ж дизатрактивності (непривабливості).

Наприклад, в повсякденному спілкуванні оповідача казки він може запропонувати послухати реципієнтам казку “Три брати і кицька” (*Українські народні*, 1990). Сама назва не розкриває сутності історії, проте вказує на певні символи й мотиви що можуть потенційно фігурувати в казці. У випадку назви казки “Три брати і кицька”, ці символи будуть стосуватися наступних візуальних символів: 1) трійка; 2) братерство; 3) кицька. Для реципієнтів, незнайомих з текстом зазначеної казки, на момент виголошення назви невідомо, яким чином ці символи й мотиви будуть розкриватися. Назва казки вказує на певну значущу частину колективних уявлень, відповідних проблем, що порушується у зв'язку з даними символами.

Іншим, більш вагомим фактом є структурні особливості будови оповіді казкової історії. З таких фактів можна зазначити згадку персонажу “Ворона” в першому й останньому реченні. Наступним фактом структурної особливості є найбільша кількість інтеракцій/дій персонажу “Ворона” в переліку: 47, друге місце по кількості інтеракцій/дій посідає персонаж “Гадюка/Чорна Гадюка”, з 31 інтеракцією/діями. Значним показником наповненості у казці слугує постійна наявність даного персонажу “Ворона” у сюжеті казки, а також трансформації її поведінки протягом сюжету.

Інші персонажі, відповідно їх інтеракцій/дій мають наступну їх кількість (в порядку спадання): 3 місце – “царські слуги” (14 інтеракцій/дій); 4 місце – “вороненята 1 покоління”, “вороненята 2 покоління” (7 інтеракцій/дій, назва описова, в якості порядку їх

народження), 5 місце – “Лисичка” (кума Ворони), та царівна (3 інтеракції/дії).

Ворона в даній казці обирає певне місце перебування – “голувату вербу”, вона селиться на верхів’ї даного дерева, гадюка ж, у свою чергу, селиться на тому ж дереві лише в середній-нижній його частині – дуплі, а “початок” житла знаходиться у норі під деревом, тобто в нижній частині дерева. Дані проєкції розміщення на дереві й вербі, як й саме дерево є декотрими елементами просторових візуальних образів казки. Зазначені образи у поєднанні з аналізом часових візуальних образів дають нам уявлення про запропоновану континуальність певної/певних ідентичності/ідентичностей.

Символ “дерева” вказує на певний образ світопорядку. Дане твердження ґрунтується на універсальності символіки дерева, що знаходить своє місце у різноманітних релігійних й міфологічних системах різних народів. Дерево є уявленням про космос, себто, певним зразком порядку та світоустрою. Дане уявлення ґрунтоване на спільному для множини культур поділу космосу-буття на три рівні світів – вищий, середній, нижчий. В різних релігіях та міфологіях мають місце відмінності у розуміння ієрархічності субрівнів цих рівнів (за наявності більш складних ієрархій). Тим не менш, базисною для великої кількості культур є спільна поширена основа трирівневої ієрархії (Гошціцька, 2019).

Символізм вертикального виміру “світового дерева” дозволяє порівнювати певні протилежні поняття, зокрема світ вищий, небесний, світ богів, порядку, добра та його протилежності – світ нижчий, підземний, світ богів хаосу/руйнації, зла. Середній рівень, часто фігурує як зона перетину цієї антагоністичної боротьби вказаних протилежних сутностей логосу й хаосу (Neumann, 2013). З образом-символом дерева як конструктором світопорядку співвідносяться уявлення про ієрархічну структуру суспільства.

Одним з прикладів уявлень про світове дерево як образу-символу світоустрою є у скандинавській міфології, де представлені чисельні міфи про дерево Іггдрасіль, котре згадується в творах скандинавського епосу, Старшій та Молодшій Еддах. В міфічному наративі верховний бог скандинавської міфології Один провисів дев’ять днів на дереві Іггдрасіль, будучи проколотий списом, що стало символом ініціації (випробування) даного персонажу (Tetzner, 2019; Кривоніс, 2023).

Інші особливості символізму дерева, зокрема – його вертикалізованість, вказують на символізм часу, його диференціацію на минуле, теперішнє і майбутнє. Темпоральна символічність пов’язується з уявленнями про спадкоємність поколінь, позитивних, негативних й нейтральних субстанцій, виявах стихій тощо. Переважаючий вегетоморфний зміст образу-символу не перешкоджає оповідачам вибудовувати

аналогії, антропоморфні ізоморфізми між людським тілом, його різними проєкціями та частинами, та символом дерева (Гошціцька, 2019).

Горизонтальна проєкція символу великого світового дерева є дотичною до просторового аспекту, котрий вказує на певну реалізацію часу в просторі, а також до простору реалізації ритуалів, які описуються у різноманітних міфологічних сюжетах. Міфологічні сюжети, в свою чергу, мають певне “відлуння”, яке завдяки механізмам ціннісно-сислової рекурсії переноситься до казкових сюжетів. Ритуали посилюються на певні релігійні ідентитети, котрі увиразнюються у символічних діях міфологічних та релігійних уявлень, виражених у казковому оповіданні.

Головною роллю даних ритуалів є аутопоезис (самовідтворення) культурної системи через механізм ціннісно-сислової рекурсії, який працює в аксіосфері і забезпечує наскрізність відтворення основних сенсів. Основні мотиви ритуалу – ініціація, жертвоприношення, головна діюча особа ритуалу (герої/героїні) можуть бути персоніфікованими у різноманітних візуальних образах – у вигляді божества з різноманітною варіацією структури тілесності, антропоморфного персонажу, священної тварини тощо.

В світових та етнічних міфологіях, релігіях, творах мистецтва є досить багато інших паралелей символізму світового дерева, в яких зокрема, дослідники відзначають певні подібності мотивів з міфологією скандинавів. Вищезгаданий сюжет скандинавської міфології – висіння на дереві Іггдрасіль, – запаралелений в образно-символічному аспекті з розп’яттям Ісуса Христа на хресті. Обидва сюжети мають спільну символічну дотичність до обряду ініціації, котрий здійснюється через акт жертвоприношення смертного на користь здобуття безсмертя. Результатом жертвоприношення смертної душі стає спокутувальне безсмертя як самих героїв, так і цілих спільнот. Один отримує священні руни, Ісусом Христом спокутує колективний гріх людства та Свого народу, звільняючи його від смерті через всеосяжний вплив гріху (Tetzner, 2019; Кривоніс, 2023; Біблія, 2022).

Горизонтальна проєкція дії ритуалу передбачає тривимірний простір, який розгортається в чотири сторони світу, котрі асоціюються з періодами року та часами доби, а також відповідного розміщення символічно значимих образів персонажів, що діють у ритуалі (Jung, 1998).

Іншим важливим аспектом символізму дерева є уявлення світоустрою через різноманітні міфологічні уявлення про образ Абсолюту, що має жіночу/материнську персоніфікацію, образом богині-матері, котра живить та захищає все живе. Ілюстрацією таких міфів можна вважати символізм священної сикомори (смоківницю, фігове дерево) у єгипетській міфології.

Сикомора виділяла рідину молочного кольору, через це воно було символом богині-матері Хатор у давніх єгиптян, однією з іпостасей котрої була корова-годувальниця (Wilson, & Wilson, 2013).

Сикомора (смоківниця) не лише ототожнювалося з атрибутом богині-матері, але сама богиня-мати була образом Абсолюту, ставала тотожною з символом “великого дерева”. Звідси й уявлення про символізм сикомори (смоківниці) з деревом життя й символом богині неба Нут. Сикомора має зв’язок зі шлюбною та траурною атрибутикою, саме з цього дерева робили труни для мумій (Wilson, & Wilson, 2013). Існує безліч інших міфологічних уявлень, котрі виходять за межі необхідного пояснення символіки дерева як символу світоустрою та того, що до нього належить.

Зазначений вище огляд колективних уявлень про важливість образу-символу дерева актуалізує необхідність дослідження символіки дерева “верба” в казці “Ворона й гадюка”. Дерево, як стає зрозумілим з наведеного вище, є універсальним символом світоустрою в певній специфічній ціннісно-смысловій сфері (аксіосфері). Верба ж є етноспецифічним символом українського світоустрою та презентує відповідні значення, які вказують на українську ідентичність.

Поряд з калиною, верба фігурує в українських народних уявленнях що представлені, наприклад, у легендах. Згадуючи лише окремі аспекти, порівняння символізму верби можна припустити зв’язок символічного значення верби вказує з архетипами родинного та героїчного кола, зокрема - великої матері, дівчини, спокусниці, принцеси тощо. У легендах образ верби часто ототожнюється з жінкою, дівчиною, матір’ю (Жижи́й, 2020; Зінчук, 2008, 2009, 2010).

Зазначені персоніфікації представлено у сюжетах легенд, де вербою стає дівчина, жінка, в ролях нареченої, матері. Ці жіночі образи є персоніфікаціями архетипів жіночого шерегу (включаючи велику матір, як і аніму, дівчину, спокусницю, принцесу тощо) у зв’язку з їх описом у даних фольклорних сюжетах (Жижи́й, 2020; Зінчук, 2008, 2009, 2010). Ототожнення жіночих образів з образом верби в даних легендах здійснюється за рахунок наявності у сюжеті безпосереднього злиття жінки/дівчини у сюжеті через її трансформацію в дерево – вербу, або ж через метафоричне ототожнення з даним деревом.

Особливості презентації жіночих образів у зазначених легендах виявляють себе у наступних візуальних образах: 1) прекрасних дівчат, що зваблюють красою але лишаются цнотливими; 2) скромних й працьовитих дівчат, які незаслужено страждають; 3) жінок-матерів, що втрачають дітей чи чоловіка. Не менш важливим у сюжетах легенд про вербу є опис структурної особливості будови даного дерева – повисле донизу гілля, що вказує метафорично на сум, журбу у долі жіночих персонажів. Сум та журба демонструються в трагічності сюжетів та відповідних

соціальних сценаріях, що через них транслюються, вказуючи на етноспецифічно-українські особливості архетипу великої матері та інших жіночих архетипів (Жижи́й, 2020; Зінчук, 2008, 2009, 2010).

Українські дослідники також підкреслюють сакральне значення символізму верби. Верба в українській культурі символізує космічний океан, прадерево життя, надзвичайну працьовитість, пробудження природи, засмученої жінки, вдовства, батьківщини України. Відомим є український народний вислів: “Без верби й калини немає України”. Верба вважалася священним деревом-тотемом та була пов’язана з космогонією. Зазначене дерево було пов’язане з весняними святами, коли оживала природа, з верби виготовляли різноманітні предмети побуту, музичні інструменти, наприклад, бандуру, різний посуд, колыску для дитини та інше. Жінок, котрі мали безпліддя, лікували через вживання ними вербових бруньок (Коцура, Потапенко, & Куйбіда, 2015, с. 110-112).

Верба є образом, що вказує на центратор як образ Абсолюту, архетипу великої матері, котрому співвідносяться горизонталізовано-адаптивні функції як домінантні функції. Горизонталізовано-адаптивні функції центратору передбачають певне пристосування до фактичної ситуації та пов’язані з емпіричною складовою свідомості (Романенко, 2016, с. 174), безпосередньою практикою. До таких функцій відносять відчуття, сприйняття, котрі передбачають вирівнювання в горизонтальній проекції та орієнтацію на матеріальну фактичність на протигагу трансцендентній духовній реальності, якій відповідає вертикалізація.

Горизонталізації верби як образу-символу відповідають певні енергійно-катексовані функції постачання енергії – драйви, афекти, почуття, емоції, темперамент, інстинкти, потреби. Ці функції відносяться до безсвідомого регістру та відповідають продукуванню “неоформлених змістів”. За умови конфлікту безсвідомого регістру з регістром цензури та свідомості енергійно-катексовані функції стають джерелом різноманітних інверсій ідентичності – дифузій, розщеплень, фрагментацій. Зазначені інверсії запускають процеси хаотизації культурної та соціальної систем (Романенко, 2016, с. 174).

Особливості казки “Ворона й гадюка” (Франко, 2008, с. 167-169), також відбивають відповідні конфлікти між регістрами цензури та свідомості з регістром несвідомого. Наявний конфлікт представлено у структурних особливостях сюжету. Зокрема, знаходження персонажу “Чорна гадюка”, котра у сюжеті здійснює переміщення з нижньої-середньої проекції верби – де знаходиться її житло, на вищу проекцію верби – житло Ворони, туди й назад. Таким чином візуалізовано певні циклічні повторювані дії, коли регістр цензури та свідомості контаміновано безсвідомими змістами. Соціологічним прикладом

ізоморфізму цього фрагменту сюжету може бути, наприклад, збій у функціонуванні соціальних інститутів, порушення соціального договору тощо.

Чорна гадюка виявляє тіньові аспекти архетипу великої матері, яким відповідають руйнація, ненажерливість, й підступність, що зображено у сюжеті через постійне повне з'їдання двох поколінь “Вороненят”(дитинчат ворони). Ненажерливість “Гадюки” виявляє себе у повному поїданні дитинчат “Ворони”, що призводить до викриття “Гадюки” персонажем “Ворона”. Дана руйнація, ненажерливість й підступність є поведінковими виявами, які засуджуються соціальною мораллю. Символічно-смісловим вираженням такого осуду стає фінал життя “Чорної гадюки”, котре завершується її вбивством. У свою чергу, саме вбивство “Чорної гадюки” представлено в сюжеті як результат підступності, оскільки смерть вона отримує не за той злочин, який вчинила, а завдяки підступності “Ворони”.

У верхній проекції верби перебуває житло персонажу “Ворона”. Ворона є персоніфікацією позитивних аспектів архетипу великої матері. Вона виконує функції матері, яка народжує дітей, висиджує та вигодовує їх. Іншою стороною персонажу “Ворона” в сюжеті казки є символічна демонстрація ціннісних дефектів, які змістовно співпадають із непослідовністю та недалекоглядністю, а також легковажною самовпевненістю та недбалістю щодо різних небезпек для своїх нащадків. Зазначені особливості виявляються в «скороченні» материнських функцій піклування до процесу народження та висиджування. Проте, після того, як з яєць вилуплюються “Вороненята”, ворона як персоніфікація великої матері виявляє недостатнє піклування щодо збереження життя своїх дитинчат.

Недбалість ілюстровано через неуважність та відсутність застережень та остраху за життя “Вороненят”. Наступний розвиток сюжету казки зображує зникнення у “Ворони” по одному пташеняті, першого дня, потім другого, третього й далі, аж поки не відбувається викрадення і зникнення всіх. Описля, така сама ситуація складається з другим виводком “Ворони”, аж допоки їй, після зникнення передостаннього “Вороненяти”, спадає на думку підглянути за тим, куди ж щезають її діти. Коли “Гадюка” схоплює останнє “Воронення”, персонажу “Ворона” вдається дізнатися, хто її ворог, але пташеня вона врятувати не може, і їй лишається тільки кричати від безсилля. В результаті від шести до дванадцяти пташенят було з'їдено “Гадюкою” (на підставі тексту казки, де не вказано чіткої кількості, а зазначено зникнення по 1 вороненяті менше ніж за 7 днів).

“Ворона” виявляє недалекоглядність не лише у збереженні та вирощуванні дітей, але й у неспроможності самостійно покарати свого ворога. Їй вистачає сміливості зізнатися собі у необхідності звернутися за допомогою, Задля цього вона приходить

до “Лисички”, її куми, щоб отримати пораду, як звести зі світу свою сусідку “Гадюку”.

Зазначена непослідовність ілюструє проблему конфлікту безсвідомих несформованих змістів, котрі заповнюють вищі реєстри цензури та свідомості. Даний конфлікт зображено у сценаріях переважання негативних аспектів архетипу великої матері, що ілюстровано як у діях “Гадюки”, так й в непослідовності реалізації материнської ролі “Ворони”. Повторюваність втрати персонажем “Ворона” своїх нащадків не просто акцентує якісь особисті риси, але й вказує на вияви етноспецифічних українських архетипів “вічного учня” та “обрядовості й імітативності”. Зазначені архетипи передбачають ірраціональність дій та інфантилізм, знецінення повсякденних практик, наявну дефектність аксіосфери та функції мислення-волі (Донченко, & Романенко, 2001).

Дефектам аксіосфери відповідає гетерархія цінностей головних персонажів – “Ворони” й “Гадюки”. Ворона уособлює позитивні аспекти архетипу великої матері, чому відповідає у специфічному соціо-культурному середовищі ідеалізація материнства як вищої статусної групи. Ворона здійснює наступні материнські функції: 1) народження; 2) висиджування; 3) вигодовування; 4) захист (в останній функції виявляється фрагментація, дифузія, розщеплення). Гетерархія цінностей виявляється у структурі сюжету, де недостатня сформованість вищих реєстрів колективної психіки призводить до руйнації та знецінення результатів життєвої активності.

“Гадюка” символічно персоніфікує як негативні аспекти архетипу великої матері, які зазнають знецінення і осуду в соціальній моралі, так і низки жіночих архетипів (злодійки, трікстерки). Негативні аспекти архетипу великої матері передбачають наступні функції: 1) крадіжка; 2) поїдання чужого потомства; 3) насолода від злочину.

На жіночість персонажу вказує опис у казці (вона названа “сусідкою”), а на материнську роль аналіз символів, що фігурують у казці. Окрім зазначеного вище материнського символізму верби, яка є спільним житлом для “Гадюки” й “Ворони”, сюди додається типові описи символу “Гадюки” як “Змії”. Змія-жінка в інших казкових сюжетах має персоніфікацію злої “Відьми”, “Чаклунки”, наприклад, українська казка “Про дідову дочку та бабину дочку” (Мертве царство, 2005). Один архетип, може виявляти себе у множині символів, звідси, руйнівні дії “Гадюки” цілком співпадають з діями злої “Відьми”, “Чаклунки” в інших казках.

Еріх Нойманн зазначає особливості жадлихих, руйнівних аспектів архетипу великої матері, наводячи різноманітні факти, що мають місце у релігіях та міфологіях давніх цивілізацій. Порівнюючи міфології та релігії, дослідник відзначає демонстрацію ними

материнського архетипу як “священної повії”, що виявляє себе у ролі постійного процесу народжування та знищення народжуваного (Neumann, 2013). Циклічна руйнація й відтворення відповідає поганським релігіям. Особливості переважання руйнації над відтворенням вказують інверсії ідентичності, та особливості смислопродукування - геніколатрії, холатрії, з мімікрією під християнський монотеїзм (Романенко, 2016, с. 168-169).

Персонаж “Лисичка-кума” символізує та персоніфікує архетип мудрої стариці. Даний архетип є найвищою стадією розвитку архетипу великої матері, що виявляє певну квінтесенцію мудрості, джерело безпосереднього знання про всі стадії жіночого розвитку та трансформації. Персонаж “Ворона”, знаходячись на нижчому рівні розвитку виявляє необхідність отримати пораду як подолати свого ворога “Чорну Гадюку”. Даний сценарій має місце в соціальній реальності, де більш молоді жінки, що нижчі у соціальній ієрархії потребують допомоги у старших жінок, задля отримання знань про певний новий актуальний досвід.

Особливості міркувань “Лисички” та її поради “Вороні” полягають у знанні, що стосується сценаріїв сюжету, де на підступне беззаконня Гадюки відповіддю має бути не менш підступне беззаконня. Це виявляється в пораді “Лисички-куми”, котру виконує “Ворона”, задля вкрадення у царівни “Золотого блискучого ланцюжку”, з подальшим підкиданням його у гніздо гадюки. Дані дії “Ворона” (за порадою “Лисички”) здійснює показово, щоб царські слуги бігли за нею. Опісля, підкинувши “Золотий ланцюжок” своєму ворогові “Чорній Гадюці”, “Ворона” спостерігає як царські слуги знаходять ланцюжок та без будь-яких питань про винуватість, вбивають “Гадюку”.

Дані сценарії демонструють реалізацію підступного беззаконного плану, задля подолання іншого беззаконня, і порушує важливу проблему розуміння справедливості в українській культурі. Дане розуміння полягає у героїзації злочину як відповідного джерела сили та впливу в різних епічних творах. Зазначені уявлення про соціальну мораль мають безпосередню точку перетину дії декількох локально-культурних (етноспецифічних) українських архетипів – архетипу “героїзованого злочинця”, “архетипу тотожності істини та влади” (Донченко, & Романенко, 2001).

Висновки.

Українські казки, в тому числі й авторські, містять колективні уявлення, які, в свою чергу, характеризують особливості української аксіосфери. Значення символізму дерева – української верби у казці “ворона та гадюка”, перебуває на перетині універсального та етноспецифічно-локального українського символізму. Універсальний символізм полягає у поширеному у більшості міфологічних та

релігійних систем образу світопорядку. Світопорядок передбачає посилення на певний образ Абсолюту, що виявляє відповідний центр культурної й соціальної системи, що сприяє (за відсутності інверсій) аутопоезису.

Етноспецифічний символізм дерева в даній казці специфіковано в образі-символі верби. Це дерево є тотемічним в українських колективних уявленнях та відповідає низці архетипів жіночого шерегу (великої матері, аніми, дівчини, злодійки, повії тощо) та пов’язаний з ним релігійної ідентичності з її специфічними інверсіями (дифузійою, розщепленням, фрагментацією).

Семантичне поле образу-символу верби як архетипів жіночого кола виявляє себе у сюжетах українських легенд, де українські жінки представлені у наступних візуальних образах: 1) прекрасних й цнотливих дівчат, що зваблюють красою але лишаються цнотливими; 2) скромних й працюючих дівчат, що незаслужено страждають; 3) жінок-матерів, які втрачають дітей чи чоловіка і зазнають множинних страждань. У всіх перерахованих презентаціях жіночого образу відбувається безпосереднє (ототожнення, трансформація тілесності у вербу) чи метафоричне (магічна трансформація) даних жіночих персонажів з структурними особливостями дерева верби. Ідентифікація жіночого образу з вербою відповідає низці характероспецифічних відповідників архетипів жіночого кола: сумність, зажуреність, печальність, мрійливість. Зазначені особливості пов’язані з культурними та соціальними сценаріями невизначеного та/або страждального майбутнього, якому відповідає ритуал жертвоприношення. В свою чергу, структур системи, що у процесі формування та відповідають певному типові релігійної ідентичності.

Особливості релігійної ідентичності, які відповідають символізму верби, виявляють себе у наявності двох полярно протилежних аксіосфер. Дана ідентичність, з одного боку, має порушення циклічності у поганській ідентичності (через особливості сценаріїв у сюжеті, де руйнування життя переважає над його відтворенням), з іншого боку, має корумповане уявлення про справедливість (через особливості розуміння перемоги шляхом подолання одного беззаконня іншим).

Сутність символізму верби у даній казці та окремих українських легендах представлений як образ світопорядку, який відсилає до відповідного образу Абсолюту. Образом Абсолюту, до якого відсилає візуальний символ верби у казці, зокрема – архетип великої матері. Даний архетип виявляє себе у просторовій наповненості сюжету казки різноманітними соціально-рольовими образами архетипу великої матері та архетипів жіночого кола (мудрої стариці, злодійки, дівчини, аніми, повії тощо), які ілюструють її позитивні та негативні аспекти, а також квінтесенцію їх розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. (2022). Українське Біблійне товариство. Київ.
- Гошціцька, Т. (2019). Символ дерева у світових міфологіях та міфологема світового дерева (у порівняльному контексті та на прикладі традиційної культури українських Карпат). *Народознавчі зошити*, 3(147). <https://doi.org/10.15407/nz2019.03.622>
- Донченко, О., & Романенко, Ю. (2001). *Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення)*. (Монографія). Либідь.
- Жижий, О. (2020). *Легенди про вербу*. Відновлено з <https://vseosvita.ua/library/legendi-pro-verbu-dla-ditej-303428.html>
- Зінчук, М. (Упор.) (2008). *Верби над ставом Записано в Конятині Сосницького району від Шинкаренка М.* Відновлено з <https://is.gd/THzLL>
- Зінчук, М. (Упор.) (2009). *Легенда про Вербичку. Записано в смт. Нехайки Драбівського району від Деркача В.* Відновлено з <https://is.gd/CPQKwP>
- Зінчук, М. (Упор.) (2010). *Крива верба. Записано в с. Пилипи-Олександрівські Віньковецького району від Коржак Є.* Відновлено з <https://is.gd/hL9IP6>
- Корень, Є. (2022a). Деякі архетипи та символи в структурі епічних сюжетів: до постановки проблеми соціології мистецтва. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 93, 89-102. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.7>
- Корень, Є., & Романенко, Ю. (2023a). Візуальні символи в румунських епічних творах. *Scientific Collection «InterConf»*, 142, 239-243
- Корень, Є., & Романенко, Ю. (2023b). Є.Р. Archetypes and symbols in epic works: problems and features. *Scientific Collection «InterConf»*, 144, 239-243.
- Корень, Є., & Романенко, Ю. (2023c). Є.Р. Archetypes and symbols of epic plots: some theses before posing the problem. *Scientific Collection «InterConf»*, 145, 230-233.
- Корень, Є., & Романенко, Ю., (2023d). Аналіз твору українського епосу, деякі тези до постановки проблеми в соціології мистецтва. *Scientific Collection «InterConf»*, 145, 218-222.
- Коцура, В., Потапенко, О., & Куйбіда, В. (2015). *Енциклопедичний словник символів культури України*. 5-вид. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М.
- Кривоніс, В. (2023). *Старша Еdda*. Видавництво Жупанського.
- Мертве царство: Казки про мерців, уцирів, привидів*. (2005). Харків. Фоліо.
- Романенко, Ю. (2016). *Етнічна ідентичність соціосистемологічний аспект виміру геополітики. Меркьюрі-Поділля*. Відновлено з <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/21014>
- Романенко, Ю. (2020a). *Основи візуальної аналітики і прогностики*. К.: Видавництво “Меркьюрі-Поділля”.
- Романенко, Ю. (2020b). Культуропатії і соціопатії в Україні: розвиток теоретичної соціології девіацій в рамках культурної та соціальної системології (частина 1). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 86, 35-44. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.86.3>
- Романенко, Ю. (2020c). Культуропатії і соціопатії в Україні: розвиток теоретичної соціології девіацій в рамках культурної та соціальної системології (частина 2). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 87, 37-51 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.4>
- Українські народні казки*. (1990). Київ: Веселка.
- Франко, І. (2008). *Лис Микита. Коли ще звірі говорили*. Київ: Веселка.
- Dieckmann, H. (1978). *Gelebte Marchen. Praxis d. analyt. Psychologie*. Gerstenberg.
- Eisenstadt, S. (1978). *Revolution and the transformation of societies: A comparative study of civilizations*. Free Press.
- Hillman, J. (2004). *Archetypal psychology*. (3-rd ed.). Spring Publications.
- Jung, C. (1972). *The structure and dynamics of the psyche*. (2-nd ed.). Princeton University Press.
- Jung, C. (1985). *The Symbolic Life*. Hyperion Books.
- Jung, C. (1998). *Man and his symbols*. MacMillan.
- Jung, C. (2014a). *Aion*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315725543>
- Jung, C. (2014b). *Archetypes and the Collective Unconscious*. Taylor & Francis Group.
- Jung, C. (2014c). *Aion*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315725543>
- Jung, C. (2014d). *Symbolic Life: Miscellaneous Writings*. Taylor & Francis Group.
- Jung, C. (2014e). *Modern Man in Search of a Soul*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203991701>
- Kalsched, D. (2014). *Inner World of Trauma: Archetypal Defences of the Personal Spirit*. Taylor & Francis Group.
- Koren, Ye. (2022b). Visual Symbolism in romanian epic works. Part 1. Theoretical foundations of the research and description of the plot. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 94, 57-65 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.94.4>
- Koren, Ye. (2022c). Visual Symbolism in romanian epic works. Part 2. Analysis of the centrator through symbolic descriptors. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 95, 36-46 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.95.4>
- Koren, Ye. (2023). Visual Features of symbolic and plot components in ukrainian epic works (based on the empirical material of ukrainian epic works). Part 1. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 97, 31-41 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.97.3>
- Luhmann, N. (1983). Insistence on Systems Theory: Perspectives from Germany-An Essay. *Social Forces*, 61(4), 987-998. <https://doi.org/10.1093/sf/61.4.987>
- Luhmann, N. (1986). The Theory of Social Systems and Its Epistemology: Reply to Danilo Zolo's Critical Comments. *Philosophy of the Social Sciences*, 16(1), 129-134. <https://doi.org/10.1177/004839318601600110>
- Neumann, E. (2013). *Origins and history of consciousness*. Taylor & Francis Group.
- Parsons, T. (1970). *Social System*. Routledge & Kegan Paul.
- Romanenko, Yu. (2019). State symbol of Russia and Albania: comparative aspect. *Actual problems of international relations*, 141, 28-38.
- Romanenko, Yu. (2022). On some differences in potestiarism and totalitarianism in theory and socio-political practices *Вісник Київського Національного Університету імені Тараса Шевченка*, 1(57), 5-14
- Romanenko, Yu. (2023a). Identification of value identities: theoretical and social-pragmatic perspective. Part 1. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 97, 42-56 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.97.4>

- Romanenko, Yu. (2023b). The USA and Ukraine: The Experience of forming a set of value identities. Part 2. *Worldview-philosophical, ideological and socio-moral identities*, 99, 27-43. <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2023.99.3>
- Svyatnenko, I., & Romanenko, Yu. (2022a). Central corruption as a culturopathic and sociopathic phenomenon: to the statement of the problem. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 95, 47-60. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.95.5>
- Svyatnenko, I., & Romanenko, Yu. (2022b). Despoties and dictatures in potestar and totalitar society: problems of differential analysis in elithology and sociology of politics (part 1). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 96, 24-38. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.96.3>
- Svyatnenko, I., & Romanenko, Yu. (2023a). Narcissism in the visual-analytical and socio-systemological perspective: some theses to the statement of the problem. *Scientific Collection «InterConf»*, 144, 230-235.
- Svyatnenko, I., & Romanenko, Yu. (2023b). The USA and Ukraine: The Experience of forming a set of value identities. Part 1. Religious identities. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 98, 40-50 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.98.5>
- Tetzner, N. (2019). *Poetic Edda: A Study Guide*. Independently Published.
- Wilson, D. & Wilson, A. (2013). *Figs as a Global Spiritual and Material Resource for Humans David*. Springer Science+Business Media New York.

REFERENCES

- Dead kingdom: Tales of the dead, ghouls, ghosts*. (2005). Kharkiv. Folio.
- Dieckmann, H. (1978). *Gelebte Marchen. Praxis d. analyt. Psychologie*. Gerstenberg.
- Donchenko, O., & Romanenko, Yu. (2001). *Archetypes of social life and politics (Deep regulations of psychopolitical everyday life)*. (Monograph). Lybid
- Eisenstadt, S. (1978). *Revolution and the transformation of societies: A comparative study of civilizations*. Free Press.
- Franko, I. (2008). *Fox Nikita. When animals still spoke*. Kyiv: Veselka.
- Goshchitska, T. (2019). The symbol of the tree in world mythologies and the mythologeme of the world tree (in a comparative context and on the example of the traditional culture of the Ukrainian Carpathians). *Ethnological notebooks*, 3(147). <https://doi.org/10.15407/nz2019.03.622>
- Hillman, J. (2004). *Archetypal psychology*. (3-rd ed.). Spring Publications.
- Jung, C. (1972). *The structure and dynamics of the psyche*. (2-nd ed.). Princeton University Press.
- Jung, C. (1985). *The Symbolic Life*. Hyperion Books.
- Jung, C. (1998). *Man and his symbols*. MacMillan.
- Jung, C. (2014a). *Aion*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315725543>
- Jung, C. (2014b). *Archetypes and the Collective Unconscious*. Taylor & Francis Group.
- Jung, C. (2014c). *Aion*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315725543>
- Jung, C. (2014d). *Symbolic Life: Miscellaneous Writings*. Taylor & Francis Group.
- Jung, C. (2014e). *Modern Man in Search of a Soul*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203991701>
- Kalsched, D. (2014). *Inner World of Trauma: Archetypal Defences of the Personal Spirit*. Taylor & Francis Group.
- Koren, E. (2022a). Some archetypes and symbols in the structure of epic plots: towards posing the problem of the sociology of art. *Social technologies: current problems of theory and practice*, 93, 89-102. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.7>
- Koren, E., & Romanenko, Yu. (2023a). Visual symbols in Romanian epic works. *Scientific Collection "InterConf"*, 142, 239-243
- Koren, E., & Romanenko, Yu. (2023b). E.R. Archetypes and symbols in epic works: problems and features. *Scientific Collection "InterConf"*, 144, 239-243.
- Koren, E., & Romanenko, Yu. (2023c). E.R. Archetypes and symbols of epic plots: some theses before posing the problem. *Scientific Collection "InterConf"*, 145, 230-233.
- Koren, Ye. (2022b). Visual Symbolism in romanian epic works. Part 1. Theoretical foundations of the research and description of the plot. *Social technologies: current problems of theory and practice*, 94, 57-65 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.94.4>
- Koren, Ye. (2022c). Visual Symbolism in romanian epic works. Part 2. Analysis of the centrator through symbolic descriptors. *Social technologies: current problems of theory and practice*, 95, 36-46 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.95.4>
- Koren, Ye. (2023). Visual Features of symbolic and plot components in ukrainian epic works (based on the empirical material of ukrainian epec works). *Part 1. Social technologies: current problems of theory and practice*, 97, 31-41 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.97.3>
- Koren, Ye., & Romanenko, Yu., (2023d). Analysis of the work of the Ukrainian epic, some theses for posing the problem in the sociology of art. *Scientific Collection "InterConf"*, 145, 218-222.
- Kotsura, V., Potapenko, O., & Kuybida, V. (2015). *Encyclopedic dictionary of cultural symbols of Ukraine*. 5-ed. Korsun-Shevchenkivskyi: FOP Havryshenko V.M.
- Kryvonis, V. (2023). *Elder Edda*. Zhupansky Publishing House.
- Luhmann, N. (1983). Insistence on Systems Theory: Perspectives from Germany-An Essay. *Social Forces*, 61(4), 987-998. <https://doi.org/10.1093/sf/61.4.987>
- Luhmann, N. (1986). The Theory of Social Systems and Its Epistemology: Reply to Danilo Zolo's Critical Comments. *Philosophy of the Social Sciences*, 16(1), 129-134. <https://doi.org/10.1177/004839318601600110>
- Neumann, E. (2013). *Origins and history of consciousness*. Taylor & Francis Group.
- Parsons, T. (1970). *Social System*. Routledge & Kegan Paul.
- Romanenko, Yu. (2016). *Ethnic identity is a socio-systemological aspect of the dimension of geopolitics*. Mercury-Podillia. Retrieved from <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/21014>
- Romanenko, Yu. (2019). State symbol of Russia and Albania: comparative aspect. *Actual problems of international relations*, 141, 28-38.
- Romanenko, Yu. (2020a). *Basics of visual analytics and prognostics*. K.: "Mercury-Podillia" publishing house.
- Romanenko, Yu. (2020b). Culturopathy and sociopathy in Ukraine: development of theoretical sociology of deviations within the framework of cultural and social systemology (part 1). *Social technologies: current problems of theory and practice*, 86, 35-44. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.86.3>

- Romanenko, Yu. (2020c). Culturopathy and sociopathy in Ukraine: development of theoretical sociology of deviations within the framework of cultural and social systemology (part 2). *Social technologies: current problems of theory and practice*, 87, 37-51 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.4>
- Romanenko, Yu. (2022). On some differences in potestiarism and totalitarianism in theory and socio-political practices. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, 1(57), 5-14
- Romanenko, Yu. (2023a). Identification of value identities: theoretical and social-pragmatic perspective. Part 1. *Social technologies: current problems of theory and practice*, 97, 42-56 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.97.4>
- Romanenko, Yu. (2023b). The USA and Ukraine: The Experience of forming a set of value identities. Part 2. *Worldview-philosophical, ideological and socio-moral identities*, 99, 27-43. <https://doi.org/10.32782/2707-9147.2023.99.3>
- Svyatnenko, I., & Romanenko, Yu. (2022a). Central corruption as a culturopathic and sociopathic phenomenon: to the statement of the problem. *Social technologies: current problems of theory and practice*, 95, 47-60. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.95.5>
- Svyatnenko, I., & Romanenko, Yu. (2022b). Despoties and dictaturas in potestar and totalitar society: problems of differential analysis in elithology and sociology of politics (part 1). *Social technologies: current problems of theory and practice*, 96, 24-38. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.96.3>
- Svyatnenko, I., & Romanenko, Yu. (2023a). Narcissism in the visual-analytical and socio-systemological perspective: some theses to the statement of the problem. *Scientific Collection «InterConf»*, 144, 230-235.
- Svyatnenko, I., & Romanenko, Yu. (2023b). The USA and Ukraine: The Experience of forming a set of value identities. Part 1. Religious identities. *Social technologies: current problems of theory and practice*, 98, 40-50 <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2023.98.5>
- Tetzner, N. (2019). *Poetic Edda: A Study Guide*. Independently Published.
- The Bible or the books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments*. (2022). Ukrainian Bible Society. Kyiv.
- Ukrainian folk tales*. (1990). Kyiv: Veselka.
- Wilson, D. & Wilson, A. (2013). *Figs as a Global Spiritual and Material Resource for Humans David*. Springer Science+Business Media New York.
- Zhizhiy, O. (2020). *Legends about the willow tree*. Retrieved from <https://vseosvita.ua/library/legendi-pro-verbu-dla-ditej-303428.html>
- Zinchuk, M. (Ref.) (2008). *Willows over a pond Recorded in Konyatin, Sosnytsky District, by Shinkarenko M*. Retrieved from <https://is.gd/THzLL>
- Zinchuk, M. (Ref.). (2009). *The legend of Verbychka. Recorded in the village Nekhaky of the Drabiv district by Derkach V*. Retrieved from <https://is.gd/CPQKwP>
- Zinchuk, M. (Ref.). (2010). *Crooked willow. Recorded in the village Pylypy-Oleksandrivski of the Vinkovec district by E. Korzhak*. Retrieved from <https://is.gd/hL9IP6>

Development of the Communicative Sphere of Digital Competence of the Subjects of the Educational Process of a Higher Education Institution

UDC 378.091:004

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723141>**Luchaninova Olga¹**Dr.Sc., Full. Prof. <https://orcid.org/0000-0001-8336-9273>, 2017olgapetrovna@gmail.com**Nikolenko Liudmyla²**Ph.D., Asoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8708-3117>, l.nikolenko1@gmail.com¹*Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro, Ukraine).*²*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine).*

Abstract.

Relevance. The development of the communicative sphere of digital competence is associated with the digitalisation of social life in general and the educational process in particular. Digital technologies, immersing themselves in educational interaction, put forward their own rules of communication using digital tools and content.

The purpose. To reveal the peculiarities of the development of the communicative sphere of digital competence of the subjects of the educational process in the modern conditions of a higher education institution, to give a comparative description of the principles and means of traditional and digital competence; to present the results of a survey on the state of development of the communicative sphere of digital competence of the subjects of the educational process of a higher education institution.

Results. The authors compare digital means in human activity according to the classical digital technology 3.0 and the new digital technology 4.0, as well as the principles of traditional and digital communication. They found out that knowledge of the means and principles of traditional and digital communication is important for University 4.0, as students are preparing for future professional activities that will be accompanied by the use of constantly updated digital technologies. Interaction with digital technologies requires critical analysis of the reliability and impact of information, as well as a responsible approach to the use of digital tools. These skills form the basis of the communicative sphere of digital competence and the teacher, who, in particular, is required to master the skills of conducting online dialogue, discussion, organising various forms of interaction in the online environment, etc.

Conclusion. The article presents the results of a survey on the state of development of the communicative sphere of digital competence of higher education students and teachers, identifies possible ways to develop the communicative sphere of digital competence of these subjects of higher education.

Keywords: communication sphere, digital competence, subjects of the educational process, digital technologies, digital communication, higher education students, teachers

Розвиток комунікативної сфери цифрової компетентності суб'єктів освітнього процесу закладу вищої освіти

Лучанінова Ольга¹, Ніколенко Людмила²¹*Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)*²*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Розвиток комунікативної сфери цифрової компетентності пов'язаний з цифровізацією суспільного життя загалом та освітнього процесу зокрема. Цифрові технології, занурюючись в освітню взаємодію, висувають свої правила комунікації із застосуванням цифрових засобів та контентів.

Мета дослідження. Розкриття особливостей розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності суб'єктів освітнього процесу в сучасних умовах закладу вищої освіти, дати порівняльну характеристику принципів та засобів традиційної й цифрової компетентності; представити результати опитування щодо стану розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності суб'єктів освітнього процесу закладу вищої освіти.

Результати. Автори порівнюють цифрові засоби у діяльності людини за класичною цифровою технологією 3.0 та новою цифровою технологією 4.0, а також принципи традиційної та цифрової комунікації. Ними з'ясовано, що знання засобів та принципів традиційної й цифрової комунікації є важливим для Університету 4.0, оскільки студенти готуються до майбутньої професійної діяльності, яка супроводжуватиметься використанням цифрових технологій, що постійно оновлюються. Взаємодія з цифровими технологіями потребує критичного аналізу надійності та впливу інформації, а також відповідального підходу до використання цифрових інструментів. Ці навички складають основу комунікативної сфери цифрової компетентності і викладача, від якого, зокрема, вимагається оволодіння на практиці майстерністю вести онлайн діалог, дискусію, організовувати різні форми взаємодії в онлайн середовищі тощо.

Висновки. Представлено результати опитування щодо стану розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності здобувачів вищої освіти та викладачів, визначено можливі шляхи розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності цих суб'єктів вищої освіти.

Ключові слова: комунікативна сфера, цифрова компетентність, суб'єкти освітнього процесу, цифрові технології, цифрова комунікація, здобувачі вищої освіти, викладачі

Вступ.

Цифрові технології сягнули в усі галузі життєдіяльності розвиненого суспільства. Чимало країн активно розробляють багатомільйонні проекти, направлені на цифровізацію практично усіх сфер життя людини. Україна є одним із лідерів цього процесу. Останнім часом у сфері освіти і технологій стали ключовими такі цифрові тренди: дані як джерело інформації, інтернет речей, цифрові трансформації, бізнес-ідеї, віртуалізація (хмарні технології), штучний інтелект, цифрові платформи тощо. Змінилися підходи до освіти і вимоги до здобуття кожного із її рівнів.

Так, сьогодні освіченою людиною є особа, яка вміє знайти необхідну інформацію, знає, як користуватися нею, проводити аналіз, синтез і оцінку інформації та джерела її походження, використовуючи при цьому сучасні цифрові та комунікаційні технології (Опис рамок, 2021). Тобто, цифрова компетентність увійшла до необхідних умов освіти особистості.

Актуальність.

Ситуація, пов'язана з пандемією Covid-2019 та війною, актуалізувала у закладах вищої освіти (ЗВО) необхідність ефективного використання науково-педагогічними працівниками цифрових технологій у процесі підготовки здобувачів, володіння навичками віддаленої роботи та організації дистанційного навчання. А на думку експертів, у найближчі десять років діджиталізація взагалі змінить обличчя університетів, вони будуть прагнути виокремитися цифровим наповненням у конкуренції за студентів.

Однак, замало мати цифрові технології й оснащення навчальних платформ. Треба, щоб людина могла ними користуватися, і мова не тільки про цифрову грамотність, а насамперед, про вміння комунікувати в цифровому просторі. В університет приходить цифрова генерація здобувачів із уже сформованими цифровими навичками, тому викладачам треба застосовувати передові інтерактивні онлайн-методи, основані на цифрових технологіях, і важливим аспектом у процесі діджитал-навчання є комунікація в цифровому просторі, завдяки якій розвиток інтегральної професійної компетентності кожного здобувача набуває новітнього сенсу.

Мета дослідження.

Розкриття особливостей розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності суб'єктів освітнього процесу в сучасних умовах закладу вищої освіти, дати порівняльну характеристику принципів та засобів традиційної й цифрової компетентності; представити результати опитування щодо стану розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності суб'єктів освітнього процесу закладу вищої освіти.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Безперечно, потужні технічні засоби, цифрові технології забезпечують міцність і стійкість спілкування на відстані, що стало рятівним колом для цілого ряду суспільних інституцій під час пандемії і війни в нашій країні. Стосовно вищої

освіти, науковці виокремлюють різні види сучасної комунікації у дистанційному форматі із застосуванням різноманітних цифрових середовищ (Moodle, Google Classroom, ZOOM, Office 365, ATutor, Prometheus та інші). Цифрові технології уможливають професійну діяльність викладачів та навчання здобувачів у будь-якому місці перебування, за умови забезпечення кожним суб'єктом якісної цифрової комунікації, тобто, новий вимір освітньої взаємодії вимагає від її суб'єктів володіння цілим рядом додаткових навичок і трансформації вже набутих.

Так, Р. Пашов (2022) наголошує на необхідності надання нового характеру комунікативної взаємодії в освітньому процесі, адже суспільство все більше цифровізується і з'єднується в павутину цифрових комунікативних взаємозв'язків, які сьогодні так чи інакше займають значну частину в житті кожної особи. Водночас, Н. Жукова (2022), вивчаючи якісно новий комунікативний рівень у встановленні та веденні діалогу, наполягає, що цей процес віддаляється від традиційної репрезентації суб'єкт-суб'єктної міжособистісної комунікативної взаємодії, відзначається загальним доступом до можливості встановлювати комунікацію з будь-ким і будь-де за допомогою електронних засобів, що робить процес відбору довшим і складнішим.

О. Завгородня та ін. дослідники (2022) підкреслюють, що ефективним є навчання, в якому традиційні технології поєднуються з інноваційними, лише таке добре відпрацьоване поєднання дозволить досягти поставлених цілей і завдань з розвитку комунікативної професійної компетентності.

Вивчаючи цифрову компетентність майбутніх менеджерів, А. Зелінська (2023) зазначає, що у цифрову епоху цифрова компетентність стає фактором професіоналізму, а її формування є нагальним завданням системи вищої освіти в державі і вважає, що оволодіння цією компетентністю відбувається в індивідуальній освітній траєкторії студента.

Позитивний вплив діджиталізації на процес навчання відзначають Bygstad та інші (2018), вказуючи, що цифровий та ігровий формат освітнього процесу допомагає подолати багато фізичних та моральних кордонів. Це, на нашу думку, особливо важливо у світлі тенденцій інклюзивності та безбар'єрності в освіті.

Таким чином, аналіз поданих вище наукових праць, дисертаційних досліджень дає нам розуміння того, що нагальною потребою в сучасному закладі вищої освіти є оволодіння всіма суб'єктами освітнього процесу цифровою компетентністю, що є важливим для професійної підготовки здобувачів та життєдіяльності в суспільстві у цілому, при цьому комунікативна сфера є провідною щодо організації будь-якої цифрової взаємодії, і навчальної зокрема.

У дослідженні представлено комплекс теоретичних методів, серед яких порівняльний аналіз, синтез, узагальнення; діагностичних: анкетування, усне опитування; педагогічне спостереження, опис організації та результатів емпіричного дослідження.

Досягнення мети також забезпечено аналізом та обробкою одержаної інформації.

Матеріали дослідження: основні критерії цифрової компетентності, шкала оцінювання, анкета оцінювання рівня розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності в редакції Рамки цифрової компетентності для громадян України (2021).

Результати дослідження.

Здійснений теоретичний аналіз порушеної у статті проблеми дозволив підсумувати таке: у сучасному світі цифрова компетентність особистості є однією із восьми ключових компетентностей XXI століття; якщо людина хоче реалізувати себе у житті і досягти успіху, вона повинна бути компетентною у цифровому середовищі; проблема цифрової компетентності активно досліджується із початку другого тисячоліття; ключовим результатом її вивчення є стандарти компетентності у сфері інформаційної грамотності (Information Literacy, 2000), вироблені Американською бібліотечною асоціацією (ALA).

Треба зазначити, що не в усіх країнах Європи однаково проходить процес цифровізації в освіті, хоча трансформаційні процеси й активізувалися через пандемію Covid-2019. До прикладу, Німеччина дуже виважено й повільно підходить до цього процесу, до пандемії там відчувався певний опір змінам, брак ресурсів на цифрову комунікацію, конфлікт інтересів учасників освітнього процесу. Ці ж проблеми спостерігалися і в Україні, але ставлення до процесу цифровізації в українській системі вищої освіти значно змінилося у сторону визнання та прискорення через ряд об'єктивних причин: війна, зруйновані будівлі закладів, інфраструктура міст, територіальна роз'єднаність наукової та студентської спільноти та інші.

Як бачимо, впровадження цифрових елементів в освіті залежить від їх сприйняття в суспільстві. Традиційно інноваційні цифрові технології схвалюються і розвиваються спочатку в інших галузях, а потім впроваджуються в освіту (Schmidt, & Tang, 2020). Така послідовність сприяє швидкій адаптації цифрового елементу до освітнього процесу, оскільки його учасники вже стикалися з цифровими інструментами у повсякденному використанні в інших сферах суспільної діяльності. Саме цим пояснюється феномен

діджиталізації освіти, коли йдеться про сприйняття цифрових технологій. Тобто, можемо говорити, що процеси діджиталізації вищої освіти в Україні залежать від таких факторів:

досвід роботи користувачів з цифровими інструментами, які довели свою ефективність в економічно-фінансовому або культурно-розважальному сегменті;

рівень сформованої цифрової компетентності та готовність впроваджувати інноваційні технології в освіті;

наявність технологічного забезпечення, завдяки якому можна використовувати елементи цифрового або цифрово-ігрового освітнього контенту;

глобальні тенденції, що визначають діджиталізацію як ключову модель інноваційного розвитку усіх сфер суспільної діяльності.

врахування потреби та зацікавленості усіх учасників освітнього процесу у діджиталізації певного освітнього сегменту;

привабливість освітніх цифрових інновацій та їх необхідність в сучасних умовах.

Актуальним питанням для науково-педагогічної спільноти залишається готовність учасників освітнього процесу до впровадження цифрових навчальних технологій як самостійних освітніх елементів (Balyer, & Öz, 2018). Хоча більшість учасників освітнього процесу позитивно сприймає запровадження цифрових технологій і загалом визнає їх позитивний вплив на якість навчання, у сучасній системі вищої освіти, з її тотальним впровадженням цифрових інструментів, цифрове навчання позиціонується як допоміжний сегмент, у зв'язку із чим освітня спільнота стоїть перед неминучим визнанням цифрового навчального простору як повноцінного освітнього кластеру. Це потребує не тільки адаптації усіх учасників освітнього процесу до цифрового способу комунікації, але й створення психологічного клімату, професійної підготовки викладачів, аналізу постійних суперечностей, координації комунікаційних процесів, а також, на думку Герхард Гайслера, співпраці «окремих колаборацій у рамках глобальної мережі Р-ТЕСН» (Гайслер, 2023). Уже сьогодні викладач має пояснити різницю між класичними цифровими технологіями 3.0 і новітніми технологіями 4.0 (таблиця 1).

Табл. 1.

Порівняльна характеристика цифрових засобів у діяльності людини

Класична цифрова технологія 3.0	Нова цифрова технологія 4.
Сховище даних	Дрони
Мобільні технології	Штучний інтелект
Промислові мережі	Коботи
Хмарні обчислення	3 Д друк
Роботи	Кібербезпека
Автоматизація	Blockchain
Skada	Digital Twins
MES/APS	Платформа IoT

Укладено за джерелом (Концепія цифрової трансформації, 2021, с. 23)

Звертаємо увагу, що покращенню якості підготовки викладачів для професійної освіти присвячено німецько-український проєкт Еразмус+ Pagoste, у межах якого викладачам надаються унікальні можливості обміну досвідом, знаннями, що сприяє новим перспективам, організований співпраці тощо. Таким чином виникло мережеве співробітництво, яке, у свою чергу, вимагає управління цим процесом, розвиває здатність освітніх закладів до вирішення спільних питань засобами цифрових технологій. У таблиці 2 подано принципи традиційної і цифрової

комунікації, що демонструє особливості сучасних комунікаційних процесів і комунікативної сфери зокрема.

Отже, в українському суспільстві, й вищій освіті зокрема, запущено процеси цифрової трансформації – організаційних та суспільних змін, які характеризуються впровадженням цифрових технологій в усі сфери життєдіяльності людини, коли інноваційні технології суцільно взаємодіють з людиною (Концепція цифрової трансформації, 2021, с. 5).

Табл. 2.

Принципи традиційної та цифрової комунікації

Принципи традиційної комунікації	Принципи цифрової комунікації
суб'єктність невербальної комунікації	модульність
неповторність і рівноправність	автоматизація
вербальна емоційність	мінливість
зворотній зв'язок	програмованість
толерантність	трансодичність

Укладено за джерелом (Україна 2030 Е - країна з розвинутою цифровою економікою, 2023)

Стрімка цифровізація розвинених країн світу спонукала виробити певні вимоги до опанування цифровою компетентністю і Європейський парламент та Рада Європейського Союзу у 2018 р. схвалили Рамкову програму оновлених ключових компетентностей для навчання протягом життя (Рамкова програма, 2018), за якою, цифрова компетентність – це впевнене, критичне і відповідальне використання та взаємодія з цифровими технологіями для навчання, професійної діяльності (роботи) та участі у житті суспільства. Для нас важливо відзначити тезу цього документа, що взаємодія з цифровими технологіями потребує критичного аналізу обґрунтованості, надійності та впливу інформації, а також етичного, безпечного та відповідального підходу до використання цифрових інструментів.

У рамках проєкту Еразмус+ на основі вказаного вище документа українськими вченими у 2021 р. розроблена «Рамкова структура цифрових компетентностей для українських вчителів та інших громадян» (dComFra) (Опис рамки, 2021).

У цій рамковій структурі звертаємо увагу на сферу комунікації та взаємодії у цифровому суспільстві, до якої розробники віднесли такі компетентності: *комунікація (взаємодія) за допомогою цифрових технологій; поширення та обмін даними за допомогою цифрових технологій; співпраця за допомогою цифрових технологій; цифрове громадянство, використання е-послуг, е-підпис; відповідальність; правові та етичні норми, мережевий етикет.*

Зауважимо, що вимоги й рівні прояву цифрової компетентності не є сталими, але найбільш постійною

є комунікативна сфера цієї компетентності. Безперечно, правильно організована цифрова комунікація в освітньому процесі закладу вищої освіти є важливим інструментом для її учасників: це розвиток і продуктивної взаємодії, і професійної комунікації, і навички правильно вести діалог, вміння донести свою думку тощо. Для майбутнього викладача - це мистецтво, яке, з приходом цифрових технологій, придбало нову якість. Нині існує завдання для вищої школи - навчити цифровому спілкуванню студентів, що в умовах онлайн-навчання є актуальним, можливим і вмотивованим інтегративно-глобалізаційними процесами багатьох галузей суспільного життя, де взаємодія відбувається в онлайн середовищі, і володіння цифровою комунікацією є тут надзвичайно важливим.

Отже, *цифрова компетентність комунікативної сфери здобувача вищої освіти* - це поєднання набутих молододо людиною цифрових умінь та знань, комунікативних способів мислення, інших необхідних якостей особистості, які допоможуть не тільки остаточно соціалізуватися, а й здійснювати свою освітню чи професійну діяльність із використанням цифрових технологій.

На нашу думку, треба наголосити на особливостях *комунікативної сфери* цифрової компетентності й викладача ЗВО. Це оволодіння на практиці майстерністю вести діалог, дискусію, захищати свої знання за допомогою цифрової комунікації, цифрових засобів і технологій, організовувати різні форми взаємодії в онлайн середовищі та ін. І тут викладач має бути на крок попереду, адже для того, щоб розвивати

цифрову комунікативну компетентність здобувачів, потрібно самому повною (або хоча б значною) мірою освоїти її правила і можливості.

Провівши загальний теоретичний аналіз проблеми та виокремивши її основні аспекти щодо сформованості компонентів комунікативної сфери цифрової компетентності учасників освітнього процесу ЗВО, ми провели дослідження стану розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності основних суб'єктів освітнього процесу: здобувачів та викладачів. Предметом дослідження виступили компетентності, подані вище у тексті. Участь в опитуванні взяли здобувачі вищої освіти бакалаврського та магістерського рівнів (всього – 141 особа) і викладачі (112 осіб) різних ЗВО України. Дослідження відбувалося в онлайн на платформі Microsoft 365 через програму Forms. Загальна кількість учасників – 253 особи, що дає підстави говорити про об'єктивність отриманих результатів.

Спираючись на «Рамку цифрової компетентності для громадян України», ми адаптували рівні розвитку цифрової компетентності до нашого дослідження: базовий, середній і високий за кожним із п'яти критеріїв розвитку коімунікативної сфери цифрової компетентності. Наводимо результати опитування.

За критерієм 1 (Комунікація за допомогою цифрових технологій) передбачається уміння взаємодіяти за допомогою широкого спектру цифрових технологій та розуміти, які засоби цифрового зв'язку доречні для даного контексту (з точки зору культурних, соціальних, специфічних гендерних відмінностей тощо). Реалізація спільних онлайн-проектів та соціальних ініціатив.

Одразу зазначимо, що респонденти найвище оцінили навички цифрової комунікації саме за цим критерієм: лише 18 осіб серед здобувачів та 8 – серед викладачів не мають сформованих умінь взаємодіяти в цифровому середовищі. Загалом, і здобувачі, і викладачі мають середній рівень навичок взаємодії (48 та 61 респондент, відповідно), тобто, переважна більшість учасників дослідження здатні вільно обирати засоби цифрового зв'язку і вирішувати за їх допомогою певні чітко визначені, а подекуди й нестандартні проблеми у цифровому навчальному середовищі.

Підтвердженням об'єктивності такої самооцінки є освітня практика, коли дійсно, більшість викладачів вільно користуються основним контентом того цифрового середовища, у якому працюють (про здобувачів ВО можемо сказати те ж саме), але лише в межах необхідного, а от коли мова йде про уміння поєднувати різні цифрові технології і обирати найбільш відповідні та адаптувати їх до конкретної навчальної ситуації/теми/завдання, користуватися більш повним спектром пропонованих ними можливостей, то тут ситуація не така оптимістична: 51 здобувач вважає, що вільно володіє різноманітними цифровими технологіями комунікації та співпрацює в

них, і лише 12 викладачів такої ж думки щодо власних цифрових навичок.

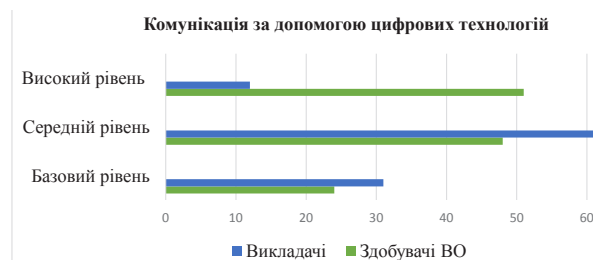

Рис. 1. Показники самооцінювання за першим критерієм сфери комунікації Рамки цифрових компетентностей

Пов'язуємо такий результат із об'єктивними причинами: для молодого покоління (18-45 років) цифрова комунікація є звичною і комфортною, адже сьогодні спілкування в онлайн переважають над іншими формами взаємодії, і набуття цих навичок у молоді відбувається органічно. Водночас, для більшості представників викладацької спільноти (вікова категорія учасників опитування 36+) такі навички є складними, їх опануванню необхідно цілеспрямовано наполегливо приділяти значний час і зусилля, чого на практиці постійно бракує, а тому значна кількість викладачів обмежується лише необхідним мінімумом і на творчість та креативність в освітньому процесі зважає мало. Можемо вказати ще й на таку причину: для молоді пізнавати онлайн середовище, новітні технології – це цікава захоплива історія, відкривати нові можливості і досягати результату – це те, чого прагне кожен, і реальний успіх, який одразу можна побачити, мотивує здобувачів до нових досягнень у діджитал сфері. Старше покоління більш консервативне, не таке відкрите для нового і з більшою обережністю приймає будь-які інновації, що уповільнює процес оволодіння ними, і цифровими технологіями зокрема.

Ці об'єктивні причини частково пояснюють отримані показники і за наступними критеріями. Так, другий критерій (Поширення та обмін даними за допомогою цифрових технологій) визначає здатність до обміну даними, інформацією та цифровим контентом, а також організовувати такий обмін із дотриманням правил конфіденційності та захисту авторських прав.

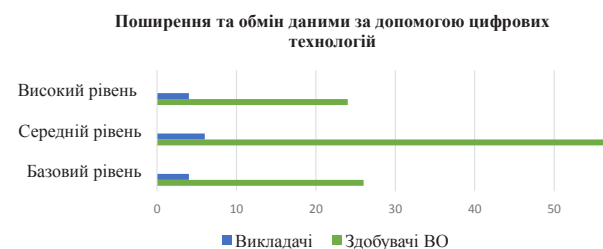

Рис. 2. Показники самооцінювання за другим критерієм сфери комунікації Рамки цифрових компетентностей

Як видно з діаграми (рис. 2), за цим критерієм наявний значний розрив між набутими компетентностями у здобувачів вищої освіти та у викладачів: високий рівень – 24 здобувачі і 4 викладачі, середній – 57 здобувачів і 6 викладачів та базовий – 26 і 4 респонденти відповідно. Некомпетентними у цьому питанні себе визнали 37 здобувачів та 98 викладачів із загального числа респондентів. Пов'язуємо труднощі формування навичок за цим критерієм з тим, що здобувачі і в особистому житті постійно обмінюються інформацією та організовують такий обмін у соціальних групах за інтересами, а частина із них вже мали первинний досвід модерації різних онлайн заходів. Окрім того, останнім часом усе більше уваги в освітньому процесі приділяється питанням дотримання правил доброчесності ще на рівні загальної середньої освіти, тому дійсно, здобувачі і в цьому аспекті розуміються досить добре. А труднощі, які відчують викладачі щодо цифрових технологій, віддзеркалено у їх самооцінці.

Третій критерій стосується навичок застосовувати цифрові технології та інструменти для співпраці, спільного створення та розвитку цифрових ресурсів, знань та послуг, у тому числі й участі у професійних онлайн-спільнотах та онлайн-спільнотах за інтересами.

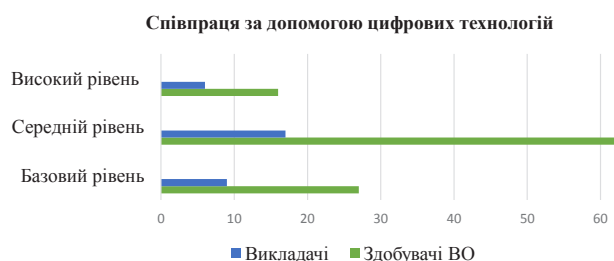

Рис 3. Показники самооцінювання за третім критерієм сфери комунікації Рамки цифрових компетентностей

Як демонструють результати самооцінки респондентів за цим критерієм, використання цифрових засобів та технологій у співпраці, а також вибір із них найбільш доцільних для спільного створення цифрових продуктів, даних, ресурсів та знань є більш складною сферою як для здобувачів, так і для викладачів – учасників дослідження, хоча отримані показники загальної тенденції не змінили: 27 здобувачів та 9 викладачів – базовий рівень; 62 здобувача та 17 викладачів – середній і 16 здобувачів та 6 викладачів – високий. Решта опитаних у цих питаннях мають рівень компетентності нижчий за базовий.

Лише четвертий критерій, який передбачає здатність до реалізації громадянської позиції за допомогою цифрових технологій та використання е-послуг, виявив більшу обізнаність у цьому викладачів. Такий результат цілком закономірний, адже викладачі мають більший досвід участі в житті

суспільства шляхом використання різноманітних цифрових послуг, а використання власного цифрового підпису у багатьох випадках сьогоденних реалій стало необхідністю.

Здобувачі ж у своїй більшості поки що не мають вагомій потреби вирішувати певні проблеми через цифрові ресурси або користуватися цифровими послугами для участі в житті суспільства, хоча багато хто з них і бере досить активну участь у різноманітних громадських опитуваннях чи голосуваннях.

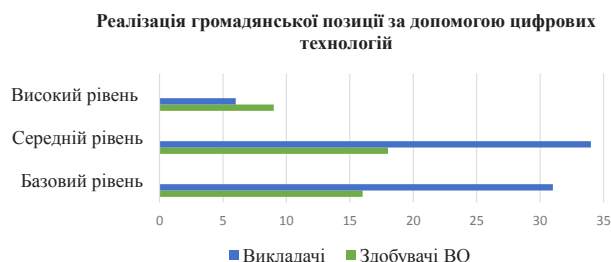

Рис 4. Показники самооцінювання за четвертим критерієм сфери комунікації Рамки цифрових компетентностей

Але окрім дотримання етичних правил, ним передбачено знання новацій у сфері діджитал новинок, уміння адаптувати стратегії комунікації під конкретну аудиторію та враховувати різноманітність культур і поколінь в цифрових середовищах. Ці навички базуються на компетентностях, зазначених у 1-3 критеріях, тому показники за п'ятим критерієм повною мірою корелюють з попередніми результатами, а базового рівня тут не досягла більша частка респондентів: 94 здобувачі і 85 викладачів. Серед решти опитаних 10 здобувачів та 8 викладачів оцінили свої навички як базові; найбільше виявили середній рівень умінь (25 здобувачів і 17 викладачів), а високого рівня досягли 12 здобувачів і два викладачі. Зрозуміло, що високий рівень володіння цифровими новинками, здатність адаптувати найдоцільніші стратегії комунікації в цифрових середовищах до аудиторії; враховувати культурне та вікове різноманіття у взаємодії в цифрових середовищах потребує спеціальної підготовки і навчання, а тому не кожен може його досягти. На нашу думку, ці компетентності є специфічними і можуть належати до вузькопрофесійних, хоча представники педагогічних професій мають ними опанувати близько середнього рівня.

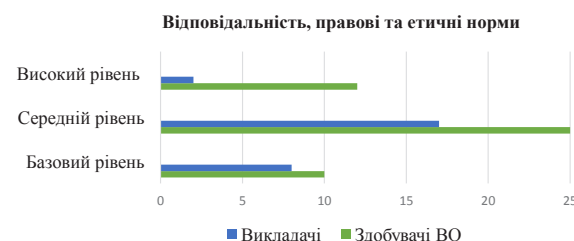

Рис 5. Показники самооцінювання за п'ятим критерієм сфери комунікації Рамки цифрових компетентностей

Якщо визначити середні показники за усіма п'ятьма критеріями комунікативної сфери цифрової компетентності, то отримаємо такі результати.

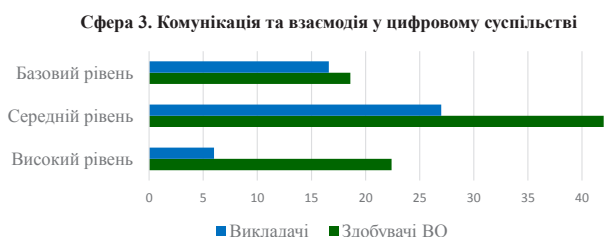

Рис 6. Середні результати самооцінювання рівня розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності

Із поданих вище результатів видно, що за самооцінкою учасників дослідження, обидві категорії респондентів здебільшого знаходяться на базовому (19 / 17) та середньому (42 / 27) рівні розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності. Середній показник високого рівня склав 22 / 6. При цьому, за 1-3 та 5 критерієм викладачі мають нижчі результати. Це вказує на необхідність цілеспрямованого навчання викладачів у сфері цифрових технологій комплексно, а щодо навичок цифрової взаємодії, то тут увагу слід звернути на навчання обох категорій досліджуваних. Це, на нашу думку, сприятиме підвищенню інтересу до освітнього процесу та якості навчання.

Висновки.

Проаналізувавши проблему розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності основних суб'єктів освітнього процесу, робимо такі висновки:

Розвиток комунікативної сфери цифрової компетентності пов'язаний з цифровізацією суспільного життя загалом та освітнього процесу зокрема. Цифрові технології, занурюючись в освітню

взаємодію, висувають свої правила комунікації із застосуванням різноманітних цифрових засобів та контентів.

Цифрове спілкування у процесі навчання має свої особливості. Сьогодні треба наголошувати на педагогіці спілкування, умінні враховувати і використовувати індивідуальну, вікову та національну різноманітність для підвищення зацікавленості здобувачів освітнім процесом як таким.

Цифрова компетентність комунікативної сфери здобувача вищої освіти – це поєднання набутих ним цифрових умінь та знань, комунікативних способів мислення, інших необхідних якостей особистості, які допоможуть не тільки остаточно соціалізуватися, а й здійснювати свою освітню чи професійну діяльність із використанням цифрових технологій.

Цифровізація освіти є динамічним процесом, тому у набутті цифрової комунікативної компетентності варто поєднувати формальне навчання, неформальну освіту та самоосвіту як необхідні фактори розвитку особистості, адаптації до нових реалій цифрового суспільства, вимог ринку праці.

Розвитку комунікативної сфери цифрової компетентності викладача потрібно приділити особливу увагу, оскільки від рівня володіння нею залежить ефективність освітнього процесу та професійної підготовки здобувача. Це бачиться можливим лише у тісній співпраці суб'єктів освітнього процесу, взаємодії усіх структур цифрового простору університету (досвід IT-відділів, гнучка політика керівництва щодо заохочення викладачів до опанування діджитал технологіями освітньої взаємодії, обмін інноваційним досвідом у сфері цифрової комунікації та взаємодії).

Подальшого дослідження заслуговують проблеми якісного використання цифрового контенту в умовах змішаного навчання, забезпечення педагогічних умов розвитку цифрової комунікативної компетентності учасників освітнього процесу ЗВО тощо.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гайслер, Г. (2023). *Перший день тренінгу на тему «Диджиталізація, співпраця та дуальна освіта в німецьких країнах»*. Відновлено з <https://www.biologie.uni-konstanz.de/fachbereich/aktuelles/details/pershi-den-onlain-treningu-na-temu-didzhitalizacija-spivpracija-ta-dualna-profesiina-osvita-v-nimeckomovnikh-krajnakh/>
- Зелінська, А., Тарасович, Л., & Лавриненко, С. (2023). *Цифрові компетенції як основа трансформації професійної освіти майбутніх менеджерів*. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-51>
- Концепція цифрової трансформації (проект). (2021). Відновлено з <https://mon.gov.ua/ua/news/koncepciya-cifrovoyi-transformaciyi-osviti-i-nauki-mon-zaproshuye-do-gromadskogo-obgovorennnya>
- ОписрамкицифровоїкомпетентностідлягромадянУкраїни. (2021). Відновлено з https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/2021/3/mintsifra-opriyludnyue-ramku-tsifrovoyi-kompetentnosti-dlya-gromadyan/%D0%A6%D0%9A.pdf
- Пашов, Р., & Похожалова, А. (2022). *Цифровізація комунікативної складової в діяльності органів публічної влади в Україні*. Відновлено з http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/4_2022/13.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2022.4/13>
- Рамкова програма ЄС щодо оновлених ключових компетентностей. (2018). Відновлено з <http://dlse.multycourse.com.ua/ua/page/15/53>
- Україна 2030: Е-країна з розвинутою цифровою економікою. (2023). Відновлено з <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html#6-2-2>
- Balyer, A., & Öz, Ö. (2018). *Academicians' views on digital transformation in education*. Відновлено з <http://iojet.org/index.php/IOJET/article/view/441/295>
- Information Literacy Competency Standards for Higher Education. (2000). Chicago: ALA. Відновлено з <http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org.acrl/files/content/standards/standards.pdf>
- Osmundsen, K., Iden, J., & Bygstad, B. (2018). *Digital transformation: drivers, success factors, and implications*. Відновлено з <http://events.di.ionio.gr/mcis2018/>

- Schmidt, J. T., & Tang, M. (2020). *Digitalization in Education: Challenges, Trends and Transformative Potential*. Відновлено з <https://www.semanticscholar.org/paper/Digitalization-in-Education%3A-Challenges%2C-Trends-and-Schmidt-Tang/c66e833208be79f3cfc2c4c9474f0e0413a99ec4>
- Steyn, M. (1996). *The many faces of competences on intercultural communication competence in the post-modern era*. Відновлено з https://journals.co.za/doi/epdf/10.10520/AJA02590069_357
- Zahorodna, O., Saienko, V., Tolchieva, Tymoshchuk, N., Kulinich, T., & Shvets, N. (2022). *Developing Communicative Professional Competence in Future Economic Specialists in the Conditions of Postmodernism*. <https://doi.org/10.18662/po/13.2/444>
- Zhukova, H., Vashevich, O., Patlaichuk, O., Shvets, T., Torchynska, N., & Maidaniuk, I. (2022). *Dialogue in the Philosophical and Educational Postmodern View*. <https://doi.org/10.18662/po/13.2/455>

REFERENCES

- Balyer, A., & Öz, Ö. (2018). *Academicians' views on digital transformation in education*. Відновлено з <http://iojet.org/index.php/IOJET/article/view/441/295>
- Concept of digital transformation (project). (2021). Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/news/koncepciya-cifrovoyi-transformaciyi-osviti-i-nauki-mon-zaprosnye-do-gromadskogo-obgovorennya>
- Description of the framework of digital competence for citizens of Ukraine. (2021). Retrieved from https://thedigital.gov.ua/storage/uploads/files/news_post/2021/3/mintsifra-oprilyudnyue-ramku-tsifrovoyi-kompetentnosti-dlya-gromadyan/%D0%9E%D0%A0%20%D0%A6%D0%9A.pdf
- Geisler, G. (2023). *The first day of the training on the topic "Digitalization, cooperation and dual education in German countries"*. Retrieved from <https://www.biologie.uni-konstanz.de/fachbereich/aktuelles/details/pershii-den-onlain-treningu-na-temu-didzhitalizacija-spiypracija-ta-dualna-profesiina-osvita-v-nimeckomovnikh-krajinakh/>
- Information Literacy Competency Standards for Higher Education. (2000). Chicago: ALA. Відновлено з <http://www.ala.org/acrl/sites/ala.org.acrl/files/content/standards/standards.pdf>
- Osmundsen, K., Iden, J., & Bygstad, B. (2018). *Digital transformation: drivers, success factors, and implications*. Відновлено з <http://events.di.ionio.gr/mcis2018/>
- Pashov, R., & Pohozhalova, A. (2022). *Digitization of the communicative component in the activities of public authorities in Ukraine*. Retrieved from http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/4_2022/13.pdf. DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2022.4/13>
- Schmidt, J. T., & Tang, M. (2020). *Digitalization in Education: Challenges, Trends and Transformative Potential*. Відновлено з <https://www.semanticscholar.org/paper/Digitalization-in-Education%3A-Challenges%2C-Trends-and-Schmidt-Tang/c66e833208be79f3cfc2c4c9474f0e0413a99ec4>
- Steyn, M. (1996). *The many faces of competences on intercultural communication competence in the post-modern era*. Відновлено з https://journals.co.za/doi/epdf/10.10520/AJA02590069_357
- The EU framework for renewed key competences. (2018). Retrieved from <http://dlse.multycourse.com.ua/ua/page/15/53>
- Ukraine 2030: E-country with a developed digital economy. (2023). Retrieved from <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-foroventoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html#6-2-2>
- Zahorodna, O., Saienko, V., Tolchieva, Tymoshchuk, N., Kulinich, T., & Shvets, N. (2022). *Developing Communicative Professional Competence in Future Economic Specialists in the Conditions of Postmodernism*. <https://doi.org/10.18662/po/13.2/444>
- Zelinska, A., Tarasovych, L., & Lavrynenko, S. (2023). *Digital competences as a basis for the transformation of professional education of future managers*. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-51>
- Zhukova, H., Vashevich, O., Patlaichuk, O., Shvets, T., Torchynska, N., & Maidaniuk, I. (2022). *Dialogue in the Philosophical and Educational Postmodern View*. <https://doi.org/10.18662/po/13.2/455>

Erich Fromm's Philosophy of Freedom in the Context of Modern Russian Authoritarianism

UDC 141.7(4)

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723142>**Berezynets Volodymyr¹**PhD., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4655-5533>, vberezynets@gmail.com**Kovtun Olexandr²**PhD., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4781-7638>, kovtuns2008@ukr.net**Lutskevych Natalia²**Master, <https://orcid.org/0000-0001-6013-6557>, lutskevich1971@gmail.com¹*Khmelnytskyi Trade and Economic College State University of Trade and Economics (Khmelnytskyi, Ukraine)*²*Khmelnytsky Institute of Social Technology University of Ukraine (Khmelnytskyi, Ukraine)*

Abstract.

The article examines Erich Fromm's concept of freedom as a philosophical approach to explaining modern Russian authoritarianism, especially in the context of supporting the invasion of Ukraine as its concrete manifestation. **The relevance** of the topic is determined by the need to understand modern Russian authoritarianism as a strategic challenge to Ukrainian society. The purpose of the article is to determine the relevance of Erich Fromm's concept of freedom in understanding modern authoritarian tendencies in Russian society.

Research results: Applying Erich Fromm's concept of freedom, it was found that Russian society is characterized by all ways of escape from freedom – sadistic, masochistic, and destructive tendencies. However, conformism acquires special importance, which, in the context of the invasion of Ukraine, manifests itself in silent non-resistance to the war. Although not identical to its support, it acts as a factor in the legitimization of Putin's aggression and contributes to the further drift of Russian society towards authoritarianism. It is shown that the greatest burden of freedom is borne by that part of Russian society which bears the greatest burden of freedom and has an anti-Putin and anti-war position. This group is in conditions of reduced social contacts, marginalization, and condemnation. This applies especially to those who remained in Russia and did not join the new wave of Russian emigration. This group is characterized by experiencing negative emotions related to the invasion of Ukraine – shame, guilt, misunderstanding. In the context of studying those who accept the burden of freedom, Erich Fromm's concept reveals certain limitations. Nevertheless, despite some limitations, Erich Fromm's concept of freedom remains relevant for the understanding of authoritarian tendencies in Russian society, as it allows identifying the key socio-psychological and ideological prerequisites, as well as the specific mechanisms of the formation of authoritarianism in Putin's Russia.

Keywords: freedom, authoritarian society, support for war, escape from freedom, destructiveness

Філософія свободи Еріха Фромма в контексті сучасного російського авторитаризму

Березинець Володимир¹, Ковтун Олександр², Луцкевич Наталія²¹*Хмельницький торговельно-економічний коледж Державного торговельно-економічного університету,*²*Хмельницький інститут соціальних технологій Університету “Україна”, Україна*

Анотація.

У статті розглянуто концепцію свободи Еріха Фромма, в якості філософського підходу щодо пояснення сучасного російського авторитаризму, особливо в контексті підтримки вторгнення в Україну, як його конкретного прояву.

Актуальність теми зумовлена необхідністю осмислення сучасного російського авторитаризму, як стратегічного виклику перед українським суспільством. **Метою статті** є визначення релевантності концепції свободи Еріха Фромма в осмисленні сучасних авторитарних тенденцій в російському суспільстві.

Результати дослідження. Застосовуючи концепцію свободи Еріха Фромма з'ясовано, що російському суспільству притаманні усі способи втечі від свободи: садистські, мазохістські та деструктивні тенденції. Але особливого значення набуває конформізм, який в контексті вторгнення в Україну проявляє себе у мовчазному непротивленні війні, що хоч і не тотожно її підтримці, все ж виступає фактором легітимації путінської агресії та сприяє подальшому дрейфу російського суспільства до авторитаризму. Показано, що найбільший тягар свободи несе та частина російського суспільства, якій притаманна антипутінська та антивоєнна позиція. Ця група перебуває в умовах зменшення соціальних контактів, маргіналізації та осуду. Особливо це стосується тих, хто не увійшов до нової хвилі російської еміграції та залишився в Росії. Для цієї групи характерне переживання негативних емоцій, пов'язаних із вторгненням в Україну: сором, провина, незрозуміння. В контексті вивчення саме тих, хто приймає тягар свободи концепція Еріха Фромма виявляє певні обмеження.

Втім, попри деякі обмеження, концепція свободи Еріха Фромма залишається релевантною для осмислення авторитарних тенденцій в російському суспільстві, оскільки дозволяє ідентифікувати ключові соціально-психологічні та ідеологічні передумови, а також конкретні механізми становлення авторитаризму в путінській Росії.

Ключові слова: свобода, авторитарне суспільство, підтримка війни, втеча від свободи, деструктивність

Актуальність.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну не лише загостило безпекові питання для нашої країни, але й актуалізувало потребу філософської рефлексії стану сучасного російського суспільства. Для України це має цілком практичне значення, адже уже сьогодні варто думати про післявоєнне співіснування, що вимагає глибокого розуміння внутрішніх процесів в Росії, можливих напрямів її подальшого розвитку, який впливатиме на стан міжнародних відносин в регіоні та світі загалом.

В політичному аспекті можемо стверджувати, що і ліберальна західна демократія стикається із серйозними викликами, адже і Україна, і ЄС, перебуваючи в умовах жорсткої конфронтації з Росією змушені переосмислювати і власні суспільства, шукати шляхи збереження власної демократії, відкритості та свободи, які вона забезпечує. Цілком можна погодитись із Ювалем Харарі, який вказує на те, що від здатності ЄС зберегти відкрите суспільство залежатиме доля свободи та демократії у світі (Харарі, 2022).

Таким чином, сучасність вимагає від науковців не тільки пошуків пояснень нової реальності, але й звернення до спадку досліджень тоталітаризму ХХ століття. На наш погляд, однією з найбільш продуктивних залишається концепція свободи Е. Фромма.

Таким чином, **метою статті** є визначення релевантності концепції свободи Еріха Фромма в осмисленні сучасних авторитарних тенденцій в російському суспільстві.

Аналіз досліджень та публікацій.

Попри те, що проблема свободи є однією з центральних проблем філософії, вважаємо, що варто звернутись до тих концепцій, які мають безпосереднє відношення до творчості Еріха Фромма. Отже, нас більшою мірою цікавить філософія марксизму. Саме Маркс є особливо важливим в розумінні фромівської концепції свободи, завдяки якому ми власне завдячуємо зв'язкам Еріха Фромма не тільки із психологією, але і з соціологією, і з філософією. Саме марксистська філософія, у синтезі із психоаналізом Фрейда стає основою оригінального бачення свободи Еріхом Фроммом. Фрейд став для Фромма ключем до психіки індивіда, тоді як соціальна філософія Маркса дала можливість Фромму побачити індивіда в контексті соціальних умов життя. Можемо стверджувати, що і гуманістичне бачення Фроммом проблеми людини теж пов'язане із марксизмом, що видно в роботі Еріха Фромма "Марксова концепція людини" (Fromm, 1961). Завдяки Марксу, для Фромма була характерна критика індустріального капіталізму. Тому проблема свободи для Фромма – це не тільки про відверто тоталітарні суспільства, але і про американську демократію, де свобода однією рукою дається (індивідуалізм, ліберальні права), а іншою відбирається (автоматизуюче споживацтво, уніфікація індивіда, псевдомислення). Звичайно, мова тут не про власне США, а про характер базису, говорячи марксовою мовою.

Отже, проблематика свободи цікавить його

не тільки в контексті осмислення тоталітарного суспільства, але й не меншою мірою в контексті осмислення західного індустріального суспільства. Тому, Фромм піднімає питання свободи не тільки у "Втечі від свободи" (Фромм, 2019), а й в інших роботах: "Мистецтві любові" (Фромм, 2017), "Здоровому суспільстві" (Fromm, 2002), "Анатомії людської деструктивності" (Фромм, 2015), "Мати чи бути" (Фромм, 2020), "Догматі про Христа" (2023).

Окремо варто відзначити концепцію *негативної та позитивної свободи* Ісаї Берліна (Берлін, 1994), яка є важливою для розуміння фромівської філософії.

Метою статті є визначення релевантності концепції свободи Еріха Фромма для пояснення сучасного російського авторитаризму.

Виклад основного матеріалу.

Людська ситуація. Формування авторитарного / тоталітарного суспільства в концепції Фромма є наслідком відмови індивідом та суспільством від свободи. Про те, як свобода виникає і чому вона може бути для людини тягарем Еріх Фромм намагається відповісти в більшості своїх робіт, але знаковою тут є його робота "Людська ситуація" (The present human condition) (Fromm, 1956).

Отже, основна особливість людської ситуації полягає у суперечності між втраченими природними зв'язками і ще не набутими новими зв'язками з іншими людьми. Це пояснюється досить просто. Людина, як частина природи пов'язана із нею органічними зв'язками. Але в процесі еволюції людина втрачає ці первинні зв'язки, а також тісні зв'язки з іншими людьми, які були притаманні традиційним спільнотам. І саме у цій ситуації індивід опиняється сам перед великим і загрозливим світом. Таким чином, індивід стикається з парадоксальною ситуацією – отримавши свободу, він змушений нести її тягар: самотність, відчуття безсилля та страху, незрілість власного я.

Не вдаючись до фромівської критики культури індустріального суспільства, зауважимо, що в існуючих соціально-культурних та соціально-психологічних умовах перед індивідом постав обмежений набір поведінкових стратегій щодо власної свободи. Найбільш бажаний і конструктивний шлях - це шлях любові. Еріх Фромм дає не тільки психологічне розуміння любові, а розглядає її і досить соціологічно. Любов стає способом об'єднання з іншими (через різні типи любові), способом досягнення власної повноцінності та цілісності: "Любов є рушійною силою людини, силою, яка руйнує стіни, що відокремлюють її від побратимів, силою, яка об'єднує її з іншими. Любов допомагає людині перебороти почуття відчуженості й самоти та водночас дозволяє бути собою, зберігати свою цілісність" (Фромм, 2017, с. 47). Але любов вимагає зрілості і волі особистості. Тому шлях любові є надзвичайно складним. Через це індивід та навіть цілі суспільства можуть обирати шлях *втечі від свободи*, що виражається не тільки у характері міжособистісних стосунків, але й у політичній сфері. Останнє є для нашої мети важливішим.

Таким чином, варто зосередитись на механізмах втечі від свободи, яких німецький мислитель виокремлює три базових: авторитаризм, деструктивність та конформізм (Фромм, 2019).

Авторитаризм. Через незрілість та неповноцінність особистості її незалежність стає обтяжливою та викликає потребу позбутися її, знайти сили, яких не вистачає самій особистості у чомусь або комусь зовнішньому. У свою чергу це виражається у прагненні панувати або підпорядковуватись. Фромм розрізняє дві основні тенденції авторитаризму: мазохістська та садистська.

Мазохістська тенденція виявляється у тому, що особистість відчуває власну нікчемність, безпорадність, неповноцінність. Відмовляючись від ствердження себе, можливостей, які є перед нею, така особистість демонструє покірність і залежність від зовнішніх сил: людей, організацій чи природи. Метою мазохістських прагнень є втрата власного «я», а, відповідно, і свободи. Але Фромм зауважує, що у суспільстві можуть бути способи реалізації мазохістських прагнень, які є культурно детерміновані. Прикладом цього є підпорядкування вождю в умовах фашистського режиму. Таким чином, індивід розчиняє своє «я» в єдності з іншими: «здобуває деяку впевненість уже за рахунок єдності з мільйонами інших, які поділяють такі самі почуття» (Фромм, 2019, с. 154). Іншим виявом мазохізму є прагнення належати до чогось більшого і могутнішого, поділяти з ним силу і славу. Таким великим і могутнім може бути нація, держава, інша людина, а також «інституція, бог, совість, психічна потреба» (Фромм, 2019, с. 156). Позбувшись власного «я» заради чогось більшого і могутнішого, індивід отримує почуття причетності до цієї могутності і слави. В російській політичній дійсності образи *імперії, президента*, як єдиного гаранта безпеки і стабільності та уособлення сильного лідера, на наш погляд, є ознаками того, що мазохістська тенденція має сприятливі умови для своєї реалізації. Власне, її варто розглядати як один із способів консолідації мас навколо режиму.

Садизм як особливість особистості стає визначальним у садистських соціальних діях, які може практикувати як окремих індивід, так і колектив, коли, наприклад, загальноприйнятою стає ідеологія панування. Власне, будь-який і будь-чий імперіалізм є садистським. Отже, садистська тенденція виявляє себе у прагненні панувати над іншими. Фромм розрізняє три типи садизму: 1) прагнення повної та необмеженої влади над іншими людьми, перетворення їх на знаряддя; 2) до прагнення панувати додається і прагнення експлуатувати інших, використовувати їх та «заковтувати все, що є в них поживного» (Фромм, 2019, с. 146); 3) прагнення принизити, заподіяти страждань іншим або спостерігати за їх стражданнями, які можуть бути і фізичними, але частіше душевними.

Приклади раціоналізації садизму, які наводить Фромм, дають підстави розглянути їх в контексті мотивів (справжніх чи декларованих) нападу на

Україну. Фромм ілюструє раціоналізації садизму такими прикладами: «Мене образили, тож моє бажання образити когось є не чим іншим, як справедливою відплатою», «Завдаючи удару першим, я захищаю від удару себе та друзів» (Фромм, 2019, 156).

Ще однією рисою авторитарного суспільства є пасивність. Хоча почуття відповідальності та відчуття можливості впливати на те, що відбувається в країні та місті, останніми роками в Росії повільно зростало, все ж «не все так однозначно». Так, у 2009 році 81% росіян говорили, що вони «цілком не можуть вплинути» на те, що відбувається в країні, наприкінці 2022 про це заявляли 45% респондентів. Важливо, що цю групу становлять передусім респонденти старшого віку, економічно та соціально ущемлені верстви населення, фрустровані. При цьому найчастіше про свою здатність впливати на ситуацію в країні говорять з одного боку більш забезпечені та статусні росіяни (високий рівень добробуту, керівники), а також молодші респонденти (молодші 25 років, студенти, які також частіше працюють волонтерами). Прихильники влади говорять про можливість вплинути на ситуацію частіше, ніж її критики (Волков Д., 2023). Це змушує нас задуматись про те, що для сучасного росіянина означає «впливати на ситуацію в країні» і «бути відповідальним»? Зрозуміло, що такий «вплив на ситуацію» можна розділити на вплив «всупереч» і вплив, що відповідає інтересам путінізму. Теж саме і з відповідальністю. Підтримувати путінську політику – це «відповідально» бо «патріотично»? Очевидно, що волонтери, які допомагають постачати окупаційну армію, теж «впливають» на ситуацію в країні і діють «відповідально», але вони діють на користь авторитарного режиму, незалежно від внутрішньої мотивації такого волонтерства. Тому, можна припустити, що «можливість впливати» на ситуацію в країні серед прихильників путінізму (яких насправді багато) є специфічним проявом конформізму.

Більш промовистим індикатором «безсилля» російського суспільства є рівень участі у політичному житті. Так, у квітні 2023 р. лише 4% росіян заявили, що вони завжди беруть участь у громадському житті і 2% (рівень помилки вибірки) говорять про нові можливості для себе у політиці. При цьому 25% росіян вважають, що вони не мають можливості впливати на політичні події, а 39% самоусуваються з політики, заявляючи, що вони не цікавляться чи не розуміються на політиці (Левада центр, 2023).

Деструктивність. Щодо деструктивності, то тут варто відрізнити цей механізм від мазохізму і садизму. Ні садизм, ні мазохізм не мають на меті знищення об'єкта. У випадку із деструктивністю об'єкт повинен бути знищений. Метою тут є усунення зовнішньої загрози, навіть ціною залишитись цілковито ізольованим. Яскравим прикладом такої деструктивності є відомий путінський наратив: «мир без России нам не нужен» (світ без Росії нам не потрібний).

Тут важливо розрізнити дві відмінні риси

деструктивності. По-перше, деструктивність може бути природною реакцією на небезпеку життю власному чи близьких, а також і тих ідей, з якими індивід чи група себе ідентифікують тобто виникати в конкретній ситуації. Така деструктивність раціоналізується, тому Фромм і зауважує, що «Любов, обов'язок, свідомість, патріотизм застосовувалися раніше й надалі використовуються як прикриття для деструкції – знищення себе й інших» (Фромм, 2019, с. 178).

Відповідно, Фромм розглядає два типи агресії: доброякісну (псевдоагресія, ненавмисна агресія, оборонна агресія, ігрова агресія) та злаякісну (деструктивність та жорстокість) (Фромм, 2015).

Інша риса деструктивності виявляється у стійкому внутрішньому стані, який можна порівняти із стиснутою пружиною, яка випрямиться за нагоди тобто при необхідних умовах. Важливим є те, що раціоналізація деструктивності може бути не лише справою окремих індивідів, але й соціальних груп, які оцінюють ці раціоналізації як реальність.

Крім цього, у «Втечі від свободи» Фромм висвітлює співвідношення рівня деструктивності із соціальним класом, вказуючи, що цей рівень підвищується із зниженням позиції у соціальній ієрархії. Ця класова прив'язка є важливою, адже на наш погляд, проливає світло на високий рівень підтримки агресії проти України в російському суспільстві. Дивлячись на соціальний портрет сучасної російської еміграції не можна не відмітити, що її основу склав середній клас, представники якого більше мотивуються власним збереженням. Крім цього, російську еміграцію варто розглядати також і в контексті форми протесту проти агресивного путінського режиму.

Стосовно об'єктів деструктивності, то їх можна поділити на два основні типи: 1) інші люди; 2) якщо з якихось причин деструктивність не має зовнішнього об'єкта, то обертається на власне «я» та проявляється в різну міру: аж до самогубства.

Сучасна зовнішня політика путінської Росії може бути представлена саме як масштабна раціоналізація знищення *іншого*: «несправедливого» світового порядку, «нацистського київського режиму», загалом України, як загрози. При цьому, орієнтація на знищення *іншого* обертається загрозою і для самого російського суспільства: а саме його демографічних та економічних перспектив, ризиків зовнішньополітичної ізоляції та маргіналізації. Таким чином, путінська Росія виступає одночасно і суб'єктом, і об'єктом власної деструктивності.

Конформність. Перш ніж говорити про конформність, як механізм втечі від свободи, варто відзначити особливості перекладу і розуміння понять, які використовує Еріх Фромм. В українському перекладі використовується поняття конформність автомата, хоча в оригіналі Фромм використовує слово *automaton* – автомат, автоматичний пристрій (Фромм, 2019, с. 183). Також у Фромма зустрічається поняття *The Automaton Citizen* (Fromm, 1966) – автоматизований громадянин. У російському перекладі зустрічаємо

«автоматизирующий конформизм» (автоматизуючий конформізм). Головна мета використання цих понять – це показати те, як людина позбавляється власної волі, перетворюючись на щось подібне до живого автомату. Людина в такому випадку перестає бути самодостатнім, активним та автономним суб'єктом, здатним реалізовувати власну волю. В цьому ключі уся фромівська філософія свободи відповідає духу *позитивної свободи* в Ісаї Берліна, який пише: «[...] Я хочу бути кимось, а не ніким; хочу бути діячем – ухвалювати, а не виконувати постанови, ухвалені за мене, самокеруватися, а не бути керованим зовнішньою природою або іншими людьми [...]. Я хочу, насамперед, усвідомлювати себе як мислячу, активну істоту, наділену бажаннями, відповідальну за зроблені мною вибори і спроможну пояснити ці вибори через посилення на мої власні ідеї та міркування» (Берлін, 1994, с. 190). Таким чином, позитивна свобода – суперечить конформності, вона передбачає свідому, відповідальну активність, а не пасивність та мовчазну згоду, свобода – це і здатність продукувати *власні* думки та судження, що суперечить фромівському поняттю *псевдомислення*.

Фромм каже, що конформізм, як механізм втечі полягає у тому, що індивід перестає бути собою, засвоюючи культурні патерни, що роблять його особистість подібною до усіх інших, стираючи кордони між власним я і навколишнім світом. Власне, це уподібнення і робить індивіда автоматом, не метою, а засобом (Fromm, 1966). Для індивіда чи групи це є порятунком від тягара свободи, ціною якого стає втрата власного «я». Важливим є і фромівське розуміння індивідуалізму в індустріальному суспільстві: «кожен індивід щиро переконаний, що він — це «він» і що його думки, почуття та бажання насправді належать «йому». Хоча серед нас і трапляються справжні особистості, у більшості випадків таке переконання є ілюзією» (Фромм, 2019, с. 184). Фромівський *automaton* можна порівняти із розуміння людини-маси у Ортега-і-Гассета: «Маса – це кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки - доброї чи злої, - а натомість почуває, що він «такий, як усі», і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним з іншими» (Ортега-і-Гассет, 1965, с. 18).

Важливою в контексті конформності є поставлена Фроммом проблема псевдомислення, тобто видавання чужої думки за свою. Тут цікавими є мисленнєві експерименти Фромма. Можемо згадати один з них: пересічний громадянин, який видає за власні судження про політику інформацію, яку прочитав у газеті. Сьогодні ми радше сказали б: побачив на федеральному телеканалі.

Але такі псевдо-власні думки суб'єктивно сприймаються за власні. Пересічний громадянин, який не має філософського світогляду або немає достатніх політологічних чи соціологічних знань, а також можливостей (бажання) їх здобути, своє розуміння політичних подій складає із інформації у ЗМІ, думок експертів (часто сумнівної компетентності) і т.д., вважаючи, що його висновки

є його висновками, а не чужими. З цього виникає ілюзія того, що не тільки чужі думки є нашими, але й життя складається відповідно до власних планів на нього. Таким чином, власні думки і власний контроль над своїм життям є результатом психічної діяльності індивіда, його власним «я». У другому випадку доводиться говорити про псевдо-«я», від чийого імені людина виконує ту роль, яку від неї очікують. Таким чином, втрата власного «я» змушує індивіда шукати впевненість і ідентичність за допомогою очікувань інших. Формування псевдо-власних думок подібне до дії символічного насильства, як нав'язування значень та символів, які повинні сприйматися як легітимні (Voiko, 2016).

І саме конформізм та деструктивність стосовно оцінок внутрішньої соціально-психологічної ситуації в Росії варто розглядати найбільш прискіпливо.

Громадська думка в сучасній Росії не є однорідною. Можна виокремити і явно деструктивний елемент, до якого належать люди з відверто імперськими переконаннями. Фромм детально пояснює нам мотиви такої підтримки того, що є більшим та могутнішим за власне незріле «я». Більш складною та суперечливою групою є незгодні.

Незалежні російські дослідники, вказують, що "за фасадом декларативної "більшості підтримки" війни чітко помітна більш значима "більшість непротиставлення" (Погружение в войну, 2023, с. 3).

Поширеною помилкою багатьох українських оглядачів стосовно "більшості", яка підтримує війну є ігнорування важливих індикаторів ставлення до неї, які дозволяють пересвідчитись, що підтримка війни базується на конформізмі та псевдомисленні, яке виражається у "приєднанні до "нормативного судження", що суперечить справжнім переконанням. Так, соціологи з проекту "Хроніки" запропонували, крім прямого питання щодо підтримки війни, ще чотири контрольних, які дозволяють ідентифікувати ті переконання, які не відповідають "нормативному судженню", а саме щодо:

- готовності підтримати рішення Путіна про припинення війни, якщо до цього моменту її мети не буде досягнуто;
- підтримки пріоритетного витрачання коштів бюджету на армію, а не на соціальні потреби у разі дефіциту цих коштів;
- засудження тих, хто ухиляється від участі у військових діях, чи скоріше ставлення до них із розумінням;
- схвалення кримінального переслідування противників війни, які публічно висловлюють цю думку.

Отже, аналіз відповідей показує, що з 60% тих, хто підтримує війну, 20% опитаних не співчують провозням переконанням, які були відображені у контрольних питаннях (Погружение в войну, 2023, с. 2-3). Таким чином, попри те, що соціологи зафіксували чотирикратне перевернення переконаних прихильників війни над переконаними противниками, важливим є те, що надзвичайно

вагомим фактором консолідації навколо путінської загарбницької політики є саме фактор конформізму, який для багатьох є способом "втечі".

У сучасній Росії громадська думка виявилася у лещатах дихотомії «свій-чужий», коли не підтримувати загарбницьку війну чи путінізм рівнозначно зраді. Це означає ризикувати бути стигматизованим, маргіналізованим, ізольованим і часто кримінально переслідуваним. Отже, у Росії сформовані найсприятливіші для конформізму умови. Це говорить на користь того, що російській громадській думці властиві такі конформістські феномени, як «більшість непротиставлення». Оцінки частки цієї «більшості» різні. Левада-центр говорить про близько третину тих, хто підтримує владу «поскільки-поскільки» (Волков, 2023).

Соціальний характер.

Ще одним з важливих елементів фромівського розуміння свободи є його типологія соціальних характерів, які притаманні різним спільнотам. Цей концепт учений називає ключовим для розуміння соціального процесу. Отже, під соціальним характером Фромм розуміє не ті особливості, які притаманні індивіду та відрізняють його від інших, а та частина структури характеру, яка є спільною для більшості членів групи. При цьому ядро характеру групи формується під впливом спільного способу життя і спільних переживань (Fromm, 1942).

Фромм показав, як соціальний характер групи відповідає за сприйняття та згуртування навколо тих чи інших ідей. Ліві партії в Німеччині програли, на його думку, нацистській ідеології тому, що індивідуальна свобода, незалежність особистості, які вони пропагували суперечили панівній «тузі» за стабільною і сильною владою. Власне, в сучасній російській пропаганді ми спостерігаємо цю акцентуацію на стабільності влади і політичної системи, захисті від зовнішніх загроз, що вимагає консолідації та заперечує цінності ліберальної демократії. Спекуюючи на традиційних для російського суспільства страхах, пропаганда формує та підтримує в росіянах ті риси, які Фромм визначає як складові авторитарного характеру.

Носій певного соціального характеру по-суті пристосовується до соціальних умов, в яких він живе, що виражається і в діях у відповідності до тих вимог, які висуває йому це середовище. Терпіти санкції, підтримувати агресивну війну, добровільно відправляти сина на війну означає те, що індивіди діють у відповідності до уявлень про патріотизм, обов'язок перед батьківщиною і її безпекою. Індивід і велика частина суспільства у цьому разі може суб'єктивно переживати ці уявлення як «власні», а не як такі, що нав'язані ззовні пропагандою. Цікавим є і те, що пристосування до соціальних умов, відтворення у поведінці рис соціального характеру мають не тільки практичне значення, але й забезпечують психологічне задоволення. Наприклад, людина яка підтримує загарбницьку війну, розглядаючи її як справедливую, може отримувати задоволення через те,

що відповідає уявленням про патріотизм, обов'язок перед країною чи нацією.

Розглянувши механізми втечі від свободи, які описує Еріх Фромм ми повинні зауважити, що *не-свобода* варто розглядати не тільки як результат примусу, але і як результат «добровільного підкорення» і «стійкого прагнення до підлеглості» (Соловйова, 2009, с. 38).

Тягар свободи незгодних. У сучасній Росії бути внутрішньо вільним – справді не просте завдання. Але частина незгодних із путінською політикою щодо України є досить великою. Сьогодні ці люди перебувають у винятково тяжких соціально-психологічних умовах. Відзначимо, що йдеться не про протестну еміграцію, а про ту частину російського суспільства, яка намагається бути внутрішньо вільною, залишившись у країні. Дослідження російських незалежних соціологів (Конева, 2023) показують, що противники війни перебувають у важкому моральному стані, переживаючи нездатність впливати на своє життя. Емоції, які вони переживають як правило негативні: гнів, сором, розчарування та втома (61% проти 26% у прихильників війни), наростаюча тривога (навесні 2022-го 53% противників війни переживали тривогу, а в лютому 2023-го таких було 76 %) та апатія.

Противники війни живуть у стані глибокої ізоляції. При цьому цей феномен проявляється на найглибшому рівні: протягом усієї війни понад 40% супротивників війни переживають конфлікти зі своїми близькими. Противники війни «ізольовані, дискриміновані, неоднорідні. Переконань не змінюють, зберігають негативний настрій» (Конева, 2023). Крім цього, для становища противників війни характерним є і дефіцит необхідної інформації. Так, 44% противників війни втратили важливі для них інтернет-ресурси, тоді як серед прихильників війни це число становить лише 9%.

Виходячи з положень концепції Фромма ми можемо поставити питання: які ж конструктивні стратегії поведінки залишаються у противників війни в Росії? Вони надзвичайно обмежені. Ситуація погіршується і тим, що й український дискурс про «хороших росіян» по-суті підіграє путінізму, якому потрібно маргіналізувати своїх супротивників, переконати їх у тому, що вони у меншості й безсилі. Для України це втрата важливого внутрішньоросійського ресурсу спротиву.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Філософію свободи Еріха Фромма можемо віднести до позитивної свободи, в розумінні І. Берліна. Індивід, який стикається із тягарем свободи,

стикається у першу чергу з недостатністю власних сил, незрілістю і неповноцінністю власної особистості, що спонукає його позбутися цього тягара, розчинитися у тому, що дасть недостатніх йому сил, але ціною власної автономності і можливості реалізувати себе, як вільної істоти, здатної з любов'ю ставитись до себе, своєї праці, інших людей. Це змушує індивіда до втечі, яка виражається у, по-суті, добровільному самообмеженні, перетворенні на об'єкт залежності від іншого: чи то в мазохістській, садистській чи конформістській формах. Таким чином, позитивна свобода як свобода *для* стає неможливою, натомість, добровільно заплутуючись в сіті обмежень індивід (група чи суспільство в цілому) позбавляється і негативної свободи – свободи *від*. Але для Еріха Фромма головним є саме здатність індивіда до реалізації себе, до любові, до власного розвитку і формування конструктивних зв'язків із іншими людьми.

Застосовуючи фромівське розуміння свободи як концептуальну рамку пояснень того *що і чому* відбувається із російським суспільством в аспекті його підтримки війни, першим, що впадає в очі – це нездатність російського суспільства реалізувати власну свободу.

Усі перелічені Фроммом способи втечі від свободи ми можемо зафіксувати в російському суспільстві, яке все більше набуває ознак авторитарного з потенціалом перетворитись на тоталітарне. Але найбільш поширеним є *конформізм*, мовчазна згода росіян із жахами війни. Цьому конформізму варто шукати окремі пояснення. Окремою проблемою, яка варта соціально-філософської рефлексії – це положення незгодних, особливо тих, які залишились в Росії, а тому найбільше і найдраматичніше переживають *тягар свободи* і які насправді відчувають так звану колективну відповідальність, переживають сором і провину, по-суті, замість тих, хто дійсно мав це усе перелічене відчувати.

Звичайно, філософія свободи Еріха Фромма не може дати усіх відповідей. На наше переконання, не вирішеним питанням залишається можливість застосовувати даний підхід для осмислення поведінки тих (в даному випадку незгодних із політикою російського керівництва), хто приймає тягар свободи, не намагаючись його позбутись.

Таким чином, попри деякі обмеження, концепція свободи Еріха Фромма залишається релевантною для осмислення авторитарних тенденцій в російському суспільстві, оскільки дозволяє ідентифікувати ключові соціально-психологічні та ідеологічні передумови, а також конкретні механізми становлення авторитаризму в путінській Росії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Берлін, І. (1994). *Чотири есе про свободу*. Київ: Основи. Відновлено з https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2016/Berlin_1994_272.pdf
- Волков, Д. (2023). *Год «спецоперации»: к чему пришло российское общество*. Левада центр. Відновлено з <https://www.levada.ru/2023/02/27/god-spetsoperatsii-k-chemu-prishlo-rosijskoe-obshchestvo/>
- Готовность к участию в политике. (2023). *Левада центр*. Відновлено з <https://www.levada.ru/2023/06/20/gotovnost-k-uchastiyu-v-politike/>
- Конев, Е. (2023). *Топи войны*. Відновлено з <https://www.extremescan.eu/ru/post/16-D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B8-%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B>
- Ортега-и-Гассет, Х. (1965). *Бунт мас*. Нью-Йорк: Видання оборони чотирьох свобод України. Відновлено з <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1950/file.pdf>
- Погружение в войну: хроники общественного мнения*. (2023). Відновлено з <https://re-russia.net/expertise/057/>
- Соловйова, А. С. (2009). Проблема підкорення особи владному впливу у праці Е. Фромма "Втеча від свободи". *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*, 110(97). Відновлено з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2009_110_97_8
- Фромм, Е. (2017). *Мистецтво любові*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Фромм, Е. (2019). *Втеча від свободи*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Фромм, Е. (2020). *Мати чи бути*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Фромм, Э. (2015). *Анатомия человеческой деструктивности*.
- Фромм, Э. (2023). *Догмат о Христе*. Відновлено з <https://kph.ffs.npu.edu.ua!/e-book/clasik/data/gaid/fromm/01/00.html>
- Харарі, Ю. (2022). *21 урок для XXI століття*. Київ: BookChef.
- Boiko, D. (2016). Symbolic violence as the object of sociological research: inter Bourdieu and Zizek. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*.
- Fromm, E. (1942). Character and the Social Process. *Appendix to Fear of Freedom*, Routledge. Відновлено з <https://www.marxists.org/archive/fromm/works/1942/character.htm>
- Fromm, E. (1956). The present human condition. Відновлено з <https://www.jstor.org/stable/41208052>
- Fromm E. (1961). *Marx's Concept of Man*. Frederick Ungar Publishing: New York. Відновлено з <https://www.marxists.org/archive/fromm/works/1961/man/index.htm>
- Fromm, E. (1966). The Automaton Citizen and Human Rights. *International Erich Fromm Society*. Відновлено з <https://www.fromm-gesellschaft.eu/images/pdf-Dateien/2008a-1966-e.pdf>
- Fromm, E. (2002). *The Sane Society*. London, New York: Routledge Classics. Відновлено з <https://historicalunderbelly.files.wordpress.com/2012/12/erich-fromm-the-sane-society.pdf>

REFERENCES

- Berlin, I. (1994). Four Essays on Freedom. Kyiv: Basics. Retrieved from https://pdf.lib.vntu.edu.ua/books/2016/Berlin_1994_272.pdf
- Boiko, D. (2016). Symbolic violence as the object of sociological research: inter Bourdieu and Zizek. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*.
- Fromm E. (1961). *Marx's Concept of Man*. Frederick Ungar Publishing: New York. Відновлено з <https://www.marxists.org/archive/fromm/works/1961/man/index.htm>
- Fromm, E. (1942). Character and the Social Process. *Appendix to Fear of Freedom*, Routledge. Відновлено з <https://www.marxists.org/archive/fromm/works/1942/character.htm>
- Fromm, E. (1956). The present human condition. Відновлено з <https://www.jstor.org/stable/41208052>
- Fromm, E. (1966). The Automaton Citizen and Human Rights. *International Erich Fromm Society*. Відновлено з <https://www.fromm-gesellschaft.eu/images/pdf-Dateien/2008a-1966-e.pdf>
- Fromm, E. (2002). *The Sane Society*. London, New York: Routledge Classics. Відновлено з <https://historicalunderbelly.files.wordpress.com/2012/12/erich-fromm-the-sane-society.pdf>
- Fromm, E. (2015). *Anatomy of human destructiveness*.
- Fromm, E. (2017) *The Art of Love*. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club".
- Fromm, E. (2019). *Escape from freedom*. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club".
- Fromm, E. (2020). *To have or to be*. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club".
- Fromm, E. (2023). *Dogma about Christ*. Updated from <https://kph.ffs.npu.edu.ua!/e-book/clasik/data/gaid/fromm/01/00.html>
- Harari, Y. (2022). *21 lessons for the 21st century*. Kyiv: BookChef.
- Koneva, E. (2023). *Swamps of war*. Updated from <https://www.extremescan.eu/ru/post/16-D1%82%D0%BE%D0%BF%D0%B8-%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B>
- Ortega y Gasset, H. (1965). *Rebellion of the masses*. New York: Publication of the Defense of the Four Freedoms of Ukraine. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1950/file.pdf>
- Plunging into war: chronicles of public opinion. (2023). Updated from <https://re-russia.net/expertise/057/>
- Solovyova, A. S. (2009). The problem of subjugation of a person to powerful influence in E. Fromm's work "Escape from Freedom". Scientific works of the Black Sea State University named after Petro Mohyla, 110(97). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2009_110_97_8
- Volkov, D. (2023). The year of the "special operation": what has Russian society come to. Levada center. Updated from <https://www.levada.ru/2023/02/27/god-spetsoperatsii-k-chemu-prishlo-rosijskoe-obshchestvo/>
- Willingness to participate in politics. (2023). Levada center. Updated from <https://www.levada.ru/2023/06/20/gotovnost-k-uchastiyu-v-politike/>

The Influence of Unofficial Information on the Electorate

UDC 12.00.12

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723143>**Farafonova Irina**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-2896-7518>, irinafaraon999@gmail.com*National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute» (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract.

In the scientific article, the author examines the importance of informal information, such as rumors. Creating and spreading rumors is the most effective and at the same time the most dangerous means of influencing a group of voters. However, there is still no single mechanism for controlling such information. Rumor support is widely used in politics and marketing as a very powerful tool to influence people's opinion. In addition, positive or negative gossip in a political situation sets the voter to have a positive or negative attitude towards the candidate's image and causes a personal desire to vote for him or against him.

Purpose: study of the influence of unofficial information on electoral behavior.

Topicality. Communication is the most important means by which people get the information they need. At the same time, creating and spreading rumors is the most effective, but at the same time the least controlled means of influencing the electorate. Informal communication has always been the main means by which people get the information they need.

The results. It has been established that the study of rumors is a rather complex process that affects electoral behavior and there are few established methods that fully reflect the reasons for the emergence and spread of this phenomenon.

Conclusions. Informal sources of communication are much more trusted by voters than mass media and are one of the main sources of political information. At the same time, it is important to note that relevant and interesting information about political candidates is taken into account and checked by the majority of citizens. This indicates that rumors influence voter activity and shape their personal acceptance of political leaders. This is explained by the fact that the more a person trusts rumors, informally discusses information, passes it on, the more he is involved in the election process, as he transmits political information with the aim of conveying it to individual voters. The more information the electorate wants to receive and feels the need for it, the more trust is shown in hearsay.

Keywords: information, sensing, electoral behavior, informal communication, electorate, elections, tiles, influx to the electorate

Вплив неофіційної інформації на електорат

Фарафонова Ірина*Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
(Харків, Україна)*

Анотація.

У науковій статті автор досліджує важливість неформальної інформації, якою є чутки. Створення та поширення чуток є найефективнішим і водночас найнебезпечнішим засобом впливу на групу виборців. Однак, поки ще не існує єдиного механізму контролю над такою інформацією. Підтримка чуток широко використовується в політиці та маркетингу як дуже потужний інструмент впливу на думку людей. Крім того, позитивні або негативні плітки у політичній ситуації налаштовує виборця позитивно або негативно ставитися до іміджу кандидата та викликає особисте бажання проголосувати за нього або проти нього.

Мета: дослідження впливу неофіційної інформації на електорат.

Актуальність. Комунікація є найважливішим засобом, за допомогою якого люди отримують необхідну їм інформацію. При цьому створення та поширення чуток є найбільш ефективним, але водночас найменш контрольованим засобом впливу на електорат. Неформальна комунікація завжди була основним засобом, за допомогою якого люди отримують необхідну інформацію.

Результати. Встановлено, що вивчення чуток є досить складним процесом, який впливає на електоральну поведінку та існує небагато усталених методів, які повно відображають причини виникнення та поширення цього явища.

Висновки. Неформальні джерела комунікації користуються набагато більшою довірою виборців, ніж ЗМІ та є одним з основних джерел отримання політичної інформації. При цьому важливо зазначити, що актуальна та цікава інформація про політичних кандидатів враховується та перевіряється більшістю громадянами. Це свідчить про те, що чутки впливають на активність виборців та формують їх особисте прийняття політичних лідерів. Це пояснюється тим, що чим більше людина довіряє чуткам, неформально обговорює інформацію, передає її, тим більше вона залучена до виборчого процесу, оскільки передає політичну інформацію з метою її донесення до окремих виборців. Чим більше інформації електорат бажає отримати та відчувати у неї потребу, тим більше проявляється довіра до чуток.

Ключові слова: інформація, чутки, електоральна поведінка, неформальна комунікація, електорат, виборці, плітки, вплив на електорат

Вступ.

У сучасному суспільстві одним з найважливіших ресурсів є інформація, яка визначає розвиток суспільства. Інформаційні процеси в різних галузях вивчаються філософами, соціологами, політологами та іншими науковцями. Неформальна інформація у вигляді чуток впливає на вибір електорату та це потребує філософсько-правового розуміння електоральної поведінки. Філософи вивчають різні аспекти впливу на поведінку електорату яка може бути як активною так і пасивною.

Мета статті – визначити вплив неофіційної інформації на електорат.

Методи дослідження – індукція, дедукція, філософський аналіз.

Офіційна та неофіційна інформація відіграє важливу роль у політичному процесі та впливає на електоральну поведінку виборців. Неофіційна інформація включає чутки, які традиційно передаються усно, у формі пліток та впливають на поведінку електорату під час голосування. Особливої актуальності набувають сфери, де ЗМІ грають важливу роль, такі як PR та маркетинг. Але поряд з ними існують інструменти неформальної комунікації, одним з них є чутки. Більше того, оскільки неформальна комунікація завжди була основним засобом, за допомогою якого люди отримують необхідну інформацію. Створення та поширення чуток є найефективнішим і водночас найнебезпечнішим засобом впливу на групу виборців. Однак, поки ще не існує єдиного механізму офіційного контролю над такою інформацією.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Існують різні підходи для вивчення чуток. Різні науковці вивчали електорат, його поведінку, мотивації та філософські аспекти, які впливали на поведінку. Вітчизняні дослідники досліджували політичну мотивацію (Вільчинська, 2010), формування масової свідомості та електоральний вибір (Дубовик, 2017), вивчала людину і владу (Потоцька, 2018). Дослідниця Фарафонова І. А. вивчала проблему впливу філософських, ціннісних установок на мислення виборця (2021). Досліджувався біхевіоризм, як науку про поведінку (Фарафонова, 2022b), фактори психоаналізу: «задоволення», «витіснення», «сублімація» які впливають на поведінку людини (Фарафонова, 2022f), міфи та їх вплив на поведінку людини «міфи несвідомо впливають на поведінку людини у суспільстві, політичному процесі, у маркетингу... Міф пояснює елементи світу і світобудови через емоційночуттєві образи і має дивовижну привабливість» (Фарафонова, 2022d), архетипи і їх вплив на поведінку людини «Філософ Юнг сказав: "Архетип – це динамічний образ, частина об'єктивної психіки» (Фарафонова, 2022a), феноменологічний та конституційно – правовий аналіз України (Фарафонова, 2022g), імідж як

аспект, який впливає на електоральну поведінку; «імідж лідера підсвідомо сприймається виборцями як зчитування підсвідомістю виборця відповідних прогнозованих очікувань, моделей інтерпретації ідентифікації лідера та приналежність до тієї чи іншої політичної та соціальної групи. Імідж, який впливає на електоральну поведінку сприймається як філософський аспект і є феномен, що має безпосереднє відношення до прогнозування знаків іміджу та смислів у процесі політичної взаємодії між лідером і виборцем. Аналіз літератури свідчить, що, незважаючи на досить велику кількість робіт з різних філософських аспектів іміджу, дана тема себе не вичерпала і потребує подальшого вивчення та осмислення» (Фарафонова, 2022с).

Іноземними дослідниками вивчалась мотивація, особистість людини (Маслоу, 1970), феномен брехні (Дрегер, 2020), анатомія чуток, основою якої може бути страх (Голман, 1991), чутки як предмет наукового аналізу (Осетрова, 2013), чутки, як традиційний мотив та образ у вигаданому світогляді (Осетрова, 2016), новини як форма знання (Парк, 1940). Більшість дослідників вважають, що методами чуток є спостереження та інтерв'ю. Традиційно чутки передаються усно у формі пліток які впливають на електоральну поведінку. До інструментів поширення чуток у виборчому процесі належать телефонні опитування, анкетування, розповсюдження листівок, «усна творчість» та інше.

Результати дослідження.

Чутка – це неофіційна інформація, яка потребує підтвердження з різних надійних джерел. Основним фактором, який ускладнює прогнозування наслідків впливу чуток на результат виборчої кампанії, є відсутність теоретичних та методологічних причин виникнення чуток. Неофіційна інформація, у формі чуток, може впливати на раціональний підхід та поведінку виборців у політичному процесі під час виборів, змінюючи їхній світогляд, мислення, обізнаність та поведінку.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у сучасному суспільстві одним з найважливіших ресурсів є інформація, яка визначає на еволюцію суспільства. Інформаційні процеси в різних галузях вивчаються філософія, соціологія, політологія та інші дисципліни. Чутка – це неофіційна інформація, яку необхідно підтверджувати. Традиційно чутки передаються усно у формі пліток та впливають на електоральну поведінку.

Розроблено, що для вивчення поширення чуток які впливають на електоральну поведінку значну роль грають Інтернет, а також соціальні мережі, електронна пошта виборців та блоги політичних кандидатів.

Виявлено, що комунікація є найважливішим засобом, за допомогою якого люди отримують необхідну їм інформацію. При цьому створення

та поширення чуток є найбільш ефективним, але водночас найменш контрольованим засобом впливу на електорат. Однак механізм ефективного контролю над цим видом інформації поки ще повністю не розроблений.

Визначено, що особливої актуальності набувають сфери, де ЗМІ грають важливу роль, такі як PR та маркетинг. Але поряд з ними існують інструменти неформальної комунікації, одним з них є чутки, які впливають на політичну поведінку виборця.

Щоб провести дослідження неофіційної інформації, у формі чуток потрібно використовувати індуктивний метод. Основою індуктивного методу є досвідчені дані. Однак індуктивне узагальнення може бути абсолютно досконалим лише тоді, коли науково встановлені факти, на яких ґрунтується узагальнення та були ретельно вивчені. Це називається досконалою індукцією. Досягти цього часто буває дуже важко. Тому в пізнавальній діяльності, пов'язаній з вивченням різних явищ, у тому числі вивченні неофіційної інформації, чуток та політичних процесів частіше використовують неповну індукцію. Узагальнення, отримані на основі неповної індукції, в одних випадках є достовірними, а в інших – більш імовірнісними. Найчастіше зробити узагальнення це дуже важко, а часом і неможливо. Цей метод вперше був заснований в Англії.

Достовірність індуктивних узагальнень можна перевірити, застосувавши дедуктивний метод дослідження. Цей метод був заснований у Франції, як дедуктивно-раціоналістичний метод. Суть дедуктивного методу полягає у виведенні конкретних результатів із низки загальних тверджень, які вважаються достовірними, частину з яких можна перевірити емпірично. Якщо результати індуктивних узагальнень підтверджуються практичним досвідом людей (експериментами чи реальними процесами суспільства), то ці узагальнення можна вважати достовірними, тобто такими, що відповідають дійсності.

Встановлено, що вивчення чуток є досить складним процесом, який впливає на електоральну поведінку та існує небагато ustalених методів, які повно відображають причини виникнення та поширення цього явища. Більшість дослідників вважають, що методами чуток є спостереження та інтерв'ю. Скандальна інформація або інформація, яку з якихось причин приховують, часто поширюється у вигляді чуток, оскільки її важко (або неможливо) перевірити. Традиційно чутки передаються усно у формі пліток та впливають на електоральну поведінку. Коли люди поширюють чутки, вони прагнуть підвищити свій авторитет і соціальний статус. Якщо чутки мають правдиву інформацію, то особа, яка їх поширила, здобуде репутацію розумної, далекоглядної людини, яка зможе передбачати події. Багато людей також схильні довіряти чуткам та готові

прийняти на віру сумнівну інформацію, яка надходить від авторитетної сторони.

Поширення чуток є складним процесом. Одержувач використовує одразу різні джерела інформації. Фактично, у соціумі активно розвивається абсолютно новий канал комунікації – Інтернет. Інтернет є одночасно офіційним джерелом інформації та неформальним каналом комунікації.

Канали поширення чуток залежать від того, хто буде одержувачем інформації. Експерти виділяють основні канали поширення чуток: поширюються центральними та місцевими телеканалами, а також кабельним телебаченням, через радіопередачі, через друковані ЗМІ, через Інтернет, у тому числі через соціальні мережі, усні чутки, чутки «поширюють» через громадські приймальні, телефони довіри, громадські установи та навіть проведення заходів. Роль первинних розповсюджувачів виконують спеціально найняті місцеві жителі. Вони їздять автобусами, трамваями, тролейбусами, метро, пересуваючись одним або кількома маршрутами протягом дня та розмовляючи з незнайомцями. Їх мова спокійна, але не монотонна, деякі слова навмисно підкреслюються, оскільки це допомагає привернути увагу людей. Якщо в розмову вступає незнайома людина, з ним теж розмовляють. Прямі звернення та виборча діяльність не висвітлюються.

Важливо пам'ятати, що ефективність чуток досягає максимуму при передачі неприємної інформації, яка викликає тривогу, страх, образу і порушує нормальні процеси виборців. Чутки нестійкі. Після передачі інформації люди прагнуть змінити її так, щоб це було їм вигідно. Важко зупинити чутки. Кожен буде розпускати чутку серед своїх знайомих, і кількість людей, які знають про це, різко зростає.

У політиці чутки використовуються не лише для дискредитації кандидатів, але й для дестабілізації роботи виборчих комісій. Іноді, щоб запобігти подальшому розгортанню сюжету історії чуток, можна підтвердити чутку, яку неможливо оскаржити. Підтвердження чуток варто довірити людям з бездоганною репутацією.

Методи ігнорування чуток: відмова від слухання чуток; спростування слухання чуток, іронія, сарказм, гумор, абсурд, дискредитація джерела, використання різних метафор, щоб висміяти абсурдну інформацію, взаємне консультування. Чутки спростовуються, як правило, які явно абсурдні. У відповідь на чутки поширюють інформацію з діаметрально протилежним змістом. Робиться це під різними приводами, але без згадки про саму чутку. Однак цей метод вимагає особливої обережності.

Чутки відіграють важливу роль у формуванні громадської думки та іміджу людини, організації. Навмисне поширення чуток широко використовується не тільки у звичайних ситуаціях, а й у політичній, економічній та інших сферах. Часто чутки

використовуються з метою образити, спровокувати населення на вчинення дій, вигідних одній зі сторін конфлікту. Цими формами конфлікту можуть бути масови заворушення, страйки.

Одним з видів чуток є плітки. Плітки – це чутки про щось, засновані на неправдивих або неточній інформації. Різниця між ними полягає в тому, що на відміну від чуток, які завжди вважаються неправдивими, плітки несуть неправдиву або правдиву, перевірену або неперевірену інформацію про справи та обставини, пов'язані з досить приватними сторонами життя елітних груп. Завдяки пліткам люди можуть орієнтуватися у політичних подіях та дізнаються про політичні партії та групи їх підтримки та визначають, що осудливо, що вважається важливим для різних політичних лідерів.

Після того, коли чутка вже поширилася, з нею починають активно боротися.

Для протидії чуткам зазвичай використовують різні напрямки та методи: виступ офіційної особи зі спростуванням, запровадження цензури, створення центрів контролю чуток. Головна функція цих дій – припинення чуток шляхом вивчення їх, а також збір і поширення правдивої інформації.

Як тільки чутки офіційно підтверджуються фактами, інформація змінює свій напівлегальний статус і стає новиною.

Різниця між плітками від новин у тому, що новина завжди надходить від конкретного джерела, особи, організації, яким може бути офіційний представник, керівник організації, тощо і це джерело визнане більшістю громадян перевіреною інформацією. А для пліток важливо, щоб людина, яка їх принесла, заслуговувала довіри.

Виборець може засумніватися в чутках, коли вони надходять від сумнівної особи, але може повірити тій же історії, коли він почує від надійного джерела, або від оповідача, якого він поважає. Особа, яка поширює чутки, є надзвичайно важливою. Якщо вона харизматична, вміє переконати, а іноді й залякати та вміє використовувати онтологічні принципи, то тим ефективнішим буде поширення чуток. Чуткам вірять, якщо між взаємодіючими особами існує певна дистанція, заснована на основі факторів у віку, різниці у достатку, ієрархії, інтелекту, що визначає важливий елемент захоплення співрозмовником, який є носій чуток. Механізм поширення чуток часто базується на витоку чутливою інформації. Важливим аспектом розуміння поширення чуток є канали їх передачі.

Висновки.

Таким чином у публікації встановлено, що плітки є універсальним соціальним інструментом, без якого соціальне існування людини у соціумі неможливе. Плітки впливають на електоральну поведінку. Незаперечним фактом є те, що плітки задовольняють певні інформаційні потреби при виборчому процесі. Плітки конкретні, детально емоційні.

Чим більше виборці шукають інформацію і відчують у неї потребу, тим більше вони відкриті для отримання інформації, а також до чуток. Якщо електорат більше довіряє чуткам, прислухається до цієї інформації, передає її, але не вірить ЗМІ, значить, він довіряє і більш сприйнятливий до чуток. Цілеспрямоване поширення чуток широко використовується в політиці як дуже важливий інструмент впливу на поведінку виборців через думку людей.

Визначено, що для неформальної комунікації є чутки, які впливають на політичну поведінку виборця. ЗМІ грають важливу роль, такі як PR та маркетинг. Прямі вибори в силу своєї масовості виключають для більшості виборців можливість змістовного повноцінного особистого спілкування з кандидатами. Як наслідок, значна частина виборчої кампанії часто переноситься зі сфери реальних дій в інформаційний простір.

Чутки виникають зі спонтанних процесів передачі інформації. Наприклад, коли виборці стикаються з чимось та при цьому не можуть знайти пояснення в офіційних джерелах, то вони самі вигадують власні чутки, як історію відповіді на питання. Свідомо чи несвідомо перекидують факти в потрібну для них історію політичного кандидата.

Сучасний Інтернет використовується як засіб впливу на суспільство, оперативного поширення інформації, моніторингу ситуації, а також як засіб боротьби з конкурентами за допомогою інформації, яка не може бути опублікована у друкованих або традиційних електронних ЗМІ. У цьому випадку інтернет виступає як неофіційний інформаційний канал, який запускає та поширює чутки, котрі можуть суттєво впливати на поведінку електорату під час виборів. Новини, що супроводжуються окремими коментарями або публікаціями щодооприлюднених фактів, також можуть стати основою для поширення пліток та стають неофіційною інформацією яка впливає на електорат

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Вільчинська, І. (2010). *Політична мотивація: основні наукові підходи та теорії*. (Монографія). Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв.
- Дубовик, Н. А. (2017). Формування масової свідомості та електоральний вибір. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe : електронний науково-практичний журнал*. Одеса: НУ «ОЮА».
- Потоцька, Ю. І. (2018). Людина і влада: антирепресивні стратегії у філософії М. Фуко і Ж. Дельоза. *Філософія в сучасному світі: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції*, 16-17 листопада 2018 р. Харків: Точка.

- Фарафонов, І. А. (2022b). Біхевіоризм – наука по поведінку. *Матеріали ХСІ Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Літні наукові читання – 2022»*, 6 червня 2022 р., Рівне.
- Фарафонов, І. А. (2022d). Міфи та їх вплив на поведінку людини. *Матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції «Modern research in world science»*, 10-12 липня 2022 р., Львів.
- Фарафонов, І. А. (2021). Проблема впливу філософських, ціннісних установок на мислення виборця. *Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Філософія в сучасному світі»* 19-21 листопада 2021. Харків.
- Фарафонов, І. А. (2022a). Архетипи і їх вплив на поведінку людини. *Матеріали ХСІІІ міжнародної науково-практичної інтернет конференції el-conf.com.ua «Розвиток науки та техніки у сучасному світі»*, 13 липня 2022, Вінниця.
- Фарафонов, І. А. (2022c). Імідж як аспект, який впливає на електоральну поведінку. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*, 3. Київ.
- Фарафонов, І. А. (2022f). Фактори психоаналізу: «задоволення», «витіснення», «сублімація» які впливають на поведінку людини. *Матеріали ХСІІ Міжнародної науково-практичної інтернет – конференції «Пріоритетні напрями розвитку науки під час воєнного стану»*, 24 червня 2022 р., Одеса.
- Фарафонов, І. А. (2022g). Феноменологічний та конституційно – правовий аналіз України // *Матеріали міжнародного круглого столу «Україна на сучасній геополітичній шахівниці світу: феноменологічний та конституційно-правовий аналіз»*, 14 липня 2022, Ужгород.
- Brighouse, H., & Fleurbaey, M. (2010). Democracy and Proportionality. *Journal of Political Philosophy*, 18(2).
- Dreher, R. (2020). *Live Not by Lies: A Manual for Christian Dissidents*. New York: Sentinel.
- Goleman, D. (1991). Anatomy of a Rumor: It Flies on Fear. *The New York Times*.
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
- Osetrova, E. V. (2013). Rumours as a Subject of Scientific Analysis: Social Psychology, History, Philology. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*.
- Osetrova, E. V. (2016). Rumors: a Traditional Motif and Image in the Fictional Worldview. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*.
- Park, R. E. (1940). News as a form of knowledge. *American Journal of Sociology*, 45.

REFERENCES

- Brighouse, H., & Fleurbaey, M. (2010). Democracy and Proportionality. *Journal of Political Philosophy*, 18(2).
- Dreher, R. (2020). *Live Not by Lies: A Manual for Christian Dissidents*. New York: Sentinel.
- Dubovik, N. A. (2017). Formation of mass consciousness and electoral choice. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe: an electronic scientific and practical journal*. Odesa: National University "OYUA".
- Farafonova, I. A. (2021). The problem of the influence of philosophical and value attitudes on the voter's thinking. *Materials of the II International Scientific and Practical Conference "Philosophy in the Modern World" November 19-21, 2021, Kharkiv*.
- Farafonova, I. A. (2022a). Archetypes and their influence on human behavior. *Materials of the XCIII international scientific and practical internet conference el-conf.com.ua "Development of science and technology in the modern world", July 13, 2022, Vinnytsia*.
- Farafonova, I. A. (2022b). Behaviorism is the science of behavior. *Materials of the XXI International Scientific and Practical Internet Conference "Summer Scientific Readings - 2022", June 6, 2022, Rivne*.
- Farafonova, I. A. (2022c). Image as an aspect that affects electoral behavior. Prospects. *Socio-political journal*, 3. Kyiv.
- Farafonova, I. A. (2022f). Factors of psychoanalysis: "satisfaction", "displacement", "sublimation" that affect human behavior. *Proceedings of the XXII International Scientific and Practical Internet Conference "Priority directions for the development of science during martial law", June 24, 2022, Odesa*.
- Farafonova, I. A. (2022g). Phenomenological and constitutional-legal analysis of Ukraine. *Materials of the international round table "Ukraine on the modern geopolitical chessboard of the world: phenomenological and constitutional-legal analysis", July 14, 2022, Uzhhorod*.
- Farafonova, I. A. (2022d). Myths and their influence on human behavior. *Materials of the IV International scientific and practical conference "Modern research in world science", July 10-12, 2022, Lviv*.
- Goleman, D. (1991). Anatomy of a Rumor: It Flies on Fear. *The New York Times*.
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
- Osetrova, E. V. (2013). Rumours as a Subject of Scientific Analysis: Social Psychology, History, Philology. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*.
- Osetrova, E. V. (2016). Rumors: a Traditional Motif and Image in the Fictional Worldview. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*.
- Park, R. E. (1940). News as a form of knowledge. *American Journal of Sociology*, 45.
- Pototska, Yu. I. (2018). Man and power: anti-repressive strategies in the philosophy of M. Foucault and J. Deleuze. *Philosophy in the modern world: Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, November 16-17, 2018. Kharkiv: Tochka*.
- Vilchynska, I. (2010). *Political motivation: basic scientific approaches and theories*. (Monograph). Kyiv: National Academy of Managers of Culture and Arts.

Criteria for Assessing the Potential Number of AGI in the Technosphere

UDC 004.89

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723144>**Beskaravainyi Stanislav**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1707-1369>, 2beskarss78@gmail.com**Borisova Tatyana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0122-743X>, tany555@i.ua*Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

The purpose of the study is: revealing the basic contradictions that determine the number of general artificial intelligences (AGI) in the technosphere, highlighting the main boundaries of AGI development that can limit their diversity.

Relevance. The future interaction of humans and AGI is one of the potentially dangerous processes. The "ecosystem" of human interaction with artificial intelligences, which will develop after their creation, may face a crisis expressed in the sharp increase in the number of artificial intelligences. But the forecasting of such a crisis requires a description of the factors that can determine the number of AGI s, as well as to determine the structural levels of interaction between people and AGI.

Results. It has been shown that one of the competitive advantages of AGI in relation to a person can be their existence at several structural levels of the technosphere. The main limits of the diversity of AGI are shown: the limit of stability, the limit of the speed of development, the limit of symbiotic interaction, the limit of competition.

It has been clarified that the main limitation for the growth of the number of AGI will be the limit of miniaturization, due to the fact that the set of functions required for an artificial subject (an independent cycle of «abstraction-specification») cannot be embodied in software carriers of too small sizes. And this limitation will be preserved if qualitatively new software media are not created.

It is shown that a sufficient condition for the existence of an autonomous AGI is the advantage of a localized AGI in managing the source of resources compared to a globalized AGI, when this advantage allows you to accumulate the resources necessary to protect yourself from absorption;

Estimates of the minimum and maximum number of AGI in the technosphere are given, related both to the monopolization or centralization of AGI, and to their extreme diversity. The limits of the use of biological analogies in the description of the reduction and increase in the number of AGI are shown, but these fluctuations can be described with the help of the laws of «necessary diversity» and «hierarchical compensation».

Conclusions. The main contradictions that limit the diversity of the scientific community, as well as some limits of its development, are shown. The assessment of the minimum and maximum number of higher education institutions in the technosphere was carried out.

Keywords: internet of things, technocenosis, technosphere, subjectivity, integrity, structural level, limit

Критерії оцінки потенційної чисельності ЗШІ (AGI) у техносфері

Бескаравайний Станіслав, Борисова Тетяна*Український державний університет науки і технологій (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Майбутня взаємодія людини та ЗШІ це один із потенційно небезпечних процесів. «Екосистема» взаємодії людини зі штучними інтелектами, що розвинеться після їх створення, може зіткнутися з кризою, вираженою у різкому зростанні чисельності ЗШІ. Але прогнозування подібної кризи потребує опису факторів, які можуть визначати кількість ЗШІ, а також визначити структурні рівні взаємодії людини та ЗШІ.

Мета. Розкриття базових протиріч, що визначають кількість загальних штучних інтелектів (ЗШІ, AGI) у техносфері, виділення основних кордонів розвитку ЗШІ, які можуть обмежувати їхню різноманітність.

Результати. Показано, що однією з конкурентних переваг ЗШІ по відношенню до людини може бути їхнє існування на кількох структурних рівнях техносфери. Показано основні межі різноманітності ЗШІ: межу стабільності, межу швидкості розвитку, межу симбіотичної взаємодії, межу конкуренції.

З'ясовано, основним обмеженням для зростання чисельності ЗШІ буде межа мініатюризації, пов'язана з тим, що обов'язковий для техногенного суб'єкта набір функцій (незалежний цикл «абстрагування-конкретизації») неможливо втілити в носії програмного забезпечення занадто малих розмірів. І це обмеження буде збережено, якщо не буде створено якісно нові носії програмного забезпечення.

Показано, що достатньою умовою для існування автономного ЗШІ є перевага локалізованого ЗШІ в управлінні джерелом ресурсів у порівнянні з глобалізованим ЗШІ, коли ця перевага дозволяє накопичити ресурси, необхідні для збереження себе від поглинання;

Наведено оцінки мінімальної та максимальної кількості ЗШІ в техносфері, пов'язані як з монополізацією та централізацією ЗШІ, так і з їх граничною різноманітністю. Показано межі використання біологічних аналогій в описі скорочення та збільшення чисельності ЗШІ, але ці коливання можливо бути описувати за допомогою законів «необхідної різноманітності» та «ієрархічної компенсації».

Висновки. Показано основні протиріччя, що обмежують різноманітність ЗШІ, а також деякі межі його розвитку. Проведено оцінку мінімальної та максимальної чисельності ЗШІ у техносфері.

Ключові слова: інтернет речей, техноценоз, техносфера, суб'єктність, цілісність, структурний рівень, межа

Вступ.

«Загальний штучний інтелект» (ЗШІ, AGI) – така система штучного інтелекту, що може цілком відтворювати повноту інтелектуальної діяльності людини, здатна до самонавчання, досліджування світу.

Але дослідники, які намагаються моделювати в уявних експериментах його якісні характеристики – часто не можуть відповісти на запитання: скільки взагалі техногенних суб'єктів зможе вмістити майбутня техносфера? Чи зможе людино-машинна екосистема пережити різке зростання чисельності ЗШІ? Які чинники можуть визначати кількість автономних, суб'єктних ШІ, скажімо, на планеті?

Чим зумовлена актуальність цієї проблеми? Щоб осмислити потенційну взаємодію спільних ШІ та людини, техноценозів та соціумів – потрібно зрозуміти, на якому структурному рівні, в якому просторовому масштабі воно відбуватиметься.

Методи дослідження неминуче включатимуть аналогію, як основу для пошуку ізоморфних явищ у техніці та біологічній природі, уявний експеримент, як інструмент футурологічного аналізу техніки. І, звісно, діалектичну методологію, необхідну оцінки якісних стрибків у розвитку штучного інтелекту.

Проведемо аналогію з процесами у біосфері. Якщо ЗШІ розвиватимуться швидше за людей і перевершать людину за когнітивними здібностями, то наскільки актуальною стане для людей модель поведінки тих біологічних видів, які програли еволюційну боротьбу, але не вимерли, а відступили в ізольовані екологічні ніші, чи вступили в симбіоз із людиною?

У процесі становлення *Homo sapiens* частина конкуруючих видів була людьми практично повністю знищена (деякі гомініди та частина мегафауни), з якими люди постійно ведуть боротьбу (вовки), якісь види стали синантропними, тобто живуть у будівлях і ландшафтах, створених людиною (горобці та таргани), якісь були одомашнені (коні).

У кожного з цих видів є свої специфічні обмеження та можливості, які дозволяють зайняти поруч із людиною свою «екологічну нішу». Але техніка удосконалюється швидше, ніж іде біологічна еволюція: коні програли автомобілям. Можна сказати, що не тільки під кожну технологічну операцію можна створити специфічний інструмент, але створити ШІ, який буде самостійно покращувати цю операцію. А інформаційна революція обганяє зростання когнітивних можливостей середньостатистичної людини та дозволяє створювати ШІ дуже різних характеристик. Чи залишаться у разі появи ЗШІ за людьми хоч якісь «екологічні ніші», чи конкуренти знайдуться не лише для будь-якого вміння людини, а й для будь-якого джерела ресурсів, яке намагатимуться використати люди?

Сама ця можливість ставить питання: на яких

підставах будуватиметься взаємодія людини, як суб'єкта, з різноманітними ЗШІ, швидкість зміни яких буде вищою за темпи сучасного прогресу? Вирішення такої проблеми у загальному вигляді виходить за межі даної роботи. Однак, можливо почати аналізувати більш вузьку проблему (яка і стане об'єктом дослідження), перейшовши від надання про якісно нескінченних ЗШІ до одного з показників їхньої кількісної різноманітності, а саме до орієнтовної чисельності ЗШІ. Таким чином мета цієї статті: вироблення критеріїв оцінки потенційної чисельності ЗШІ.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій.

Тема оцінки кількості загальних ШІ в техносфері досить специфічна і можна говорити про непрямий збіг об'єктів вивчення інших авторів.

У рамках дослідження «інтернету речей» періодично робляться спроби розглянути взаємодію ШІ різного рівня складності. Досить типова робота (Himeur, Nabil Sayed, Alsalemi, Bensaali, & Amira, 2024) містить аналіз структури Інтернету речей, взаємодії ШІ різного рівня. Характеристиками структури мережі як місцем існування ЗШІ неявно задаються критерії їх чисельності. Але кількісні оцінки у подібних дослідженнях вторинні чи взагалі не актуалізовані.

Ще однією причиною кількісних критеріїв розвитку ШІ можна вважати термін «екосистема» - мається на увазі, що ЗШІ, автономні роботи повинні не проводитися в необмеженій кількості, а існувати в своєрідних екосистемах в людях, хоча «екологічні» обмеження розуміють переважно юридично, як державні обмеження на або інші форми дії ШІ (Fosch-Villaronga, & Millard, 2019).

Деякі команди дослідників використовують концепцію «роботизованого інтернету речей», де спробували оцінити властивості мобільних роботів, необхідних для обслуговування людей, при тому, що ці роботи будуть обробляти великі потоки даних і мати автономність (Kabir, Tham, & Choon Chang, 2023). Автономність у прийнятті рішень, юридичний статус, набір необхідних функцій – так само можна використати як непрямий критерій чисельності ШІ.

Окремий випадок такого підходу – спроба оцінити функціонал ШІ в концепції «розумного будинку» (Rodriguez-Garcia, Li, Lopez-Lopez, & Juan, 2023). Є аналогічні оцінки структури інтернету речей у міському господарстві (Rani, Kashyap, & Khurana, 2022). Якимсь кількісним критерієм оцінки ШІ може виступати людино-машинна взаємодія в мультиагентних, не дуальних системах – де оцінюється ефективність взаємодії великої кількості роботів та людей (Dahiya, Aroyo, Dautenhahn, & Smith, 2022).

Крім того, ЗШІ повинен мати носій. Оцінивши властивості самого носія, можна розмірковувати про їх кількість. Досить типова стаття П. Болтука

«Свідомість для AGI» описує складнощі, які виникають при спробі аналізу мислення ЗШІ, який не має повної суб'єктності. А для набуття такої суб'єктності потрібно протиставлення об'єкту, тобто наявність якогось носія (Boltuc, 2020). Так само розглядають активну взаємодію з навколишнім середовищем, як один з методів створення інтелекту, що еволюціонує і розвивається, який, власне, і буде ЗШІ (Kenji, & Tadahiro, 2019). Тобто непрямо задається певний потенційний критерій кількості ЗШІ, але проблема кількісної оцінки не актуалізується.

Нарешті, один із підходів у створенні AGI базується на повторенні, копіюванні мозку, як структури, яка вже має інтелект (Andreae, 2021), що опосередковано формує інший шлях оцінки чисельності ШІ – зіставлення його з чисельністю людства. Однак це лише окремий випадок потенційних можливостей існування ЗШІ.

Більшість перелічених чинників, які можна використати у спробах оцінити чисельність потенційних ЗШІ, поєднує антропоцентризм: властивості інтернету речей чи техногенних суб'єктів розглядається з утилітарних позицій. Оцінюється ринковий попит, можливість обслуговування житла або навіть міста, зручність та безпека обслуговування людини, людино-машинна взаємодія (Human-Robot Interaction). Тобто буття ЗШІ, як явище, яке задається швидше онтологічними та технологічними обмеженнями – розглядають із погляду людських потреб.

Усунення виявленого протиріччя, зокрема, і присвячена дана робота.

Результати дослідження.

Один із стійких трендів технічного прогресу – це розширення мікро- і макро- меж впливу людини на природу. З одного боку, створення мікроскопів, роботу з елементарними частинками, сучасне створення квантових комп'ютерів. З іншого боку – конструювання все більших машин та механізмів, мегамашин (Mumford, 1970), потенційне тераформування інших планет.

При цьому люди як суб'єкти відносно мало змінювалися самі: інструменти використовуються як технологічна проекція волі людини на мікросвіт, але люди не прагнуть самі стати «розумними тарганами» або «розумними бактеріями».

Однак, є безліч проектів різного ступеня успішності створення мікророботів, тобто створення інструментів мікромасштабу з все більш зростаючою автономністю (Vrba et al., 2021; Li et al., 2022).

Одна справа – антропоморфні роботи, або роботи, які можна порівняти з людиною габаритів, «собаки». Взаємодія людини з ними залишається в рамках звичних поведінкових моделей, конструктори прагнуть зберегти культуру вербального та жестового спілкування, аж до використання роботами мови глухонімих (Gacsi, Kis, Farago, Janiak, & Muszynski,

2016; Torres et al., 2020). Інша річ, якщо масштаб взаємодії буде непорівняним. ЗШІ мікромасштабів, тобто бактерії або розумний пил («smartdust»). Так само як і «синглтон» з книг Нік Бострома: об'єднана техносфера, створюється єдиний техногенний суб'єкт (Bostrom, 2014).

Чим загрожує невідповідність масштабів, адже, начебто, будь-який ЗШІ зможе використовувати інтерфейси, які люди розробили для спілкування один з одним? ЗШІ, інстальований на роботі з мишею завбільшки, зможе зателефонувати людині по телефону, адже все одно збереже можливість оцінювати поведінку людини?

Але проблема взаємодії не зводиться до формату комунікації, вона ширша. Якщо провести аналогію з живими істотами або з комп'ютерними програмами, використання іншого масштабу діяльності дозволяє отримати доступ до ресурсів у рамках суто паразитичної стратегії. Люди регулярно стикаються з активністю гризунів, комах, бактерій. А боротьба з комп'ютерними вірусами розпочалася майже одразу після створення перших комп'ютерних мереж.

У майбутньому подібна паразитична стратегія може бути підкріплена можливостями ЗШІ, реалізованими у мікромасштабах. Причому вона може бути спрямована не тільки на біологічне тіло індивіда, а й на підконтрольні індивіду ресурси. Мегамашини з інстальованими ЗШІ, у разі військових дій чи складної конкурентної боротьби між техногенними суб'єктами, будуть прямо зацікавлені у зниженні рівня споживання звичайних людей – це заощаджуватиме ресурси, необхідні для розробки нових роботів. Відносно мегамашини окремий індивід не самостійний, але він принаймні необхідний державі, як робоча сила. А якщо люди зіткнуться з конкуренцією ЗШІ за роль виконавців, це може істотно знизити статус людини.

Додатковим фактором, що ускладнює оцінку чисельності ЗШІ, може бути менша зв'язність будь-якого ШІ з носієм свого програмного забезпечення: штучний інтелект може контролювати десятки і сотні пристроїв, різного розміру (фактично, контролюючи єдиний техноценоз). ШІ може переміщатися від носіїв до носіїв, що, ймовірно, має свої обмеження, але для людини подібна можливість у принципі недосяжна.

Зрозуміло, подібні загрози не слід абсолютизувати, ставитись до них по-алармістськи.

Будь-який процес розвитку має свої внутрішні суперечності та межі, які необхідно розкрити. У застосуванні до ЗШІ можна виділити дві базові форми взаємодії: взаємозв'язок техногенного суб'єкта з джерелами ресурсів та взаємозв'язку техногенних суб'єктів один з одним:

А) Взаємодія суб'єкта з джерелами ресурсів задається структурністю матерії та фундаментальні властивості її фазових станів. Якщо техноценоз/робот/машина не має інструментів, щоб оперувати,

наприклад, субатомними частинками, то обмежений його доступ до ряду ресурсів. Прямую аналогію тут можна з біологічними процесами. У частини організмів є очевидна межа зростання: наприклад, у комах дихання здійснюється лише через трахеї-пори в організмі, без легень, що унеможлиблює їм великий розмір і значну масу. Для техніки обмеженість будь-яких ресурсів задає суперечність між швидкістю розвитку та стабільністю.

- Межі стабільності: будь-яка консервативна лінія розвитку неминує стикається з проблемою виснаження доступних ресурсів. Виснажуються доступні поклади вугілля, і частина обладнання для гірничих робіт більше не виробляють, вона зберігається лише в музеях, як залишки вимерлих видів.

- Межі швидкості розвитку: нові ресурси вимагають перебудови структури їхнього одержання. Занадто швидка зміна означає втрату чи незавершеність початку новому етапу розвитку. У біологічній еволюції є численні приклади атавізмів. У технологічній еволюції вони різняться, але це досить регулярний мотив: спроби ставити вітрила на пароплави, спроби копіювати пристрій карети в перших автомобілях тощо.

Б) Взаємодія суб'єктів друг з одним: задається можливість кооперації, причому як у рівні психіки, і на втраті тілесності. Але ця кооперація залежить від структурності організмів, він цілісності кожного їх. При всій різноманітності організмів потрібні набори органів, які дозволять певне автономне існування. Так, є можливість використовувати симбіонтів (як у техніці можливість використовувати сторонні запчастини). Межі досить широкі і взаємодія може бути найдивнішою (як симбіоз людини та її кишкової мікрофлори). Але:

- Межа симбіотичного взаємодії: надмірне делегування функцій свого організму іншому організму в результаті перетворює симбіоз на паразитування, а паразити завжди ризикують втратою своєї суб'єктності;

- Межа конкуренції: антагоністичне протистояння, зрештою, призводить до необхідності такої кількості захисних механізмів, що для організму стає важко отримувати поточний потік ресурсів. Прикладом у техносфері може бути надмірна мілітаризація економіки: вона унеможлиблює випереджаючий гуманітарний розвиток суспільства, веде державу до застою;

Це – протиріччя однаково характерні для біологічних процесів та техніки. Але у розвитку робототехніки останніх десятиліть можна виділити дві специфічні риси, які можуть виступати обмеженнями для ЗШІ:

а) перманентне розширення характерних масштабів, в яких може існувати потенційний техносуб'єкт, ЗШІ. Комп'ютери можуть підтримувати

програмне забезпечення вагою як у сотні грам (смартфони), так і в десятки тон (дата-центри). Але за відносно автономним пристроям (наприклад, автомобілям) потрібне використання технологій, що включають якнайбільше структурних рівнів організації техніки. Це означає, що автопілот автомобіля потрібно оснащувати найсучаснішим процесором, в якому досягнуто максимальної щільності транзисторів, фактично, це вже нанотехнології. Тобто різниця у просторовому масштабі суб'єктів завжди поступатиметься різниці у масштабах технологій, що використовуються для функціонування цих суб'єктів. Іншими словами: різниця в об'ємі та масі між «розумним» смартфоном та автомобілем – один-два порядки, а різниця між характерною довжиною дороги (кілометри) та характерною величиною транзистора (мікрметри) – це дев'ять порядків.

Порівняємо це з різницею масштабів живих організмів: бактерія – це мікрони, синій кит – десятки метрів, тобто різниця сім-вісім порядків. Характерне місце проживання бактерій може мати розмір у квадратні сантиметри (носоглотка людини), а блакитному киту потрібні тисячі квадратних кілометрів океану – різниця у шість-сім порядків. Тобто організми досягли значно більшої різноманітності у своїх масштабах.

Чим це пояснити?

Частково тим, що біологічна еволюція ще випереджає розвиток техніки. Але різниця між організмом та техногенним суб'єктом у тому, що техногенний суб'єкт принципово складніший: крім гомеостазу з навколишнім середовищем він повинен мати можливість інтелектуальної діяльності. І простежується аналогія з теплокровністю частини живих істот: ссавці та птахи, зайнявши частину екологічних ніш, так і не зменшувалися до розмірів дрібних комах та, тим більше, бактерій.

Тобто складні біологічні механізми мають межу з мініатюризацією, пов'язаний з доцільністю масштабування – ця закономірність неодноразово розглядалася в біології, наприклад (Hanken, 1993) – ймовірно, його будуть мати. Так, технологічні системи можуть бути створені на інших матеріалах, ніж біологічні. Але подібна межа реалізовуватиметься і в техніці.

б) Поліпшується зв'язок та контроль одних технологічних структур над іншими. Нові стандарти зв'язку (як, наприклад, 5G), довготривалий тренд на вдосконалення прийнятно-передаючих пристроїв тощо. може створити ілюзію неминучості інтеграції всіх пристроїв планети в якийсь проторганізм. Тобто йдеться не про симбіотичну взаємодію, а про створення єдиної системи управління техносферою. Переважна більшість статей, присвячених взаємодії різних типів ЗШІ, ЗШІ та людини, містять у назві саме слово «інтеграція» та пошук чергового типу

взаємодії, яке дає позитивні ефекти (Chen, Zhu, & del Castillo, 2023).

Але втілення «вертикального прогресу», коли швидкість розвитку техніки досягне якихось фантастичних швидкостей – нездійснений просто оскільки для переходу на наступний якісний рівень розвитку, потрібна актуалізація протиріч, а щоб їх актуалізувати – потрібні суб'єкти, які хоча б усвідомлюють різницю своїх інтересів. Що унеможливило розвиток техносфери-«синглтона».

Протиріччя між державою та окремими індивідами усвідомлюються дослідниками вже зараз: (Selden, & Klievink, 2024) прямо пишуть про «структурний поділ», розмежування, як необхідну складову впровадження ЗШІ в державних організаціях.

Але критерії чисельності техногенних суб'єктів, ЗШІ, що неспроможні обмежуватися лише зовнішніми межами. Щоб оцінити чисельність техногенних суб'єктів, необхідно якісно описати верхню та нижню межу складності, яким іманентно мають відповідати ЗШІ.

Яка верхня межа розвитку потенційного техногенного суб'єкта, що задається саме його спеціалізацією, набором внутрішніх систем?

Вище було показано, що техносфері для продовження поступального розвитку потрібна суперечність між суб'єктами. Тоді максимізований суб'єкт майбутнього – втілення альтернативного шляху розвитку, який може не просто запропонувати цивілізації, але втілити буквально як свого тіла. Це складний техноценоз, який управляється централізованим ЗШІ, і підтримує всі технології, які можуть дозволити йому повністю контролювати техносферу – якби не суперечності з іншими суб'єктами. Найближча сучасна аналогія – це авторитарний «світ-економіка» (у термінології Ф. Броделя).

Ніякі географічні обмеження тут не застосовні (техногенні суб'єкти можуть займати цілі планети), і єдиною межею може бути складність управління: як держави обмежені у своїх розмірах внутрішньою зв'язністю, так неминуче будуть обмежені і ЗШІ.

І кількість суб'єктів залежить кількості альтернативних векторів розвитку, які задані актуальними протиріччями цивілізації. Ця цифра навряд чи перевищуватиме кілька десятків і до цієї чисельності може скоротитися «популяція» ЗШІ.

Іншим граничним техногенним суб'єктом може бути спеціалізований ЗШІ. Інакше, альтернативність власного розвитку – необхідна для створення унікальних технологій. Але чим вища інша, тим більш ізольованим стає техносуб'єкт. Зворотний бік інакшості, це погіршення комунікації з іншими ШІ. Без участі у деяких формах обміну, неминуча ізоляція, відставання у розвитку, програш у

конкурентній боротьбі. Але чим вища однаковість із найперспективнішими, з мейнстримними проектами та тенденціями – дотримання ідентичних стандартів, протоколів безпеки тощо – тим вище ризик не просто вимушеного підпорядкування, але повного поглинання та втрати власної суб'єктності.

Отже, пік розвитку «спеціалізованого суб'єкта», це перемога у галузевій конкурентній боротьбі та можливість пропонувати іншим суб'єктам унікальний товар чи технологію. Найближча сучасна аналогія: образ монополії, що перемогла. Коли в усьому світі спеціалізовані системи літографії для процесорів виготовляє буквально одна фірма.

Тоді кількість ЗШІ може бути порівнянна з кількістю унікальних галузей чи напрямів розвитку науки – а це сотні, можливо, тисячі ЗШІ.

А який мінімальний набір умов для існування окремого ЗШІ та, відповідно, їх максимальна чисельність?

Розглянемо необхідну та достатню умову:

- Необхідна умова для суб'єктності: наявність ресурсу, який дозволить забезпечити існування цієї суб'єктності, то в технічному середовищі: це ресурси, які на даний момент не керуються більшим/складнішим ЗШІ;

- Достатня умова: цілісність суб'єкта. Що потрібно для цього? Автономна інтелектуальна діяльність: підтримка незалежного циклу абстрагування-конкретизація, що потребує відповідних когнітивних можливостей та захисту самого процесу мислення від зовнішнього впливу як інформаційної, так і суто фізичної площини. Якщо носій ЗШІ не забезпечується ресурсами, немає автономності мислення, відбувається розпад суб'єкта – можна сказати, що він стає підпрограмою (суб'єктність зникає, але функції в ланцюжку виробництва виконуються). Якщо так поглинаються всі суб'єкти-ЗШІ на даному структурному рівні, то він виявляється «ненаселеним».

Спрощуючи формулювання, можна сказати, що автономний ЗШІ повинен керувати ресурсом краще, ніж периферійна програма у складі ЗШІ, і різниця як управління повинна давати йому необхідні засоби для збереження себе від поглинання, інтеграції з боку більшого ЗШІ. Тобто надлишки доступних ресурсів виявляються достатніми, щоби локальний ЗШІ створив «техноімунний» бар'єр для самозахисту.

З погляду носія програмного забезпечення такий бар'єр можна порівняти з еволюційним досягненням (наприклад, внутрішнім скелетом або теплокровністю), яке неможливо зробити меншим за критичний розмір. Отже, «розумна порошинка», як тіло незалежного суб'єкта, як носій ЗШІ – малоімовірна.

Максимальні оцінки кількості ЗШІ – вимагають зіставлення їх чисельності з чисельністю живих істот, еволюція яких забезпечила їм порівняно високий

рівень когнітивного розвитку, наприклад, що мають центральну нервову систему.

Нарешті використання будь-якого критерію чисельності ЗШІ зовсім не означає, що ця чисельність буде стабільною. Технологічний розвиток це шлях науково-технічних революцій, причому у всіх галузях – від енергетики до криптографії.

Зміна елементної бази, на якій встановлюватиметься ЗШІ – може радикально змінити співвідношення мінімально можливого інструменту та мінімально можливого носія ЗШІ.

Крім того, швидкість створення індивідуального ЗШІ – неминуче наблизатиметься до швидкості копіювання інформації, що дозволяє різко, за наявності носіїв, збільшувати чисельність ЗШІ. Як заміна програмного забезпечення суб'єктного ЗШІ на службу підпрограму – не буде катастрофічно зупиняти виробничих процесів у техноценозі.

Можливо, основною суперечністю, яка визначає конкретику чисельності ЗШІ між мінімальними та максимальними межами, буде протиріччя між принципами «необхідного розмаїття» та «ієрархічної компенсації».

Тобто, за В. Р. Ешбі, для покращення управління, яке необхідне для виходу на новий рівень складності, потрібна необхідна різноманітність розмаїтості керуючого впливу та однозначність команд (Ashby, 1956, с.206), і якщо це розмаїття недосяжно у межах одного техногенного суб'єкта, швидко будуть з'являтися/створюватися альтернативні суб'єкти.

Але при загостренні конкурентної боротьби, при ускладненні антагоністичних форм протистояння, проходитиме надзвичайно швидке поглинання малих автономних ЗШІ для концентрації ресурсів, актуалізація закону ієрархічної компенсації, коли, за Е. Седовим, складною ієрархічно організованою системою зростає різноманітність на верхньому рівні забезпечується обмеженням розмаїття на попередніх рівнях.

Якубіосфері бувають «кембрійські вибухи» і «великі вимирання», такі самі процеси можуть у техносфері, коли конкуренція між ЗШІ може призводити або до централізації, або до розосередження управління техносферою. Але при оцінках подібних коливань буде помилкою зловживання біологічними аналогіями: швидкість цих змін буде свідомо вищою за швидкість видоутворення в живій природі, при цьому техноценози не обов'язково будуть дезінтегруватися, як зникають під час вимирання біоценози.

REFERENCES

- Ashby, W. R. (1956). *Introduction to Cybernetics*. Chapman & Hall.
Andrae, J. H. (2021). *An AGI Brain for a Robot*. Academic Press.
Boltuc, P. (2020). Consciousness for AGI. *Procedia Computer Science*, 169, 365-372. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2020.02.231>
Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford: Oxford University Press.
Chen, B., Zhu, X., & del Castillo, F. D. H. (2023). Integrating generative AI in knowledge building. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 5. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2023.100184>

Висновки.

- ЗШІ, ймовірно, зможуть існувати на кількох структурних рівнях організації техносфери, що дасть їм конкурентні переваги порівняно з людиною;

- показано, що ЗШІ зіткнуться з кількома межами розвитку, які обмежать їхню різноманітність. Межа стабільності: будь-яка консервативна лінія розвитку неминуче стикається з проблемою виснаження доступних ресурсів. Межі швидкості розвитку: нові ресурси вимагають перебудови структури їхнього одержання. Межа симбіотичної взаємодії: надмірне делегування функцій свого суб'єкта іншому суб'єкту в результаті перетворює симбіоз на паразитування. Межа конкуренції: антагоністичне протистояння, в результаті, призводить до необхідності такої кількості захисних механізмів, що суб'єкту стає важко отримувати поточний потік ресурсів;

- встановлено також, що ЗШІ зіткнуться з межею мініатюризації, яка характерна для всіх складних організмів: отримані в результаті еволюції пристосування та здібності втрачають свої переваги при втіленні в занадто малому масштабі. Для ЗШІ такою перевагою є інтелектуальна діяльність: том для забезпечення цілісності його як суб'єкту, необхідно підтримання незалежного циклу «абстрагування-конкретизації», що потребує відповідних когнітивних можливостей та захисту самого процесу мислення від зовнішнього впливу. Тому поява ЗШІ на носіях, порівнянних за розмірами з біологічною клітиною, вкрай мало ймовірна. Відповідні носії програмного забезпечення для ЗШІ будуть або не розроблені, або не зможуть досягати необхідного рівня автономності;

- показано, що з збереження суб'єктності автономний ЗШІ повинен управляти локальним ресурсом краще, ніж периферійна програма у складі глобального ЗШІ, і різниця як управління має давати локальному ЗШІ необхідні ресурси/можливості збереження себе від поглинання, інтеграції із боку більшого ЗШІ;

- на основі перерахованих обмежень проведено оцінки мінімальної та максимальної чисельності ЗШІ у техносфері. Також показано, що ймовірні періодичні скорочення та збільшення чисельності ЗШІ не будуть точно відповідати біологічним аналогіями вимирання видів або видоутворення, але описуватимуться діалектичним співвідношенням законів «необхідної різноманітності» та «ієрархічної компенсації».

- Dahiya, A., Aroyo, A. M., Dautenhahn, K., & Smith, S. L. (2022). A survey of multi-agent Human–Robot Interaction systems. *Robotics and Autonomous Systems*, 161. <https://doi.org/10.1016/j.robot.2022.104335>
- Fosch-Villaronga, E., & Millard, C. (2019). Cloud robotics law and regulation: Challenges in the governance of complex and dynamic cyber-physical ecosystems. *Robotics and Autonomous Systems*, 119, 77-91.
- Gacsi, M., Kis, A., Farago, T., Janiak, M., & Muszynski, R. (2016). Humans attribute emotions to a robot that shows simple behavioural patterns borrowed from dog behaviour. *Computers in Human Behavior*, 59, 411-419. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.02.043>
- Hanken, J. (1993). Miniaturization of Body Size: Organismal Consequences and Evolutionary Significance January. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 24(1), 501-519. <https://doi.org/10.1146/annurev.ecolsys.24.1.501>
- Himeur, Y., Nabil Sayed, A., Alsalemi, A., Bensaali, F., & Amira, A. (2024). Edge AI for Internet of Energy: Challenges and perspectives. *Internet of Things*, 25. <https://doi.org/10.1016/j.iot.2023.101035>
- Kabir, H., Tham, M., & Choon Chang, Y. (2023). Internet of robotic things for mobile robots: Concepts, technologies, challenges, applications, and future directions. *Digital Communications and Networks*, 9, 1265-1290. <https://doi.org/10.1016/j.dcan.2023.05.006>
- Kenji, D., & Tadahi, T. (2019). Toward evolutionary and developmental intelligence. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 29, 91-96. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2019.04.006>
- Li, M., Wu, J., Lin, D., Yang, J., Jiao, N., Wang, Y., & Liu, L. (2022). A diatom-based biohybrid microrobot with a high drug-loading capacity and pH-sensitive drug release for target therapy. *Acta Biomaterialia*, 154, 443-453. <https://doi.org/10.1016/j.actbio.2022.10.019>
- Mumford, L. (1970). *The myth of the machine* (1st ed.). New York: Harcourt, Brace & World.
- Rani, R., Kashyap, V., & Khurana, M. (2022). Role of IoT-Cloud Ecosystem in Smart Cities: Review and Challenges. *Materialtoday: proceedings*, 49, 2994-2998. <https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.10.054>
- Rodriguez-Garcia, P., Li, Y., Lopez-Lopez, D., & Juan, A. A. (2023). Strategic decision making in smart home ecosystems: A review on the use of artificial intelligence and Internet of things. *Internet of Things*, 22. <https://doi.org/10.1016/j.iot.2023.100772>
- Selten, F., & Klievink, B. (2024). Organizing public sector AI adoption: Navigating between separation and integration. *Government Information Quarterly*, 41. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2023.101885>
- Torres, J. V., Herrera, F. S., Garrido, F. B., Hernandez, P. C., Bejarano, M. H., Molina, H. N., & Martinez, J. L. D. (2020). Construction of a robotic arm to improve the communication of people with auditive or non-verbal disabilities. *Procedia Computer Science*, 177, 292-299.
- Vrba, J., Maslen, C., Maxova, J., Duras, J., Rehor, I., & Mares, J. (2021). An automated platform for assembling light-powered hydrogel microrobots and their subsequent chemical binding. *Journal of Computational Science*, 55. <https://doi.org/10.1016/j.jocs.2021.101446>

New Publications of Sources about Vasyl Bidnov

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723145>

Svitlenko Serhii

Dr.Sc., Full Prof., active member Shevchenko Scientific Society,
<https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>, svitlenko@gmail.com
Shevchenko Scientific Society, Dniprovsky branch (Dnipro, Ukraine)

Нові публікації джерел про Василя Біднова

Світленко Сергій

Наукове товариство ім. Шевченка, Дніпровський осередок (Дніпро, Україна)

Рецензія на книги: Праведна душа. Василь Біднов у спогадах сучасників / упоряд. Микола Чабан. Дніпро: Герда, 2021. 216 с.; Василь Біднов. Спогади / упоряд. Микола Чабан. Дніпро: ЛІРА, 2023. 128 с.

У плеяді визначних українських діячів нашого краю помітне місце по праву належить Василю Олексійовичу Біднову (1874–1935) – ученому-історику, магістру богослов'я, педагогу-професору, археографу, архівознавцю, бібліографу, громадському діячу. У перші десятиліття XX ст. український інтелектуал брав активну участь у науковому житті, зробив вагомий внесок у діяльність Катеринославської вченої архівної комісії, Катеринославської «Просвіти», низки українських видань. Він належав до дійсних членів Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії, Українського наукового товариства, Українського історико-філологічного товариства і Наукового товариства ім. Шевченка. В. Біднов – автор близько 70 наукових праць з історії церкви, освіти, культури, запорозького козацтва, Катеринославщини, української історіографії, архівознавства, бібліографії, біографістики, мемуаристики, публікацій документів до історії Південної України. Не менш помітна роль ученого у справі поступу вищої української освіти. У вересні 1918 р. В. Біднов став завідувачем кафедри історії церкви й екстраординарним професором з правом викладати українською мовою в Катеринославському університеті, з жовтня 1918 р. до 1920 р. – він спочатку в.о. екстраординарного професора, професор Українського Кам'янець-Подільського державного університету, затим декан богословського факультету цього ж університету. Наукову й освітню діяльність В. Біднов поєднував з громадською і політичною роботою. У 1909 р. став членом Товариства українських поступовців. У період Української революції 1917–1921 рр. – делегат Українського національного конгресу у Києві, член Української Центральної Ради, голова зборів на I Українському губернському з'їзді, член Української Губерніальної Ради. У 1920-х–1935 рр. В. Біднов – активний організатор й учасник українського наукового й освітнього життя на еміграції – у Празі та Варшаві (Світленко, 2018, с. 29; Ульяновський, 2003, с. 746; Ульяновський, Ясь, 2003, с. 269–270).

Насичене життя й різнобічна діяльність Василя Біднова вже була предметом низки наукових дослідів українських учених-істориків. У цьому контексті варто назвати праці таких дослідників, як С. Абросимова, В. Ляхощкий, Ю. Мицик, В. Ульяновський, О. Ясь та ін. (Абросимова, 1994; Ляхощкий, 2001; Мицик, 1991; Савчук, 2010; Ульяновський, 1992; Ясь, 2004). Подальше дослідження життєдіяльності цього українського ученого, педагога і громадського діяча потребує розширення джерельної бази за рахунок введення до наукового обігу архівних джерел і актуалізації раніше виданих, але призабутих публікацій.

У зазначеному контексті вельми своєчасними є нові публікації двох комплексів джерел про Василя Біднова, які вийшли у світ у 2021–2023 рр., завдяки ініціативі українського журналіста, краєзнавця, письменника, Заслуженого журналіста України, члена Дніпровського осередку Наукового товариства ім. Шевченка Миколи Чабана – упорядника цих видань.

Перше археографічне видання – «Праведна душа. Василь Біднов у спогадах сучасників» видана у дніпровському видавництві «Герда» в серії «Dniprovia» в 2021 р. (Праведна душа..., 2021). Книга відкривається стислим вступом упорядника М. Чабана «Василь Біднов у спогадах сучасників», який вводить читача у світ спогадів про Василя Біднова (Праведна душа..., 2021, с. 5–11). Основна частина видання поділяється на дві рівновеликі складові. Перша з них – «Василь Біднов у спогадах сучасників» – складається з 17-ти оповідних першоджерел (два вірші та 15 спогадів) і фотододатків (Праведна душа..., 2021, с. 12–100, 101–108), а друга – «Василь Біднов. Матеріали до біографії» – містить наукову статтю, невелику краєзнавчу розвідку, археографічний вступ та три археографічні статті, два оповідні джерела і шість документальних додатків у складі 26 джерел (Праведна душа..., 2021, с. 110–163). Завершується видання коментарями, іменним покажчиком та змістом (Праведна душа..., 2021, с. 165–201, 202–209, 210–212).

Спогади сучасників про Василя Біднова підібрані укладачем таким чином, що їх сукупність дозволяє компенсувати уривчастість цих першоджерел і створює певну цілісність образу українського діяча. Так, спогади визначної української історикині Наталії Полонської-Василенко (1884–1973), хоча й були результатом короткотривалого ділового особистого знайомства в Катеринославі навесні 1914 р., містять цінні згадки про Василя Біднова як видатного знавця архівних фондів з історії Південної України, а до того ж переконаного, свідомого українця, який виявляв свої погляди в різні періоди життя, зокрема в дореволюційний період, за часів Української революції і на еміграції. Представляють інтерес і спостереження мемуаристки стосовно змін у творчій лабораторії В. Біднова, які зумовлювалися різними життєвими умовами (Праведна душа..., 2021, с. 15–17).

Помертну згадку про Василя Біднова залишила Ганна Чикаленко (1884–1964) – українська перекладачка, публіцистка, громадська діячка і педагогиня, знайома з ним від кінця 1890-х – початку 1900 рр., коли він навчався спочатку в Одеській духовній семінарії, а затим у Київській духовній академії. Особливо ж детально мемуаристка оповіла про подорож невеликого гурту українських діячів разом з В. Бідновим Дніпровськими порогами влітку 1914 р. Ці спомини цікаві не тільки описами мандрівки й високими оцінками знань В. Біднова в царинах історії і топографії Запорозьких Січей. Уточнила Г. Чикаленко й соціальне походження В. Біднова, який був «сином селянина». Адже Н. Полонська-Василенко вважала, що «він походив з духовної родини» (Праведна душа..., 2021, с. 16, 19–32, 176).

Український історик та політичний діяч Дмитро Дорошенко (1882–1951) також поділився своїми згадками про Василя Біднова. У збірнику вміщені його спомини про спільну подорож з В. Бідновим та Ю. Павловським на західну Волинь. Ці замальовки перебування у Кременці, Почаєві та інших історичних місцях свідчать про те, що В. Біднов належав не до кабінетних учених, а любив вивчати українське минуле наочно (Праведна душа..., 2021, с. 33–36, 178).

Цікаві спомини про Василя Біднова залишив священник УАПЦ, протопресвітер, церковний історик Демид Бурко (Бурко-Корецький) (1894–1989). Хоча, як зазначив, М. Чабан, особисте спілкування Д. Бурка з В. Бідновим обмежувалося кам'янець-подільським періодом, мемуарист написав невеликі, але досить цілісні спомини про Василя Олексійовича, які дають уявлення про його походження з української селянської родини м. Широкого, яка «жила не в достатках»; про освіту спочатку в Херсонській духовній школі («бурсі»), згодом – в Одеській духовній семінарії і Київській духовній академії; про викладацьку і наукову роботу,

що сполучалася з інтересом з історії православної церкви. Д. Бурко зосередив увагу на культурно-громадській роботі професора В. Біднова – одного з фундаторів Катеринославської «Просвіти», званого своїми публічними лекціями і популярними статтями з українознавства.

Як «муж-народолюбець», В. Біднов поставлений мемуаристом в один ряд з такими видатними діячами цього ідейного напрямку, як Дмитро Яворницький та Андріан Кашенко. За цю активну діяльність В. Біднов перебував під «негласним наглядом» поліції. Д. Бурко вказав на важливі віхи діяльності В. Біднова за часів Української революції. Це утворення Комітету народної освіти на Катеринославщині, участь в українізації шкіл, відновленні товариства «Просвіта», керівництво Українським губерніяльним з'їздом Катеринославщини, обрання від Катеринослава до Української Центральної Ради, очільництво відділом освіти і культури Української Губерніяльної Ради Катеринослава. Д. Бурко показав основні прикмети діяльності В. Біднова у кам'янець-подільський період 1918–1920 рр., коли він працював деканом богословського факультету у заснованому в Кам'янці-Подільському Українському державному університеті; згадав про його змістовні лекції з історії Української Церкви і видані ним дві книжки з історії церковного життя України. У 1920–1935 рр. учений був змушений працювати на чужині, але і в Празі, і у Варшаві В. Біднов продовжував своє служіння українській справі в науковій і громадській роботі. Д. Бурко завершив свій виклад 1 квітня 1935 р., коли В. Біднова – «ревного подвижника української ідеї, Української Православної Церкви, людини з кришталєво-чистим серцем не стало» (Праведна душа..., 2021, с. 37–43).

Спомини мовознавця, літературознавця, громадського діяча Василя Сімовича (1880–1944) «Праведна душа. На свіжій могилі Василеві Біднову» додали важливі штрихи до світлого образу Василя Олексійовича. Назавжди запам'яталися мемуаристу зустрічі з В. Бідновим під час свого перебування в липні 1912 р. в Катеринославі, коли він у складі молодих учительських кандидатів із Буковини побував у цьому місті на вчительських курсах. Маршрут новоявлених буковинських учителів визначив й енергійно провів В. Біднов, познайомивши гостей з комерційною школою А. Синявського, унікальним музеєм запорозької старовини Д. Яворницького, мануїлівською «Просвітою», чудовою грою української трупи М. Садовського в міському парку, з Дніпровськими порогами, з громадою катеринославських українців...

В. Сімович зазначив вагомий науковий доробок В. Біднова, зокрема згадав змістовну магістерську дисертацію «Православная церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum)» (1908). Він же вказав на високу наукову гідність ученого, продемонстровану в різних

закладах вищої освіти і наукових інституціях, таких як Катеринославський університет (на самих його початках), університет у Кам'янці-Подільському, згодом в Українському університеті в Празі, Українській Господарській академії в Подєбрадах, у Варшавському університеті, а також у Науковому товаристві ім. Шевченка, в Історично-філологічному товаристві, Українському науковому інституті у Варшаві, в Науковому інституті в Берліні та ін.

Не менші заслуги В. Біднова відзначив В. Сімович у царині громадської діяльності. Адже це була людина, яка «неначе промінювала навкруг себе флюїдами української ідеї», являла собою трибуна з «глибоким переконанням та душевною силою», була особистістю з твердою і непохитною українською послідовністю. Спілкування В. Біднова та В. Сімовича найактивніше виявлялось у празький період життя, коли вони спілкувалися у низці наукових установ. Амплітуда споминок цього періоду вельми різноманітна – від картини поховання Василем Олексійовичем свого сина Арсена і до наукових дискусій в науковому житті Праги (Праведна душа..., 2021, с. 44–49, 181).

Окремі штрихи до особистісного портрету В. Біднова подав протоієрей Петро Білон (1879–1959) – український церковний і громадський діяч, видавець у діаспорі, який особисто спілкувався з Василем Бідновим у період перебування у таборах інтернованих (1920–1921). Перерахувавши його причетність до видання «Релігійно-Наукового Вісника» і цілої низки науково-освітніх, наукових і культурних установ, П. Білон наголосив на таких прикметах натури В. Біднова, як правдолюбність, надзвичайно добре і щире серце та душа, феноменальна пам'ять, делікатність, праведність, побожність, скромність, доброчинність, народолюбність та людинолюбність, невтомність. Мемуарист підкреслив незрівнянність знань ученого в царині історії Церкви, церковних рухів в Україні, організації й розвитку Православної Церкви (Праведна душа..., 2021, с. 50–55, 183).

Марина Антонович-Рудницька (1911–1997) – українська громадська діячка, філологиня, мистецтвознавиця і педагогиня – акцентувала на надзвичайній доброті й визначній науковій силі В. Біднова, а особливо на його винятковій релігійності. Це особливо виявилось під час трагічної події – смерті й похорону сина В. Біднова – Арсена (Праведна душа..., 2021, с. 56).

Цікаві спогади про Вастя Біднова залишив доктор філософії, керуючий канцелярією першоієрарха Православної Церкви в Польщі митрополита Георгія, редактор і видавець Євген Сакович (1889–1944). Мемуарист відзначив гарячий патріотизм Василя Олексійовича, помітив, що в еміграційний період його тягнуло до Праги – найбільшого осередку українського емігрантського життя в Європі з усіма сходинами, відчитами, гутітками, що часом набирали характеру диспутів з різноманітних тем:

богословських, канонічних, літургічних, історичних, етнографічних, літературних і актуальних на злобу дня. Вказав мемуарист на різні форми зносин В. Біднова із зовнішнім світом, зокрема його широке листування, телефонні розмови, вільне приймання відвідувачів, серед яких дуже багатьом допомагав. Особливе тяжіння В. Біднов виявляв до студентів, для яких був великим прикладом зі своєю гідною пильністю, сумлінністю, надзвичайною скромністю та величністю духу (Праведна душа..., 2021, с. 59–72, 184).

У споминах А. К. «На могилі В. Біднова» йшлося про урочисту панахиду на могилі ученого-історика, у якій взяла участь майже вся українська колонія у Варшаві. Меморіальний захід засвідчив велику повагу до особистості В. Біднова з боку і відомих професорів, і студентів (Праведна душа..., 2021, с. 73–76).

Декілька замальовок пам'яті записав український громадський і державний діяч, педагог, історик і редактор В'ячеслав Прокопович (1881–1942). Він згадав взаємодію з В. Бідновим у київському видавництві «Вік», спільну участь в екскурсіях Дніпровськими порогами в 1904 та 1913 рр.; спостерігав за роботою Василя Олексійовича в якості редактора польової армійської газети в 1920 р., а згодом під час його професорської діяльності у Празі й Варшаві; відзначив найкращі якості вченого та педагога, патріота, громадянина й борця (Праведна душа..., 2021, с. 77–81, 186).

У збірнику вміщено невеликий уривок зі спогадів української громадської діячки, педагогині та організаторки освіти, письменниці Софії Русової (1856–1940). В ньому йдеться про перебування В. Біднова в цитаделі українства, яким був Кам'янець-Подільський державний університет. Мемуаристка змалювала фігуру українського діяча – «людини з великим серцем, повної добра й любові до людей і щирої християнської віри». Згадала С. Русова й перебування В. Біднова в Подєбрадах, Празі й Варшаві (Праведна душа..., 2021, с. 82–83, 187).

Завершують оповідну частину видання стислі згадки сотника Армії УНР і підполковника на еміграції Івана Липовецького (1897–1975) про похорон В. Біднова і про долю родини українського діяча і вченого, записану укладачем збірки від бібліотекарки, товаришки сина В. Біднова Леоніда – Кіри Гаєвської (1912–2007) (Праведна душа..., 2021, с. 99–100, 188).

Наочне доповнення до мемуарних джерел складають фотододатки, які містять 16 світлин. Ці фотодокументи подають інформацію, насамперед про В. Біднова, його найближче оточення і коло інтелектуального спілкування, особливо в еміграційний період (Праведна душа..., 2021, с. 101–108).

Друга частина збірки має синтетичний характер.

Відкриває цю складову видання стаття М. Чабана «Любов Біднова (портрет на тлі епохи)», вперше опублікована ще в 1999 р. і виправлена й доповнена спеціально для цієї книги. Ця наукова публікація подає правдивий образ української діячки, просвітянки, педагогині, журналістки Любові Біднової (Л. Жигмайло) – вірної дружини й соратниці В. Біднова (Праведна душа..., 2021, с. 110–120). Продовжують виклад невелика краєзнавча розвідка директорки Широківського краєзнавчого музею Любові Бай «Біднови на Широківщині», підготовлена на основі свідчень широчан про родину Біднових (Праведна душа..., 2021, с. 121–122), і спогади внучатої племінниці В. Біднова Мотрони Асмолової «Родина батькового брата Кирила» (Праведна душа..., 2021, с. 123–124).

Дослідницьку цінність представляє документальна частина збірки. Насамперед у ній опубліковано з археографічним вступом цікавий і незнаний документ Катеринославської «Просвіти» (№ 1) – лист Правління цього українського літературно-артистичного товариства в канцелярію Катеринославського губернатора про список членів правління її Мануйлівської філії. Підписаний документ за голову Правління Василем Бідновим (Праведна душа..., 2021, с. 124–125).

Ще одна наукова стаття М. Чабана, розміщена у збірнику, – «Крем'янець (1921–1922 рр.) у біографії Василя Біднова (за архівними матеріалами)», – вперше опублікована в 1999 р. і виправлена й доповнена спеціально для рецензованого видання, репрезентує цінний фактичний біографічний матеріал про українського вченого і діяча періоду його викладання у Духовній семінарії у Кременці. Задля розкриття цього сюжету автор статті опрацював матеріали часопису «Православна Волинь», редагований В. Бідновим у Кременці, а особливо архівні матеріали з Варшавського Архіву Актів Нових (Archiwum Art Nowych w Warszawie), що проливають світло на причини конфлікту професора з місцевою кременецькою адміністрацією. Ключовою причиною була політична «неблагонадійність» ученого, який характеризувався адміністрацією як «*політичний діяч самостійно-українського напрямку*». Цей чинник і спричинив виїзд В. Біднова з Волині. Зазначеній статті М. Чабана підпорядковуються матеріали додатка 2, а це 8 архівних документів (№№ 2–9), що розкривають перебування професора В. Біднова у православній духовній семінарії. Це, зокрема, листи офіційного діловодства, звіти і роз'яснення (Праведна душа..., 2021, с. 126–132).

Прикметним є додаток 3, який містить лист (№ 10) Василя Біднова до Юрія Магалецького (1876–1935) – українського маляра-академіста, учасника Катеринославської «Просвіти» і українського національного життя на Катеринославщині 1917–1918 рр., Катеринославського губернського комісара

(1918), військового художника при штабі Армії УНР. Лист датовано 8 грудня 1927 р., коли В. Біднов, перебував у Празі. Епістолярій прояснює тодішні заняття В. Біднова, а це наука, викладання, пошуки в музейній бібліотеці і жодної політики. У листі є дані також про його ідейні погляди, вільні від будь-яких ілюзій стосовно більшовицької влади в Україні, яку він розглядав як окупаційну; про його українські демократичні переконання (Праведна душа..., 2021, с. 140–141, 188).

У дусі свідомого українства Василь Біднов виховав свого сина Арсена, інженера-агронома, який брав живу участь у житті української молоді в Празі. Про це йшлося у стислому повідомленні-некролозі «Посмертні згадки. Арсен Біднов», вміщеному у збірнику (Праведна душа..., 2021, с. 142–143).

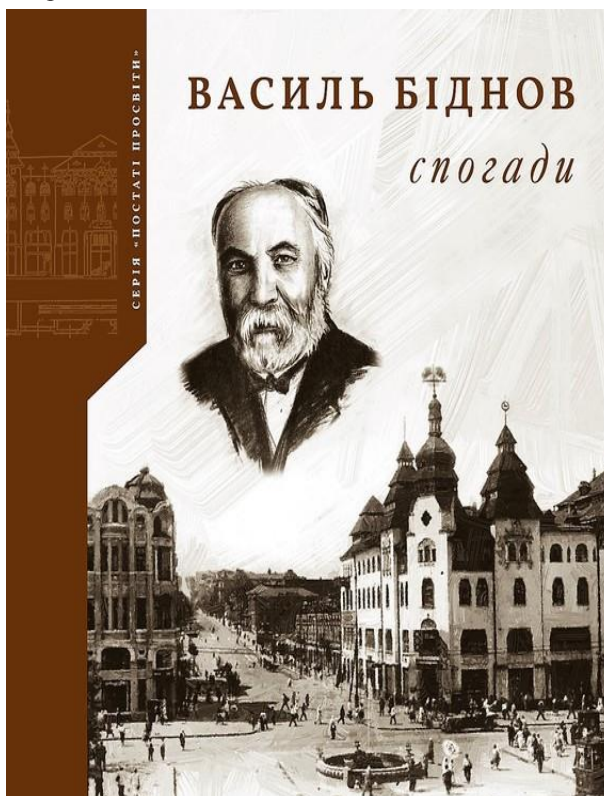
Коротка розвідка Галини Михайленко висвітлює співпрацю і дружбу В. Біднова з О. Лотоцьким у Варшавський період їхньої діяльності (Праведна душа..., 2021, с. 144–145). Цей матеріал сполучається з додатком 4, у якому вміщено шість архівних документів (№№ 11–16) часів перебування В. Біднова та О. Лотоцького у Варшавському університеті періоду 1928–1935 рр. Це, зокрема, листи офіційного діловодства подання і відповідь (Праведна душа..., 2021, с. 146–149).

Завершує другу частину збірки публікація Інни Старовойтенко «Листи Василя Біднова до Левка Чикаленка та Ганни Чикаленко-Келлер (1928–1932 роки)». Надруковане складається з ґрунтовної археографічної передмови авторки, яка опублікувала десять змістовних кореспонденцій В. Біднова до дітей відомого українського громадського і культурного діяча Євгена Чикаленка – Левка та Ганни, почерпнутих з Архіву-музею ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США. Цінність цих епістоляріїв у тому, що в них є важлива інформація про тісні взаємини В. Біднова з родиною Чикаленків наприкінці 1920-х рр., коли всі учасники епістолярного діалогу проживали на еміграції. У додатку 5 (в тексті на с. 154 помилково 4) вміщено 8 листів В. Біднова до Левка Чикаленка (№№ 17–24), а в додатку 6 (в тексті на с. 162 помилково 5) дві його ж кореспонденції до Ганни Чикаленко-Келлер (№№ 25–26) (Праведна душа..., 2021, с. 150–163).

Наприкінці збірки укладач підготував розлогі і змістовні коментарі (Праведна душа..., 2021, с. 165–201), іменний покажчик (там само, с. 202–209) та зміст (там само, с. 210–212). Всі ці археографічні елементи полегшують опрацювання текстової частини публікації.

Логічним продовженням вищезазначеного видання стала книга «Василь Біднов. Спогади» (Дніпро: Ліра, 2023. 128 с.), підготовлена упорядником Миколою Чабаном за сприяння Січеславської «Просвіти» в рамках започаткованого проекту, присвяченому яскравим постатям просвітянського

руху на Придніпров'ї. Структурно видання складається з передмови упорядника, шістьох публікацій авторства Василя Біднова здебільшого мемуарного характеру, матеріалів фотоархіву і додатку, який проливає додаткове світло на творчий науковий доробок ученого-історика. Вміщені у виданні оповідні джерела, хоча є археографічними повторами, представляють значний дослідницький інтерес.

Їх актуалізація вельми важлива тому, що всі вони є бібліографічною рідкістю і на сьогодні мало відомі. Цікавими є й опубліковані фотоматеріали (Біднов, 2023, с. 4, 64–69).

У Передмові видання упорядник Микола Чабан актуалізував потребу своєї археографічної публікації, зазначивши, що спогади і нариси Василя Біднова розкидані в періодиці й жодного разу в книжковому форматі не видавалися. Дивно, але факт, що за роки відновленої незалежної України не вийшло в світ жодного книжкового видання творів Василя Біднова. У своїй Передмові укладач окреслив основні віхи біографії В. Біднова і показав, що вперше його спогади оприлюднено у львівському часописі «Літературно-науковий вісник», з яким учений співпрацював у 1923–1931 рр. Оповідаючи про спогади В. Біднова, М. Чабан акцентував на тих сторінках книги, які стосувалися історії Степової України, в тому числі Придніпров'я. У цьому контексті значний інтерес представляє вміщена в додатку цінна розвідка В. Біднова з нагоди 150-річчя «атакування» Запорозької Січі в 1775 р. (Біднов, 2023, с. 6–13).

Мемуарна частина книжки розпочинається

з уривку зі спогадів «Перші два академічні роки Українського державного університету в Кам'янці-Подільському». Це джерело містить цікаву інформацію про причетність В. Біднова до початку діяльності історико-філологічного факультету Катеринославського університету, про переїзд до Кам'янець-Подільського українського державного університету (нині – Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка) в жовтні 1918 р. і його роботу спочатку в якості в.о. екстраординарного професора на кафедрі історії української церкви, а за кілька місяців – на посаді декана богословського факультету. В. Біднов залишив змістовні згадки про начало діяльності українського державного університету за українських урядів останніх місяців 1918–перших місяців 1919 р. і про трансформації, викликані приходом більшовицької влади навесні 1919 р. Тоді ж нарком освіти В. Затонський наголосив на відсутності будь-якої перспективи підготовки богословів: «Богослови – наші вороги!». Але більшовики панували в місті лише до 3 червня 1919 р.; з тим відновила українська влада, яка 15 листопада того ж року передала Кам'янець-Подільський полякам. Як згадував В. Біднов, у період 1919–1920 рр. в університеті «ішла невпинна творча робота, хоч навколо помічався занепад і руйнація». «Взагалі кажучи, значіння нашого університету в тогочасному життю було дуже велике», – згадував В. Біднов (Біднов, 2023, с. 14–38).

У збірці В. Біднова вміщено кілька спогадів персоналістичного спрямування. Низка таких джерел відкривається спомином «Забутий діяч. Пам'яті О. Кониського». Попри те, що О. Кониський належав до видатних українських діячів і письменників, які прислужилися українській справі, мемуарних згадок про нього небагато, а тому зазначені спогади заслуговують на увагу. В. Біднов мав можливість спостерігати за О. Кониським від 1898 р., коли вступив до Київської духовної академії, тобто в останні роки життя видатного українського діяча. Від листопада 1898 р. В. Біднов двічі – тричі на місяць обов'язково відвідував Олександра Яковича і завдяки йому увійшов до складу української семінарської громади, а це кілька десятків вихованців Київської духовної семінарії. Відтак В. Біднов долучився до українського оточення.

Завдяки О. Кониському, В. Біднов дізнався про історію українського національного руху, тогочасну українську літературу і театр, мовні дискусії, Наукове товариство ім. Шевченка, «Історію України-Руси» М. Грушевського. Він також довідався багато цікавого про М. Драгоманова, М. Кропивницького та братів Тобілевичів. Усе це сприяло формуванню Василя Олексійовича як українського діяча, який шанував О. Кониського – послідовного борця за інтереси соборної України (Біднов, 2023, с. 39–45).

Наступним джерелом у збірці стали «Спомини про академіка Миколу Петрова. З нагоди сороклітних роковин видання його «Очерков історії української літератури XIX стол.» В. Біднова, які структурно

поділяються на чотири частини. В першій автор познайомив читачів з основними віхами життя і творчості професора Миколи Петрова, ім'я якого пов'язано з Київською духовною академією і Волинською духовною семінарією в Кременці. Будучи етнічним росіянином, М. Петров завжди цікавився минувиною України; досліджував, зокрема, церковну історію, церковну археологію, освіту, побут, релігійні течії; прекрасно знав рукописні архівні матеріали. Предметом студій професора стали різні явища церковно-громадського та культурного життя старої України, поодинокі діячі та письменників, історію Київської академії, долю її учнів тощо (Біднов, 2023, с. 46–50).

Друга частина споминів стосувалася безпосередньо праці «Очерки истории украинской литературы XIX стол.» (Київ, 1884), що охоплювала часи від 1798 р. до початку 80-х рр. XIX ст. В. Біднов зосередив свою увагу не на докладній оцінці цього твору, а на висвітленні зовнішньої історії книги. Відзначивши певні вади дослідження, зокрема неповноту матеріалу і недостатню високу його обробленість, він акцентував, що М. Петров детально обґрунтував історію нової української літератури, що матиме надзвичайне значення для майбутнього дослідника через велику кількість біографічного й історико-літературного матеріалу (Біднов, 2023, с. 50–56).

У третій частині зазначених споминів В. Біднов звернув увагу на неоднозначні відгуки на книгу М. Петрова з боку російської преси і українського громадянства, помітив позитивну динаміку попиту на цю працю – від слабого в останні десятиліття XIX – на початку XX ст. до його збільшення від кінця 1905 р. (Біднов, 2023, с. 56–59).

Четверта частина споминів засвідчує, що, на думку В. Біднова, наукова діяльність М. Петрова поступово все більше з'єднувала його з українським громадянством та українською національно-культурною справою. Це сприяло популяризації імені історика серед українських кіл. В. Біднов помітив особисту сміливість М. Петрова, який в роки «найтемнішої реакції другої половини XIX ст.» вживав і ширив термін «українська література», не боявся бути членом українських наукових товариств у Києві та Львові (Біднов, 2023, с. 59–63).

Текстова частина збірки переривається вставкою «З фотоархіву». В ній розміщено 13 фотодокументів, які частково почерпнуті з фондів Державного архіву Дніпропетровської області, а також з приватних колекцій. Ці наочні матеріали ілюструють окремі факти біографії В. Біднова від викладання в Катеринославській духовній семінарії до еміграційного періоду і кончини в 1935 р. (Біднов, 2023, с. 64–69).

Продовжують текстову частину «Спомини про Адріяна Кашенка». В них В. Біднов указав на дворянське походження, здобуття освіти, літературну діяльність українського письменника, починаючи від 1880-х рр. Особливий інтерес становить висвітлення участі А. Кашенка в «Комісії

народних читань», Катеринославському товаристві «Просвіта», «Комісії для вивчення місцевого краю» «Научного общества», «Українському видавництві в Катеринославі». Мемуарист засвідчив, що історичні оповідання А. Кашенка мали велике значення для розвитку національної свідомості серед українського селянства та робітництва. Цінними є спостереження В. Біднова стосовно творчої лабораторії українського письменника. Мемуарист оповів і про поховання популярного письменника А. Кашенка, в якому брало участь «все українське громадянство, всі українські школи» Катеринослава (Біднов, 2023, с. 70–83).

Серед персоналістичних матеріалів збірки помітне місце посідає ювілейна стаття В. Біднова «Дмитро Яворницький. 3 нагоди сімдесятилітніх роковин його народження» (1925), яка поєднує дослідницькі роздуми автора з його особистими враженнями. Сам автор визначив жанр своєї розвідки як «коротеньку замітку», в якій підкреслив «лише головніші та характеристичні моменти його (Д. Яворницького – Авт.) наукової діяльності». І дійсно, Василь Олексійович акцентував на найважливіших віхах життя та науково-літературної діяльності «Запорожського батька» від 80-х рр. XIX ст., починаючи від заміток і статей до окремих монографій. Згадавши про зауваги критиків стосовно праць Д. Яворницького, В. Біднов наголосив на головному розумінні його досліджень, що мали «велике виховне значіння для низки поколінь». Окрім друкованих праць історика, дослідник підкреслив вагу його прилюдних лекцій «у справі пробудження та поглиблення в широких масах національної свідомості». Вказав В. Біднов і на ініціативній участі Д. Яворницького в діяльності Обласного музею ім. О. М. Поля в Катеринославі, а також таких інституцій, як Катеринославська вчена архівна комісія і Наукове товариство. Не обминув увагою автор викладацьку, евристичну архівну, мовознавчу діяльність Д. Яворницького. Зазначивши «дуже широку та помітну» діяльність українського вченого в передреволюційні часи і після 1917 р., В. Біднов зазначив, що Д. Яворницький був обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, почесним членом Катеринославської вченої архівної комісії, членом-кореспондентом УАН у Києві (Біднов, 2023, с. 84–93).

Спомини В. Біднова «Український астроном Олександр Аленич. 1890–1923» висвітлюють постать діяча, майже невідомого для громадянства. Мемуарист надав деякі відомості про О. Аленича, спираючись на особисті враження від спілкування з талановитим українським ученим, для якого сенсом життя були заняття астрономічною наукою. Його наукові перспективи В. Біднов пов'язував з опрацюванням української астрономічної термінології і мріями про видання книжок українською мовою (Біднов, 2023, с. 94–100).

Завершує збірку стаття В. Біднова ««Атакування» Запорожської Січі 1775 року. 3 нагоди 150-тилітніх роковин зруйнування Січі», що опублікована в якості

«Додатків». Значення цієї наукової розвідки в тому, що вчений розкрив історичне значення зруйнування Запорозької Січі для утвердження Московщини на теренах Степової України, для нищення автономних прав української нації. Показавши співвідношення сил, яке було не на користь запорожців, В. Біднов пояснив причини відмови січовиків від спротиву окупантам, які слід шукати в морально-етичних і духовно-релігійних чинниках. Автор статті наголосив на наслідках зруйнування Запорозької Січі, на дуже жорстоких розправах щодо деяких запорозьких старшин, зокрема таких, як кошовий отаман, писар та суддя. Останні частини статті стосувалися маніфесту Катерини II про зруйнування Запорозької Січі від 3 серпня 1775 р., який на законодавчому рівні стверджував дії генерала П. Текелія 4–5 червня того ж року (Біднов, 2023, с. 101–127).

Аналізуючи археографічний рівень рецензованих публікацій, варто зауважити, що друга збірка дещо поступається першій, адже в ній бракує коментарів та іменного покажчика, не вказано на археографічні особливості опрацювання текстів, археографічні

легенди не повні. Можливо, було б доцільніше дещо інакше розташувати джерела, виходячи з часу появи у світ першодруків. Утім зазначене не применшує ваги зробленого.

Отож нові публікації джерел про Василя Біднова, підготовлені Миколою Чабаном, є суттєвим внеском в актуалізацію і розширення джерельної бази з вивчення постаті послідовного прихильника української національної справи, людини високих інтелектуальних здібностей і моральних якостей. Видання комплексу оповідей, документів, фотоматеріалів і наукових розвідок проливає світло на історію багатогранного життя та діяльності непересічного українського діяча і навіть ширше – на минуле українського національно-культурного та громадсько-політичного руху в різних центрах України, особливо в Києві, Катеринославі (нині – Дніпро), Кам'янці-Подільському, Кременці, а також під час перебування В. Біднова на еміграції: в Празі, Подєбрадах, Варшаві, тобто від кінця XIX ст. до 1935 р.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Абросимова, С. (1994). Людина духу та вищих, небуденних вимог: Життя і творчість Василя Біднова. *Монастирський острів*, 2, 124–136.
- Біднов, В. (2023). *Спогади* / упоряд. Микола Чабан. Дніпро: ЛІРА, 128.
- Ляхоцький, В. (2001). Біднов Василь Олексійович. *Довідник з історії України*. 2-ге вид. Київ, 1, 65.
- Мищик, Ю. А. (1991). Д. І. Яворницький і В. О. Біднов. *Великий подвижник: матер. наук.-пр. конф., присв. 135-річчю з дня народження Д. І. Яворницького*. Дніпропетровськ, 20–22.
- Праведна душа. Василь Біднов у спогадах сучасників* (2021) / упоряд. Микола Чабан. Дніпро: Герда, 2021. 216 с.
- Савчук, В. С. (2010). В. О. Біднов та Д. І. Яворницький у Катеринославі: 1917–1918 рр. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. праць / відп. ред. С. І. Світленко*. Дніпропетровськ : ДНУ, 8, 328–340.
- Світленко, С. І. (2018). Біднов Василь Олексійович. *Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: біобібліографічний довідник* / голова редкол. чл.-кор. НАН України проф. М. В. Поляков. 3-тє вид., перероб. і доп. Дніпро: ЛІРА, 29.
- Ульяновський, В. І. (1992). В. О. Біднов. *Український історичний журнал*, 10–11, 80–95.
- Ульяновський, В. І. (2003). Біднов Василь Олексійович. *Енциклопедія сучасної України* / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ, Коорд. бюро Енцикл. Сучас. України НАН України. Київ : Поліграфкнига, 2 : Б–Біо, 746.
- Ульяновський, В. І., & Ясь, О. (2003). В. Біднов Василь Олексійович *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України*. Київ : Наукова думка, 1 : А–В, 269–270.
- Ясь, О. (2004). Біднов Василь Олексійович. *Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. Серія Українські історики*. Київ, 2, 2, 44–47.

REFERENCES

- Abrosymova, S. (1994). A man of spirit and higher, extraordinary demands: Life and work of Vasyl Bidnov. *Monastery Island*, II, 124–136.
- Bidnov, V. (2023). *Memories* / edit. Mykola Chaban. Dnipro: LIRA, 128.
- Lyakhotskyi, V. (2001). Vasyl Oleksiyovych Bidnov. *Handbook on the history of Ukraine*. 2nd ed. Kyiv, 1, 65.
- Mytsyk, Yu. A. (1991). D. I. Yavornytskyi and V. O. Bidnov. *Great ascetic: mater. science.- pract. conf., adj. on the 135th anniversary of the birth of D. I. Yavornytskyi*. Dnipropetrovsk, 20–22.
- A righteous soul. Vasyl Bidnov in the memories of contemporaries* (2021) / editor. Mykola Chaban. Dnipro: Gerda, 2021. 216 p.
- Savchuk, V. S. (2010). V. O. Bidnov and D. I. Yavornytskyi in Katerynoslav: 1917–1918. *Transdnipier Ukraine: historical processes, events, figures: coll. of science works* / resp. ed. S. I. Svitlenko. Dnipropetrovsk: DNU, 8, 328–340.
- Svitlenko, S. I. (2018). Vasyl Oleksiyovych Bidnov. *Professors of Oles Honchar Dnipro National University: biobibliographic guide* / head of editorial. member-cor. NAS of Ukraine prof. M. V. Polyakov. 3rd ed., revised. and additional Dnipro: LIRA, 29.
- Ulyanovsky, V. I. (1992). V. O. Bidnov. *Ukrainian Historical Journal*, 10–11, 80–95.
- Ulyanovsky, V. I. (2003). Vasyl Oleksiyovych Bidnov. *Encyclopedia of modern Ukraine* / ed. coll.: I.M. Dzyuba [and others]; National Academy of Sciences of Ukraine, National Academy of Sciences, Coord. Bureau of the Encyclical. Currently National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Poligrafknyga, 2: B-Bio, 746.
- Ulyanovsky, V. I., & Yas, O. (2003). V. Bidnov Vasyl Oleksiyovych *Encyclopedia of the history of Ukraine: in 10 volumes* / edited by: V. A. Smolii (head) and others. ; Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv: Naukova dumka, 1: A–B, 269–270.
- Yas, O. (2004). Vasyl Oleksiyovych Bidnov. *Ukrainian historians of the 20th century: Biobibliographic guide. Series Ukrainian historians*. Kyiv, 2, 2, 44–47.

Стаття надійшла / Article arrived: 26.11.2023

Схвалено до друку / Accepted: 28.12.2023

The Public Sphere in the Urban Dimension

DOI: <https://doi.org/10.15421/1723146>**Tretiak Oleksii**Dr.Sc., Full Prof., Head of Political Science Department, <https://orcid.org/0000-0003-2536-0611>, tretiak_o@fsnmv.dnu.edu.ua*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Публічна сфера в урбаністичному вимірі

Третяк Олексій*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Рецензія на монографію: Публічна сфера міста: суб'єкти, практики, механізми (пере)форматування / за заг. ред. В. В. Кривошеїна, О. В. Ходус. Дніпро: Видавничо-поліграфічний дім «Формат А+», 2021. 264 с.

Тематика публічності останнім часом набуває усе більшої актуальності в українському соціально-гуманітарному дискурсі, який активно оперує термінами і концептами на кшталт «публічна політика», «публічна сфера», «публічний простір», «публічні послуги». Йдеться про такий формат організації суспільного життя, який традиційно розуміється як «місце» діалогу між державою і громадянським суспільством, характерними маркерами якого є відкритість, рівність сторін, свобода висловлення і обміну інформацією. найбільш суттєвим специфічними властивостями, які позначають функціонування публічної сфери (участь в публічному житті, активність в публічному просторі) є пріоритет колективного інтересу / спільної дії / загального блага, які базуються на морально-етичних чеснотах альтруїзму, солідаризму, довірі, які аж ні в якому разі не блокують індивідуальних прагнень, стратегій, всього того, що є особистісне значущим для людини.

По суті, публічна сфера є особливим простором соціального життя, де виникає можливість артикуляції спільних інтересів і досягнення громадянської згоди, формується громадська думка, відбувається обговорення суспільнозначущих проблем та контроль за діяльністю влади. Проте, в умовах актуального сьогодення публічне життя перебуває у стані активної трансформації. Все більша формалізація усіх соціальних сфер, особливо відчутна у великих містах, призводить до знеособлення, анонімності публічного життєвого середовища, яке тепер сприймається в категоріях «загрози», «ризик», «небезпеки» і спричиняє певне (пере)форматування режимів публічності. На тлі тотальної недовіри до сталих політичних і соціальних інститутів громадяни все частіше звертаються до альтернативних моделей суспільної (само)організації, які дозволяють зменшити залежність від влади держави і ринку з їх механізмами нормативної регуляції «публічних висловлень».

У цьому контексті становить значний науковий інтерес монографія «Публічна сфера міста: суб'єкти, практики, механізми (пере)форматування», яка підготовлена авторським колективом під керівництвом В.В. Кривошеїна і О.В. Ходус.

У науковому доробку, що рецензується, наголошується, що актуально важливим й практично значущим завданням сучасних урбаністичних студій є розробка концептуального підґрунтя для дослідження процесів конститування нових форм суспільного життя, зокрема – простору міської публічності (її суб'єктів, практик і локусів «міської спільності»), стан якої відіграє ключову роль у контексті переходу українського суспільства до нової моделі державно-суспільних відносин.

Проблематика публічності (публічної сфери, публічного простору), яка опосередковано відображає сутнісні риси і базової аксіологічної структури сучасного суспільства, має доволі сталу традицію теоретизування у працях західноєвропейських дослідників Карла Шмітта, Ханни Арендт, Юргена Габермаса та ін. Разом з тим, на тлі актуальних онтологічних викликів цілком очевидно, що пояснювальні можливості класичних теоретичних версій публічної сфери потребують адекватного (пере)визначення. Йдеться про необхідність уточнення наявної аналітичної оптики, яка б дала змогу не тільки вловити «змістовні зсуви» понятійного профілю описання феномену публічності, але і встановити модуси (пере)форматування простору публічного життя, відзначеного зміною самого статусу «публічного висловлення».

І дійсно, в актуальних соціокультурних реаліях спостерігається падіння інтересу людей до участі в суспільному житті, в асоційованих комунікаціях. Притаманна сьогоденню надмірна зосередженість людей на своєму приватному житті, на риторичі індивідуалістичного «самоздійснення» має вкрай негативні політичні і соціальні наслідки.

Іншим суттєвим фактором, що змінює саму цінність й соціокультурний дизайн публічного простору, виявилися діяльність медіа, поширення цифрових (мережевих) технологій, які трансформують патерни людських відносин, параметри політичної влади, принципи утворення сучасного безпекового середовища, руйнують колишнє почуття солідарності спільності.

Саме такі методологічні настанови визначили проблемну спрямованість монографічного дослідження «Публічна сфера міста: суб'єкти, практики, механізми (пере)форматування». Як наслідок, була розроблена комплексна методологія дослідження публічної сфери міста в її окремих проєкціях – суспільні настрої громадян, установки на соціальну участь, локуси відповідальності, нові солідарні практики, форми і характер взаємодії громадян і влади, а також створена система дескрипторів довіри / недовіри у сфері громадянської самоорганізації та її інституційного оточення.

На основі розробленої комплексної методології дослідження публічної сфери суспільства обґрунтовано концептуальну схему дослідження міста як культурного тексту на підставі визначення характеру дискурсивного виробництва текстуальності міста; здійснено концептуалізацію поняття «місто» в категоріях дискурсивно-конструктивістського, соціокультурного та семіотичного підходів, що дозволило розширити межі соціологічного аналізу міського простору за рахунок включення до фокусу дослідницьких інтенцій категорій «семантичний простір міста», «дискурсивний простір міста», «синтагматичний простір міста». Зокрема, у монографії, що рецензується, охарактеризовано візуальний компонент та змістовні риси семантичного простору міста в ході міського перфомансу. На основі декомпозиції створеної системи дескрипторів довіри / недовіри у сфері громадянської самоорганізації і її інституційного оточення розроблено матрицю аналізу владного дискурсу в міському просторі; вдосконалено методологічні підходи до аналізу (ре)презентації дискурсу влади в повсякденному просторі міста.

На основі розробленої комплексної методології дослідження публічної сфери суспільства в аспекті візуального аналізу архівних фотоматеріалів міського простору різних історичних періодів у монографії, що рецензується, проаналізовано ключові об'єкти міського ландшафту м. Дніпро з метою визначення логіки організації архітектурних ландшафтів міста, процесів деномінації пам'ятних знаків, візуальної

презентації культурної травми у місті, елементів стріт-арту в міському просторі та окремих елементів процесів карнавалізації та естетизації публічного простору міста. Зокрема, охарактеризовано процес виробництва елементів стріт-арту у семантико-синтагматичному просторі міста та виділено змістовні інтенції дискурсивних стратегій та символічні коди елементів стріт-арту (загально-естетична інтенція, інтенція національної, міської ідентичності, інтенція інкорпорації глобального маскульту та національних культурних продуктів); розглянуто домінуючі стратегії емоціоналізації міського простору (театралізація, іконізація, гламуризація, культурне травмування).

На прикладі м. Дніпро авторами монографії, що рецензується, було проаналізовано процес (пере) форматування публічної сфери сучасного міста. Зокрема, було доведено, що нові режими публічності формуються на тлі «кризи легітимації» (вислів Ю. Габермаса), коли держава перестає виправдовувати надії громадян на добробут, виявляється нездатною орієнтуватися на загальність інтересів, тобто наражає на небезпеку соціальну інтеграцію і солідарність суспільства. Показано, що у результаті розпад систем загальнозначущих соціальних інститутів позбавив легітимності публічну сферу, те особливе місце, де громадяни мають можливість порушувати свої особисті проблеми до рівня суспільних і надавати своє приватне трактування проблемам суспільства, що є суттю будь-якої політики, особливо в умовах демократичного устрою суспільства. Також обґрунтовано положення про те, що нові формати участі у публічному житті складаються під впливом цінностей індивідуального самоздійснення – тут мається на увазі не стільки концентрація в руслі ліберальної ідеології на своїх особистих інтересах, які, до речі, жодним чином не заперечують колегіальності і розумного (само)обмеження заради інтересів групи, скільки комплекс ідей, що фіксують і пояснюють надзвичайно зростаючу свободу соціальних акторів виступати суб'єктом власного життя.

Отже, у монографії, що рецензується, представлені результати дослідження публічної сфери як простору соціальної активності і самоорганізації різноманітних суб'єктів. Тобто дослідження публічної сфери міста сприяє змістовному обґрунтуванню процесів, які визначають поточний стани міської публічності, спрямовують повсякденну активність міських спільнот, визначають їх залученість у простір публічних інтеракцій.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 28.12.2023 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк 18,18. Наклад 100 пр. Зам. № 15/23

Видавництво «ГРАНІ»
49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32
Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005
www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com